

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

UJ FOLYAM.

IX. KÖTET.

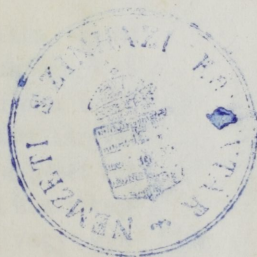
PEST,
RÁTH MÓR.

1887.

542/3

koros bseme
26pho

5421

2/2132

BUDAPESTI SZEMLE

1866

OSZBÉNYI ANTAL

II. FOLYAM

1866

BUDAPEST

1866

Pest. Nyomd. ott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdászánál, 186

ZRINI MIKLÓS

És

MONTECUCCOLI RAYMOND.

Vannak a történetben alakok, melyeket rendszeren együtt szoktunk képzelni, erényeik vagy hibáik, barátságuk vagy ellenkezésük miatt, s közéjük tartoznak kétségtelenül Zrini a költő és Montecuccoli. A költészet, mely többször választott tárgyat Zrini Miklós életéből, központul mindig e két férfi versenységét vette; a hagyomány a vitéz bán halálát a kaján olaszszal hozza kapcsolatba, s ha valaki Zrini életének egyik diadalmas vagy gyászos jelenetét akarná festeni, alig tehetné érthetővé képét az apró szikár modenai tábornoknak irigy vagy kárörvendő arca nélkül. Már a kortársak közül számosan e két férfiú küzdelmében több mint személyes versenységet láttak. Emberi szeszélyek és gyöngék, individualis motívumok helyett elveket kerestek és találtak, melyeknek Zrini és Montecuccoli csak képviselői voltak. A magyar hazafiság és osztrák közöny, áldozó lelkesedés és zsibbasztó rossz akarat — mondják — volt kettejükben megtestesülve. Azonban, ha igaz is, hogy a magyar és osztrák elem közti ellentét soha kisebb keretben, fontosabb kérdésben oly praegnans vonásokban, mint e két férfi közt, ki nem tűnt, és soha a magyar fölfogásnak Zrininél méltóbb képviselője nem volt, mégis e fölfogás Montecuccolival való viszonyát egészen meg nem fejtí. Raymond nem volt akaratlan eszköz a bécsi udvar magyarellenes türedékének kezében. Ő mint egy új, tudományos hadvise-

lésnek képviselője, mint professor-tábornok küzdött, a legmélyebb meggyőződés fanatizmusával Zrini ellen, kiből a hátramaradás emberét látta. Miképp tevő ezt, és mennyiben volt igaza? akarom vizsgálni e jelen tanulmányban.

1661-ben, midőn Erdélyben a II. Rákóczy György és a porta közt támadott versengés folytán, a zavarok nőttön nőttek, fejedelem fejedelem után bukott, és közelnek látszott a veszély, hogy az ország végkép török járom alá kerül: a bécsi cabinet Komárom táján 25,000 embert vont össze, és fővezérül gróf Montecuccoli Raymondot nevezte ki. Montecuccoli már 38 év óta szolgált a császári házat, de még Magyarországon meg nem fordult. Hírét német földön, a 30 éves háborúban szerezte. Namslau alól az ostromló svédek elverte, egy más csapatot Verthtel Sziléziában tönkre tett, és Zusmarshausennel, Holzapfel császári fővezér halála után, ő mentette meg ügyes visszavonulással a megvert sereget. Tíz évvel később, már mint tábornagy 1658-ban a lengyeleknek a svédek ellen segélyt vitt, betört Pommeraniába, követte Schleswigbe a svéd hadat, mely magát merészen a szövetséges Dániára vetette, és míg X. Károly király Koppenhágát vívta, háta mögött Alsen és Fühnen szigeteket megszállotta. A nélkül, hogy egy nagy esatát nyert, egy nagy várat vívott volna ki, őt tarták a 30 éves háború nagy hadi iskolája után a császári ház legelső, legképesebb hadvezérének, tudománya miatt, mely 300 év előtt még inkább szégyen, mint dicsőség lett volna egy hadvezérre nézve.

Montecuccoli 15 éves korában lett katonává, de nem azért, hogy a tanulástól meneküljön. Ifjúságától késő vénségéig katonás természete a tudomány és művészet iránt való szeretettel párosult. Sonetteket írt, theologiai tárgyakról vitatkozott, szerette azon alchimia-, cabbalisticával sürűen átszőtt egyveleget, melyet akkor természettudománynak neveztek, és könyv nélkül tudta a híres és nagyészü Fludd Róbert munkáit az emberről, mint mikrokosmosról és a daemonológiáról. Tüzetes tanulmánya azonban a hadviselés volt, mely ez időtájban kezdett tudományos alakot ölteni. A háború már ekkor megszűnt pusztá verekedés lenni, mint a középkorban volt, s melyhez mindenki értett, kit Isten ép kéz

lábbal megáldott. A löpornak mindig nagyobb használása matematikai ismereteket tett szükségessé. A németalföldi háborúban az erődítés és ostromtan fejlődött addig ismeretlen tökélyre. A zsoldos hadak közé más rend és fegyelem kellett, mint a középkor hűbéres banderiumainál, melyeknél a fővezér csak első volt a hasonlók között. A renaissance a taktikára is megtevé hatását, s a macedoni phalanx és római legio lebegtek a gondolkodó vezérek szemei előtt. Lángeszű férfiak, mint Farnese Sándor, Spinola, Oraniai Móricz és a nagy Gusztáv Adolf szerencsés tapintattal olvasták össze azt, mi a régi világból még használható volt, az újabb kor követelményeivel. Puysegur és De Quincy munkái ugyan még nem jelentek meg: de mégis voltak már ekkor is sokan, kik a gyakorlatból elméleti szabályokat vontak le, az elsőek közül, kik figyelemeket a hadtudomány minden ágára kiterjeszték, volt Montecuccoli. Mint rendesen, ha valami ismeret tudománytá fejlődik, a fürkésző elme az eddigi korlátlan csapongást a legszigorúbb bilinesekbe verte, mely alól a lángész sem vonhatta ki magát egészen, a középszerűség pedig végkép meggörnyedett. Minél részletesebbek, minél szigorúbbak voltak a fölállított szabályok, annál nagyobb benyomást tettek a szakemberekre, és elkövetkezett a stadium, melyben minden nagyságot csak az elméleti kiképzetésbe helyeztek. Mi máskor megfoghatatlan, ily átmeneti korszaknál igen természetes. A tiszta fölfogású Montecuccoli meg volt győződve, hogy a tudomány teremthet lángész nélkül is nagy hadvezéreket, de nincs lángész, mely a tudomány nélkül valamire képes lenne.

Montecuccoli katonai pályáját, bár nagybátyja táborszernagy volt, a közlegénységen kezdé és gyakorlatilag tanulta ki a katonai hierarchia minden fokozatát. Elméleti ismereteit főképen azon két év alatt szerzé, midőn Stettinben Baner foglya volt. Tacitus történeti művei, Vitruvius építészete, Euklides geometriája felváltva üték el rabsága unalmait, és gazdagíták elméjét az óvilág ismeretével. Sokat és sokfélét összeolvasott, s a westphali béke után még utazásokkal gyarapítá ismereteit. Már 1653. III. Ferdinándnak egy olasz munkácskát ajánlott kéziratban, mely az egész hadtudományt áttekintésileg magában foglalta *) A fő el-

*) Megjelent commentárai mellett, deákul B⁴-esben 1718 Bombardi által kiadva 167—207 ll.

ven kezdve, hogy „a haditudomány a helyes hadviselésnek tudása, és célja, helyesen harcolva győzni“ a hadviselés fölosztására, helyre, módra nézve, annak segédtudományaira tér át, az olvasót a négy számtani művellettel, a háromszög-méréssel és logaritmusokkal megismerteti, a mezői harcokról, a várerődítésről és várvivásról értekezik, és elvégre néhány fő tételre jut, melyek a dolgok természetéből folyván, lehetőleg általánosak és csak a szokatlan, pedans forma által lesznek feltűnőkké. Rendszeresség, következetes ragaszkodás bizonyos elvekhez képezik már ezen munkájának is fő vonását, valamint egész nagyságát és minden hibáját. Majd nem lángészre mutat az elmeél, melylyel elvont szabályokat kitalálni és alkalmazni tud: míg szűkkörü fölfogással találkozunk ott, hol bármi oknál fogva ezen szabályok nem alkalmazhatók. Neki a hadtudomány, mint megalkotta, változhatatlan igazság volt, és nem tudott képzelni esetet, melyben e szabályokat egész merevségökben alkalmazni ne lehetett volna.

A rideg katona és pedans tudós egyaránt megbotránkozott Magyarországon. A rendetlen csapatok, melyeket a nemzet kiállított, gúnyra vagy szánalomra indíták. Az állandó hadseregek legbuzgóbb pártolója elveiben megerősödött, midőn az eke vagy kancsó mellől beállított katonát baromesorda módjára látta hőmpölyögni, vagy pedig a legroszabb lovászt hadnagyával szembe szállani, pörlekedni *). A nemzeti féktelenséggel, mely fegyelmet nem tűrt, meggyült a baja, midőn seregét téli szállásokra osztani és az országban élelmezni akarta. Vakmerő megátalkodást látott, midőn a rendes panaszok és nehézségek támadtak, melyek mindannyiszor megújultak, ha német sereg jött az országba. Montecuccoli hada zsoldosokból állott, és köztük sokan voltak, kik a német háborúban minden kicsapongást megszoktak. Az osztrák sereg mindig a legroszabban élelmezett had volt Európában, s a kiszivott Magyarországon nem is volt könnyű föladat mindig elegendő élelmet és takarmányt készen tartani. Montecuccoli nem igen látta, sőt természetesnek tartá, ha a katona eleinte pajkoságból, később szükségből requirált; a barátból szinte ellenség lett, ki a házba tört, a marhát elhajtá, a férfiakat megverte, a

*) E képeket Zrini idézi munkáiban. Nemzeti könyvtár, 251 l.

nőkön erőszakot tett, és sokszor ép oly kevéssé kímélte a nemesi kuriát, mint a tenplomot vagy iskolaházat. Magyar ember ilyesmit tűrni nem szokott. Verekedésekben sok katona éltével lakolt: míg a hol ellentállni nem lehetett, a nép mindent pusztán hagyva, erdőkbe, hegyekre menekült. „Igy bántok szövetségeseikkel!” kiálták a németek: „Szép barátok! — volt a magyar válasz, kik tönkre teszitek még azt is, mit a török-fatár meghagyott!” „A magyar nemzet szabad nemzet, mely katonát élelmezni csak akkor tartozik, ha arra magát országgyűlésileg kötelezte” — mondák a felső megyék rendei Montecuccolinak — és téli szállás helyett az istentelenségeket sorolák el, melyeket katonái elkövetnek. Montecuccoli nem értette egy szabad nemzet féltékenységét jogaira, nem hogy a nádor Wesselényi inkább szít a rendekhez, legalább ne kik parancsolni nem tud; és mindent a császár túlságos kegyességének tulajdonított oly nemzet iránt, melyről Bonfiniusban olvasta, hogy vasvesszővel kell kormányozni.*)

Leginkább bosszantá azonban Montecuccolit a hadi séta, melyet a magyar urak befolyása folytán a Duna mellől Erdélybe, Kemény János fejedelem védelmére tenni kényszerült. Midőn az országba jött, igen helyesen észrevette, hogy a török hatalmat a Duna mentében lehet legsikeresebben megtámadni: de szokása szerint tovább ment és minden vállalatot másutt abszurdumnak mondott. Bécsben nem gondoltak támadó háborúra, legfeljebb Kemény János visszahelyezését fejedelmi székébe tűzték ki czélul. Montecuccoli tehát 18,000 emberrel Léván, Eperjesen át nagy kerülőben Tokajra ment, és átkelvén a Tiszán Kolosvárig nyomult. Az út a Tiszától be Erdélyig majdnem sivatag volt; a nyári hőséghez éhség és szomjúság járult: míg a török sereg egyre hátrált, Kolosváron túl Montecuccoli is megállott, és hallván, hogy az ellenség négy annyi mint saját hada, Kolosvárott őrséget hagyva visszafordult. Kemény János sirt és majd a falba vágta fejét, midőn Montecuccoli neki stratégiai okait magyarázgatta, melyeknél fogva oly aránytalan erőkkal megütközni nem lehet. Ha példákat idéztek a török háborúkból, merész támadások sikeréről: ő Várnát, Rigómezőt és Mohácsot en legette, hol ilyféle gondatlanság tönkre tette a sereget. Megállapodni nem lehet — mondá —

*) Montecuccoli 145 l.

mert fölemésztjük Kolosvár környékét és meguehezítjük a vár élelmezését; közel az őszi esős idő, mely nagy kárt szokott tenni a seregekben és a sereget megtartani fő föladat. Keveset gondolt, mi történik Kemény Jánossal, a török kényére hagyott székelységgel, de kockára tenni a császár kipróbált veteranjait, a jövő eshetőségekben megbecsülhetetlen, nehezen pótolható sereget: azt nem akarta, annál is inkább, mert elég haszonnak látszott neki ez absurd hadjáratból, hogy a török Magyarországból Erdélybe viasszaszorúlt és Kolosvár a császár kezébe jutott.

A közvéleményt ily vékony eredmény ki nem elégíté. Minél többet vártak Montecuccolitól és válogatott seregétől: annál keserűbb volt a csalódás. A magyarok többet láttak Erdély veszedelmében, mint Montecuccoli, ki nem saját véreit hagyta martalékul a töröknek. „Miért vezettek sereget Erdélybe, ha úgy féltették? ha pedig nem féltették, miért hozták vissza ütközet nélkül?”⁴ kérdezők általában, és a válasz volt, hogy az olasz saját irháját, nem seregét féltette, midőn oly gyorsan haza takarodott *) Montecuccoli megveté az értelmetlen népet, de ilyféle beszédek izgékony, heves természetét mégis keseríték. Ő, ki éles tollal gyakorlott kritikát mindenütt, hol az ildomosság hallgatást nem parancsolt, azt maga tűrni nem tudá. A fejére zúdított vádakra nyilvánosan, egy röpiratban felelt. Sértett büszkeségében a mester oktató hangja megvetéssé, mind az, mit védelmére felhozott, a magyarok elleni váddá vált, s míg egy részt tudományosan igazolni igyekezett, mit és mennyit tett Erdélyben: addig más részt éles tollal a hibákért a magyarokat okolta.

E röpirat 1662. májusban, a magyar országgyűlés küszöbén jelent meg, de nem nagy feltűnést okozott **) A pasquillus — mint nevezék — nyom nélkül elenyészett volna, ha nincs egy férfi, ki éber figyelemmel kísért mindent, mi a haza ügyeire vonatkozott, ki sértve látta a nemzeti becsületet és azt megboszúlta: Zrini Miklós, a horvát bán. Névtelenül felelt, deák nyelven, de köztudomást dolog volt, ki lappang az anonymus alatt. Csinos tollal és metsző

*) Antler de bello Turcico, kézirat az egyetem könyvtárban, Kaprinay gyűjteménye közt. XXXIII.

**) E röpiratot nem ismerjük; mit róla tudunk Zrini czáfolatában és egy két író odavetett jegyzéseiből áll; az általános hallgatás bizonyítja a szövegben kifejezett állítást.

logicával darabonként tépte le a borostyánt, melyet az olasz maga fűzött homlokára. *) „Te diadalmenetre tartod magadat érdemesnek, — kezdé Zrini — sőt diadalt is ülsz: én élek a joggal, melyet a szokás a római katonáknak adott, szemtől szembe korholni a triumphatort. Ötven ezer törököt üztél vissza 50 mérföldre, Keményt fejedelmi székébe visszahelyezted, Erdélybe őrseget raktál. Nagy dolgok, nagy szavak! de mi hasznot hajtottak az országnak? Add vissza nekünk, és Keménynek Erdélyt, add vissza a boldogságot, békét, jóllétet, melyet seregeddel kizavartál és akkor mondd magadról: „veni, vidi, vici!”

„Azonban esalódom — folytatá alább — te philosophus vagy és a philosophusok ugyan bölesen beszélnek, de oktanul szoktak cselekedni.“ Az ellenség hátrált — mondod — nem lehetett vele megütközni: és te, a helyett, hogy Regulus tanácsa szerint: ha rövid kardod, told meg egy lépéssel!“ utána nyomultál volna, megállottál. Miért mentél oda, ha kardot sem húztál? Némely városba őrseget raktál és így a török ellen megtartád: azonban, úgy látom, sok erdélyi városba nem raktál őrizetet, és a török még sem foglalta el azokat, és nincs semmi ok hinni, hogy ép azokat foglalta volna el, melyeket te megszállottál. Üres szójáték, hogy augustus havában auguste (dicsőségesen) vitted véghez hadjáratodat, sőt inkább anguste (szegényesen) nem anguste hordoztad körül a keresztýn nevet a török előtt.“

Bonzolva az okokat, melyekkel az olasz visszavonulását támogatta, Kemény magyarjait védte a vád ellen, hogy elcsüggedten páni félelemmel tele, semmire sem voltak használhatók. „Ha igaz is volna ez, neked mint vezérnek felvillanyozni, mint égő faklya, lángra lobbantani kellett volna őket, de te alkalmat sem nyújtottál nekik, akár bátorságuk-, akár gyávaságukat kimutatni. Azt mondod, nem lehetett megütközni a sokkal számosabb ellenséggel: de oktalanság a háborúban mindig arithmetikusnak lenni, mert nem mindig a nagyobb szám győz, s a jeles vezér sokszor Epaminondas mondását követi: ha az ellenség több seregennél, a hiányt én pótolom!“

„Szavaidból kiri gyűlöleted a magyar nemzet ellen, melyre sok mindenféle rosztat fogsz.“ — Így tér át végre emeltebb, élesebb hangon Montecuccoli vádaskodásaira. „Ha van lelked, nevez meg

*) Egy töredék a nemzeti muzeum kéziratai közt van, 1785. quart, latin.

egyed más, majd megfelelnek: de ne bánts a nemzetet, mely dicsőséges hadjáratod után menhelyet nyújtott. Mit zaklatod a szegény jövevényeket farkasok ellenében, gyáva kutya? oda fordítsd üres fenyegetéseidet, a hol visszamarnak érte! *) Nines a magyarok közt vezér, de még csak kapitány sem, ki hadi tapasztalással és tudományyal birna — mondod: de az, ha való is, nem menti ki, hogy te meg gyáva voltál a tudatlanok közt, szép seregedet tönkre tetted, több bajt okoztál barátoknak, mint ellenségnek, és 100,000 keresztyént, kiket védelmezni kellett volna, száraz szemmel, száraz karddal rabságba huzdoltatni hagytál. Igaz, hogy most kevés magyar annyira járatos a hadi tudományokban, mint vezérhez illik, de azért még sem tette volna magyar vezér, magyar kapitány oly módon tönkre szép hadát, mint te, s ha veszni kellett seregének, elveszett volna az ellenségnek kétszeres veszteségével“

„Mi magyarok nem tudjuk a mesterséget, mikép kell húzni, vonni a háborút, engedni garázdálkodni az ellenséget, cserben hagyni a barátot, szövetségest, keresni pénzt a háborúban, és rontani az országot, csak hogy a katona megmaradjon, melyek szerinted a hadviselésnek elvei; de őseink Hunyadi, Báthory, Kinizsi sem tudták azokat, és a hazát védvé, a törököket megverve szereztek maguknak halhatatlan dicsőséget. Mi ivadékaik sem fogunk szégyent hozni hazánkra, emlékezetükre, gyáva tétlenséggel, ha a cselekvésre csak a legkisebb alkalom fog kínálkozni, s ha meg is bomlott a harci fegyelem közöttünk — nem a mi hibánk miatt, — mégis mindenre képesnek tartom a magyart, csak valami jeles magyar vezér keze alatt legyen, ki ha nem is miveli Nagy Sándor tetteit, meg fogja védeni a hazát, melyhez több szíve van, mint bármely idegen vezérnek . . .“

A véletlen úgy akarta, hogy Zrínyi munkájából is csak töredékeket ismerjünk, kortársak azonban, kiknek kezén forgott, írva hagyták, hogy Montecuccolinak egész védelmét kiforgatta, a számos klasszikus idézet közt az Aeneisből, Turnus szavait Draneushoz Montecuccolira alkalmazván egy helyütt -- magában elég örök fulánkot hagyni a kevély olasz szívében, így hangzott:

„Beszélni sokat tudsz Montecuccoli, első vagy a tanácsban, ha

*) Quid immerentes hospites vexas, canis, ignavus adversus lupos? Horátiusi vers egy kis módosítással.

háborúról beszélnek, de nem nagy hangzású, biztosságban elmondott szavak kellenek. Hagyj fel szokott dicsekvéssel, Tersites! és mutass fel tetteket, hányszor, mikor és mily diadalmakat nyertél a törökön! Egyebként mi szükség szavakra — volt a kifejezés, ki legtöbb diadalmi jelt hoz Erdélyből, azé legyen a dicsőség!“

Montecuccoli sokkal ildomosabb ember volt, sokkal többet próbált az életben, sem hogy haragját elfojtani ne tudta volna, látván, hogy megtámadója Magyarországnak legtekintélyesebb embere. Bármily ügyesen forgatta is Raymond a tollat, Zriniben méltó ellenfélre talált. Zrini nem csak írt, de az író nevet a szó legnemesebb értelmében is, megérdemlette, ritka tünemény e nemből, e korban, a magyar főurak közt, nem, mintha általános sötétség uralgott volna, sőt főuraink közt akkor aránylag sok tudományos ember volt, Zrinivel kortársak Eszterházy Miklós és Draskovics János, Rákóczy György, Apaffy Mihály, Batthyány Ádám és Nádasdy Ferencz, fejedelmek, nádorok nevei említetnek az irodalomtörténetben: de mindezeknek tudománya nehézkes, pedáns volt; jobbára imakönyveket, vagy theologiai értekezéseket írtak, munkáikat néhány kegyes léleknek, vagy, a mennyiben országos érdekűek, egyes főembereknek, bizonyos alkalomra szánták. Zrini irataiban ellenben olasz izlés, aesthetikai érzék látszik, a tollal közérdekű eszméket terjeszteni, a nemzeti szellemet ébreszteni, annak kifejezést adni törekedett, mert szükségét látta, hogy ne csak egyesek főzzék ki titkos tanácskozásokban a nemzet üdvét: de értse és fogja fel azt maga a nemzet, és működjék közre a szerint.

A Montecuccolinak adott válasz névtelen volt, mert nem Zrini, hanem a magyar nemzet felelt tolla által, és Montecuccolinak ellenszenve is egyaránt fordult a nemzet és annak leventéje ellen. Soha sem tudta megbocsátani a czáfolatot, és midőn a sors Zrinivel a Dráva parton összehozta, és különböző természetűök közös cselekvést képtelenné tett, ha volt, mi a viszálykodást végképen elmérgesíté, azok a pozsonyi toll karczolások voltak, melyekre Montecuccoli a válaszzsal késett, de végképen adós nem maradt.

Már maga a természet ellentéteknek látszott alkotni e két férfit. Zrini kilencz évvel fiatalabb volt Montecuccolinál; erős, dőlczeg termetű, fehér arcú, csak bajusszal, szakál nélkül, inkább szláv

mint magyaros jellegű vonásokkal ; mindenben különbözök az apró, száraz, olajsziui Montecuccolótól : csak nagy fekete szemcikkben égett hasonló tűz. Zrini születésénél fogva dynasta volt. kinek ősei királyokkal daczoltak, s rá nemcsak fényes nevét, de roppant vagyont is hagytak, mely őt szükség esetében hason merényletekre képessé tévő : míg a vagyontalan Montecuccoli nevét és kardját áruba bocsátani volt kénytelen a császárnak és meggazdagodva is, csak az ausztriai háznak teremtménye maradt. Zriniben az új kor finomító szelleme csak megnevesíté az érdes középkori főurat, ki, ha parancsolt jobbagyainak, a királylyal szemben is kardjára tette kezét : míg Montecuccoli már azon aristokrátiához tartozott, mely az alsóbb osztályoktól ama rabszolgai hódolatot követeli, melyet viszont ő tanúsít a fejedelem iránt.

A bécsi udvar Zrinit hívei közé számítá, ki mellette harezolt Rákóczy György és a svédek ellen, de sohasem tartozott a kegyenczek közé, mint Pázmán avagy az Eszterházyak. Miklós, mint minden elfogulatlan vizsgáló, hamar észrevette, hogy a Ferdinándok és a magyar közt nincs azon viszony, melynek király és nemzet közt lenni kell. Tapasztalta a mély bizalmatlanságot, melylyel Bécsben a magyarokra tekintének, látta a közönyt, melylyel Magyarország szenvedéseit fogadták, és meggyőződött, hogy a camarilla, mely III. Ferdinánd szívét elfogta a magyaroktól, új külszin alatt a régi módra hat az ifjú Leopoldra is, és bárki üljön a trónra a Habsburg házból, uralkodási főelvül prédikálják : hogy csak akkor bír a magyarokkal, ha nyomorúttak*). Zrini Miklós lemondott a reményről, megtörni végkép az ellenséges sugalmakat ; nem is volt az az ember, ki sima arcczal földalatti harezot tudott volna vívni a haza ellenségeivel, fő törekvése csak oda irányult, elhárítani az akadályokat, melyek a nemzet erőfejtését a török ellen megsibbasztani törekedtek. Neki főcélja a török ellen való háború volt. Ha nem is születik oly család tagjának, melyben apáról fiúra szállott a török gyűlölet, józan esze mégis fölfogta volna, hogy Magyarországnak rákfenéje a török uralom, és nem

*) Adj Isten hosszú türelmet, fekezd haragomat ! . . . jobban megbeesültek ez ízben, mint máskor, meghívtak a titkos tanácsba, füst előzi meg a tüzet ; érzem-e valaha melegét ? kérdés ! Irja egyik levelében. Vesd össze Zrini több levelét a győri Régészeti Füzetek 1863. folyamában.

esett volna azok következtelenségébe, kik a bécsi kormányt vádolva, hogy veszni hagyja az országot török martaléktól, a fényes portától reméltek védelmet szabadságaikra nézve. Bár mindig és mindenütt kész volt a magyar szabadság és becsület védelmére: lelke rendesen harczokon járt. A genius költőnek kente fel, kihez hasonló kevés van mostanig irodalmuukban; ragyogó ékes-szólás, mély emberismeret, éles értelem és sokféle tudomány Pázmán, Eszterházy Miklós vagy Bethlen Gábor államférfiúi polezárára emelhetnék volna: de ő örökre letevén a lantot, szinte félénken elvonult a tanástermekből, csak hogy éjjel-nappal portyázzon, lesben álljon és verekedjék. A magyar nemzet állapotja megfejté e sajátságos tüneményt, hogy ne mondjam áldozatot, mert nem tudom hiúni, hogy szájalom nélkül számúzte lakából a műszakat, harag nélkül látta volna a Portiakat garázdálkodni, de bizonyára készséggel tevén, azon meggyőződéssel, hogy ezáltal leginkább használhat nemzetének.

A mohácsi csatától kezdve 1606-ig Magyarország belküzdelmek és külső támadások közt hanyódot. A zsitvatoroki béke megállapítá a török határokat, elvévén azonban még a reményt is, hogy az ország a török járom alól felszabadul, nyugalmat még sem adott. A resignatio korszaka állott be. Majd vallási viszályok lobbanták lánggra a kedélyeket, majd a királyok túlkapásai aggaszták a honfiakat — míg a határokon folyton folytak a török becsapások. A magyar nemes udvarházában, a paraszt kunyhójában sohasem volt biztos, nem repül-e tüzes esőva a tetőre, nem viszik-e nejét, gyermekeit rabszolga-vásárra. Ha valaki a szomszéd faluba ment, késznek kellett lennie, hogy évek múlva kerül csak haza — ha még haza kerül—miután Stambul vagy Kisázsia piaczeit mint áruczikk megjárta. Az ország már ekkor oly keskeny volt, hogy a kárpáti megyéket kivéve egy fürge lecsli vagy timariota csapat néhány óra alatt széltiben keresztül nyargalhatta. Nem csoda, hogy ilykép semmi sem fejlődhetett, mi az életet kellemessé teszi, a nemzeti művelődést és jóllétet előmozdítja. A nagy változásokból, melyek akkor Európában a mostani civilisatiót megalapíták, hozzáuk csak a vallásháborúk hatottak el. Nemzeti ritka fogékonyságunknak jele, hogy egypár sugarat a másutt ragyogó napból mégis felfogtunk. A nemzet elmaradt a haladás pályáján, és majduem oly vadságba süllyedt, mint barbar szomszéd-

ja. Kimerültsége reményt nyújtott a németnek és töröknek egyaránt, hogy nemsokára önálló, szabad nemzetnek lenni megszűnik.

A XVII. század második és harmadik tizedében ébredezni kezdtek a hazafiak; látták, hogy a nemzetnek ilykép veszni kell, és fölébredt bennök a gondolat: hogy akár katolikus, akár protestans, mindannyian egy anyának gyermekei! A leghevesebb küzdelem közt Pázmán Bethlen Gáborral, Eszterházy Miklós Rákóczy Györggyel e hazafiúi nemzeti érzésben találkoztak. Ez fűzte Szelepcsényit Apaffyhoz, Wesselényit II. Rákóczy Györgyhöz, de mind e férfiaknak törekvése csak arra ment, a nemzetet, mint valami törékeny cserepet, minden külső összekocczanástól távol tartani, nehogy összezúzassék. Zrini költői lelkesedéssel ragadta meg az eszmét, de matematikai élel kitalálta barátai módszerének hibáját. A külviszonyokat kormányozni ritkán van hatalmunkban, azon kell tehát lenni, hogy bármi zúduljon a nemzetre, annak ellentállhasson; — és képesek vagyunk-e erre? tevő fel továbbá a kérdést, és igennel felelt, „csak igazán akarunk kell!“ Bizott a nemzet jövőjében, mert tanulmányozta multját, és a Hunyadiak korában nem csak a hajdan dicsőségét, de a jövő reményét is fölhalálta.

E bizalomra szükség volt. Rudolf király kora óta nem tornyosult annyi vész a hazára, mint azon időtájban, midőn Montecuccoli az országban szerepelni kezdett. Nagyvárad után félő volt, hogy elvész Erdély, és az országnak még eddig legépebb része, a kárpátalji megyék is megnyílnak a török martalóczoknak. Zrini minden erejét megfeszíté, hogy az országot szilárd ellentállásra képessé tegye, és ebben lelkes társa volt a nádor Wesselényi. Befolyást keresett Bécsben, hogy a német urak közönyét tette buzdítsa; láng szavakkal fegyverre hívta a nemzetet, és békességet, türelmet ajánlott a viszálkodó vallásfelekezeteknek. Pázmánnak gyámfia volt, de meggyőződött, hogy a katolika vallásnak geniusa idegenkedik az üldözésektől; roszalta a főpapoknak csak az elkeseredést növelő túlbuzgóságát, „mely nem isteni zelus, hanem lábok alól fölszedett ambitio“, és egyaránt tisztelte a törvényt, lett legyen abban a bécsi békekötés vagy az arany bulla. „A kegyelmetek szabadsága az én szabadságom is!“ mondá 1662-ben a pozsonyi gyűlésen a protestans rendeknek, és

legtöbb kívánsága volt, csak lenne minél több ágostai, helvét és katolikus, hogy egyesülten mehetnének a törökre.

Zrini Miklós buzgalmában nem feledte a nehézségeket, melyek kisebb lelkűeket végkép elcsüggesztettek volna. Tudta mindazt, mit Montecuccoli a magyar hadszerkezet gyarlóságáról oly epésen pelengérre tett, és szégyennel vegyes haraggal telt el. De míg az olasz kárörömmel mutatott a sebre: Miklós már réges régen az orvosláson fáradozott. Egyaránt távol volt amaz önteltségtől, mely mindig csak azt hiszi, hogy nincsen párja a magyaroknak, mint ama vaskalapos fiymálástól, melylyel Montecuccoliék a magyarok gyarlóságait orvosolhatatlan faragatlanságnak tekintették. A reformot is magán kezdé. Nem elégedett meg azzal, hogy úgy verekedjék csak, mint atyja, és nagyatyja, mint szomszédai; átlátta, hogy az apró harezok, melyekben Kanizsa és Kosztajniczánál, Bihács és Berzenczénél mesternek mutatta magát, sohasem fogják megtörni a törökök hatalmát. Pihenő téli órákban átforgatta a régi és újabbkori írókat, Nagy Sándor és Julius Caesar, Hunyadi János és Mátyás király hadjáratait. Olvasott, gondolkodott, írt, hogy maga okúljon és másokat oktasson. Tacitus összes munkáiból kiszedegette a hadviselésre vonatkozó helyeket, és jegyzésekkel látta el, melyeket aphorismáknak nevezett. Nem a hadviselés elméletét rakta itt le, mint Montecuccoli hasonló nevű dolgozatában: hanem csak reflexióit közli és rámutatott egyik-másik kellékre, melyek a hadvezérben megkívántatnak. Senkiséem beesülte nagyobbra Zrininél, még Montecuccoli sem, a hadvezérben a tudományt és tapasztalást*); de maga a hadviselés nem volt szemében tudomány, melynek, mint a mathesisnek, változhatlan szabályai vannak. Lánglelke tülemelkedett az iskola korlátaiban; nem azt kereste, mit tegyen a vezér bármely körülmények közt — mert azt előre meghatározni nem lehet: tanácsainak célja volt a vezért képesíteni, a kínálkozó alkalmat fölfogni és fölhasználni. Nem azon törte fejét, mint Montecuccoli, milyennek kell lenni a helynek, mily számosznak a seregnek, hogy megütközni lehessen: de ajánlott gyorsaságot és titoktartást a vezérnek, rendet és engedelmességet a katonáknak, fogásokat,

*) A háború feje Minerváé, karja Marsé legyen! szokta mondani Kery, Panegyres et Orationes, a Zrini fölött tartott gyászbeszédében.

melyeket Hannibal és Julius Caesar szintoly sikerrel használtak, mint Nagy Frigyes és I. Napoleon. Montecuccolinak sok tanítása elavult, mint Boileau vagy Pope feszes szabályai a költészetről: míg Zrini elvei megmaradtak, mint az örök szép Homeros és Dante, Shakespeare és Cervantes műveiben.

Nagyon természetes, hogy már csak ezen különböző felfogás folytán is ellenkezésnek kellett támadni Zrini és Montecuccoli közt: volt azonban egy pont, melyre nézve egyetértettek. Montecuccoli, ki oly nagy súlyt fektetett a hadi fegyelemre és tanult katonákra, nem helyesli a császári seregnél divatozó szokást, minden háború után elbocsátani a katonaságot, s új veszélykor újonczokból rögtönözni új sereget: hasolóképen Zrininek is ideálja volt egy állandó magyar hadsereg, mely az országot megvédeni, és egy támadó hadseregnek magvát képezni képes legyen. Sokat foglalkozott e gondolattal és számos apró részletet kidolgozott a tervezetből, melyben néha csodálatos öszhangzás találtatik Montecuccoli szabályaival. A miben Montecuccoli valóban nagy volt: abban Zrini versenyzett vele. Látszik, hogy Gusztáv Adolf hadi rendtartása lebegett mind kettejük szeme előtt, mely akkor nagy haladást jelzett a taktikában. A részletekből kitűnik, hogy Zriniben annyi olvasottság és tudomány volt, mint az olaszban, kinek egyedüli előnyét ama körülmény képezé, hogy a nagy európai háborukban forogván, látott, tapasztalt sokat, mit Zrini a hazán belül se nem tapasztalhatott, se szükségesnek a mi primitivebb viszonyaink közt nem tartott, irataiban meg sem érintett. Másrészt, Montecuccoli még sokban csiggyött a régi hagyományokon; még azon korban is, midőn a lándsa a régi lovagok e fő fegyvere, már egészen kiment a használatból „mert lovas kezében semmire kellő“ mint Zrini mondá — ő még a fegyverek királynéjának nevezé: míg Zrini tökéletesen kibontakozott mind a külföldi ex professo, katonák megrögzött szokásaiból, melyeket részben szerencséjére nem ismert, mind a hazai vezérek korlátolt eljárásából, kiknek hadakozni annyit tett, mint zsákmányolni, foglyokat ejteni, és minél nagyobb sereget venni. A magyar török verekedések akkor tájban csak abban különböztek a montenegrói-török esetepatéktól, hogy jobbára lóháton mentek véghez. Zrini azonban már sohasem ment csak azért ki, hogy török fejeket hozzon haza. Vállalataiban magasabb eszmé

lebegett szeme előtt, és nem minél zsirosabb fogást tenni, hanem minél érzékenyebb csapást ejteni az ellenségen volt, fő törekvése.

Az erdélyi zavarok alatt a török nyiltan lábbal tapodván a békekötéseket, Zrini tevékenységét megkettőztette, de minden fontosabb vállalatban akadályos volt a bécsi kabinet. 1660-ban Kanizsára becsapott a villám, az egész város elégett, az ágyúk a falakon meglovdáltak, a lakosság földél, élelem nélkül maradt. Zrini e hírre ki-ovagolt, hogy bevegye most ágyúk nélkül a várat, melyet a békepontok értelmében ágyúkkal ostromolni nem lett volna szabad. Kanizsa éket képezett az ugyis keskeny dunántúli részbe. Kárpótlásul szolgált volna Nagyváradért és a török bégek a legmélyebb békében hasonló magyarázattal számos várat foglaltak már el. Azonban a kormány, Portia herczeg visszaparancsolta Zrinit, ki földhöz vágva kardját engedelmeskedett.

A következő évben Zrini, miután egy török csapaton gazdag zsákmányt nyert, a Mura és Dráva összefolyásánál, a balpartra, Légrádtól ágyúlövésnyire, egy halmon, a régi Keeskevár helyén sánczot emelt, melyet Uj-Zrinvárnak nevezett. *) A föld, melyen épült, hajdan a Zrinieké volt; a halomnál messze be lehetett látni a sik Muraközbe. Baráti kézben biztos hidfő és elővédül szolgált a szigetnek, a tótországi végeknek: míg ha ellenség birta, Zrini a Muraközben, mintegy kelepczében, fogva volt. A kanizsai basa épen tervelt e helyre erődöt, midőn Zrini, maga is ásót, kapát, talyigát ragadva, megfeszített munkával megelőzte. „Mit csinálsz!” kérdi a basa követe. „Juhakolt—volt válasza — s az ágyúk itt a farkasok ellen valók.” „Nőm is itt van — üzentette Kanizsára — kinek van kedve őt meglátogatni, jöjön, jutalmul klarisait és kezkenőjét tűzöm ki.”

A törökök dühöngtek e vakmerőségen. Bécsben pedig szörnyűködtek a békepontoknak ez önhatalmú megszegése miatt. Vassenhoff mérnököt, ki a sánczot építé, elszólíták, ráüzentek, hogy a töröknek egész erejét magára fogja zúdítani. „Nem hiszem

*) A divatos Szerinyvár csak a németek elferdített kiejtésén alapszik, kik köztudomásilag Zrinit Serinnak hívták; a Serényvár — mert hamar épült — Kazynál szószármaztatási játék. Az authenticus nevet a Diariumban olvassuk, melyet Windisch az Ung. Magazin II. kötetében kiadott. Vitnyédy levelében Keczer Menyhérthez 1661. július. 5. Soprony, előfordulnak még Uj Zrinyi vár, Uj Zriny nevek is.

— felelt vissza Zrini — hogy e kis vár miatt a török elhagyja Erdélyt; ha rám jő, kész vagyok hazámért, a keresztyénségért, utolsó csepp véremet is kiontani, de Isten bírói széke elé idézem rettenetes ítéletre mindazokat, kik a védelemben megakadályoznak, veszni hagynak!“*)

Hiba volna Montecuccolit részesnek tartani e félszeg habozásban. Ha hallott is valamit Zrini tetteiről, azokat bizonyosan a szakemberek ama souverain megvetésével nézte, melyhez senki sem értett jobban nálánál. Uj-Zrinvárnak is alig tulajdonított fontosságot, mely váracsról a hadi tanács szakértői kijelenték, hogy merőben lehetetlen védelmezni: de volt szemé látni, hogy a fényes porta, élén a fiatal, tettvágyó Köprili Achmed háborút keres, háborút akar, és minden békealkudozás csak a hadikészületeknek szolgál elpalástolásául. Bécsben az udvarnál ezt nem látták. Korábban, ha Magyarország érdekeit úgynevezett magasabb államokoknak föláldozták: a Habsburgház mindig Német- vagy Olaszország felé nyújtá ki kezeit. Így történt ez a 30 éves háborúban, mely azonban csak Svéd- és Franciaországnak tárt kaput a római szent birodalomba. — Most azonban, midőn Spanyolországot, a német Habsburgok e régi támaszát, II. Fülöp és utódai anyagilag, szellemileg tönkre tették, a bécsi udvar, keletet feledve, aggódva nézett nyugotra, a nélkül, hogy veszélyes ellenségeivel szemben magát biztosítani igyekezett volna. Leopold császár, ekkor 22—23 éves ifjoncz, templomba járt, zenélt, vadászott; hajdani nevelője, mindenható miuisztère, Portia herczeg, mindenre, mi nem tevékenységet igényelt, jóra, rosra, egyaránt képtelen volt, hetekig hagyá asztalán heverni a legfontosabb tárgyakat, melyeket maga elintézni nem tudott, másra bízni nem akart.**)

A vén gyermeknek egész élete ama semmiségek közt folyt le, melyek az udvari létnek eredményeit képezik. Mivel kívánta, rendületlenül hitte is, hogy a török nem fog háborút kezdeni, és csak akkor ébredezett, midőn 1663-ik év nyarán a

*) Zrini levele, melyben indokait a várépítésre kifejti, dd. 1661 július 5. Hevenessynál, 69 kötet 247 lap, kézirat a pesti egyetemi könyvtárban.

**) Sagredo, velencei követ jelentése, Archiv für Östr. Gesch. XIX. 318 lap.

lófarkok Magyarország felé lengtek, és Ausztria Magyarországgal együtt sereg és pénz nélkül, kitérve feküdt az ellenség előtt.

Európa szemei a Duna völgyére fordultak. Lengyelhont és Portugalliát kivéve nem folyt háború a continensen, és a török 57 év után ismét először kerekedett fel Magyarország ellen. A magyar nemzet Zriniben bizott, az udvarnál a sereg élére Montecuccolit állíták, ki kétségbecssett resignatióval vette át a főparancsnokságot. Áldozatnak tekinté magát. Ötvenezer embert — 28,000 gyalog, 22,000 lovast és dragonyost,— 124 ágyút tartott szükségesnek a török ellen, s 6000 katonát és 12 ágyút adtak keze alá. A harcztere a Duna völgye volt ugyan, de nem látott módot arasznyi hadával valamit próbálni, hacsak tábornagyi méltóságát félretéve, egy horvát portyázó szerepére vállalkozni nem akart. Először Magyar-Óvárnál ütött tábor, mert innen Győr, Komárom, Érsekújvárnak legkönnyebben vihetett segélyt, Ausztriától sem vágthatak el: azonban örültségnek tartá Érsekújvár veszedelmét, másképp mint tétlenül nézni. A magyarok kérelmére, a felső megyei hadak gyűlpontját fedezendő, átkelt ugyan a Dunán és Cseklésznél fogott állást: de midőn a tatárok Galgócznál a Vágon áttörtek és serege előtt elrobogva messze be Morváig és Ausztriáig dultak fűrge lovaikon, Pozsony alá vonúlt, nehogy útja általok elvágassék, sőt nem nyugodott, míg a Csallóközbe át nem kelt, és közte és az ellenség között a Duna folyt. Ugy tett mint Schwarzenberg 1589-, és Basta 1605-ben, kikről dicsérve emlegette, hogy ámbár szemök láttára fűzött a török ezereket rabszjira, és Ausztria, Styria belsejéig dült; ámbár vár várra veszett és seregök dűhhel követelte, vezessék az ellenségre, ne türjék a gyalázatos, a hitvány portyázók szemtelen csipkedéseit: biztos állásukból még sem mozdultak ki. *)

Mig Montecuccoli hideg nyugalommal Mosonvármegyében állott: Zrini Miklós lázas tevékenységet fejtett ki. Már kora tavasszal fegyverben volt és Budáig száguldott; julius hóban a horvát tótországi rendeket buzdítá fegyverre, és midőn a nagy vezér Érsekújvárt ostrom alá fogta, Uj-zrinvár alól augustusban 10,000 törököt elvert. Egy ember érté, osztá lelkesedését, ücsese Péter, kiben herculesi termettel nevéhez méltó hős lélek lakott, s ki miveltségben mellette megállhatott, a harcmezőn vele versenyzett, kezébe

*) Montecuccoli Commentarii 105 l.

tette le Új-Zrinvárt, melyet a két testvér megvédeni egymásnak megesküdött, és Magyarországba sietett a nemzeti sereg vezérletét átveendő. A hazafiak, a külföld őt ítélte legméltóbbnak e tisztre, melylyel az udvar — engedve a nyomásnak — megkínálta, tőle a vezéri esküt kivette, de írásban kineveztetését soha ki nem adta. Míg a vármegyék Pápánál Wesselényi alatt szerveződtek, ő a végbeli katonákkal, és horvátországi — mintegy 1200 főre rugó csapatjával*), összesen 4000 emberrel a Csallóközbe sietett, a nagyvezért, kinek Eszéknél útját szegni nem engedték**) legalább az ország szélén fentartani, és, ha lehet, az érsekujváriakon segíteni.

A hír beszélte, hogy a nagyvezér, megijedvén jöttére, már fel akart hagyni az ostrommal, midőn az őrség lázadása a várat kezébe adta. Zrini támadást tervezett a török seregre: de Montecuccoli helyéből kimozdulni, vele közösen működni nem akart. "Fitymálva hallá, hogy Zrini mégis átesap a Dunán, mégis össze tűz a törökkel, és számba sem vette a moralis hatást, melyet ez apró, de fényes harcok az elesüggedt kedélyekre gyakoroltak. Folytonos vereség, hátrálás, s a rémkiáltás után — mely mai napig német szójárás — „a török Újvár előtt“, jól esett hallani, hogy itt is, ott is a mieink győztek. Lelkesedéssel beszélték, hogy Zrini Esztergomnál a hazatakarodó török hadnak egy számos rabot magával hurcoló csapatját megtámadta, a jancsárok székervárát, huszájaival a lóról lepattanva, bevette, s a törökök holttesteit fölött a keresztyén foglyokat megszabadította.

Alig hallá a világ, hogy ismét egy Zrini — Péter — Csenegies boszniai basát Ottosácznál, mintegy medve, melynek kölykeiit fenyegetik **) ötszörös hadával tönkre verte: midőn Miklós egy fényes csapással Muraközt és Styriát a végpusztulástól megmenté. A török seregnek elvonulása után hazamenvén a nagyvezér, 16,000 embert küldött utána a Muraközön át Styriába törni. November 27-én ért e sereg a Murához, miről Zrinit kémei már ér-

*) Kéry, Turcici Martis ferocia. Ezredes Erdődy Miklós, alezredes Gotthal Miklós, kapitányok Keglvich Miklós, Pethő János, Ivánovics István, Gerétzi István, Beriszlavics János, Fodróczy Péter, Balogh Gáspár, Kaldy, Bresztovszky Chrenkóczy László és Bukorátsky voltak.

**) A hadjárat elején a Dráva hidját akarta elszakasztani, de Bécseből segítséget nem kapott. L. Vitnyédy levelét Partingerhez júl. 30. 1661.

*) Egykorú német munka kifejezése Trauersatl, III. köt.

tesítették. „Csekély hadamat, — írá Lipótnak, mely jelentés nyomtatásban egész Európában elterjedt — a folyam mentében elhelyezvén, 300 lovassal fel és alá lovagoltam. Egyszerre az elő-
 őrön mozsárlövessel jelt adnak, hogy itt az ellenség! Mire a hely-
 színére értem 2000 tatár már átkelt és rám jött. A perez válságos
 volt; legjobbnak tartám, minél kevesebbet remélni és megütköz-
 ni. Hevenyében néhány szót mondtam embereimnek, és a tatá-
 rokra rohantam, Isten pedig megmutatta, hogy szíven hordja a
 keresztyének sorsát, elvévén amazoknak erejét és bátorságát.
 Nyilzápor özönlött ránk, de azután rémülve hátat adott a tatárság,
 s a Murába rohant, hol összebonyolódván, a túlpartról átkelni
 akarókkal sem úszni, sem futni, sem ellentállni nem tudott. Ló,
 ember annyi volt a folyóban, hogy vizet alig lehetett látni. Én
 nyomukban nem engedtem senkit is foglyúl ejteni; a vízbe szo-
 rúltak közül csak kevés menekült ki, a legtöbb a Mura örvényei-
 ben vagy fegyverünk által balálát lelte “ A túlparton még mutat-
 kozott a fő sereg, de néhány órai sikertelen ágyzás után végkép
 felhagyott tervével és hazavonúlt. „Mily nagy volt a sereg — írá
 Zrini, minden bulletinstylt mellőzve — nem tudom, mert foglyokat
 nem ejtettünk; a törökök korábban 40,000 emberről beszéltek, és
 váradi Aly basáról, de az nem igaz; én, a mennyire a folyón
 át, a távolból kivehettem, mintegy tizezerre teszem az ellenséget.“

Az udvarnak kiesinyes bizalmatlanságát Zrini iránt némileg
 háttérbe szorítá a diesfény, mely őt körülragyogta. Merész ka-
 landjai mellett szinte szánandónak tűnt Montecuccolinak sze-
 repe a derék haddal. Hiában emlegetett az olasz szerencsés defen-
 sivát és sorolta elő azt, mi megmaradt: mindenki, még az udvar
 is csak azt érezte, mi elveszett, s mi még veszni fog ily hadvise-
 lés mellett.—Senkisem méltányolta correct magaviseletét a véde-
 lemben, minden szem a merész támadóra fordúlt. Nem kérdezők,
 nem volt e hibás a vállalat terve, mely sikerült, és keveset tö-
 rődtek azzal, hogy Montecuccoli hadtanilag egy hibát sem köve-
 tett el, oly helyzetben, melyben minden botlás vesztére lehetett
 volna. Montecuccolinak látni kellett, hogy a tanácskozásokban
 Zrini szava lesz döntő, merész tervei viszhangra találnak, s a
 mult hibái tetéztetnek. Tanácskozásokban, melyekben részt nem
 vett, botorabbnál botorabb indítványok lettek elfogadva, s a jó-
 zan éssnek és tudománynak minden szabálya félredobva. Zrini

—tavaszi tervéhez hiven — most téli hadjáratot javasolt az eszéki hid felégetésére, mely II. Szolimán óta a török hadaknak útja volt Magyarországra. A terv a Dunaparttól a Dráva mentébe tette át a harc színhelyét, és Zrininek juttatta a fő szerepet, okok, melyek Montecuccolit leghevesebb ellenzésre buzdíták. Maga nem tagadta, hogy téli *diversio* is lehet néha hasznos: de jelen esetben, kérdé, minő célzt fognak elérni a táborozással? Ha fölégetjük a falvakat, csak a hódolt keresztyénekben teszünk kárt, és visszatorlásra bűszítjük az ellenséget; elesigázzuk saját seregünket, s azt még sem fogjuk megakadályoztatni, hogy az elvetett mag tavaszra ki ne keljen, élelem nyárra az ellenségnek ne legyen. A zsákmány magánosak és nem az állam kezébe fog jutni, különben sem lévén célja a háborúnak égetni, lovakat, tevéket elhajtani.*)

A szakemberek Montecuccoli nézetén voltak, de a magyarok nem engedtek. Míg az eszéki hid elkészülhet, míg a török had a sivataggá tett Baranyán és Somogyon átvergődik — gondolkodnak Zriniek — addig meg lehet venni Kanizsát, biztosítani a dunai részeket. Míg a német vezéreknek csak másodrangú, nekik fő kérdés volt, minél tovább távortartani az országtól az ellenséget, minél kisebb körre szorítani pusztításait. Zrini tekintélye folytán beállott azon kivételes perczek egyike, midőn Bécsben magyar ügyekben magyarokra hallgattak. A téli hadjárat Zrini alatt végzésbe ment, „mintha csak azon vidék őrangyala sugallta volna“ jegyzé meg gúnyosan Montecuccoli. Zrini — néhány század császári és bajor katonaságon kívül — Hohenlohe Gyula grófot kapta társul, ama 6000 emberrel, kiket az 1658-ban a westphali béke fentartására *confoederált* fejedelmek küldöttek volt a császárnak**). Hohenlohe *condottiere* volt, az e fajta népnek minden erényével és hibájával. Tizenöt éves kora óta katona, egy irtózatossárczán beszélt gyermekkori harczeitől a 30 éves háborúban. Francia szolgálatba lépven, St. Antoine külvárosban Mazarinért a *frondeur*ökkel verekedett, később a nagy Condéval a spanyolokhoz átment, és Arrasnál, Valenciennesnél, ugyanesak Mazarin el-

*) Szinte fölösleges mondanom, hogy itt Montecuccolinak gondolatmenetét adom, Montecuccoli szavaival.

**) E fejedelmek voltak: a mainzi, trieri, kölni érsekek; Würtem-

len vakmerő bátorságot tanúsított. *) Beszélték, hogy kapzsi, fősvény, ki Grätzben az életét megmentő orvosnak egy aranyat adott jutalmul, ki a vezérlethez mitsem ért **); de bátorságát senki sem vonta kétségbe. — A magyarok közül számos fényes név csatlakozott, mely később a hazai történetben hol dicső, hol gyászos szerepre volt hivatva. Nádasdy Ferencz országbíró csapatot küldött, Sennyei István veszprémi püspök, Eszterházy Pál a későbbi nádor, Batthyány Kristóf később pohárnok és az 1677. pozsonyi értekezletnek egyik neves tagja, Erdődy Miklós, később bán, Draskovich János, Kéry Ferencz és Czobor Ádám grófok híres labanczok, Sennyei Albert, Lippay János és György, a primás rokonai, Serényi András és Eszterházy János személyesen jelentek meg. Pálffy Miklós és Nádasdy Ferencz ideje óta ily számos hadat magyar vezér nem vezetett. 18,000-nyi, felében magyar, felében német sereggel indult ki Zríni 1664. január 20-án hajnalban Uj-Zrinvárból. Berzencze január 23-án csekély ellentállás után meghódolt. Zríni kedvezőre szabta a föltételeket, hogy a törökség másutt el ne vaduljon, sőt még a tatárokat is befogadta a kapitulatióba, kiknek egyébként a magyarok, kegyetlen dúlásaik miatt, kegyelmet sohasem adtak. Föl is bőszült a hajduság, midőn a törökökkel kivonulni látta és rájok ment. Zríni közbeugrott, egy cigány rávágott, de Hohenlohe inasa azonnal lelőtte a vakmerőt. A tatárok bántalom nélkül távoztak. Másnap Babócsa ajánlott és nyert hasonló föltételeket. Zríni eleve kivételt akart tenni az agára nézve, ki mint kanizsai porkoláb nagyon kegyetlenkedett a keresztyén rabokkal, de Hohenlohe rábeszélésére engedett, a kivonulót szokott udvariassággal üdvözölte, és kávéval megvendégelte. **)

Szigetvár őrsége a külső várost elhagyván, a várba zárkozott. Torbek, dervis kolostort, melyben II. Szolimánnak szíve és belci voltak Kis Farkas, Zríni hadnagya pusztán találta és hajdusága vigyázatlanságból fölgyújtotta. Január 27-én Pécs alatt volt a sereg,

berg, Hessen-Darmstadt és Cassel, Pfalz- Zweibrück, Pfalz-Neuburg és a svéd király, mint brémai herczeg.

*) Theatrum Europaeum IV. 845 és kk. II.

**) Antler Pie de Comte Emerde ac Teleky 35 l.

*) Theatrum Europaeum IV. 1128 és kk. II.

melyet akkor híres kereskedelmi városnak tartottak. 29-én, Zrini Hohenloheval rohammal benyomult és a törököket a belső várba szorította. Másnap pihenés nélkül a lovassággal tovább sietett. A törökök mindenfelől kitértek előle; a pozsegai bég átfutott a Dráván. Dárdán csak egy vén asszony maradt. Febr. 1-jén folygújták ellentárlás nélkül az eszéki hidat, mely egy mértföldnyi hosszú, 17 lábnyi széles volt és a mocsárokon át a Drávaig vezetett. A láng a száraz időben gyorsan elharapózott és II. Szolimán műve két nap alatt porrá égett. Visszajövet még pusztává tett mindent, és a pécsi vár vívását abba hagyva, Segesd megvétele után február 15-én ismét Uj-Zinvárnál állott, 40. ágyút, 3000 lovat, mintegy 20,000 darab szarvasmarhát fogott el, három várat, 3 palánkot vett meg, mintegy 1000 (?) falut perzselt fel a nélkül, hogy egy-két száz embernél többet vesztett volna. A fő eredmény azonban az erkölcsi hatás volt. A „vastuskó“ becsapása a szégyennel vegyes harag és félelem érzelmeit kelté föl a törökökben: míg az egész kereszténység örömmel és büszkeséggel hallá e hadjáratot Montecuccolinak látni kellett, hogy a császár és Portia hízegő leveleket írnak Zrininek, hogy a pápa kedves fiának nevezi, kinek egyedül köszönhetni csak némi jó híreket a török háborúból, hogy Olaszország, Franciaország, Spanyolország, Németország fejedelmek pénzrel, kintmentésekkel halmozzák el*) azért, mert értelmetlen emberek beszédei szerint az eszéki hidban valami remekművet égetett fel, holott az csak egy rőzséből és földből készült hosszú töltés volt, mely esős időben megszakadozván hidaeskákkal kapcsoltatott össze, milyeneket Brandenburgban, Pommerániában eleget láthatni.

A drávai szerencsés hadjáratra Kanizsa ostroma határozatba ment, óriási baklövés Montecuccoli szemében. Nézetét 100 évvel később Turpin de la Crisi tekintélyes hadtani író osztá, hibának tartván, Pozsonyt és Bécszet fedezet nélkül hagyni, de azon hibás feltevés alapján, hogy a török sereg Budánál táborozott, holott csak Törökország belsejéből indult Eszéken át Magyarországba, elfelejtven egyúttal, hogy nem is vonúlhatott Buda felé, míg a keresztýén

*) A toscanai herczeg Ferdinánd levelet írt, a mainzi választó fejedelem Skanderbégnak, a würtembergi herczeg és bajor választó apjuknak nevezi:.

sereg Kanizsánál állva, bal szárnyát fenyegethette és visszavonulását elzárhatta.

Kanizsa ostroma szerencsétlenül végződött. Zrini ápril 8-án akarta kezdeni a vivást, hogy a várat a török derék hadnak összegyűlése, az eszéki hidnak helyreállítása előtt bevelhesse; de a mondott időre se hadi készlet, se sereg nem volt. Zrini kedvetlenül fel akart hagyni a tervvel, de Bécsből buzdíták s egy német miniszter Virgilius versét idézte neki:

Vincat amor patriae laudumque immensa cupido.

Az ostrom ápril 28-án kezdődött. Összegyűlt mintegy 25,000 ember, magyar, császári és szövetséges sereg, Zrini, Strozzi és Hohenlohenak külön-külön vezérlete alatt. Nem tették Zrinit fővezérré, nehogy az elfoglalt várban is őt kelljen főparancsnoknak nevezni. Strozzi, harmincz éves háborúbeli veterán, rokonszenvezett Zrinivel, de Hohenlohe nyílt ellene volt, nem tudván neki megbocsátani, hogy a téli hadjáratban miatta nem folytathatta a pécsi vár ostromát, hol több millió arany zsákmányt gyanított, ok, mely Zrininek nem látszott elég fontosnak vért és időt pazarolni, oly exponált pontért, melyet megtartani úgy sem lehetett, s e józan elhatározását nem ingathatta volt meg a katonai becsületnek csálkéja sem, melylyel a német tisztek aranyszomjukat palástolák. Hozzájárult még, hogy Zrini földén a németek a felsőmagyarhoni jeleneteket kezdék megújítani, Zrini pedig vaserélylyel követelt fegyelmet. A katonának mindent meg kellett fizetni, s ha valahol egy garázdát agyonvert a nép, a panaszra szárazon felelt: „nincs joga senkit sajátjának védelmében megakadályozni!” felfogás, melyet a harmincz éves háborúban felnőtt német tisztek szintoly boszantónak, mint nevetségesnek találtak.

Kanizsa messze terjedő mocsárok közt feküdt. Az őrség felfedezvén, hogy herezegovinai Ali basa Zrinivel czimborál, megölte, és helyébe Ibrahimot választotta. A keresztyének késedelmezése időt engedett derekas védelemre készülni: mert Zrini Grétzből ágyukat, löport csak lassan és csekély mennyiségben kapott. Egy hónap semmire sem vitte előbbre az ostromlót, midőn a nagyvezér 30,000 emberrel a Drávát elérte, és az eszéki hidat megújítja. Zrini eleje akart menni, de a hadi tanácsban tudákos szavakkal levokolták. A sereg nagy sietséggel Uj-Zrinvába hátrált; a német vezérek elveték Zrini tervét, a vár előtti erdős halmokon foglalni

állást, és a várra támaszkodva várni be az ellenséget. Nem nyugodtak, míg a Murán túl nem voltak, nem gondolván meg, hogy oly állást hagytak a töröknek, melyből nem csak Uj-Zrinvárt kényelmesen lődözni, hanem a keresztyének minden mozdulatát is meglátani lehetett.

A zavarban Bécsben Montecuccolit ránták elő, hogy a versengő vezérek közé legfőbb tekintélyével egyezséget hozzon. „A sikerért jót nem állhatok—írja vissza Leopoldnak az olasz—mert a török 37,000 emberrel és 100 ágyúval rendelkezik, azonban koczkára teszem hiremet, hogy engedelmeskedjem“!*) Mindamellett nehezen titkolható örömmel ment a screghez, parancsolni azon férfinak, ki nemcsak személyesen sértette meg, de fényes harcztetteivel az értelmetlen nép szemeiben az egész hadi tudományt discreditálta. Julius 15 én érkezett a táborba, hol a zavar már legfőbb fokra hágott. Strozzi elesett. Hohenloheék nyíltan vádolák Zrinit, hogy a törökök által megvesztegetve, nem hagyta bevenni a pécsi várat, s azért kapott az ellenség vérszemet. Zrini, ki a roppant zsákmányból alig 100 forintot tartott magának, megvető mosolylyal fogadta e mendemondákat. „Ha a török pénzt ajánl—volt válasza — elfogadtam, de meg is mondtam volna!“ Míg a németek Légrádtól Kottoriig elszórva a lapályon heverték, magyarjait, mit tenni lehetett, — szerencsés portyára küldözgeté, s ekkor veszté el legkedvesebb hadnagyát, Kiss Farkast, ki életében 500 pogányt küldött a más világra. Uj-Zrinvár előtt, egy vén fa törzse mögött, éppen néhány fő törököt lőtt le, midőn Zrini bánatára, az egész török tábor vad öröme-re, ellenséges golyó leteríté **).

Zrini, mint háziúr a Muraközben, legnagyobb udvariassággal fogadta Montecuccolit. Ciceroneul szolgált neki a táborban, a várban, azonban észrevették, hogy mindenütt az olasz jobbján járt **), mint a ki nincsen alávetve parancsainak. Montecuccolinak ez bizonyára feltűnt, de mit sem szólt. Készséggel hallgatá Zrini tervét, megtámadni az ellenséget, mely a magaslatokról egyre lőtte a várat és táborn: elvégre is azonban kijelenté, hogy Sparr tábor-

*) Gualdo Galeaorro Preorato Historia di Leopoldo. II. 409. l.

**) Priorato II. 410 l. Antler.

**) Diarium i. h. 25. l.

nok hadának megérkezése előtt az egyre szaporodó törökkel megütközni nem lehet.

Montecuccoli, mielőtt meglátta, el volt tökéelve Új Zrinvárt az ellenségnek átengedni. „Várat, melyet a seregtől folyam választ el, oda kell hagyni!” így hangzott egyik tudományos axiomája. Új-Zrinvár azon felül inkább akolnak tetszett neki, mint erősségnek. A rendszeresség és iskolaiság sehol sem divatozott annyira, mint az erődítéstanban; minden építész iparkodott egész elméletet állítani fel, melyhez tanítványai derűre, borúra ragaszkodtak. Montecuccoli nem állott a várépítésben korának színvonalán sem, de annál csökönyösebben ragaszkodott az egyszer megtanult elvekhez *). Mörshausen, most már régen feledésbe ment obscurus férfiú volt e téren előképe, kinek szabályaival Új-Zrinvár építésénél keveset gondoltak. Montecuccoli oly szigorral és aggálylallyal bírálta a muraközi hídfőt, mintha egy németalföldi vár volna, melyet Parma vagy Spinola hadai fenyegettek. Leírása torzkép. „A falak sárból vagy fából voltak, s oly magasak, hogy a mellvédről a falak alját látni, a szárnyakról a homlokfalat keresztűzbe fogni nem lehet. Nincs árok, nincs fedett út. A hely belül szűk, lejtős, s a szomszéd hegytetőről, mely félágyúlóvénnyire fekszik, tökéletesen be lehet látni. Oldalát a folyam felé csak egyszerű karózat fűdi, mintha az építő lehetetlennek tartotta volna, hogy a váracst másfelől is, mint a kanizsai útról, meg lehetne támadni!” Hadi tanácsot tartottak. A német vezérek egyremásra ócsárlák a várat, melynek stratégiai fontosságát vagy nem látták, vagy látni nem akarták. „Ha ma elhagyjuk — mondá Dítvamourt, egy francia kalandor, — nyolcz nap alatt szebbet, jobbat építek helyére.” „Azt védelmezni nem lehet — mondák mások, és midőn Zrini tapasztalására hivatkozott, hogy a mult nyáron az arnót basát 10,000 emberével két rohamban visszaverte — a válasz volt: azok csak rabolni, nem ostromolni jöttek, Hennegau- és Artoisban minden temető erősebb hely“, de feledék, hogy a törökök sem Turenne vagy Conde katonái. Mindamellet a közvéleménynek senki sem mert homlokegyenest szembeszállni. A katonai becsületérzés még inkább hallgatott Zrinire, mint Montecuccoli

*) Turpin de la Cris, egyébként feltétlen bámulója mondja, hogy Montecuccolitól a hadépítésre nézve keveset tanulhatni.

aggodalmaira. Határozatba ment: Új-Zrinvárt, a míg lehet védelmezni, már csak azért is, hogy az ellenség másfelé ne fordúlhasson; az őrséget naponként változtatni kell, megütközni azonban a vár miatt nem lehet, mert annak elveszése csak idő kérdése, és kár volna a sereget oly fészékért kockáztatni.

Zrini haragos szomorúsággal várta a cselekvés percét, mely mindegyre késett. Kaldy- és Balogh Gáspárnak, Sárkány Jánosnak kalandozásai túl a Murán volt az egyedüli életjel, melyet a keresztyén sereg adott: míg a törökök mindinkább közeledtek a várhoz. Nagy szorgalommal, de ügyetlenül dolgoztak. Futó-árkaikon alig tudott egy ember keresztül vergődni, és seholsem volt hely, hol 3 ember egymás mellett megállhatott volna. A várva-várt segélyhadak naponként érkeztek. A két Batthány, Kristóf és Pál, már régebben jöttek 1600 huszár és 400 hajdúval. Junius 20-án Nádasdy Ferencz országbíró, Zrininek régi ellensége, 6000 embert hozott, azon kikötéssel, hogy csak a fővezértől fogad parancsokat. Alatta Eszterházy Pál, Draskovics Miklós, Eszterházy Mihály és Czobor Ádám gróf, Piber Ferencz, Nagy Ferencz, Kéry Ferencz, Sennyey Albert voltak dandárnokok, ezredesek. *) Az urak, számra mintegy ötvenen az országbíróval először Zrini sátrában tisztelegtek, azután mentek csak Montecuccolihoz, ki a légrádi temetőnél táborozott. „Nem bittém volna, hogy annyira vannak, oly fegyverrel és oly paripákon!” mondá Nádasdynak, midőn serege fölött (junius 23.) szemlét tartott **). Megérkezett Sparr, Spork, Kussenics, Zrini Péter; és Montecuccoli végre Zrini unszolására junius 22-én virradóra 2500 németet és 500 hajdút ki-rohanásra rendelt, igen kelletlenül. Úgy találta, hogy az ösvény, melyen a csapatnak fel kell vergődni, nagyon szűk, az ellenséges futó-árkok igen mélyek, egymással kapcsolatban vannak, és bennük a jaucsárok egész creje áll. Megkönnyebbült lelke, midőn szakadó zápor miatt a ki-rohanást elhalaszthatta. Másnap egy szökevény ment át a várból, a török táborban némi mozgás látszott. „A terv el van árulva!” mondá Montecuccoli és visszaparancsolta a kiesapásra kész csapatokat.

*) Priorato II. 403 li Hovar István és Stagi János alatt ki lappang?
— nem tudom, talán Kovács és Nagy.

**) Diarium 211.

Soha vezér kínosabb helyzetben nem volt Zrininél. Az ellenség egyre törte várát. Sparr tábornok megérkezett; a magyarság rég nem gyűlt oly számosan össze, azonban Zrini tudta, hogy e szép sereg, a végbeli nép, egy két hét múlva kedvet veszítve, élelem, zsold nélkül haza fog széledni, és Montecuccolit még sem tudta tette birni. Ott járt a Muraparton, ellenséges gályák közt,*) látta Új-Zrinvárból fölesapni a meggyújtott ravelin lángjait, de midőn 2000 ember nem kérdve az olaszt, kirohanni akart, a vár német parancsnoka szárazon kijelenté, hogy Montecuccoli utasítása nélkül a várba vissza nem eresztí.**)

Montecuccoli meg mindig úgy tett, mintha csak alkalom hiányzanék; átmént a várba kémszemlére, de mindig csak azt találta, hogy a töröknek túlnyomó serege és nagyon jó állása van. „Jó hadvezér csak 50,000 emberrel mehet csatára a törökkel — volt elve — csekélyebb haddal megütközni, várát segíteni, tudomány ellen való dolog.**) Zrini a nagyvezér táborában fogoly Renninger császári követtől mutatott levelet, melyben kérdé: miért nem ütköztök meg? a török sereg nem több 30,000-nél.“ Montecuccoli kétkedőleg válaszolt; a szökevények 70,000 emberről beszélnek: a sereget koczára tenni nem lehet.“

Junius 26 án a haditanácsban szavazásra került a dolog. Ha már az ellenséget homlokban megtámadni nem akarják — mondá Zrini — menjünk át Légrádnál a Dráván, menjünk le a jobb parton Dernitsig, és ott átesapván a balparton, fogjuk hátba. A murai vonal védelmére addig Új-Zrinvár és egy kis csapat elég lesz!“ A többség a merész indítványt örültséggel határosnak találta. „Miért keressük föl a törököt, ha kedvünk van megütközni, eresszük inkább át, a min szüntelenül törekszik!“ Végzéssé lett, hogy a birodalmi sereget, a Köszeg körül járó francziákat be kell várni. Hiában mondá Zrini a magyarokkal, hogy a török nem oly számos, minőnek gondolják, egyébként is elegenden tehetünk bizonyosságot a táborban, hogy ő már ötszörös török erővel megverekedett és győzött. Vegyék fontolóra, hogy a magyar sereg hova tova szétmállik, mert a végbeli katona, nem lévén szokva hosz-

*) Frantsits Ádámot oldalánál lőtték agyon.

**) Diarium 22. I. Család könyve II.

**) Montecuccoli 106. I

szű táborozáshoz, haza vágyik, hallania kellett, hogy a csata nem torna vagy lovas esetepaté! A magyarokat sánczok ellen használni nem lehet, és vak dühösség, nem férfias bátorság volna nekimenni a töröknek csak azért, mert némelyek a harcz fadaralmait elviselni nem tudják.

A németek Montecuccolinak lelkéből beszéltek; egyébként is élt a gyanúpörrel, hogy Zrini csak azért akarja oly vakmerő vállalatba keverni, hogy kudarcot valljon. Kimondá, miszerint nem lehet a viszonyokat kívánság szerint idomítani, sem fejvel a falnak menni, a viszonyokhoz kell alkalmazkodni, és a sereget nyilvánvaló veszedelemnek ki nem tenni. Mire való tehát a sereg — fakadt ki Zrini — ha az ellenségre nem viszik? akkor nem oltalma, de süpredéke az országnak, mely csak a földnépét tudja gyötreni. A katonaság tétlenségében csak a lakosságot nyomorgatja, a szőlőket pusztítja, a templomokból az oltári szentséget dobja ki és tapodja lábbal s hiában prédálja a drága eleséget, mint ép a tanácsba jövet látta Hohenlohe katonáitól, kiket el is fogatott. Annyi évig — végzé be — védtem e szigetet a török ellen, hogy most a németek tegyék pusztára, kik oltalmára rendelvék! „Bán úr mindig győzedelmeit emlegeti — veté közbe csipősen Hohenlohe — mintha bizony nagy dicsőség volna, egy pár lovat, vagy tevét elhajtani!“ Zrini felpattant. A felek kardhoz nyultak, és Zrini kijelenté, hogy Hohenloheval többé tanácskozásokban részt nem vesz. *)

Zrinit végtelenül elkéséríték e jelenetek. Tudvalevő dolog volt, hogy a napokban a török fő rohamot fog intézni a várra; senki sem kételkedett a veszély nagyságán és még sem történt semmi elhárítására. Junius 27-én éjjel a törökség csakugyan a ravelinből (előműből) kiverte a németeket, de Zrini a magyar gyalogsággal átsietvén visszavette. ** E rohamnál Détvaucourt, a várparancsnok, halálos sebet vett, helyébe Tasso ezredes lépett, már csupán német hadakkal, Montecuccolinak azon titkos utasításával, hogy a falakat fellobbantva engedje át a helyet az ellenségnek. **)

*) Diarium 23. l. Priorato II. 371. l.

**) Diarium 24. l.

**) Diarium 24. l. Priorato II. 416 l. Histoire des troubles de Hong. I. 54 l. szerint készület nélkül ment a Drávához, s azon nem bírván átkelni, tért vissza eredménytelenül.

Zrini e parancsról mit sem tudott, de tudta és látta, hogy Montecuccoli nem boesátá a várba Batthyáynak 200 magyarját, „nehogy tovább védelmezzék!“ következteté keserűn. Egy időben vette a birt, hogy öcsese Péter a táborba visszatért. Parancsára, Schnaidau tábornokkal, június 27-én este átment volt a Dráván, Berzenze felé, Káplán basát, ki 3000 lovassal a török takarmányozók védelmére volt rendelve, felverni. Egy kiáradt ér útját szegte, túlra pedig feles törökség mutatkozott. Péter átkelt a vízen további utasítás és segélyért a közel Montecuccolihoz küldvén. „Csináljon a mit akar!“ volt a válasz, és Péter gróf kénytelen volt ütközet, eredmény nélkül visszafordulni.

Zrini látta, hogy itt már nincs mit tenni, mert seregei is — a mitől tartott — oszlófélben voltak. Június 28-án lebontatá sátrát, hogy Bécsbe menjen panaszra. E hírre Montecuccoli több magyarral hozzá sietett. Zrininek híre még nagy volt, befolyása Bécsben megcsökkent, de még el nem enyé szett, és az olasz mitsen birt még fel mutatni, mi a bánnak korábbi fényes tetteire homályt vont volna. Le akarta beszélni szándékáról. „Minek maradjak? válaszolt Zrini, minden hatalmat kivettek kezemből, tiszteimet tudtomon, akaratomon kívül idegenekkel helyettesíték Új Zrinvárbán, melyet szándékosan el akarnak veszteni!“ „Az őrsegersere a hadi tanács rendelése folytán történt, melyben jelen volt — jegyzé meg Montecuccoli; a vár megmentésére pedig esatát vívni a birodalmi sereg nélkül, mely pár nap múlva megérkezik, nem lehet.“ Zrini elútazott Csáktornyára (június 29-én*) Montecuccoli Meglio bárót küldé utána levéllel, egyúttal azonban Bécsbe is írt. A magyarokat nagy szomorúság fogta el, bár voltak Nádasdyék közül, kik Zrini haragját sértett hiúságnak tulajdoníták, mert még a magyar hadak fővezérségét sem bízták rá. Az urak Nádasdynál vacsorálva, Montecuccoli kívánsága szerint, mindannyian, még Zrini Péter is, levelet írtak alá Miklóshoz, és visszahívták. Eszterházy Pál vitte az iratot Csáktornyára. Zrini engedett, és más napra visszakészült a táborba, midőn értesült hogy a török Új Zrinvárt rohammal elfoglalta.**). Minden perczen támadást lehetett várni a Muravonalra; csak néhány sort írt a grécezi hadi tanácsnak, hol barátai ülték, tudósítsák ő fel-

*) Diarium 24. l.

**) Diarium 25. l. Priorato II. 417. l.

ségét, hogy vára Montecuccoli tétlensége folytán elveszett, és a táborba sietett „merf itt van az ideje — végzé levelét — a hazafiaknak meghalni!”

Mig Montecuccoli Zrinit a táborban marasztotta, kiadta volt Holst ezredesnek a parancsot, vonassa ki az ágyukat a várból, és töltesse meg az aknákat puskaporral. Mindent megtett, mit a tudomány elvei szerint, hason esetekben tenni kellett és végezetül még egyszer végig járt tábornokaival a falakon, mintegy kihiva ez elenség golyóit. Junius 30-án reggel zaj és lödőzés hangzott át Uj-Zrin várból. A törökök bevették a ravelint, mely a várnak előbástyája volt. Mi történik oda át? kérdé Hohenlohe Montecuccolit, kit már löháton talált, és át akart sietni. „Menjen gróf úr földmunkálataihoz! — mondá hidegen Montecuccoli — ott több hasznát veszi ő felsége!” „Azt Waldeck gróf úr elvégezheti!” „De csak tegye ön, parancsolá Montecuccoli, kár volna e várért fáradozni, mely nem érdemes, hogy vitéz katona magát miatta feláldozza. Már kiadtam a parancsolatot, hogy az őrség ma este hadi tanács végzése szerint, kivonúljon. „Ez esetben kár volt a dolgot ennyire halogatni“ jegyzé meg Hohenlohe. „Zrini miatt kellett tennem, volt a válasz, és a két vezér a Mura mentében ellenkező irányban elnyargalt*). Uj-Zrin várt sűrű reggeli köd fedí. Egyszerre — egy óra múlva — rettentő jajkiáltás és ordítás hangzott át a folyón. A törökök észrevételül betörték a várba; az őrség hanyatt homlok rohant a hid felé. Ellentállásra senki sem gondolt. Tasso halálos vágást kapott fején; a hid a menekvők terhe alatt leszakadt, a túltömött esónakok felfordultak. A keresztyén tábor mozgásba jött, Montecuccoli hidegen léptette fegyverbe a csapatokat, míg társaik a parton, a Mura hullámaiban vergődve szemük láttára nyomorútan elvesztek. 1700 németből alig maradt hirmondó. A rettentő zavarban a törökök át, a keresztyének visszalődöztek, Piber és Nagy Ferencz katonái fel-lázadva zsoldjukat követelték és hazamenetellel fenyegetőztek.

A hír, hogy Uj-Zrinvár elbukott, általános rémületet gerjesztett: a birodalmi seregből, mely még Regedénél állott, csapatosan kezdtek szökdösni a katonák.**)

A táborban minden a legnagyobb zavarban volt; a fegyelem utolsó szálai felbomlottak, harcok a

*) Theatrum Europaeum IV. 1173. l.

**) Priorato II. 451.

parasztok és garázda katonák közt napi renden voltak. A magyarok elszéledtek. Zrini Péternek nem volt már serege. Miklós parancsára még vagy 50—60 csatlósa; és a Batthyániak hallgattak, mindazonáltal el volt tökéelve a táborban, hová július 3-án tért vissza, maradni, és a bekövetkező ütközetben résztvenni. Montecuccoli megígérte, hogy a törököt, ha megindul, követni fogja, de, a nagy vezér július 7-én Montecuccoli aknáival légbe röpitvén Új-Zrinvárt, Kanizsára vonult, a nélkül, hogy Montecuccoli megmozdult volna. Zrini látta, hogy a hadi tanács végzéseit tudta nélkül megmásíttatnak, az új intézkedések vele nem közöltetnek s midőn Batthyániéknak Vas megye védelmére haza kellett menni, sereg nélkül senki sem kívánhatta, hogy ellenségei csúfjára a táborban megmaradjon *).

Fölkerekedett tehát Bécsbe; útközben még Csáktornyan badeni Lipót, hírodalmi fővezérrel beszélt (július 8-án), ki hozzá tisztelegni jött.**) A német vezér tanácsot kért. Legjobb volna, — vélekedék Zrini — miután Új-Zrinvár elveszett, s a Mura mentében nem igen van sikerre kilátás, a Dráva partján Eszékre menni, és a törökök visszavonulását elvágni: míg ő magyarjaival, két gyalog és egy lovas német ezreddel a Muraközt megvédeni kész. Ha az ellenség Kanizsáról a Duna felé vonulna, akkor e diversiót ezen ezredekkel az egyik Dráwaparton ő, a másikon a horvátokkal öcsese Péter fogná megtenni. „Mindenkép azonban neki külön sereg kell, hogy a hazának használhasson“ és ezt akarta Bécsben kinyerni.

Zrini kedélyességében reményeket táplált, melyeknek valószínűségét máskor, ismerve az udvart, tán maga sem hitte volna. Portia kintinő nyájasan fogadta (július 11-én) **), biztatásokkal halmozta el, de semmit sem tett. Nem igen voltak barátjai a németek közt, s azonfelül egy memorandumban, melyet a kanizsai és muraközi táborozásról írt, kitisztázta magát minden értelmesebb ember előtt, de annál inkább kimutatta a miniszterek és hadi tisztek botlásait. „Harcot kezdett — mint Montecuccoli gúnyosan meg-

*) Zrini saját szavai. Családkönyv II.

**) Theatrum Europaeum IX. 1181. l.

**) U. o. 1122. l.

jegyzé — melyben megveretni veszélyes, de győzni még veszélyesebb. *)

Zrini türelmét a legelőzékenyebb modorban kemény próbára tették. Hiában festé keserű színekkel Montecuccoli tétlen hadviselését, melynek folytán Új-Zrinvárt, a múlt nyáron 220 ember által 10,000 török rohamai ellen megvédett Új-Zrinvárt, 50 török 300,000 keresztyén szeme láttára karddal megvette. Nincs bírodalom, melyet ily hadviselés tönkre ne tenne. Adjanak keze alá egy külön hadtestet, 'melylyel a honnak és az ausztriai háznak még hasznos szolgálatokat fog tenni; különben kénytelen lesz szigetébe vonulni, megmenteni legalább azt a végromlástól. Válasz mind-egyre késett. és irányadó körökben Montecuccoli informáiói nagy hatást tettek. „Minden értelmes szakember — írta az olasz — átlátja, hogy másképp cselekedni, mint ő, nem lehetett. Ő felsége — levelei mutatják — mindig helyeselte eljárását. Zrini javasolta híg főlfogással, a legtapasztaltabb vezérek ellenére, Kanizsa ostromát, vonta a törököt, a végveszélyt Styriára, az ő hibája, ha oly vidéken foly a háború, melyen a szállítás, élelmezés nehezebb, drágább, mintha Esztergom ellen indulva a Duna mentében lehetne hadakozni!**) Botor beszéd, hogy Zrinvár elfoglalása kicsinált dolog volt, minő ékesszólás lehetne képes 2000 embert rábeszél-
ni, hogy magát önként darabokra apríttassa. *)“ „Zriniből irigység és roszakarat beszél, tévék hozzá Montecuccoli barátjai; a haditanácsban megnyugodott mindenben, mi ellen mostan áskálódik!“ Ignorálták szándékosan vagy akaratlanul Zrininek heves vitáit Montecuccolival. Hibául rótták fel neki, hogy az őt terrorizáló többséget előbb ott nem hagyta, hogy tudott megbízni Montecuccoliban és hinni: miszerint, tudományukat oly nagyratartó férfiak, nem fognak oly szerencsétlen dolgokat mivelní, melyeknek káros voltát ő, az elméletileg kevésbbé képzett, átlátta!“

Ez ellenséges sugallatokhoz még úgynevezett államok is járultak, hogy Portia Zrininek külön sereget ne adjon. Összeköt tetései külföldi fejedelmekkel rég szemet szűrtak Bécsben. Az aranygyapjas rend, melyet e tájban küldött neki a spanyol király, a

*) Montecuccoli. 100. l.

**) Priorato. II. 444 és k. l.

2*) Montecuccoli. 158. l.

pápa ajándéka, egy aranyos ereklyetartó *) csak irigyeket szerzett; de levelezése XIV. Lajos királylyal, a pénzösszegek, melyeket költségeire Frankhonból kapott és Leopold tudtával elfogadott, a páiri méltóság, melylyel feldiszték, komolyabb aggodalomra szolgált okúl. Az ifjú francia király mérhetlen dicsvágygyal keresve keresett alkalmat híre névre tenni szert; kiténtetésekkel halmozá el a jeles férfiakat, künn és a hazában, hogy mint Maecenás tündököljön. Majd a pajzán gyerkőczökhöz volt hasonló, kik úton útfélen meghajigálják a járó-kelőket. Megalázta ipját, a spanyol királyt, követje személyében; gorombáskodott a pápával Rómában; nemesebb és okosabb indokból a barbareskeket nyugtalanítá, és most 6000 embert küldött Leopoldnak, hogy a hitvédő és törökverő dicsőségét is megszerezze. A versaillesi udvaroncok, mintha csak Bouillon Gottfried napjai tértek volna viszsza — a Harcourt, Soubise, Villeroy, Ditlebret, Bouillon, Sully, Brissac, Mortemar, Mouchy-k vetélkedve csatlakoztak Coligny és La Feuillade zászlóihoz. XIV. Lajos akarta, hogy méltán képviseljék nevét. A francia uracsok teljes piperében, mintha csak tánczra mennének, tele marokkal szórták a pénzt Ausztriában, úgy hogy lehetetlen volt el nem ismerni Coligny szavait: hogy boldog a nemzet, melynek a nagy király nyújt segélyt, mert a francia katonát jól fizetik, és szigorú fegyelemben tartják.**) A bécsi miniszterek szégyennel vegyes aggodalommal gondoltak a perezre, midőn a magyarok látni fogják, hogy nem minden katona olyan, mint Montecuccoli rongyos, garázda serege. Szinte látták az összebarátkozást a francziák és magyarok közt, ha Zrini alatt külön hadtest képeztetnék, és féltek, hogy a rokonszenv, melyet a francziák, Zrinit kiténtetve, az egész nemzet iránt mutattak, míg a németek benne szinte az egész nemzetet mellőzték, káros gyümölcsöket teremhet az ausztriai házra nézve.

Míg szűkkeblű bizalmatlanság Zrinit tétlenségre kárhóztatá, Montecuccoli éltének legnagyobb, s lehet mondani egyetlen győzelmét vivá ki. A török sereg a Rába jobb partján Győr felé vonult, míg Montecuccoli a balparton kísért. Több sikertelen kísérlet után a nagy vezér Körmendtől Szent-Gotthárdig visszament és augusztus

*) Theatrum Europaeum IX. 1124 l.

**) Priorato II. 444 l.

J jén a folyamom áttört. A németek zavarban hátráltak; a törökök szilárd állást fogtak a bal parton. Montecuccoli hideg bátorsággal kísérte a csata menetét. A vezérek körüle csoportosultak, mit kelljen tenni e válságos pillanatban. „Sáncoljuk el magunkat, volt Montecuccoli véleménye, ki el volt határozva, meghalni, de nem hátrálni. „Minden habozás elveszt bennünket—mondá Hohenlohe; az ellenséget rögtön meg kell még egyszer támadni!“ Az olasz, bár ellensége minden kockáztatásnak, ez egyszer engedett. A dobok, trombiták támadásra szóltak, és a sereg, legelől XIV. Lajos hajporos, himes udvaroncza, a törökökre veté magát. Dühös tusa után az ellenség viasszaszorult a Rábán, magyarok, francziák által a túlpartig töldötetvén.

A győzelem híre augusztus 4-én érkezett Bécsbe*) és Montecuccolit a nap hőst, a császár Generalfeldmarschallá nevezte ki, a francziák azonban, kik sebesülten, vagy pihenni, mulatni fel Bécsbe szállingóztak, Zrinit vették körül. „Önök példája lelkesített, valósággal önnek vezérlete alatt győztünk!“ mondák. Beszélték hogy a törököket a hír zavarta meg leginkább, hogy Zrini hátban közeledik. Mindazon tulajdonok, melyekkel a száraz németek megbarátkozni nem tudtak, megkapák a könnyű vérű francziákat. A délcegg, lánglelkű, lovagias hős, oly sok diadalnak bajnoka, még érdekesebbé lett, midőn benne a nyugati műveltségű, finom kedélyű férfit is megismerték. Zrini nagyúri fényvel és bőkezűséggel fogadta és tartotta a szentgotthardi hősokeket. Bizonyos elégtételt érezhetett magában, midőn e fényes, tisztelgő sereggel Bécs utcáin körüljárt. A francziák, boszongódó tisztelettel, csak egy kivetni valót találtak Zrinitben: nagyon egyenes, őszinte volt; s bár tudták, hogy méltán neheztel az udvarra és Montecuccoli vérig sérté, még sem merték hűségét csak szóval is próbára tenni.

Bécsben némelyek örültek a kitüntetésen, mely a császár egyik alattvalóját érte: a nagy többség azonban veszélyesnek tartá a barátkozást, és bizalmatlan vizsgálással kísérte Zrinit minden lépten-nyomon. A velencei követ Sagredo, többé nem mert vele nyilvánosan találkozni az udvar gyanúja miatt, mely Miklósban már kész ellenséget látott, annál is inkább, minél fájóbb sebet készült ejteni az egész magyar nemzeten. Míg Zrini és az egész ke-

*) Theatrum Europaeum IX. 1123. l.

resztyén világ harez és háborúról álmodozott: az udvar békére gondolt és Montecuccoli a nyert győzedelmet fel nem használá, a diadal után legnagyobb gonddal távol tartá seregét a töröktől, és csatatérnek készítése helyett, a birodalmi és szövetséges vezérekén évődött. Kin volt neki a tarka sereg élén állni, mely engedelmeskedett, ha neki tetszett. Egyik sem elégedett meg táborhelyével és mást keresett; a másik nem azon úton indult, melyen Montecuccoli parancsolá és mindenik hivatva érzé magát a hadi tanács végzéseit kénye és belátása szerint megváltoztatni, módosítani. E zavar és fegyelmetlenség, a legrendesebb, legrendszeresebb vezért majdnem kétségbe ejté *). Hozzá járult még a lapok és írók serege, kik számos ferdtésket közöltek róla. A hírlapirodalom már akkor megszületett, ámbár még csecsemő volt, kiből senki sem gyanítá a jövődöbeli óriást. Tetteit élesen bírálgatták Frankfurt- és Nürnberg-, Párizs- és Londonban. „Montecuccoli semmit sem tesz, Zrini már Törökország belsejében állna a sereggel!“ ilyféle beszédek nem hagyták nyugodni az olaszt. Eltiltott mindennemű levelezést, tudósítást a táborból, s örömmel karolta fel a béke eszméjét, mely véget volt vetendő kinjainak, és megengedte, hogy most már biztos babérain kipihenjen, „ki — saját szavai szerint — mintegy második Hannibal, tarka-barka seregével nem csak birt, de győzni is tudott!“

Bekövetkezett, mit senkisémet várt, senki sem hitt. Szeptember elején, az nap, melyen Zrini teli biztatással és 24,000 tallér segélypénzzel Csáktornyára utazott, Bécsben a hír terjedett el, hogy a béke Vasváron augusztus 10-én megkötetett. A török megtartá Váradot és Érsekújvárt, Uj-Zrinvárat nem szabad többé felépíteni, Székelyhídjá pedig lerontatik: ezek voltak a fő pontok, melyekhez még járult, hogy a császári követ 200,000 forintnyi ajándékot tartozik a szultánnak adni, míg a viszont-ajándék a törökök tetszésére bízott, mit a közvélemény, nem minden ok nélkül, az adózás egy tisztességesebb nemének vett.

Európa méltatlankodással hallá a dicstelen békét, mely egy fényes győzedelmet követett. A politikusok sokféleképp találgatták az udvar titkos indokait, abban azonban mindnyájan megegyeztek,

*) Montecuccoli, 166. l.

hogy a magyarok ellen való bizalmatlanság volt egyik fő motívuma *). A császári udvar kelletlenül kezdett és örömmel végzett be oly háborút, mely szerencsés fejleményében Magyarországot kiebb terjeszthette és biztosította volna, holott a régi szabály szerint nem volt szabad megerősödni hagyni a magyarokat, nehogy lerázzák idegen királyukat. Jól értesült diplomatiái körökben a béke egy titkos záradékáról beszéltek, melyben a török a magyarokat az udvar kényére hagyva, megígérte hogy őket segíteni nem fogja; sőt a közvélemény még tovább ment, s az egész háboruban különösen pedig Montecuccoli lanyha magaviseletében kiszámított tervet látott, Magyarországnak a török általi megrontására, hogy azután a német annál könnyebben megigázhassa **).

Bécsben előre látták az indignatiót, melylyel Magyarország a békét fogadni fogja, mely legerősebb védbástyáitól megfosztván, inkább kitette a török dúlásoknak, mint azelőtt hármikor. Különösen tartottak Zrinitől, kibcn az egész nemzetnek sértett önérzete erélylyel és hatalommal párosult a gyalázatos békekötésen tultenni magát. Zrini nem minden ok nélkül a lelketlen eljárásban Montecuccoli működését látta, ki — kitüntetésekkel lett elhalmozva „bár, Antlerrel szólva — a leggyávább ember volt, ki soha sikra szállni nem mert, egyetlen győzelmére mintegy harapófogóval hurezoltatott; ki védelmi háborúnak ürügye alatt martalékul hagyta az országot a tatároknak, a sereg fentartását színelvén 100,000 embert hagyott étlen, szomjan elveszni, ki Zrinvárt árnlókép veszni hagyta és gyalázatos békét tanácsolván, a császárt adófizetővé tette.

A mohácsi ütközet óta Magyarország oly válságos helyzetben nem volt, és Zrini keserűségében, melyet annyi szép reménynek rögtöni megsemmisülése okozott, perczenként majdnem kétségbeesett a nemzet sorsa fölött. Volt egy pillanat, midőn a velencei köztársaságnak akarta följajnlani kardját a török ellen, meghalni inkább dicsően a harcmezőn mint tétlenségben tölteni

*) Egy a vasvári béke védelmére írott röpirat a „Recueil historique, contenant diverses pieces“ stb. Köln 1666. szintén elismeri azt a 318 lapon és több más helyen.

**) Sagredo jelentése i. h; Antler; Recueil stb. 346. „Sa Majesté traitte les Hongrois plutôt en paraistre qu'en pré.“

napjait *), de hamar megemberelte magát, visszanyerte nyugalma, és azon eszközök választására gondolt, melyeket két évvel azelőtt — halála után sokkal később, „Ne bánts a magyart“ czim alatt megjelent röpiratában, tanácsolt nemzetének. A mennyire elpusztult jóságain lelete, csapatait harcra készíté, a hazafiakat áldozatokra buzdítá. (**)) Titkos üzenetet vett Quitri marquis által XIV. Lajostól, mely neki és a magyar nemzetnek francia oltalmat ígért; meggyőződött, hogy az ország helyzete bár gyászos, de nem a képzelhető legrosszabb. „Úgy vagyunk mi a német- és törökkel, mint a székely, kit az ördögök a pokolba vittek!“ mesélte az ifjú Bethlen Miklósnak példaképen, „no, már rosszabb dolgod nem lehetne,“ mondák a szerencsétlennek barátjai. Dehogy nem! hátha a helyett hogy visznek rajtam nyargalnának a pokolha!“ volt a góbé válasza! Bécsben nyugtalan szemmel kísérték; esztől és nagyravágyásától, melynek ifjabb éveiben III. Ferdinánd korában állítólag a korona sem látszott magasnak, veszélyes dolgokat vártak. Nyílt ellenségnek tekinték, mivel nem sokat törődött. „Conscia mens recti fama mendacia ridet“ mondá Vitnyédynek, midőn ez a Bécsbe való menetelről, hová a magyar főurakat a vasvári béke miatt hívták, le akarta beszélni.

Bécsben Zrini csillagát elhomályosítá Montecuccoli, de külföldön még mindig föléje tették az olasznak. Zrini neve népszerű volt ott is, hol azelőtt Magyarországot alig említették. A vasvári béke csak növelte dicsőségét. „Zrini nem hagyta volna Érsekújvárt török kézen — mondák — míg Montecuccoli győzött, de győzelmét használni nem tudta!“ Egy olasz röpirat — deákul „Lucerna caesarea discurrens cum Comiti Zrinio“ — Montecuccoli apologiáját tűzte czélul. Sokan azt tarták, hogy magának Montecuccolinak tollából folyt e munkácska, mely válasz volt Zrininek két év előtt intézett megtámadására. Útalt a szent-gothárdi diadalra, és összeveté a kanizsai vereséggel. Látszólag méltányolta Zrini érdemeit, hogy annál inkább kitűnjék Raymond, ki őt mindenkép meghaladta. A versenygés, mely 1662-ben tollal kezdődött, tollal lett befejezve a két férfi közt, mert Zrini többé nem

*) Sagredo í. h. 313 l.

**) Hist. des Rev. de Hongrie VI. Bethlen Miklós apocryph memoiraiban.

felelt. November 18-án halva feküdt a kursaneczi erdőben egy bősziült vadkan agyarái alatt*). „Kanizsa csak növelte volna babérait“ mondá koporsója fölött Szent-Illonán Kéry János paulinus, mintegy feelve Montecuccolinak, „ha—ha—a szónok megállott: „némán is megértének.“ **)

Bécsben halálhírét örömmel hallák, melyet az illem érzete alig birt elfojtani. A vasvári békének legerősebb akadályá esesett, s a magyar nemzeti ellenzék tekintélyes vezér, támasz, irány nélkül maradt*). Halála felől sötét hírek keringtek. Egy olasz volt csak jelen, midőn a vadkan megtámadá, és ez olasz veszni hagyta. A közbeszéd Montecuccolira mutatott mint gyilkosra. A történet elveti e mesét, mely alap nélkül egy jeles katonára az orgyilkos bélyegét sűti. Nem is kellett e csattanós vég, hogy Zrini és Montecuccoli küzdelme véget érjen. A vasvári békében meg volt a befejezés. A koczka el lett vetve a fölött, mi több volt, mint egyéni ellentét a két férfiú közt. Az ausztriai ház magán érdekeinek fölládozta a magyar lelkesedést és hazafiságot. Montecuccoli katona és államférfi volt. A katona tudományos elvei alapján meggyőződésből viselt háborút úgy, hogy az államférfi célját érte, nem hagyni megerősödni a magyarokat. „Csak az udvar parancsai szerint jártam el!“ mondá egyszer későbbben Montecuccoli, de hozzá tehetne volna, „ha nem is parancsolják, mégis úgy cselekedtem volna!“

PAULER GYULA.

*) 1662. ápril 6-án kelt latin végrendeletében a jó keresztyén, szerető férj, gondos atyja lép előtérbe. „Fiai, ha maradnának — Ádám még akkor nem volt a világon, legyenek hívei királyuknak, váljanak hasznára a szegény hazának, és díszére nemzetségüknek.“ Neje Löbl Zsófia mellé —kit 1652-ben vett el—végrendeleti végrehajtókul öcsésén, Péteren kívül, a münsterbergi János és Auersperg herceget, neje rokonát és I Lipót-nak akkor mindenható miniszterét, Pálffy Tamás egri, Sennyey István veszprémi püspököket, és Zichy István kamarai elnököt nevezé, kik mint ellenségek sokat árthattak, mint barátok sokat használhattak árváinak. I. Leopold megerősítő oklevelében 1666. január 9-ről. Nemzeti Múzeum kéziratai közt 1283. lat. 4-o, II. kötet 1—25 ll.

**) Kéry beszéde, Panegyreset Orationes, lapszám nélkül.

*) Sagredo, i. h.

ALSÓ-BENGÁL,

PHYSIKAI ÉS ÉGHAJLATI TEKINTETBEN.

Azon roppant terület, mely az északi szélesség $8^{\circ} 4'$ s 36° s a nyugati hosszúság $66^{\circ} 44'$ — $90^{\circ} 3'$ fokok közötti paralellákban foglaltatik, 1.399,443 angol mértföldnyi birodalmat foglal magában, nagyobb mint Európa — a Nagybritannia főuralma alatt levő Hindostan. Tekintve e földrészt helyzeténél s geographiai fekvésénél fogva, mely délen kezdődve a forró égélj alatt a komorini foknál, a felhőkig érő himalayai havasokon állapítja meg északi határát, s mely így egyenes vonalban 1830 mértföldet teszen, egy más, majdnem hasonló hosszúságú egyenes vonalat fogunk találni, ha nyugaton a persa öbölből kiindulva, kelet felé az a v a i király országáig folytatjuk irányunkat, cz lévén ugyanis a keletindiai angol birodalom keleti véghatára.

Históriai szempontból tekintve, e világrészben is, mint mindenütt, az emberi történet őskori mesés szakához feljutandunk, melyet a Nagy Sándor korabeli írók tökéletlen, de mégis érdekes hagyományai, melyeket végre a biztosabb történetírás korszaka vált fel. — A mahomedán hódítók hatszázados viszontagságos, többnyire kegyetlen s vérrel fertőzött uralkodása elmúltával, a mai hatalom veszi eredetét, mely két század előtt csak mint kalmár, egypár vitorlással érkezett a G a n g a *) partjaihoz s most, mint a hajdani Mogul dynastia birodalmának korlátlan ura, souverain hatóságot gyakorol Hindostan felett. Tudjuk, hogy a Ganga völgye,

*) Így nevezi a nép azt, a mit az európai világ helytelenül Gangesnek mond, a régi görög írók után.

ha nem is bölcsője, de volt igenis dajkája nemünk egy felette érdekes részének; kell-e egyéb, mint felemlíteni Brahma hitét, mely a Vedak, Szasztrák és Púranok több ezer éves classicai nyelvében foglalva, maiglan is — a Buddha s ezzel rokon vallások követőivel, az emberi nemnek majdnem felét tartja befolyása alatt.

Ethnographiai s társadalmi kifejlődés szempontjából vizsgálódva, ha számba vesszük azon kétszáz milliónál többre terjedő néptömeget, mely a keletindiai kormány hatalma alatt közvetve vagy közvetlenül áll, s számtalan irány felé elágazó népesoportokat alkot — a legérdekesebb tért nyújt a tudományos vizsgálódó számára. Hisz az emberi nem alakuljon bármi módon egyes részeiben, csoportjaiban az ember hatalmán belül vagy azon kívül álló körülmények kényszere alatt fejlődött ezen változatosságnál mi van, mi élénkebb érdeket tudna kelteni a bűvár lelkében? Hisz nemének különböző pontokból kiindulását vizsgálva s haladását kísérve meg fog győződni a vizsgálódó: miként ugyanazon főelvek, melyeket a böles gondviselés az ember kebelébe ültetett t. i. az önző úgy mint nemesebb érzelmeink egymással örökös küzdelemben állva, mindenütt kisebb nagyobb érvényt biztosítanak, s ennek folytán, találkozunk bár tett- s jellemvonásokkal melyektől a jobb érzelmenek sajnálkozva kellend elfordulnia; másrészt fénypontokra is jutandunk, melyek kétségtelen tanúságot nyújtanak, hogy végre is a jó, a nemes, az önzésnélküliség azon tér, melyen a különböző népesoportok legjobbjai — elnézve az égalj- s távol-ságtól — mint valódi testvérek találkoznak, mind ez mutatná a közös célt is, mely felé az ember nemesebb hivatásában már c földön törekedni látszik.

S végre, ha tekintjük Hindostant természettudományi szempontból, annak oly változatos s érdekes állat- s növény életét, annyi különféle alakú területén s éghajlatában, gazdag s mély érdekekkel bíró bűvárlati tért nyit meg a mélyen észlelőnek láthatarán.

De ily nagy terjedelmű s annyifelé szétágazó tárgyak, melyeknek tanulmányozására egy munkás emberélet szorgalma elégtelen — rövid értekezésben alig érinthetők. Szorítkozni kívánok ezúttal — physikai s éghajlati rövid cseleltetésére Keletindia azon részének, melyet Alsó-Bengálnak neveznek, s mely különösen magában foglalja a Ganga deltáját.

A bramahnok szent folyama az örök hóval fedett H i m a l a-

y á k b ó l egy jégboltozat alól ered, mely forrás 13,800 lábnyira a tenger színe felett az éjszaki szélesség $30^{\circ} 54'$ s a hosszúsági $79^{\circ} 7'$ fokon fekszik. E jégboltozatot a keleti képzelet *V i s n u* fejének mondja, melyen a jégcsapok hajfűrtjei gyanánt tekintetnek. Eredetétől körülbelül 330 mértföldre *A l l a h a b a d n á l a J u m n a* vízzel találkozik, további tekervényes útjában több kisebb nagyobb folyót vesz fel. A mint a szélesség $24^{\circ} 44'$ s a hosszúság $87^{\circ} 59'$ fokához ér, egy hatalmas ág jobbra elszakad tőle s kissé alább egy második is, — ekkor a *B a g h a r e t t i* nevet veszi fel — s itt kezdődik a gangai delta; s ezen tájon több nagy folyó csatlakozik hozzá, balról *N e p a l s S z i k k i n* vidékéről, a míg jobbján ismét több ág válik el tőle, míg végre a *B r a h m a p u t r a s M e g n a* folyókkal egyesülve vizét a tengerbe ontja — az út mely a himalayi forrástól a tenger öbléig terjed 1570 angol mértföld.

Imént említettem, hogy a gangai delta $24^{\circ} 44'$ szélességi s $87^{\circ} 59'$ hosszúsági fok alatt kezdődik, melynek legnevezetesebb alakja 150 angol mértföldnyi hosszú és 75 mértföldnyi széles tengerparti vidék, melyet *S u n d e r b u n n a k* neveznek. Ezen terület az éjszaki szélesség $21^{\circ} 40'$ s a nyugati hosszúság $90^{\circ} 30'$ fokai között fekszik, nem egyéb mint számtalan szigetekből álló, gazdag tropikai növényélettal ellátott vidék; összeállítva azon homok- s földrészecekből, melyeket a Ganga s imént említettem társai hosszú útjokról századok óta magokkal hoznak Bengalia öblébe s azt folytatják is. A számtalan csatornák, melyek a Ganga folyó s társainak végágazatait elválasztják egymástól, azon ezernyi szigetekkéket képezve, egyszersmind vízi utak is minden évszakban a kissébszerű gőzösöknek, de medreik gyakran oly keskenyek, hogy a terebélyes fák ágai melyek mindkét partról lógnak, megnehezítik a hajó tovább haladását. Az út ezen vízi tömkelegen át két gyakran harmadfél napig tart, s csak tapasztalt hajókalauz képes bizton követni azon fonalat, melylyel a fő folyamhoz fölhaladhatni. Ezen vidék csak kevés emberi lénynek ad menedéket nem csak azért, mivel a számos ragadozó állat, kivált a tigris, párduc s az óriási alligatorok tartják itt a korlátlan uralmat, de a koronkénti magas tengeráradások elborítják több láb magasságnyra az egész területet, a Ganga vize is az esős évszakban hűsz, sőt több lábnyira is dagad, s mielőtt még a deltához érne, tengerként árasztja el Alsó-Bengal nem csekély területét. A *Sunderbun* számtalan kanya-

rodásai miatt éjjel nem hajókozható, s megtörtént többször, hogy a horgonyt vetett hajó népe álmából felveretett egy úszó tigrisnek közeledése által.

Számos azon körülmény, mely valamely vidék éghajlatának meghatározásában föltétlenül szolgál, s annak az emberi alkatra egészséges vagy kártékony hatású levegőjét szokta meghatározni, de általános elvül felállíthatjuk, hogy oly helyeken, a hol a vad természet felett az ember hatalma még nincs megállapítva, vagy az a körülményeknél fogva lehetetlen, ott az éghajlat hatása az emberi jólétre csakis kártékony lehet. Tekintetbe kell tehát itt vennünk a hideg s melegség fokát, a szárazságot és nedvességet, a tenger színe feletti magasságot, a tenger, hegyek s erdőségek közellétét, a föld geológiai szerkezetét s az uralkodó szelek irányát.

A szélesség 20 és 23 $\frac{1}{2}$ foka közt a napsugarai két hónapon át vagy függőlegesen esnek földünkre, vagy a déli órákban egy kissé rézsútosan, de csak úgy, hogy az esés az egyenes szögtől alig tér el 3 $\frac{1}{2}$ foknyira. A hévség foka növekedik még a leghosszabb napok terjedelme által is, mely a tropusok szomszédságában 13 s fél órából áll. Ezen körülményeknek összevágása a gangai delta geographiai helyzetére nézve, minden hosszabb fejtegetés nélkül kitetszik, hogy mi a helyzete Alsó-Bengáliának május, június, július s augusztus hónapokban. A hőmérő maga nagy változatosságnak van kitéve, úgy hogy míg január némely napjaiban leszál az a 40 (R. 4. C. 5.) fokig, május s júniusban felhág olykor a 110 (R. 36. C. 45-re is.)

A légmérséklet legnagyobb változatossága történik december és januárban, a hol az körülbelül 18 fok (F.), legesekélyebb júliusban körülbelül 6° (F.) A mérséklet általán véve legkisebb fokon áll naplemenetkor, legnagyobbikon délután 2 óra 40 perczkor.

Valamely helyiség s tartomány emelkedése a tenger színe fölött, sok tekintetben a legnagyobb érdekléssel bír, mutatják ezt például a javai, ceyloni, s a keletindiai heglánczok, melyek az aequator alatt s szomszédságában, földünk leghidegebb tájainak climáját hordják hóval fűdött csúcsaik alatt, azt is tudjuk hogy például Egyiptomban bizonyos magasságú helyeken a dögghal ismeretlen, s hasonlót tudunk a sárga-lázzról nyugaton, valamint a posványos alábbhagyó lázzról (remittens) keleten. Jamai

ka szigetén Jackson már régen észlelte, hogy a sárga-láznak van meghatározott topographiai határa, s Egyiptomnak csakis alacsony, posványos s nedves területe áll a miasma befolyása alatt, s soha nem terjed el még csak Assouanig sem, a hol a terület magasabb, a föld s lég száraz. A tapasztalás tanít bennünket arra, hogy a Himalayakon, Abú hegyén s más emelkedettebb helyiségeken az ázsiai hányszékelés az utóbbi évekig még elő nem fordult. A terület emelkedésével a hideg is fokenként növekedik, mely körülbelül egy fokot tesz minden 300 függőleges lábra, s a böles gondviselés ezen rendelkezése lehetővé tévé, hogy a zordon éghajlatok fia is a körülményekhez képest némi kényelemben élhet az egyenlítő alatt is. Csak a minapában hallám a hollandiai kormány egyik értelmes s tekintélyes tagjától, kivel Ceylon szigetén találkoztam, hogy szerinte Java a legáldottabb föld egünk alatt, van ott, úgymond, minden, mit a termékeny természet adhat az embernek — s ha az európainak egészsége romladozik az acuatori napsugarak alatt a lapályokon, egynehány napi út fölvezeti őt azon hegylánczhoz, melynek főcsúcsa a 10000 lábra emelkedő Gede tűzokádó, a hol is éjszaki hazájának mérsékletét találja föl.

A hegyek, kivált ha hosszú lánczolatúak, habár itt magasra nem is tornyosúlnak, nagy befolyást gyakorolnak az éghajlatra, különösen azáltal, hogy magokhoz vonják a levegőben úszó gőzöket s vízrézscecskéket, melyek felhőkké alakúlva, okozzák a tropusok alatt a gyakran mesés mennyiségű esőzuhanatokat — mint például Cherrapunji-ban Assan határain, hol 4—500 hüvelyknyire hág az évi esőmennyiség.

A gangai delta sem hegyekkel, sem emelkedett lapályokkal nem bír, annál inkább ki van téve tehát azon befolyásoknak, melyek a tenger szomszédságától s az uralkodó szelektől feltételeztetnek.

Keletindia jelenlegi fővárosa a Ganga deltáján áll. Alig száz év előtt csak egy kis indiai helység volt, mely a szent folyam egyik ágazatának, a Hugli-nak, bal oldalán épült. Ezen eredetileg néhány szalma kunyhóból álló kis falu ős kortól a brahmani háromság második személye Visnu kegyetlen nejének — a vérengző Kálinak templomával čicsekvék, s innen Kálíkatá-

nak*) neveztetik s ezen elnevezéstől a mai „City of palaces,” a hogy Calcuttát angolul nevezik par excellence, nyerte nevét. Ha közegészségi szempontból vesszük szemügyre a keletindiai birodalmi város helyzetét, mely oly alacsony szintén s a Sunderbunak közelében áll, s a poshadt levegőnek annyi forrásával bővülködik — kénytelenek vagyunk azt a legegészségtelenebb városnak nevezni, de minthogy a szorgalmas embernek, kivált az európainak hatalmában van, gyakran mint látjuk itt, a természet káros physikai befolyását ha nem is megsemmisíteni — de mégis korlátozni, módosítani: s azon oknál fogva, hogy Calcutta a tenger-től csak 100 angol mértföldnyire fekszik, s a Hugli folyó a legnagyobb hajókat is elbirja vinni a Fort William falai alá — megmagyarázza aztán, hogy egy tengeri hatalom azért választott úszó hadával elérhető, bár különben kedvezőtlen helyiséget birodalma fővárosának.

Általán véve tehát a Ganga deltája alig áll a bengali tengeröböl vizeinek áradozási pontja felett — s azon csekély emelkedései a földnek, melyek egyfelől Tipperah, Chittagong és Sylhet, másfelől Bherbhrom vidékein láthatók s a deltán kívül is esnek, alig érdemlik meg a hegy nevezetét s a delta climájára általában semmi hatást sem gyakorolnak, de ki van az téve annál is inkább azon befolyásoknak, melyeket a tenger szomszédsága s az uralkodó szelek feltételeznek.

Geologiai tekintetben kevés az, a mit Alsó-Bengaliáról mondhatni. A földnek általános természete alluvium — agyag, nagy arányban vegyülve quartz-, homokkal és sókkal, ehhez járulván állat és növény korhany. A fel-ügy, mint az al-talaj vizbocsátó; 20 lábnyi mélységben nyirok találtatik — áthatva sós vízzel, de Calcutta szomszédságában 480' mélységre édes vízre még nem találtak.

Az egész Alsó-Bengaliában a fölülethez közel sehol sem lévén édes víz, eddig azt a mélyben sem sikerült találni; s kénytelenek ivó víz gyanánt a sekély, de nagy kiterjedésű csatornáknak, melyeket a nép „talaok”nak nevez, felfogott eső vizet használni. Az áradási színvonal felett fekvő részekben, mi a delta torkolatjától 140 angol mértföldre van, magát a Ganga vizét is használják, azt még a legjobbnak találván, daczára azon körülménynek, hogy abba ősi

*) Kálíkatta annyi mint Káli háza.

szokás szerint a félig perzselt hindú tetemek évenként százezrei vettetnek, melyek teljes elrothadásának azonban a Ganga saját állatainak egyike az óriási gavialis gangeticus elejét veszi, azokkal bőven táplálkozván.

Hogy a tenger közel léte mérsékeli a hévség fokát, tudva vagyon, s tapasztaljuk azt kivált a tropusok között, hol az egyenlítő alatti szigetek sokkal tűrhetőbb éghajlatnak örülnek, mint a 20—30 foknyira felebb fekvő ázsiai és afrikai continensek. Bengáliában szintén rendes tengeri szelek uralkodnak, melyeket a keleten Monsoonoknak neveznek, ámbár a Monsoon vagy mosim persa szó nem jelent mást mint évszakot. — Martius elején a délnyugati szél-időszak áll be, mely alatt az áradások fokenként magasodnak s ezek a Hugli folyóra is, melynek partjain a főváros áll, különös befolyást gyakorolnak, — így tart ez október haváig, akkor a szél éjszaknyugotira változik s módosítja a tengeri áradások irányát is, e szerint a bengaliai tengernek ezen magaviseletét hasonlíthatjuk egy óriási áradás- és apadáshoz, melyek elseje (az áradás) nyolez, az apadás pedig négy holnapig tart. Az áradás legmagasb foka az esős időszakban reudesen 20 láb és 10 hüvelykre hág azon vízállás fölött, a mit a száraz időszakban tapasztalunk.

Ily nevezetes áradással egy alacsony tengerparti lapályon, mint a gangai delta, olykor nagy s veszélytozó tűneményeknek kell beállani, s ezek az úgy nevezett „Bore“ vagyis óriási habok nevezete alatt a gangai deltában is rettentve ismeretesek. Ezek a tavaszi áradások idején szoktak történni, s legmagasabb fokra hágznak a délnyugati Monsoon alatt, midőn, a tenger vize a delta felé tolul, a nélkül, hogy azt a Gangának lefelé futó félig kiszáradt ágai némileg ellensúlyozhatnák. Ezen tűnemények beállását bizonyossággal előre meg lehet határozni, tekintetbe vévén az évszakot s a hold korát. Azon hónapokban, a midőn a periodicus apadás áll be, t. i. november, december, január és februárban, a midőn t. i. a delta folyói telvék s a napenkénti tengeri áradások gyengék — a boreok lehetetlenek. Hanem a délnyugati szél beálltával a tenger dagadni kezd, az áradás erősbül, s az óriási habok is nyomban követik, s ha a hold parallaxa magasan talál állni, talál a boreok bizonyosan be foguak következni. — A mult 50 év alatt sok ily tűnemény adta elő magát, de a legvésztozóbb történt 1833 május 21-én,*) a

*) Hasonlóképen 1864. októberben.

midőn kelet-délkelet- és délkeletről jövő tengeri szélvész Bengalia partjaihoz ért. — A hőmérő állott 84° F. s a légmérő 28, 8 hüvelyken, mely évek óta ily alant állni nem észleltetett.

Az áradás hét óra hosszáig gyűlve gyűlt, s rendes magassági fokát két ölnyivel haladta meg, útjában elsepervén a gátakat s épületeket, s míg a hatalmas szél óriási fákat földre terített —vagyon s emberélet elpusztult sok száz mértföldeken, felmenve egész Dacca-ig, egyedül Saugor szigeten 7000 ember veszett el, mi nem is fog csudálatosnak látszani, ha megjegyezzük, hogy hét lányi mélységű víz borította el a szigetet. Az esős évszak majdnem egy hóval későbbben állott be s a rendes földművelés is lehetetlenné tétetett miatta. Ezen csapás sok szenvedéseknek volt okozója, az elpusztult vidékek megmenekült lakosai a főváros körül csoportosultak, a hol a köz s magán jótétemények daczára, azon szomorú s ritkán történő körülmény jött tudomásra, hogy szülék gyermekeik árán kényszerültek az éhhaláltól megmenekülni.

A szelek nagy befolyást gyakorolnak mindenütt, főleg pedig a tropusok alatt. Ezek azok, melyek lakhatóvá teszik a különben perzselő éghajlatot s tisztítják a levegőt, mely különben a növény és állatélet romladozó részecskéi által bűzhödésbe menve, élő lény szükségének kielégítésére alkalmatlanná válnék. A nagy continensek éjszakai része hideg levegőjét ez úton küldi az egyenlítőhöz, melyért cserében meleg légrétegek szárnyalnak el a sarkok felé. Ezen cserét vesszük észre különösen az ázsiai continensen. A szélváltozás beáll itt az aequinoxok után, s mindig azon haemisphaera felé irányzódik, a hol a nap vagyon. S így a nap okozza azt, hogy Thibetből jövő hideg szelek uralkodnak az év egyik felében, míg a másikában a déli tengerekről jön a szélár.

Hindostán malabári partjain május hóban kezdődik az esőt hozó délnyugati Monsoon, terhelve nedvességgel, folytatván útját a ghautoktól (hegylánczoktól) irányozva a terjedelmes lapályokon éjszak felé, Hyderabad és Közép-India téerein keresztül. Junius végével Delhi vidékére érkezik s onnan Affghanistan éjszakkéleti tartományaiiba. Panjáb lapályain kevésbbé érezhető, de a hegyes részek s Kasmir általában befolyása alatt áll, míg végre Pesávar nyugati lapályán elveszti hatását s csak vastag ködben s olykori záporban jelentkezik. A coromandeli partokon azonban, melyek Bengalia nyugati tengerüblét képezik, (a k e-

leti levén a b u z m a i s m a l a y a i tengerpartok) ezen Monsoon útjába találja a terhes felhőket, melyeket a délnyugati szelek hoztak az itt találtató keleti hegylánczokhoz, s így az esős évszak Bengalia partjain csak június első felében kezdődik. Ezen esőt hozó szélnek a hegylánczok általi feltartóztatása folytán óriási felhők ülepednek le a hegységekre, minek természetszerű következménye az — hogy a malabari partokon az eső mennyisége az évszakban 1235 hüvelykre rug az éjszaki szélesség $11\frac{1}{2}$ fokán. Ezen szél az egyenlítőnél éjszakra ápril és october hónapok között tart, a míg az éjszakkéleti szél uralkodik a második félévben. Bengalia s egész Hindostan ezen szélnek befolyása alatt áll, módosítva levén iránya a hegylánczok által. A tengeröblből kiindulva, a gangai lapály kanyarodó irányát követi a szél; így a míg Calcutta vidékén fél évig az éjszaki s fél évig a déli szél érezhető, Behaiban s Közép-Indiában annak iránya kelet és nyugotról jő.

Azon bámulatosan pontos, s alább bővebben megemlítenendő évszaki jaasok, melyekkel a tropikus zóna alatt mindkét fél golyón találkozunk, függnék azon általános szabályoktól, melyek az úgynevezett kereskedési szeleket (trade winds) földünk oceanjain rendszerezik.

A tropikai szélsend vonalától éjszakra és délre egy-egy terjedelmes zóna terül el, melyben két esős s két száraz időszak egymást fölváltva évenként szokott beállani. Az esős évszakok kezdődnek azon időben, a midőn a nap zenithjét szegi át, s ekkor a kereskedési szél hatása nagy részben megsemmisül — mint az a nyugaton J a m a i c a -, H o n d u r a s -, P e r n a m b u k k o - és B a h i á b a n csakugyan előfordul.

Eltérve azonban ezen szabálytól, az évszaki tünetmények más módon alakúlnak az indiai Ocean és a chinai tenger szomszédságában. Itt a nagy-ázsiai continens a kereskedési szél útját s hatását módosítva, azt a rendes — úgynevezett éjszakkéleti szélre változtatja át. Ázsiának délkeleti roppant terjedelmű rónáin, melyek martius, április és május havakban perzselő hűségtől szenvednek, a magas hévfokra emelt lég megritkúl, — és mint a földről magasabb légrétegek felé emelkedik, megállítja a kereskedési szelet rendes irányában, s azt az úgynevezett délnyugati Monsoonra alakítja. Ennélfogva a forró időszakban a tengeri szél — telve ned-

vességgel — megakad a nyugati hegylánczokon, s esőt hoz a malabári tengerpartokra.

Említettem tehát, hogy a gangai delta éghajlatának meghatározására alluvialis természetű földjén kívül ezek a főtényezők, t. i. sanderbands a tengerparti erdős vidék, hiánya a föld emelkedésének az egész területen, a tenger szomszédsága s az uralkodó tropikai szelek. Legyen szabad most az évszakokról néhány rövid megjegyzést előhoznom.

Február végével a gangai deltán búcsút vesz a hideg évszak, mely felé az előbbeni forró és esős hónapokban ellankadt s erejéből kimerült európai ember oly epedve néz. Márczius, aprilis és május hava a nyarat képezik, mely oly hirtelen áll be, hogy egy átmeneti időszak a hidegtől a forróba alig vehető észre. Junius közepe táján jön az esős időszak, melyben tantú vagyunk azon athmospherai tönményeknek, a forró égáji zápor- és égháborúnak, melynek valódiságát az, a ki a mérsékelt éghajlatot soha el nem hagyá, fogalmával s képzeletével csak igen távol képes megközelíteni. October havában az ég, — mely annyi hónap óta nehéz felhőkkel, volt megrakva, — mintegy védőül a napnak perzselő sugarai ellen, melyeknek egyenes befolyását ha a jóságos gondviselés így bámulatos bölcsességgel el nem háritná, állat s növényéletnek itt nyoma is alig maradna — az ég ismét kiderül s beáll a hideg időszak.

A forró, száraz évszak, vagyis a nyári hónapokban a szél dél- és délnyugotról fú — a hőmérő 80 (F) fokról 90—95-ig halad fel árnyékban, míg a napsugárainak kitéve meghaladja a 120 fokot is. Ezen nagy hőséget azonban az emberi alkat nem érzi oly nyomasztólag itt, mint Közép-Indiában, mivel a tengernek szomszédsága nemcsak meghűsíti vizes részeeskéivel a levegőt, hanem gyakori égháborúk uralkodnak ez évszakban, melyek elviselhetővé teszik a különben nyomasztó légmérsékletet. A hőséget illetőleg, ez nem annyira magas foka, mint inkább hónapokon keresztüli tartósága miatt nyomasztó s veszélyes; azért van az, hogy a sokáig igénybe vett kiküszöbölő bőr rendszer oly érzékennyé válik minden légi változásnál, s ezen impessilitása a köz takarónak egyik oka bizonyos forró éghajlati kóros tüneteknek. Hogy pedig a bőr érzékenysége más törvények által határoztatik meg, mint a hég s hőmérő, szabadjon előhoznom azon esetet, melyet Captain Parry földszarki útjában tapasztalt. Alapúl véve az emberi vér melegét

t. i. a. 96° (F), meg lehet azonnal határozni a hőmérő szerint mit értünk a mérsékelt, hűvös és hideg temperatura alatt: de Parry azt mondja, hogy a mint a higany a zéró alatti 13 fokról tizfokkal magasabbra hágott, ezen körülmény hajónépére kellemetlenül hatott — „alkalmasint nyegleségi váddal fogok illettetni“ megjegyzé ő, „ha azt állítom, hogy ezen temperatura sokkal melegebb volt, mintsem hogy kellemes maradna — az tény, hogy mindannyian éreztük a változást s mindannyian panaszkodtunk miatta.“

De térjünk tárgyunkhoz. Ha zivatar nem jött több idő óta, a szél fuvása közép-Indiában egy forró kemenceze huzamához hasonlítható — mely ellen csak tökéletes elzárkozás s óriási legyézők használata által, melyeket padlásainkról kötelekre függesztünk, védhetjük magunkat; a magasabban fekvő tartományokban Allahabad, Agra s Delhi táján a többek között használnak kis szélmalomhoz hasonló gépezetet is: az úgynevezett thermantidótokat, az ilyen a teremben fölállítva kézerővel mozgásban tartatik. Van még egy más eszköz a szobai lég hűvösítésére s ez az úgynevezett kaszkasztatti vagyis száraz fűből bánszfarámán készült előző, ez azon időszakokban, midőn az éjszaknyugati szél fú az ajtók elébe tétetik (ablakokat az európaiak kelet-indiában nem használnak) s vízzel folytonosan meglocsoltatván a rajta átható forró lég meghűvesedik. — A forró évszakok alatt napközben alig látni külső lényt, mindenki kerüli a perzselő nap sugarait, a négylábúak úgy, mint a szárnyasok rejtekekbe húzódnak — s a terjedelmes mangó ligetekben, hol annyi madár életre találunk a reggeli s estvéli hűvös órákban, néma csend uralkodik. — Hindostán felsőbb tartományaiban, a hová a tenger semmi befolyást nem gyakorol, a levegő fölötté száraz, május havában minden növényélet kivesz, a fű mindenütt le van perzselve, csak néhány pálmát látni a terjedelmes rónaságon félig elsárgult ágaival. A földben gyakran nagy repedések támadnak — s kivált az újonnan érkezett európai, ha magát a forró nyugati szél befolyásának kiteszi, arczát s kezeit hólyagesokkal ellepve fogja találni. A hőmérő az árnyékban áll a 94 és 110 fokok között (F).

Junius első napjaiban terhes felhőket látunk tornyosulni láthatárunkon, melyek a hőséget ha lehet, még nyomasztóbbá tesszik, de előjelei ezek egyszersmind azon záporoknak is, melyek az élő lényeket úgy, mint magát a szomszjas földet szenvedéseiktől

egy időre legalább megmentik. Az esős időszak első napjai valóban a legélvezetesebbek közé tartoznak, minden vidáman s frissen érzi magát, az ajtók, melyeket ekkorig a hőség megakadályoztatására zárva tartottunk, ismét naphosszat nyitva állnak, a por, mely az atmoszférának mintegy ködös létet ad — lecsillapúl, a hőmérő tetemesen lejjebb száll 84—86-ra s napközben is elhagyhatjuk fedeleinket a napszúrás veszélye nélkül.

A szél délkeletről jő a deltába, a Ganga felső völgyében pedig keletről. De a mennyire kellemes és frissítő az esős évszak első hónapja, épen oly kellemetlen s vészthozó annak vége t. i. szeptember és október hónapok. — Calcutta táján az éghajlatot akkor nem lehet egyébhez, mint egy bűzhödtt gőzfürdőhöz hasonlítani, minden körülöttünk nedves, bútor, ruha s maga az ágy, melyen pihenni reménylesz, kellemetlen hatást okoz érzékeidre, a könyv megpenészesedik. A felhők, kivált szeptember havában lassanként oszlani kezdenek — s a nap hatalmas sugarai megkezdik szárítási tisztüket; a hónapok óta tartott nedvesség alatt a növényélet egy nagy része rothadásnak indult.

Október vége felé a szél éjszakkeletről áll be s magával hozza Közép-Ázsia hóval födött zordonaiból a hideget, de bár a hőmérő leszáll a 45 fokra — s így az európainak hazája mérsékletét hozza meg — ezen változás a gangai deltában nem oly üdvöztető, mint Hindostán felsőbb tartományaiban. Calcutta táján ez aligha csaknem oly veszélyes évszak, mint az előbbi: nedves, hideg és ködös éjjelek s olykor esőzések állanak be s az éjszakai hűvös szél, mely még mindig nedvességgel terhelt levegőn vonul át, a gyenge vagy gyöngélkedő emberi alkatra ártalmas befolyással van azért, mivel ellankasztott állapotában megfosztja öt nagy mértékben az állati melegnek azon forrásától, melylyel ugyanis csak csekély mértékben bír. Azok, kik Hindostán felső részeiből a gangesi deltát a hideg évszakban látogatják meg, el nem téveszthető változást vesznek itt azonnal észre, a száraz s erőt adó felvidéki télnek levegőjét a birodalmi fővárosban olyannal kell föleserélniök, mint a minőre mély vermekben szoktunk akadni; s így tanúskodnak erről mind azok, kik ezt tapasztalák; ez főleg a hideg nedves éjjelekben van úgy, melyek december havában rendesen nehéz köddel jelentkeznek. Nappalonként azonban, a mint az évszak balad, a mindinkább nagyobb befolyású éjszakai szél

elenyésztetni az esős évszak nyomait; a hűtorok repedni kezdenek, s a vakolatok egész területe lezuhan a ház falairól, s el nem mulasztjuk kifejezni azon kellemetlen hatást Calcuttába első megérkeztünkkor, melyet reánk a félig rongált épületek általában véve tesznek. A rendkívüli időjárások, a szerfölkötti hőség, a hónapokig folytatott nehéz esőzés s a téli szélnek szárító hatása csakhamar romladozásnak indítja a más kedvezőbb éghajlatok alatt számos nemzedékek számára föllállított építményeket.

Az ily hatásnak kitett, különben is oly gyenge emberi alkat szenvedései az évszakhoz képest többféle kórtünetekben jelentkeznek, de ennek tárgyalása itt, a gangai delta climájának ezen általános szemlájében czélon kívül állana, legyen azonban szabad csak annyit megjegyezmem, hogy ámbár voltak esetek mint az első pegui táborozásnál, hol a haderőből Morison tábornok alatt 60 százalék veszett el láz és hasbajok következtében — a legnagyobb arányú halandóság, melyet a hadviselési orvosi kimutatások ismernek, mindamelllett előrelátó eszélyes viselet s elővigyázat mellett az európai katonaság rendes halandósága, ide nem értve a kórjárványokat, jelenleg csak 7—8 százalékot tesz, míg a tiszteké alig 4 százalék. Ebből az lenne a tanulság, hogy az ember kedvező körülmények folytán, kiismerve a körülményeket s azok hatását, alkalmazhatja magát bizonyos korlátok között bármily kedvezőtlen climához földünkön; az ember valóban élhet oly körülmények között is, melyek más állatnemnek elviselhetlenek, ámbár a fehér ember Keletindiát mint hazáját nemzedékei számára nem tekintheti, nem tudni ugyanis esetet arra, hogy a 3-ik nemzedékig fentarthatta volna magát a lapályokon. Hogy azonban nemünk azon részére is, mely a gangai deltát s Bengalia délkeleti részét lakja a kedvezőtlen clima különös hatást gyakorol, mutatja azon népnek egész története, s annak jellemi s physikai kifejlődése különös érdekekkel bír mindenki előtt. Halandósága bizonyára tetemes, ámbár azt statisztikai úton kimutatni eddig lehetlen volt, szaporasága azonban kipótolja azon körülményt, hogy kevés ember van Bengalia alsó részeiben, a ki az élet közép korát túlhaladta volna. — Az ifjú bengali hamar megéri, a leány 10—12 éves korában férjhez adható, s a fiú 14—16-ik évében oly éles fölfogással bír már, mit a vele egykorú európainál hiában keresnénk.

De hát miért nem tud a bengali daczára ily szép lelki tehet-

ségeknek érvényt szerezni nemzeti állásának ? azt lord Macaulay oly gyönyörűen bár kissé eleven színekben adja, hogy szavainak itt helyt adni illő :

„Minden tartományok közül, melyek Timur Leng császár házában voltak alávetve, a leggazdagabb kétségkívül Bengalia ; Hindostán egy része sem birt oly természetes előnyökkel mind földmívelés, mind kereskedelemre. A Ganga deltájánál száz ágakra osztva siet a tenger felé alluvialis lerakódásával helyenként termékenyítve Alsó-Bengaliát. A rizsföldek más világrészben ismeretlen gazdag aratást adnak, fűszerek, cukor, növényi olaj természetik csodálatos mennyiségben, a folyók pedig mérhetlen mennyiségű halat természetnek, a míg azon részek, hol a föld nem oly gazdag, a tengeri só készítése ad kenyeret számítalannak. A nagy folyó, a mely termékenyíti a tartományt, egyszersmind fő útja a keleti kereskedésnek ; saját s mellék folyamai partján vannak a legnevezetesebb kereskedelmi helyiségek — s ezekben az indiánok legszentebb ereklyéi. — Az ember zsarnoksága hiában küzdött századokon át a természet áradozó jósága ellen. Daczára a muzulman kényúrnak s a Mahratta rablónak egész keleten Bengalia úgy volt ismeretes, mit éden kertje s áldott ország. — Népessége, daczára egészségtelen éghajlatának növekedett s özönlő magtáraiból meszsze tartományok vették élelmezésüket, Páris- s Londonnak előkelő hölgyei Indiából kapott finom szövetekbe öltöztek. A faj, mely ezen gazdag területet bírja, elpuhítva a gyengítő éghajlat által s csak békés foglalkozáshoz szokva, a többi ázsiai fajokhoz általán véve épen oly viszonyban áll, mint azok Európa merész s tette kész fiaihoz.

A bengalinak testalkata gyenge az asszonyiasságig, egy örökké tartó gőzfürdőben él ő, foglalkozásai ülőek, tagjai gyöngék, mozdulatai lankadtak. Sok század óta taposták a bátrabb és erősebb fajok. Bátorság, függetlenség, igazmondás, — oly tulajdonok, melyekre testalkata s körülményei egyaránt kedvezőtlenek. Lelke testével különös arányban áll. Gyöngé az férfias ellenállásra a tehetetlenség batáráig. De engedékenysége s tapintata a megvetéssel határos bámulatra ragadja a zordonabb éghajlatok fiait. Mind azon fogások, melyek a gyöngének természetes védfegyverei, sokkal otthonosabbak ezeu furfangos nép előtt, mint volt Juvenal idejében a jóniaiaknál, vagy a hébereknél a sü-

tét századokban. A mi a bivalynak a szarv, a köröm a tigrisnek, a fulánk a méhnek — a szépség a régi görög írók szerint az aszszonynak — ugyanaz a bengalinak a csalfaság. Nagy ígéretek, sima mentegetődzések, mesterileg font hazugságok, hamis eskü, oklevél-hamisítás, ezek a támadó s védő fegyverei az alsó Ganga partjain lakó népnek. Annyi millió közül alig van egy is, ki katonának szegődne. De uzsoráskodásban, pénzváltásban, körmönfont ügyvédségben — nincsen egy nép sem, mely e néppel kiállhassa a versenyt. Azouban minden puhasága mellett a bengali engesztelhetlen ellenségeskedéseiben — s szánakozásra nem hajlandó. A makaesség, melylyel feltett céljaihoz ragaszkodik, csak rögtöni félelem alatt puhul meg. Azonfelül bir egy bizonyos nemű bátorsággal, melyet angol uralkodóiban hiában keresnél: az elkerülhetlen sorscsapásoknak gyakran oly szenvedőlegesen rettenthetlenséget képes felmutatni, mint a minőt a stoicusok eszményi bölcsseiknek szoktak tulajdonítani. Egy európai harcász, a ki dörgő éljenekkel rohan az ágyúk torkának, jajveszékkel a sebész kése alatt, s oly kínokat szenved, mintha halálos ítéletét mondanák fölötte, de a bengaliai, a ki nem sokat hajt hazája leigázására, vagy épen saját házának porrá égetésére s gyermekei megöletésére vagy meggyaláztatására, s nincs elég bátorsága mind ezért még csak karját is emelni a védelemre: s mégis tudva van, képes kínzást szenvedni műciusi bátorsággal s vérpadra lépni nyugodt s bátor lépéssel.“

Macaulaynak ezen szavai a bengali nép ecsetelésében most már tekintély gyanánt vétetnek s valóban megütik azon jellemvonásokat, melyeket maiglan is minden lépten-nyomon találunk. Van ezen népnek egy példabeszéde*), mely egymaga elég arra, hogy egész köteteket mondjon annak jelleméről, s ámbár kitartás és erély s a kaszt korlátainak lerombolása sokat segíthetne politikai s socialis állása megváltoztatására: de a meddig ezen körülményeken segítve nem lesz, a mi csaknem több mint emberi földadat, századok múlva is olyan lesz az a nép, a milyen volt ezredévek előtt.

DR. DUKA TIVADAR.

*) E példabeszéd: „Jobb menni, mint futni; jobb állni, mint menni; jobb ülni mint állni; de a legjobb lefeküdni.“

AZ ÉLET SZERETETE

ÉS

HALÁL A DRÁMÁBAN. *)

Minden érzelemnek megvan a maga története, s e történet érdekes, a mennyiben, hogy úgy szóljunk, mintegy az emberiség történelmének vázlata. Bárha az emberi szív érzelmei nem változnak, mégis meglátszik rajtuk a világban előforduló vallási és politikai forradalmak hatása. Megtartják ugyan természetöket, mindazáltal kifejezésük változik; s midőn az irodalmi kritikus e kifejezés-mód különféleségét tanulmányozza, önkénytelenül világtörténelmet nyújt.

Az emberi szív legáltalánosabb, legállandóbb érzelme: az élet szeretete.

Mieux vaut goudjat debout qu'empereur enterré, **) mondja a meseíró; *) s így szólván, csak Achilles és Ulysses párbeszédét közli, mit azok az alvilágban tartanak. „Achilles — így szól Ulysses — hajdan isten gyanánt tisztelteték az élők között, s még most is, itt is te vagy úr a holtak fölött: nincs, miért sajnálnod az életet. Oh Ulysses — viszonzá Achilles — ne vigasztalj engem, a halálban; jobb szeretnék én szegény munkás lenni s éltetemet valamely szegény gazda szolgálatában tengetni, bárha nem volna is mindig mit ennem adnia, semmint uralkodnom itt ez élettelen árnyak fö-

*) Cours de littérature dramatique ou le usage des passions dans le drame. Par M. Saint-Marc Girardin. Paris 1863.

**) Jobb élve koldusnak, mint halva császárnak lenni.

*) La Fontaine. La Matrone d'Éphèse.

lött.“ *) Olyannyira kedves az élet! és a régiek nem átallák kesergeni édes voltaért. Az élet e sajnálatában, melylyel a költők minden tétova nélkül fölruházzák haldokló hőseiket, nem volt semmi félénkség, semmi gyengeség; meghatók valának, a nélkül hogy gyávák volnának.

Már a görögöknél, a haldokló hősök e gyengeségét két fajta emberek ítélték el, kik azonban nem mindig leghivebb tolmácsai az emberi természetnek: a satyrikus költők **) és a bölesészek, amazok, kik a világnak mindig csak árnyoldalait tekinték, imezek, kik az emberi érzelmeket szabályszerű és modoros rendszerbe akarák erőszakolni. Plato azzal vádolá a költőket, hogy hőseik elpudítják a lelket panaszaikkal, Cicero pedig, a görög bölesészek tanítványa és fordítója, megdicsérte az öreg Pacuviust, hogy a „megsebzett Ulysses“ ezimű, Szophokleszt utánzó darabjában, haldokló hősenek Rómához és a stoïcismushoz méltó szilárdságot és állhatatosságot adott. *)

E tekintetben, úgy látszik, a hajdani francia színpad is inkább Cicero, semmint Szaphoklész nézetében osztozott: hősei és hősnői bámulatos nagylelkűséggel halnak meg, s kész vagyok kimondani, annyira belenyugszanak sorsukba, hogy a néző maga is hasonlókép cselekszik. Érzelmek fenköltése megakadályoztatja a szánalmat, s midőn látjuk, hogy ily könnyedén lemondanak az életéről, minmagunk, önkénytelenül elsajátítjuk büszke hidegvértségök egy részét. A mi hőseink e szilárdságának több oka van: ama dorgáló vádak, mikkel a hajdani bölesészet a drámai költők ellen fellépett, a keresztényen vértanuk példája, s végül főleg a becsületbeli pont. (Point d'honneur.) Ez, a hadi életből s a veszedelemnek ama bátor megvetéséből származván, mely a germán népek sajátja, nagyon előmozdítá az újabb színpad hőseinek szilárdságát. Minden

*) Odyssea. IX. ének.

**) Lásd Arisztophanészt, hogyan gúnyolja ki a „Békákban“ Euripidesz siránkozó és kesergő hőseit.

**) Cicero Quest. Tusc. II. könyv XXIII. feje. gáncsolja Szophoklész Philokteteszét, hogy a fájdalomnak enged. „Hoc quidem in dolore maxime providendum est, ne quid abjecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter muliebriterve faciamus; imprimisque refutetur ac rejiciatur Philoctetaeus ille clamor. Ingemiscere nonnunquam viro concessum est, idque raro: ejulatus, ne mulieri quidem.“

kor, a bátorság azon nemével ruházza fel hőseit, melyet legtöbbször becsül. Mikor a bátorság azon nem áll legnagyobb becsben, mely a halállal dacolni mer s azt megveti, s mikor az emberek ezzel a mértékkel méretnek: Achilles és Ajax, színpadra lépven, nem lesznek kevésbé büszkék, kevésbé szilárdak mint valami mousquetaire vagy granátos; sőt — hősöknek nevezetve — még valamivel többeknek kell lenniök. Innét van a halálnak egész a túlságig való megvetése, innen a fellengző rendületlenség és lemondás.

Az újkori színpad javítani akará a hősök e bölcselemi, lovasias és keresztyénies nagylelkűségét, mely a nézőt fásasztá, a nélkül hogy építette volna. Vessünk azért egy pillantást az élet szeretetének kifejezésére, hogy lön ez színre hozva a görögöktől kezdve mind napjainkig, a philosophia, a becsületérzés és a keresztyénség fokozatos befolyásain keresztül; s hogy tanulmányunk annál tökéletesebb legyen, vegyük fel mind a régi, mind az új színpad néhány egyéniségét.

A görög színirodalomban három fiatal lányka van, kik éltük virágában áldoztatnak fel. Szophoklész „Antigoné“-ja, és Euripidész „Iphigenia“-ja s „Polyxené“-je. Hármuk közül egyik sem negyezi halálakor a bátorságot és szilárdságot; egyik sem veti oda könnyedén ifjúságát és reményeit; mind a három siránkozik pirulás nélkül, s még is mindhármukban van elhatározottság. Sépen ebben áll — sietek kimondani — a görög művészet diadala: felgerjeszti a szánalmat, de nem meríti ki; áldozatainak szavaiban úgy tudja vegyíteni a panaszt és lemondást, hogy egy és azon időben szánalommal és tisztelettel töltik el a hallgató lelkét, s e két érzelem egyik a másikat mérsékli. A görög művészet mindig oda irányul, hogy e két hatás között súlyegyent tartson. Így — midőn Antigoné vakmerően ellenszegül Kreón parancsának, ki megtiltá Polüneikész temetését, a leány több szilárdságot tanúsít, semmint hozzá illik vala, s Szophoklész attól való féltében, nehogy ily bátorinak látván, talán kevésbé szánjuk, az élet sajnálásába helyezze az élénkítő és szívszagatót. Antigoné majdnem martyr, mivel inkább engedelmeskedik az isteni törvénynek semmint az emberi parancsnak, s mégis azon siránkozik, hogy ő neki nem lesz nászéneke, édes hitvestársa, szeretett gyermekei; *) s mégis vádolja a thébaiak gyávaságát és az

*) Szophoklész. Antigoné 814, 916. stb. vers.

istenek közönyösségét. *) S még a kar is, mely az ó-kori tragédiákban azon érzelmeket fejezi ki, melyekre a költő közönségét indítani akarja, rémülettel jelzi azon iszonyú vihart, mely lelkében háborog. Szophoklész csak azért nyújtá ily hosszúra Antigoné vég küzdelmét, hogy a szánalom által mérsékelje ama bámulatot, melyet bátorsága gerjesztett.

Euripidész, Iphigeniája kevésbbé lévén büszke és kevésbbé vakmerő, kevesebb erőlködésre szorúl, hogy meghasson bennünket. S nincsen is panaszában semmi nagy izgatottság, semmi lázas. Ő sajnálja az életet; nem fél kimondani a haláltól való félelmét; ő is siratja ifjúságát, mely más reményeket táplált; s végre épen úgy meghat panaszának gyöngédségével, mint Antigoné kétségbeesett hevességével.

Polyxéné még Antigoné- s Iphigeniánál is elhatározottabb; mert atyját s hazáját veszté el s ha életben marad, rabnővé lesz; nem kap férjet, ha csak rabszolgát nem. A haláltól nem fél tehát; elhatározza rá magát, de minden fenhéjázás, minden büszkeség, minden stoicismus nélkül; csak azt sajnálja, hogyan gondját viselte volna ő Hecubának; félénk és tiszta szűz, ki panasz nélkül hal meg, s midőn lehanyatlik, nem gondol egyébre, mint arra, a mit Ovidius ír:

Tunc quoque cura fuit, partes velare tegendas
Cum caderet, castique decus servare pudoris. **)

Ellenben Senecánál Polyxéné vakmerően bátor lesz; maga keresi a halált; lelki nagysága a büszkültséggel határos, elannyira, hogy elrémiti Pyrrhust, ki fel akarja áldozni:

Audax virago non tulit retro gradum:
Conversa ad ictum stat, truci vultu ferox . . .

*) U. o. 838.; 876., 921. és köv. v.

**) Ovid. Metam. XIII. k.

Euripidész Polixénéje felfedi keblét; de a költő hozzá teszi, hogy szép és szűzies tiszta volt mint valamely szobor, képét a szobroktól kölcsönzi, hogy gondolatát a lehető legtisztábban kifejezhesse. Látszik ebből, hogyan fogták fel a görögök a szobrászatot.

Μάστορας τ' ἐδείξε στήρνα τ' ὥς ἀγαλματος

Καλλίστα. (Felfedte emlőit s keblét a legszebb szoborhoz hasonlóan) Euripid. Hecuba. III. felv.

Tam fortis animus omnium mentes ferit
 Novumque monstrum, est Pyrrhus ad caedem piger ...
 (Seneca: Trójai nők. 1151)

Ilyenek, a görög színpadon, azon bucsúszavak, melyben Antigoné, Iphigenia és Polyxéné az életnek istenhozzádót mondanak. Mindhárman megsiratják korán eljött halálukat, mindhárman sajnálják az életet s végül, kisebb-nagyobb mértékben mindhárman elhatározottakká válnak, a mint a költő-szükségesnek látta. az ígazi hatás érdekében. Így vegyül az emberi természetben gyökeröző életszeretet érzelme a lemondás és szilárdság érzetével; így nyer kifejezést a görög színpad imez alakjaiban az egész emberiség szíve, mely ugyan egyszerre gyenge és erős, félénk és határozott. Lássuk már most, hogyan fejezte ki Racine az érzelmek e vegyületét az ő Iphigeniájában.

Euripidesznél, Iphigeniának atyjához intézett szavai telvék naivsággal és bájjal, s még pedig olyan maivsággal, mely, midőn a leányka el akarja távolítani a közelgő halál gondolatát, mélyen meghatja a szíveket.

„Oh atyám — így szól — ha úgy tudnék szólani, mint Orpheus, ha képes volnék megrendíteni a sziklákat, hahogy eltudnám hüvölni hangommal mindazt a kit akarnék: most használnám e képességemet; de nincs semmi egyebem, mint könnyeim, melyeket előtted hullatok. Csak ezek által nyerhetek meg valamit. Esdekelve hadd boruljak lábaidhoz, én, ki oly kora halálra vagyok kárhoztatva, kit anyám annyi fájdalommal szült. Ne kívánd, hogy oly korán meghaljak; oly kedves, látni a világosságot; ne kényszeríts a sötét alvilágra mennem. Én vagyok az, ki atyának első neveztelek; én vagyok az, ki térdeiden ülve véled enyelegtem. Akkor így szóltál: Mikor lesz az, hogy én téged férjednek hajlékában boldognak és büszkének lássalak, gyermekem! S én azt mondtam, úgy átkarolva téged akkor, mint most, szegény esdeklő én: Atyám, ha megöregszel, hajlékomba fogadlak tégedet, s úgy gondodat viselem, mint a hogy te viseléd énnekem! Én még jól emlékszem e szavakra, — de te — elfeledéd azokat, mert azt, akarod, hogy meghaljak. Nem, atyám, Pelopsz és Atreusz nevére; anyám nevére, ki születésemkor annyit szenvedett s ma még többet szenved, nem! . . . Mi közöm nekem Paris és Helena hibájához? Miért hozzon vést én reám Heléna? Nézz rám, atyám,

vess reám egy tekintetet s egy csókot, hadd birjam tőled legalább ezt emlék gyanánt, mielőtt meghalnom kelletik, ha szavaim meg nem indítanak. Öcsém, te még kicsiny vagy arra, hogy segítsé- gemre lennél; de, sirj együtt velem, s kérd atyámat, hogy nénéd meg ne haljon. Nézd, a gyermekek is érzik a fájdalmat; nézd, atyám, ő is könnyörög. Könnyörülj rajtam, szánd meg életemet. Két gyermeked, az egyik még gyenge, s a másik, hajh! ki azért nőtt fel, hogy meghaljon, esdekelve érintik arczodat. Egyetlen szó- val végzem, atyám: a halandók számára semmi szines oly édes, mint látni a napvilágot; senkisémi óhajtja az alvilág éjjelét. Örül- ség az, meghalni akarni; a szerencsétlen élet a szép halálnál többet ér!*)

*) Mint fordítónak, tisztemben állott, a franczia szöveget szóról szóra adnom. Nem hagyhatom azonban megjegyzés nélkül, hogy a franczia író, kivált midőn kötetlen beszédben fordít, Iphigenia szavait így adván, kissé talán sok szabadságot is enged magának itt s amott. Mert,

‘Ικετηρίαν δὲ γόνασιν ἐξάπτω σέθεν stb. csupán ezzel tenni ki: *Laissez-moi, comme une suppliante prosterner á vos genoux stb.* kissé talán mégis kevés;

Σωγάν τεκαί θάλλουσαν ἀζίως ἐμοῦ pedig „*he u- re use et fiere dans la maison d'un époux.*“ Kevéssé talán még is sok. Ennek folytán, nem látom fölöslegesnek, c helyen Iphigenia e sok tkin- tetben oly szép szavait, a mi Szabó Károlyunknak igen sikerült metrikus fordításában is ide iktatni:

„Ha Orfeusz nyelvével beszélhetnék, atyám!
Hogy a sziklát szavamra bírnam hajtani,
S le tudnám csendesíteni a kit tetszenék,
Ehez ragaszkodnám. De most szónoklatom
Könnyekebe helyezem; hisz csak ebben áll erőm.
Könnyörögve, mint olajfa gallyat kulcsolom
Térdedre át magam, kit e nő szült neked.
Ne ölj meg ily korán, hisz édes a nűpot
Szemlélni, oh ne kényszeríts a föld alá.
Legelsőben atyámnak én neveztelek,
S engem, te lányodnak, s legelsőben is én
Szereztem édes kéjt neked s nyertem viszont,
Hogy térdeid fölött hintázám testemet.
S így szólottál felém: „Oh lányom, lát'ak-e
Vajon majd egy szerencsés férfi karjain
Előt s miként hozzám illik virágozót?“
S így szóltam én viszont repesve kebleden,
Melyet szintűgy ölelnek most is karjaim:
„Miként fogadlak én majd aggot oh atyám!

Nem szeretem ugyan sem Orpheusz ékesszólásának emlékeztét, mely e szavak bevezetéseül szolgál, sem a végén lévő sententiosus alapmondást: ezeken igen is megérzik a görögök által oly nagyra becsült szónoki mesterség. De hagyjuk el csak e megszokott retorikát, mily meghatóvá lesz aztán ez esdeklés! Mily szerencsés vegyülete a természetes érzelmeknek és a fájdalmas reflexióknak! Hogyan iszonyodik az ifjúkori életösztön a haláltól!

Racine Iphigeniája sokkal elhatározottabb és nagylelkűbb. Ez már tartózkodik kimondani, hogy szereti és sajnálja az életet, hogy a napvilágot látni oly édes, és hogy a halál éjszakája oly borzasztó.

— Mon père,
— így szól Agamemnonhoz, IV. felv. 4. jel. —

Házamnak szívesen látott vendégeül,
Köszönve ápolásod súlyos gondjait?⁴
Ezen szavakra én még jól emlékezem
S te, elfeledted, és megölni tervezel
Pelopszra és Atreusz atyádra esdelek,
S anyámra, a ki mint egyszer világra szült,
Másodszor érzi most szülése kínait,
Ne ölj meg; Párisz és Heléne násza rám
Mit tartozik s vesztetre mért válnék, atyám?
Tekints rám nyájasan s add csókokat, hogy azt
Vihessem emlékül magammal, hogyha már
Szavamra nem hajolsz s meghalni tartozom.
Öcsém! kicsinyke bár segítni kedyesid,
De sírj velem s rimámkodjál atyám előtt,
Ne ölje meg nénéd. Hisz egy kisdobben is
A szenvedés iránt, van némi érzelem.
Nézd őt, atyám! hallgatva esdeklík nek d:
Mutass könyört hozzám s kiméld meg éltetemet.
Hisz im két kedvesed simítja arcodat,
Ez a kicsinyke s én a serdülő leány.
Győzők ha melegségem mind egybefoglalom:
„Édes, halandónak szemlélni a napot
S az alvilágot senkinek nem az. Bolond
Ki halni vágy. Rosh élet jobb mint szép halál!

(Hellén könyvtár, kiadja a Kisfaludy-társaság. Euripidész válogatott színművei. 62—64. l.)

Cessez de vous troubler, vous n'êtes point trahi;
 Quand vous commanderez, vous serez obéi.
 Ma vie est votre bien; vous voulez le reprendre:
 Vos ordres, sans détours, pouvaient se faire entendre.
 D'un veil aussi content, d'un cœur aussi soumis
 Que j'acceptais l'époux que vous m'aviez promis,
 Je saurai, s'il le faut, victime obéissante
 Tendre au fer de Calchas une tête innocente;
 Et, respectant le coup, par vous même ordonné,
 Vous rendre tout le sang que vous m'avez donné. *)

Jól tudom, hogy a tisztelet néma esdeklésekkel van tele;
 jól tudom, hogy az élet sajnálata még élénkebb hatású e követ-
 kező szép versekben:

Si pourtant ce respect, si cette obéissance **)
 Paraît digne à vos yeux d'une autre récompense;
 Si d'une mère en pleurs vous plaindre les ennuis,
 J'ose tout dire ici qu'en l'état où je suis
 Peut être assez d'honneurs environnaient ma vie
 Pour ne pas souhaiter quelle me fût ravie,
 N'ai qu'en me l'arrachant une sévère destin
 Si près de ma naissance en eût marqué la fin.

*) Nem lévén kezem ügyében semmi magyar fordítás, lehenyében megkísérlem ilyformán adni vissza e sorokat:

. Atyám,
 Oh csendesülj, ki sem daczol veled;
 A mit parancsolsz az beteljesül.
 Éltem tiéd; s ha visszavenni vágyod
 Kimondhatod bizvást parancsidat:
 Oly elégyült szemmel, s oly alázatosan
 Miként ígérted hitvesem fogadtam,
 Hajtom — ha kell — én engedelmes áldozat
 Kalchas vasának ártatlan fejem;
 S tisztelve a csapást, melyet te rendelsz,
 Viszszaadom vérem, a melyet te adtál.

**) S ha e hódolat s szófogadás szemedben
 Mégis tán más jutalmat érdemel,
 Ha szánod búját a síró anyának:
 Kimondom itt, hogy életem talán
 Több tisztességet nyujta énnekem
 Semhogy már is vesztét óhajtanám;
 S hogy a kegyetlen sors, mely elragadja
 Bölcsömhez oly közel helyezze végét.

Fille d'Agamemnon, c'est moi qui la première,
 Seigneur, vous appelai de ce doux nom de père;
 C'est moi qui, si long-temps le plaisir de vos yeux,
 Vous ai fait de ce nom remercier les dieux,
 Et pour qui, tant de fois prodiguant vos caresses,
 Vous n'avez point du sang dédaigné les faiblesses.
 Hélas! avec plaisir je me faisais conter
 Tous les noms des pays que vous allez dompter;
 Et, déjà d'Ilion présageant la conquête,
 D'un triomphe si beau je préparais la fête.
 Je ne m'attendais pas, que, pour le commencer,
 Mon sang fut le premier que vous dussiez verser.

Usalódom talán? de e szerény és tartózkodó esdeklésben a keresztyén szüzet vélem láthatni, ki nem mer igen erős ragaszkodást mutatni az élethez, s a martyrnőt, ki panasztalan halálra akarja erőszakolni önmagát. Iphigénia feláldozza fájdalmát az apai te-kintélynek; szerfölött bántaná, ha ezt talán nagyon élénk panaszra sértené. Ime, mivé tette a keresztyénség az ember szívét, mily önnuralmat, mily mérsékletet ad neki, még azon pillanatokban is, midőn az eltűnő élet legalább egy fenséges panaszra volna érdemes. E tartózkodás sokkal erényesebb ugyan, de sokkal kevésbbé drámai.

Az érzelmek különbségén kívül, igen meglep engemet a gondolatok különbsége is, mely Racine Iphigeniája s az Euripideszé között létezik; s főleg ebben akadok rá a régi társadalom s az újabb közti különbségre. Az újkori Iphigenia, a királyok királyának leánya, a ki Achilleusznek van eljegyezve, azon megtisztelte

Agamemnon leánya, én valék az első
 Ki édes névvel, atyának mondtalak!
 S ki oly soká szemednek fénye lévén
 E névért, istent áldatám veled
 S enyelg-siddel míg elhalmozál
 A vérnek gyengéit meg nem vetéd.
 Oh! mily örömmel számlálhattam el
 A néked hódolt országok sorát;
 S már Ilionnak is sejtven elestét
 Diadalmi ünnepélyhez készülék,
 Nem várva, hajh! hogy annak kezdeten
 Legelőbb önvéremet kell outanod!

tésekre gondol, melyek körülvették; s úgy látszik, ezeket fáj veszténie. A hajdankori Iphigenia a világosságot sajnálja, melyet oly édes szemlélni; s midőn a halálra megy: „Isten veled — így szól — tündöklő napvilág, égi fény, kedves világosság, Isten veled!” Csak az egyetlen Agamemnon leánya, Görögország leghatalmasb királyáé szólhat úgy, mint Racine Iphigeniája; de nincs egyetlen haldokló ifjú leányka, ki a régi Iphigenia verseit el ne mondhatná, mert ennek bánata a legáltalánosabb, s az élet legédesb javaira irányul: a verőfényre, az égboltozat szépségére, a természet adta öröme, azon élvezetekre, melyekben mindenki osztozik a nélkül, hogy az egyes egyénnek osztályrésze kevesbülne. A régieknél ez az élet-szeretetének jellemvonása. Nekik a természet tetszik az életben; — ez újabbkornak: a társadalom. „Isten veled — így szól Goethénél a halni készülő Egmont — Isten veled, édes élet, kedves szokása a létnek és cselekvésnek!” *) S így szólván — Goethe azt hiszi, hogy az ő hőse egy és azon időben valami hajdani és jelenkorihoz hasonlóan beszél, s hogy ugyanazon alkalommal sajnálja mind a természetet, mind a társadalmat. De jaj! lenni és cselekedni, avagy ez elvont és ládgyadt szavakban befoglaltatnak-e ama tündöklő fényes képek, melyekért a régiek még halálukban is esengettek? Hallgassuk meg csak Ajax bucsúját — Szophoklesznél — mielőtt életét venné. Ő — az életről képzett mi fogalmaink szerint — fegyverszerencsáját, harczeit, dicsőségeit, szenvedéseit sirathatá. „Isten veled **) — mondja Iphigeniához hasonlóan — tündöklő verőfény, utólszor látott napsugár, édes világ! s veled, szülő-hazám szent földje, Szalamisz, házi tűzhelyek! s veled, szép és diadalmas Athéné, szövetséges társam, második hazám; s veletek, források és patakok; Isten véletek is, Trója térségei, veletek mindnyájatokkal, melyek tápláltatok!” Vessük egybe ezen szavakat, Hamletéival Shakspearenél; mert hiszen ez is a halálhoz készülőnek magánbeszéde:

..... Ki viselné a kor gúny-csapásait,
Zsarnok boszúját, gögös ember dölyfét,
Utált szerelme kinját, pör halasztást,
A hivatalnak paczkázásait,

*) Goethe, Egmont 5. felv.

**) Szophoklesz: Ajax.

S mind a rugást, melylyel méltatlanok
 Bántalmazták a tüdő érdemet :
 Ha nyugalomba küldhetné magát
 Egy puszta türel ?

(Hamlet. III felv. 1 jel. Arany J. ford.)

Imé, mennyivel másként halnak meg éjszakon, mint délen ?
 éjszakon, satírával és megvetéssel teljes bucsút mondvá az embereknek és a társadalomnak ; délen pedig, szeretettel és bánattal tölt istenhozzádat sohajtva a természetnek.

De maguk a színházak között sem csekélyebb a különbség, hol Hamlet előadja merengő kételyeit, s hol — más részről — Ajax ragyogó és szomorú isten-hozzádját elmondja a verőfény szépségének és a csillámló patakoknak : mint az ő szavaik között. A hajdani színház nem volt homályos, zárt terem, lámpák fényétől világított, hol az ember fából készült apró fiúként estenként néhány órát szokott eltölteni ; hol a hős, midőn a napról beszél, a jól-rosszul világító csillár felé tekint, s ha az eget említi, festett fapadlásra néz, vagy a tetőzet alatti utósó karzat zajongó és neki vetközzött közönségét látja.

A hajdankori színház valamely domb oldalon állott, mennyezettül az égboltozatot, diszítvényekül a hegységeket és a tengert bírva. Midőn Ajax, egy ilyen színpadon, utójára köszönté a napot és a tündöklő verőfényt, a nap valóban ott ragyogott a magas egekben, s szétárasztá fényét a haldokló hősnek arcán s a megindult közönség tekintetén. „Szalamisz, szülőházam szent földé !“ kiáltá Ajax ; s az egész közönség (mert a haldokló Ajax előadását az atheni Bacchus színházban képzelem) az egész közönség oda láthatott Szalamiszra és diadalmas öblére. Ott van, a mormoló hullámok között még Temisztoklész neve, — ott van még a sziget maga, melyre a nap világot, a történelem emléket hint ; ott van, mindazzal együtt, a mit neve és szemlélete mond Athéné népeinek ! „Szép és dicsőséges Athéné, hazámnak édes festvére !“ — mondá a hős ; s nemcsak hogy Athénben mondá e szavakat, hanem egész Athéné ott volt szemei előtt. Ott, az Akropolis sziklája, melynek oldalán a Bacchus színház állott. A szikla ormán ott a Parthenon, ott Erechthea temploma, ott a győzelem szentélye, mely győzelemnek n i n e s s z á r n y a t ö b b é, hogy elszálljon Athénéből. Jobbra, az út, mely Munyebium s a Pireus felé vezet ; balra az Iliissus, s itt

ott egy egy szent forrás, melyeket a haldokló Ajax hasonlóképen üdvözl; mert keleten a vizek iránti tisztelet egy része a vallásosságnak, melyről még a haldoklók sem feledkeznek el. Szép haza, melyet szemeimmel láttam, melyet soha el nem felejték, s melyet szeretek vissza-visszaidézni lelkem elé, hogy a mi egünk köd-homályát megvilágosítsam; ti hegyek, melyek a nyájas verőfényben tiündököltök: bájoló szigetek, kékelő tenger, melyek a föld és víz legegtragadóbb vegyületét képezitek, mit csak ember képzelhet; források, melyek vize ép oly átlátszó, mint az a levegő, melynek hevét enyhítik; folyók, melyeket ha a nyár kiszáraszt, zöld viránnal, s rózsás borostyánnal pótoljátok vizeketek, s kivált te derült ég, biborral és arannyal teljes, mely mindent határozott alakban tüntetsz fel abban az országban, hol a természetnek és a művészetnek olyan szépsége és bája van, mely a félhomály mérsékletére sohasem szorúl; édes pillantás, kedves tekintet, mely az életet valóban még drágábbá tette a haldokló előtt, ti szolgáltatok a régi színpad disztiményei gyanánt; ti bájolátok el a közönség szemeit, míg szívük Szophoklesz vagy Euripidesz versei által lön elragadtatva!

Ha a francia színpad személyeit egybehasonlítjuk a görögéivel, Racine Iphigeniáját Euripideszével: szükség annakokáért, hogy számba vegyük még a színház alakját és elhelyeztetését is, ép úgy, mint az idők, a körülmények és éghajlatok különbségét.

Nézetem szerint az újkori Iphigenia vét a szánalom ellen, melyre gerjeszteni akar. Van mégis egy jelenete, melyben ez a lemondás, bárha még nagyobb, mint amaz Agamemnonnal szemben, valóban szívreható és drámai lesz: s ez, midőn Achilleuszhoz fordulva, ennek Agamemnon elleni haragját akarja lecsendesíteni:

Le ciel n'a point — így szól.*) — aux jours de cette
infortunée

Attaché le bonheur de votre destinée.

Notre amour nous trompait; et les arrêts du sort

Veulent que ce bonheur soit un fruit de mort.

*) Racine. Iphig. V. felv. 2. jel.

Az ég nem füzte végzeted javát

Ezen szerencsétlennak életéhez.

Szerelmünk megcsalt; és a végzemény

E boldogságot vesztémből teremti.

Songez, seigneur, songez à ces moissons de gloire
 Qu'à vos vaillantes mains présente la victoire;
 Ce champ si glorieux, où vous aspirez tous,
 Si mon sang ne l'arrose, est stérile pour vous.
 Tel est la loi des dieux à mon père dictée.
 En vain, sourd à Calches, il l'avait rejeté;
 Par la bouche des Grecs contre moi conjurés,
 Leurs ordres éternels se sont trop déclarés.
 Partez. A vos honneurs j'apporte trop d'obstacles.
 Vous-même dégagez la foi de vos oracles;
 Signalez ce héros à la Grèce promis;
 Tournez votre douleur contre ses ennemis.
 Déjà Priam pâlit; déjà Troie en alarmes
 Redoute mon bûcher et frémit de vos larmes.
 Allez; et, dans ses murs vides de citoyens,
 Faites pleurer ma mort aux veuves de Troyens.
 Je meurs, dans cet espoir, satisfaite et tranquille.
 Si je n'ai pas vécu la compagne d'Achille,
 J'espère, que, du moins, un heureux avenir

Gondolj, uram, gondolj csak a dicsőség
 Aratására, melyet hős kezednek
 A győzelem nyújt; a harcztér — a melyre
 Mindannyian vágytok, ha vérem azt
 Nem öntözé, terméketlen neked.
 Atyámnak így rendelték istenink
 S Kalechas szavára bár siket vala,
 Hiába útasítá vissza; az ellenem —
 Esküdt görögség ajkain ez az
 Örök végzés fennen nyilatkozott!
 Menj! Boldogságod én csak gátolom
 Te váltsd be a jóslat szavát magad,
 Mutasd meg a görög hazának ígért
 Hőst, és fordítsd fájdalmad ellenidre.
 Priam már sápad; Trója már zajong,
 Máglyámtól fél és könnyedtől remeg.
 Menj! s a polgáritól fosztott falak közt
 Trójai özvegyek sirassák holtomat.
 Elégülten s nyugton halok meg abban:
 Ha Achilles hitvesévé nem lehettem,
 Legalább, reménylem, egy boldog jövő
 Nevem halhatlan tetteidhez fűzi;

A vos faits immortels joindra mon souvenir,
Et qu' un jour mon trépas, source de votre gloire,
Ouvrira le récit d'une si belle histoire.
Adieu, prince; vivez, digne race des dieux.

Itt, több van már a puszta elhatározottságnál, itt már ön-föláldozás van, s ez az a mi a szemlélőt meghatja. S hozzá tesszem még, hogy ez önáldozat édes lesz Iphigeniára nézve, ha elgondolja, hogy őt Achilles dicsőségeért fogják föláldozni. A lemondás erény, az önfeláldozás azonban gyakran szenvedély, s épen ebben áll ez önfeláldozás drámai fensőbbsege a lemondás fölött. Iphigenia bátorsága, mint kedvesé, sokkal inkább meghat engem, semmint bátorsága mint leányé, mert az emberi szív a színpadon nem szereti csak magát az erényt, mely erejét egyedül önmagából meríti. De ha az erény valamely szenvedély ellen kél tusára, egy másik szenvedély segédelmével, midőn, mint Iphigeniában az önfeláldozás heve küzd a halálnak félelmével, az emberi szív akkor hajlandó elviselni az erényt, sőt még meg is lesz hatva általa. A keresztyén vértanúk, bárha általában kevésé drámaiak, mégis inkább azok, mint a haldokló stoïcusok, minők például Cato és Thraséas.

Euripidesznél az élet szeretetén alapszik Iphigenia személyisége. Racine Iphigeniájában több rész jutott a lemondás és engedelmesség érzetének. Hanem meg kell jegyeznünk, hogy a két költőnél ezen érzelmek egybe vannak vegyítve, csak hogy — ha így szabadna mondanom — különböző adagokban; az ellentétes érzelmek e vegyülete mutatja, hogyan fogja fel a két költő a dráma emotiót. Jól tudják, hogy egyetlen érzelem, egy kizárólagos érzelem nem elégséges a drámai emotio előidézésére. Azon egyéniség, a kinek egyetlen érzelme, egyetlen gondolata van csupán, meglep, de le nem köt bennünket; ez, hogy így szóljunk, csak egy kiáltás, mit a szenvedély hallat. Ez a kiáltás képezhet egy szót vagy talán egy jelenetet is; de nem képezhet egy személyt.

S e szép történet majdan egykoron
Dicsőség forrásán, vesztemen
Kezdődik. Isten veled, herczeg, élj,
Te az isteneknek méltó sarjadéka!

Nézzük már most, hogyan fejezte ki Victor Hugo, „Angelo“ drámájában, az élet szeretetének érzelmét.

Az újabbkori színház, s ez egyik érdeme, felfogta, mennyire hideg és egyhangú az életnek ama megvetése, mely a haldokló hősök kötelezett refrainévé változott: közelíteni akart a görögökhöz; nem félt kifejezni azon borzadást, melyet Szophoklesz adott Antigonéjának, Euripidesz Iphigeniájának. S hogyan járt el? Elérte-e a célzt, vagy tul ment rajta? vizsgáljuk meg e kérdést röviden egy példa által. Angelo, Padua zsarnoka, tudja, hogy neje, Katalin, az ifjú Rudolfot szereti; tudja, hogy elfogadta magánál. Belép hozzá, s megmondja, hogy meg kell halnia: választhat a fegyver és méreg között. Katalin, úgy látszik, el van eleinte határozva, s az asztalhoz közelít, melyen az üvegecske áll; azonban, hirtelen visszatántorodva, felkiált: „Nem, ez irtózatoss; nem akarom, nem tehetem soha! Gondold meg csak egy kevésbé, a míg idő van rá. Te, a ki mindenható vagy, gondolkozzál. Egy nőt, ki egészen magános, elhagyatott, kinek nincs semmi ereje, semmi védelme, kinek itt nincs egyetlen rokona, nincs családja, nincsenek barátai, kinek nincs senkiye, — megölni! megmérgezni nyomorultan, a ház egy szögletében! Oh anyám! anyám! anyám! . . . Ne mond, kérlek, hogy bátor legyek. Kényszerülhetek-e bátor lenni, én? Nem szégyenlem, hogy csak gyenge asszony vagyok, a ki iránt szánalommal kellene viseltetned! Sirok, mert a halál rémit. Ez nem az én hibám!“

A Katalin által kifejezett érzelmek minden bizonynyal igaz és természetes érzelmek. Értem e szavakban a halál félelmét, s az élet szeretetét; de ha ki lehet mondanom, a mit gondolok, e jelenetben inkább a végküzdelmet harczoló testnek kiáltását hallok, semmint a lélekét. Itt a testiség lázad föl a halál ellen, s ez egészen anyagi, egészen physikai felindulás: a léleknek semmi köze hozzá. Katalin meghat; de itt a test szól a testhez, nem pedig a szív a szívhez. A halálra ítéltnak érzelmait látom; látom remegni a testet, sápadni az arcot, reszketni a tagokat; végvonaglásnak vagyok szemlélője; de miért kell látnom csak az anyagi halált? Miért kapom csupán a fél embert? A haldoklók emótiói közül miért lesz elnyomva az, a mi a legnemesb, a mi legemelkedettebb, a mi az ember igazi szánalmához szól, azon szánalomhoz, melybe bámulás és tisztelet vegyül, s nem ahhoz, mely az undor-

ral határos. Szeretem, ha Iphigenia sajnálja a világosságot, melyet látni oly édes; s szeretem az alvilági sötétségtől való félelmét; szeretem élte sajnálását; de az ő panaszaiban, egészen más van, mint a halálnak teljesen physikai és materialis félelme. S midőn már végkép elszánja magát, mily nemesség! milyen méltóság! Mennyire meghat az az utolsó tekintet, az az utolsó csók, mit atyjától még nyerni óhajt! Mennyire felemeli az elhatározottság szívünket, melyet panasza ellágyított, s fölemeli a nélkül hogy elfásitaná! elannyira, hogy a szájalom, a melyre indit, hosszúra nyúlhatik, a nélkül, hogy benntünk a fájdalom és roszullét egy bizonyos nemét idéznél elő. Mennyire mérsékli és tisztítja a művészet a természetet. Igaz, Katalin jajszavában és küzdelmében van valóság; de ez, hogy így szóljunk, olyan valóság, mely a természetrajzi igazságok törvényén alapszik. Iphigenia panaszában sokkal emberiebb és sokkal nemesebb igazság létezik.

Legyen szabad két emléket idéznem föl e helyen, melyek a jellemezni szándékoltam drámai emóciók két nemének jelképei gyanánt szolgálhatnak.

1794-ben, a Conciergerieből egy nőt kísérték a halálra.

A gyászos emléktű szekérre ülven, szerencsétlen bajtársaival együtt, Rolandné asszonyságnak homloka ekkor is oly derült, arca akkor is oly nyugodt volt, mint ha most is salonjában volna, a girondisták virágának társaságában. Büszkén és megvetéssel viszonozva a halálát látni siető vérszomjas tömeg bántalmazását, vesztőhelyén e szavakra fakadt: „Szabadság! Mennyi bünt követnek el a te nevedben!” Így halt meg, panasztalan; felindulás nélkül, minden halálharcz, kiáltás és vonaglás nélkül, mind végig méltóságteljes és magasztos nyugalmú maradván. S a nép vajon meg volt-e hatva? Nem! Ezen halál csendes szépségét nem volt képes fölfogni; s minthogy a nép egyedül azon emóciókra hajlandó, melyeket az érzékek nyújtanak, ez nem hatott rá.

Néhány nappal azután megint egy másik asszonyt is kivittek a Conciergerieből, hogy az is a vesztőhelyen lelje halálát: ez, Dubarryné asszony volt. A szerencsétlen, ki a bátorságot és méltóságot ott tanulta valahol XV. Lajos dorbézolásain, rémítő kiáltásokra fakadt, sehogys tudván megbarátkozni a halál gondolá-

tával; a vesztőhelyen így kiálta fel: „Hóhér ur, kérem, csak még egy kis pillanatot!” E nyomorúlt kis pillanatot meg nem nyerte, feje legördült, a jajkiáltástól még nyílt ajka kkal. A nép meg volt rendülve. E vonagló és lihegő halálharcz, az életnek ezen küzdelme meglepte és ellágyította: a nép, a tragédiának ezt a nemét értette.

GYÖRY VILMOS.

AZ ELEKTRICITÁS EREDETÉRŐL.

Az elektricitás elméletét két részből állónak tekinthetjük, a melyek közül az egyik eredetére, a másik pedig minőségére vonatkozik. Az elektricitás minőségét illetőleg a most még uralkodó nézet az, mely szerint az elektricitás ellenkező tulajdonságokkal bíró kettős fluidum volna. Ez azonban csak hypothesis, mely uralkodik ugyan s általánosan használtatik, hanem csak azért, mivel az jobb és valószínűbb által még nem volt pótolható. Az elektricitás eredetét illetőleg mondhatjuk, hogy mindeddig, legalább több tekintetben, semmiféle nézet sem uralkodott, mivel ilyen nem is létezett; s azon esetekben is, melyekre ez észrevétel nem igen vonatkoztatható, a nézetek csak ingatagok és olyformák voltak, minők matematikai alkalmazások alapjául ritkán szolgálhattak.

1863-ban december 7-én a cambridgei Philosophical Society-ban olvastam föl egy értekezést,*) melynek egyik része már előbb a londoni Royal Societyban**) volt közölve, s melynek alapvonalait már 1860-ban Königsbergben följegyeztem. Ezen értekezésben állítottam föl legelőször egy elmélet, mely az elektricitás eredetére vonatkozó mindazon tüneményekről és törvényekről bizonyos fölvilágosítást ad, melyek ily elméletben mostanáig egyedül tekintetbe vehetők; fölvilágosítást ad t. i. azon tényekről, melyek az elektricitás eredetével állanak kapcsolatban, s egyszerűs mind olyanok, melyekben az elektricitás primär módon, nem pedig más elektrikus vagy magnetikus tünemény kikifolyása gyanánt ered. Ámde világos, hogy azon esetekről, me

*) L. Camb. Pransactions. XI. kötet 1 lap.

**) L. R. S. Proceedings. XII. kötet 565-ik lap.

lyekben elektricitás elektricitás által hozatik létre, csak akkor lehetend majd számot adni, mikor az elektricitás minőségéről bizonyos fogalom fog létezni, — a mi, mint már mondtam, még nincs. Ép ily észrevétel alkalmazható a magnetismusra is.

A jelen sorok a most említett, s hatáskörében megszábotott elmélet rövid ismertetésére szolgáló, közértelmi fejtegetéseket foglalják magokban.

Az elektricitás, a főnebb megnevezett mód szerint főleg a következő három ágens által hozható létre:

- 1) melegség,
- 2) dörzsölés és
- 3) voltaismus által.

A mi a melegséget illeti, tudva volt ugyan, de ezelőtt nem eléggé tekintetbe véve, hogy nemcsak mint ez többnyire történik, két anyag, különösen két fém érintkezési lapjain gerjeszt a temperatura-különbség elektrikus hatásokat, hanem hogy a melegség sokkal egyszerűbb módon is létesítheti ezt, t. i. temperaturai különbségek által egy anyagban, nevezetesen egy fémben. Így például valami fémhuzal egyik végének hevítése — mint idősb Becquerel megmutatá — a másik végét elektrikus állapotba hozza. Yelin egyszersmind azt találta, hogy egy fémrúdon — a középpont kivételével — bármelyik pontot megmelegítvén, a rúd a mágnes-tűt ép úgy afficiálja, mint ezt az elektrikus folyam teszi. Sőt még azt is tapasztalák, hogy ugyanazon huzal végeit különböző temperaturákig hevítvén, s aztán azokat érintkezésbe hozván, benne valóságos elektrikus folyam indul meg. Igaz ugyan, hogy az ily módon indított folyam csak rövid tartamú, lehet azonban azt hasonló módon sokkal hosszabb tartamúvá tenni, ha t. i. a huzal végeit igen közel, de nem valódi érintkezésbe hozzuk egymással, s a huzalt egyik pontjában (de nem középpontjában) hevítjük. Mindez azt mutatja, hogy elektrikus folyam gerjesztésére két különböző anyagnak érintkezése nem okvetlenül szükséges, elegendő lévén arra, hogy egyedül egy anyag részeiben bizonyos temperaturai különbség létezzék. E tényből, melyet régi és újabb kísérletek egész a túlságig igazolnak, következtethetjük — a mi különben a thermoelektricitásnak empirikus módon fölfedezett quantitativ törvényeiből, matematikai úton is, egészen szabatosan levezethető — hogy minden anyagnak bizonyos elektri-

kus potentia felel meg, mely oly természetű, hogy — nagysága a temperaturától függvén — mindazon esetekben valódi elektrikus tűneményeket létesít, a mikor valamely anyag kisebb. nagyobb részeiben temperaturai különbség keletkezik vagy létezik. Az elektrikus potentia, a temperaturán kívül, függ még más tekintetben is az anyagnak physikai állapotjától, mint keménységétől stb, mint ezt sokszor ismételt experimentumok mutatják. E potentia hasonló módon, sőt kiválólag függ még az anyag természetétől vagy chemiai minőségétől — a mint ez majdnem magától érthető; megjegyzendő levén, hogy a közönségesen használt elektrikus folyamok, melyek két különböző anyagtól, különösen két fémhuzaltól képezett zártkörben hevítés által ébresztetnek fel, azon folyamok algebrai összegéül tekintendők, melyek az egyes huzalokban egyenként jövének létre.

Ha most azon tűneményekhez fordulunk, melyekben elektricitás dörzsölés által ered, úgy az első kérdés: mi a dörzsölés? Arra a felelet az, hogy lényegére nézve a dörzsölés nem egyéb, mint véges anyagrészek véges mozgásának átvitele a mozgatott anyagok kisebb részeire, melyek ez által rezgésbe hozatnak, vagy inkább rezgéseikben gyorsíttatnak, azaz hevítettnek, s így a dörzsölés, legalább főleg azáltal hoz létre elektricitást is, hogy úgynevezett mechanikai módon hevit. Ezt bizonyítja kiváltkép a Gaugain által elmésen kigondolt következő experimentum. Id. Becquerel azt találta, hogy két fémlemez egymáshozi dörzsölése, nemcsak, mint már régóta tudva volt, elektrikus feszültséget ad, hanem elektrikus folyamot is — mint ezt a galvanometer mutatja, ha vele a lemezeket huzalok által összekötjük. E tényben Becquerel az elektricitásnak egészen új forrását vélte föltalálni, s azért az ily folyamokat triboelektrikusoknak is nevezte. Erre vonatkozik Gaugain experimentuma. Két különböző fémből álló lapot, melyek egy galvanometerrel voltak összeköttetésben, egymáshoz dörzsöltetett, s meghatározá egyrészt a lemezek növekedeti mérsékletét, másrészt az eredő folyamnak intensitását. Felhagyván a dörzsöléssel s megszűnván a folyam, ugyanazon előbbi temperaturára hevíté a lemezeket, de most lámpa által; ez esetben is folyam credt, melynek intensitása ép az volt mint előbb. Ez a tény megmutatja, nem azt ugyan — a mint Gaugain, úgy látszik, akarja, — hogy fennmilitett első esetben

eredt folyam nem triboelektrikus vagy is nem dörzsölés által gerjesztett, hanem thermoelektrikus, vagyis melegség által fölébresztett: sőt inkább azt mutatja meg világosan, hogy a triboelektricitás között úgy eredetre, valamint lényegre nézve különbség nincs. Igaz ugyan, hogy a fönemlitett kísérlet fémekkel, tehát az úgynevezett jól vezetőkkel volt téve, s a triboelektrikus tűnemények főleg úgynevezett rossz vezetőknel mutatkoznak; de mióta tudjuk, hogy az úgynevezett jó vagy rossz vezetés csak relativ jelentőséggel bír, s hogy az anyagoknak egész sorozata létezik a legjobb vezetőktől minden fokon át a legrosszabbakig, nincs semmi okunk kételkedni, hogy a rossz vezetőkben dörzsölés által létrehozott tűnemények eredete ép az, mely előbb a jó vezetők vizsgálatából tűnt ki. A rossz vezetőkkel tett kísérletek e véleményt különben tökéletesen helybenhagyják. Így például lehet két darab üveg egymáshoz dörzsölése által elektricitást gerjeszteni, habár az üvegek egyenlők is, csak a mozgás úgy eszközöltessék, hogy a két darabnak különböző temperaturája származzék. Tapasztalhatni azt is, hogy, üveget valami más hasonló anyaggal dörzsölvén s meghatározván az így létrejött elektrikus feszültséget, e feszültség egészen más lesz, ha a dörzsölt anyagok temperaturája már kezdetben más mint azelőtt. Kirűnik ebből, hogy a triboelektrikus tűneményekben, az anyag természetén kívül, a melegség ép úgy szerepel, mint a thermoelektrikus tűneményekben; s legyen bár az anyag jó vagy rossz vezető, a triboelektrikus eredmény mindig meg van a hőfok által határozva, keletkezett bár az dörzsölés, vagy meleg vezetésből. Az úgynevezett triboelektricitás kimagyarázható tehát ép azon elvekből, melyekre a thermoelektricitás eredete útál.

A thermoelektricitásra, de kiváltképp a dörzsölési elektricitásra nézve eddig semmi határozott theoria, de csak nézet sem létezett, vagy legalább sok pártfogóra nem talált; a Volta-elektricitásra nézve ellenben — melyre most áttérünk — a dolog egészen másképen állt. Itt két nézet uralkodik, az úgynevezett contact- és chemiai theoria, melyek ellenség gyanánt állnak szemben egymással. Kisértsük meg, mikép lehet e két nézetet összeegyeztetni, s mutassuk ki, mennyiben helyes s mennyiben téves alapon áll mindegyike?

Az úgynevezett triboelektrikus, valamint thermoelektrikus tűnemények — mint kimutattuk — akként keletkeznek, hogy bi-

zonyos egyszerű, vagy több különböző részekből álló, anyagcomplexusban az elektrikus potentiák egy vagy több pontban egymástól különbözők; a thermoelektricitásra vonatkozó empirikus törvények továbbá bizonyítják, hogy az elektrikus eredmény, nagyságára nézve, mindig meg van határozva a létező temperaturai különbségek algebrai módon vett összege által. Vegyünk tehát két huzalt, melyek végeikkel összekapcsolvák, s melyekben temperaturai különbség nem létezik, úgy aösszítés azt mutatja, hogy az elektrikus potentiák differentiáljainak összege $= 0$; ha ellenben a huzalok csak egyik végükön vannak érintkezésben, a más végeken pedig nem, akkor az összeg mindjárt különböző lesz a 0-tól temperaturai különbség nélkül is. A mi itt a thermoelektrikus törvényekből le lön vezetve, t. i. azon tény, hogy különböző két anyagrésznek egyoldalú érintkezése elektricitást hoz létre — az volt ama nagyszerű fölfedezés, melyre Volta experimentális úton jutott. — A fönnebbiek után világos most már, hogyan kell igazán érteni azt a nézetet, mely szerint az érintkezés a Volta-elektricitásnak forrása. Az érintkezés nem ok, hanem csak alkalom, és a Volta elektricitásnak igazi forrása az elektrikus potentiák azon különbsége, mely minden, két különböző anyagból álló testi complexusban létezik.

Vizsgáljuk meg most a Volta-elektricitás chemiai theoriáját. A thermoelektrikus törvényekből következik, hogy három fém huzalból képezett zártkörben, melynek temperaturája mindenütt ugyanaz, az elektrikus potentiák differentiáljainak algebrai összege $= 0$, s hogy így a zártkörben folyam nem keletkezik; következik továbbá az is, hogy ha három huzal olyan összeköttetésben van hogy az első érintkezik a másodikkal és ez a harmadikkal, az elektrikus feszültség, mely az első és a harmadik végén mutatkozik, ép oly nagy, mintha a második huzal nem is léteznék, s az első és harmadik közvetlen érintkezésben volnának. Az utóbbi törvényt már Volta direct úton kimutatta, s az előbb említettet belőle mint következményt hozta le. E két törvény azon tényt deríti fel, hogy az ily anyagok elektrikus potenciája oly állandó mennyiség, mely csupán magától az anyagtól függ, s melyre valami más érintkező anyag minősége semminemű befolyással nincs. Az anyagok, melyekre a thermoelektrikus törvények, valamint Volta törvényei illenek, egyedül a fémek, s így az utóbbi következtetés s csak ezekre érthető, a mint ezt Volta experimentál úton mutatá

meg, — bebizonyítván, hogy e tény más anyagokra, különösen folyóságokra nézve nem áll. Volta felismervén, hogy két fémnek folyóság által eszközölt érintkezésénél, a fémeken mutatkozó elektrikus feszültség más, mintha a fémek közvetlenül érintkezésben volnának, mindjárt azt következtette, hogy három anyagból képezvén zártkört, melyeknek legalább egyike folyós, a többiek pedig fémek, a fentemlitett törvények a jelen esetben nem lévén érvényesek, a zártkörben elektrikus folyamnak kell megindulni. Abból már most, hogy a folyóságok sok esetben úgy egymásra, mint a szilárd testekre, chemiailag hatnak, sokan azt következtették, hogy az imént említett folyamnak a chemiai hatás az oka. Ennek ellenében elegendő csak arra hivatkozni, hogy a legszokásosabb és leg-hatalmasabb batteriákban csak oly folyóságok és szilárd testek állanak érintkezésben, melyek egymásra közvetlenül semmi chemiai hatást nem gyakorolnak; s e szerint a helyett, hogy a batteriákban az elektricitás következménye volna valamely chemiai processusnak, ellenkezőleg azt mondhatjuk inkább, hogy a chemiai hatás, mely utóbb beáll, az elektricitásnak következménye.

Mert az tény, hogy az ily batteriákban már lehet észrevenni elektrikus hatásokat, a chemiai processus létezése előtt; a chemiai processus ugyanis csak akkor áll be, a mikor az egymásra chemiailag nem ható, de elektrikus módon ható elektrodok vagy batteria huzalok összeköttetésbe hozatnak. Nem állhat tehát azon vélemény, hogy a Volta-elektricitás chemiai processusokban találja forrását; ámbár nem lehet kételkedni a fölött, hogy az elektrikus hatások és chemiai hatások bizonyos, most még meg nem állapítható módon összefüggenek.

Ezek szerint a Volta-elektricitás tüneteményei és empirikus törvényei ugyanazon elvre vezetnek bennünket vissza, mely a thermo- és triboelektricitás eredetének fölvilágosítására szolgál, t. i. az anyagok elektrikus potenciájára, mely mindenütt elektrikus hatásokat hoz létre, hol valamely testnek vagy test-complexusnak egy vagy több pontjában az elektrikus potenciák egymástól különböznek, legyen egyébként e különbségnek oka bármi.

Ezzel az elektricitásnak eredete sokkal egyszerűbb és érthetőbbé válik ugyan, mindamellett csak oly mértékben világosítatik föl, — magától értetvén, hogy ezzel nem a tárgyak fontos-

ságát akarjuk párhuzamba helyezni — mint a gravitatio elve az oda tartozó tüneményeket egyszerűbbíti és érthetőbbé teszi. A többi a jövőre kell bízni.

Pest, június 13-án 1867.

AKIN K. K.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(Május—Julius.)

Május 6-án, a math. és természet-tudományi osztály ülése.

Szily Kálmán l. t. Horváth Ignác úr ily című értekezését olvasta fel; „Poncelet tételének egyszerű levezetése és általánosítása.“

Preysz Mór lev. tag a bornak gyógytani hatásáról vegytani szempontból értekezett.

Értekező a bornak a gyengélkedési gyermekbajokban való ismertes jótékony hatását nem úgy, mint eddig történik a szesznek, hanem a bor hamu részeinek tulajdonítja. Nem akarja ezen állítás valóságát eddig bizonyítani, csak annak valószínűségét iparkodik kimutatni, és ezzel az orvosokat kísérletekre indítani.

Azon tények, melyek ezen állítást valószínűvé teszik, következők:

1. Ismeretes, hogy a szesz magában, ámbár bizonyos mértékben igen jó gyógyhatása lehet, általában mégis ártalmas.

2. Ismeretes, hogy a testnek minden egyes része mennyiségileg szintén úgy, mint minőségileg különböző szervetlen sókat tartalmaz, és hogy ezek a test lényeges alkatrészei.

3. Tudjuk Graham kísérleteiből, hogy dialysisnél jegezes anyagok, milyenek a hamurészek, könnyebben mennek hártályon keresztül, mint az amorphok, milyenek például a test szerves alkatrészei, annyira hogy a fehérszínét dialysis által a hamurészekből majdnem teljesen meg lehet szabadítani, mi valószínűvé látszik tenni azt, hogy a testben is, bizonyos körülmények között, a szervetlen anyagok része eltávolíttatván, túlmennyiségű szerves anyag maradhat vissza.

4. Hogy a testben a rendes diffusio valóban szenved gyakran módosítást, ezt mutatja azon tény, hogy a lázakban ki nem választatik a konyahasó, míg más részről Androl és Gavarret által be van bizonyítva,

hogy míg a normal vérben a szerves testeknek a szervetlenekhez való viszonya = 8 : 1, az némely betegségben sokkal nagyobb, t. i. 12 : 1 egész 14 : 1, sőt 19 : 1.

5. Az ifjú testnek, melynek még a csontjait kell képeznie, több szervetlen anyagra van szüksége, mint a felnőttnak, pedig a táplálékban csak egyenlő mennyiséget kap mindkettő. Végre

6. Az eddigiekből vonható következtetések helyességének kutatására kísérletek is tétettek, olyformán, hogy gyengélkedő gyermekeknek orvosok által oly bor adatott, mely cukorral édesítve $\frac{1}{4}$ részre el vala főzve, s ezen kísérletek eddig mind kedvező eredményre vezettek. Ezen kísérletek már 1861-ben kezdettek meg Dr. Hofmann Károly és Dr. Lumniczer Sándor főorvos urak által, végre a gyermek-kórházban is néhány gyermekre alkalmaztattak; de az eddig ismeretes esetek a bor gyógyhatása tekintetéből hozandó végleges ítéletre nem elegendők, hanem további kísérletek kívántatnak, azért értekező készített legújabbán 1 akó tokajiból félig való elfőzés és cukrozás által szesztelenített bort, azt az orvosoknak átadandó; ezen szesznélküli bort megvizsgálta következő eredménnyel:

Sűrűsége = 1:143:

	10,000 gramm-ban van gram.	1 bécsi font-ban van szem	1 meszely-ben van szem	1 evő kanál-ban v. (1 l.) szem
Hamany kevés szikenyéleg .	17.87	13.723	9.69	0.429
mész	1.68	1.291	0.96	0.043
kesereny éleg .	3.78	2.904	2.04	0.091
vas éleg . . .	0.14	0.107	0.06	0.003
vilanysav . .	9.13	7.012	4.91	0.219
kovanysav . .	1.11	0.853	0.58	0.026
kénsav	0.88	0.675	0.47	0.021
halvány . . .	0.83	0.637	0.45	0.020
Összeg	35.42	27.202	19.16	0.852
Az abból nyert levonandó éleny	0.19	0.143	0.10	0.004
hamu összege .	35.23	27.059	19.06	0.848
szabad szerv. sav.	112.00	86.016	60.26	2.688
cukor	2321.00	1782.528	1248.88	55.704
más szerv. anyag	288.00	221.184	154.97	6.912
Összeg	2756.23	2116.787	1483.17	66.156

Értekező ezen új szert a következő esetekben véli jó sikerrel alkalmazhatni:

1. A gyermekek gyöngéledési bajaikban, különösen elválasztásnál.
2. A serophulosisban.
3. Tuberculosisra való hajlammál.
4. Hosszas hasmenésekben.
5. Eczemánál.
6. Chlorosisban.
7. Lázakban.
8. Nagyobb kiterjedésű, nehezen gyógyuló genyedő sebeknél, melyek anyagvesztéssel járnak.
9. Mindenféle hosszas, kimerítő betegségek, úgymint: typhus s mások utáni üdülésben.
10. Viselés és szoptató nőknél igen jó hatás várható a szesztelenített bortól.

Mínthogy azonban ezek megállapítására azon bormennyiség, melyet értekező saját költségén elkészített, talán nem lesz elegendő, nagyobb áldozatot pedig egyelőre nem hozhat: azért kéri az Akadémiát, hogy nagyobb mennyiségű szesztelenített bor készítésére szükséges anyagi segílyt nyújtson, s e végett véleményes jelentés-tételre egy bizottságot küldjön ki.

Május 13-án. A philosophiai, törvény- és történettudományi osztály ülése.

Wenzel Gusztáv r. t. „Visszapillantás II. Géza király korára“ című értekezést olvasott.

Arányi Lajos l. t. Vajda-Hunyad váráról értekezett.

Május 20-án. A nyelv- és széptudományi osztály ülése.

Pulszky Ferencz t. t. ily című értekezést olvasott: „Néhány szó Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásairól.

Május 27-én, phil. törvény- és történettudományi osztály-, egyszersmind összes ülés.

Karácson Mihály l. t. „Buda-Pest történelméből“ értekezett.

Junius 3-án, math.- és természettudományi osztály-, egyszersmind összes ülés.

Györy Sándor r. t. ily című értekezést olvasott: „A fel-

sőbb egyenletek gyökereiről, mint első fokú szorzókról.“

Nendtvich Károly r. t. Kéri Imre l. t. munkáját is merteti: „A menyházai gyógyvizekről.“

Junius 17 én, a phil., törvény- és történettudományi osztály ülése.

Haberern Jonathán l. t. ily cím alatt értekezett: „Aristoteles befolyása a philosophia újabb korszakára. Kivonata ez:

Mihez az emberiség mindig újra és újra visszatér, s mi azt, ki vele foglalkozik, lényegére segíti, annak oly tartalmúnak és oly beesűnek kell lenni, melyet nem ismerni, veszteség az életre nézve.

A gondolkodók mindig újra fogtak Aristoteles tanulmányozásához. Az arabok, mintán fegyverrel átvonultak a nyugaton, Aristoteles segítségével a cultura vivőivé lettek, s a scholastikusoknak az anyagot szolgáltatották szellemi foglalkozásukra. A hiányos fordítások, melyek az arabból héber nyelvre s a héber nyelvből latinra történtek, igen sok félreértésre szolgáltatott alkalmat. A tudományok feléledése alkalmával görög tudósok vezették a nyugatot az eredetinek studiumára. Velejeze adta ki legelőször Aristoteles eredeti műveit. — Cartesius fellépése hátterbe szorította a Stagiritá bölesészetét, csak egyesek foglalkoztak egyes tudományaival.

Csak a tizenkilencedik század, melyben a historicus érzet felébredt, s az összes tanulás historicussá lett, fogta fel egészen Aristoteles fontosságát. Angolok, francziák, németek, olaszok — tehát a culturális népek — versenyezve magyarázzák és fordítják.

Ennek oka, hogy a realismus korában Aristoteles annyi jelest vonz, annyi buvárt erejének felhasználására ösztönöz, annyi kutatót édesget magához, az, hogy a gondolkodó, ki a tett kísérletek megvizsgálásában s a kísérlet megújításában eljárásának helyességére nézve correctivumot nyer, Aristotelesben egyesülve találja a ritka tulajdont: fogékonyságot a ténylegesség megfigyelésére, és bölesészi gondolkodást, tapasztalási gazdagságot és higgadt szemlélődést, azután a theologicus világnézetnek megállapítását, s végre a válás theoriáját, melyre az új kor a fejlődés fontos theoriáját építette.

Mint a gyermek, ha a Kis-Káté utolsó oldalán az egyszeregy felett a felírást „Tabula pythagoreica“ olvassa, nem sejtí, hogy annak összeállításán hány ember fáradozott, úgy az elvont gondolkodásban gyakorlott

korunknak eszébe sem jut, mennyi munkába került csak a négy régi elemnek felfedezése is, s ha most a természet tárgyait szép természetes rendben mutatják fel nekiünk, már meg sem gondoljuk, hogy mennyi éleselműségnek eredménye az első csoportosítás.

Aristoteles az, ki hosszú megfigyelés után a természetben az átmenetet az élettelenről az élőre, a tökéletlenről a tökéletesre felfedezte. Ő mutatta ki, hogy az állatvilág, mint egész, fokozatos haladás a tökéletlen, fejletlen életalakoktól a mindig tökéletesebb alakra, hogy az anyag az alak felé törekszik. Az egyesből indulván az általánost nem veszítette szem elől, és ez intés a mostani buvárokra nézve is.

Psychologicus tekintetben az előbbi bölcsezsékek bizalmatlanságot keltettek volt az érzékek iránt, rossz tanuknak nevezvén a szemeket s a füleket. S mit csinált Aristoteles? Kimutatta, hogy az ember érzékei által függ össze a külvilággal, hogy nem az érzékek szednek rá bennünket, hanem, ha csalódunk, a csalódás oka az érzékek-keltette képelmek összeköttetésében és az elvonás mikénti eljárásában rejlik. Itt is az empirice biztosból indulván ki, fejtegeti az elveket, s kimutatja, hogy az egyesnek tapasztalati ismerete az általánosnak tudományos megismerését megelőzi. Az érzéki lélek legmagasabb foka a phantasia, a képelmelési működés, de ezzel nincesen bevégezve a lélek fejlődésének művelete. Nagy a különbség a $\psi\chi\chi$ és a $\rho\sigma\tau$ közt; a $\rho\sigma\tau\pi\alpha\theta\eta\tau\iota\varsigma$ vagy $\pi\alpha\theta\eta\tau\iota\varsigma$, amaz alatt értendő a fejlődés azon foka, melyről mondják: nihil est in intellectu, quod non erat in sensu, az utóbbi alatt azon állapot, melyben érzékeit akaratosan s oly irányban foglalkoztatja, mely vizsgálásának tárgya, s melyet a haladottság és a megszilárdult gondolkodás fokán így szokás jellemezni: nihil est in sensu, quod non erat in intellectu.

Aristoteles műve, a psychologia, historicus fejlődésének megértésére a legnélkülözhetlenebb könyv marad. Hálásan el kell ismerni a módot, melyen a materialismust legyőzi, a parallelismust, melyet az állati és emberi lelki élet közt folytonosan von, az egésznek geneticus felfogását: azon ügyekezettel, hogy a lélek egyszerűségének exact fogalmához juthasson, s azon vállalatot, mely fájdalom elszigetelten marad, hogy a képelmek kölcsön hatásának teoriáját felállítsa. Mindezek oly előnyök, melyek marandók, s miket új munkáknál fel kell használni.

Ha Steinthalnak állítása igaz, hogy az emberek régóta beszéltek, de gondolkodni csak Socrates óta gondolkodnak igazán és tisztán logice, úgy a logika, mint tudomány, még inkább Aristotelesre viendő vissza; a logicus gondolat — önmeghatározásra benne ébredett fel. Igen nagy szel-

lemi erő szükségeltetett arra, hogy a gondolkodók a képlelések tarka végtelen különféleségében bizonyos rendet találjanak fel. A megkülönböztetési kísérletek bevégeződtek Aristoteles kategóriáiban (*praedicamenta*), ezeknek felfogása s felállítása, a későbbi kritikának daczára, az újabb időkig megmaradt, mint a logika előmeghatározása. Ezen példában is mutatkozik a kezdet egész determináló ereje.

Kant Aristoteles kategóriáihoz esatlakozott, azoknak dekas-ából kiűtasította a tér és idő meghatározásait, azokat az érzékiség tiszta elemi fogalmainak nevezte s az értelem fogalmaitól különválasztotta, s helyökbe a modális kategóriákat, melyek Aristoteles *Metaphykájának* alapját teszik s ott tárgyalatnak, felvévén, a kategóriák új rendszerét állította össze. Kant szerint a nézls alakjai, tér és idő, az alanyban nyúgosznak, az egységet képviselő fogalmak pedig az értelemben találhatók fel. Ezen nézet következtében az empirismus elhagyatott, a szellem, mely eddig a tapasztalás szolgálatában volt, úrrá tétetett; szerinte a tapasztalás a gondolkodáshoz alkalmazkodik, s annak határozása szerint teszi útjait. De ha a tapasztalás a szellemhez alkalmazkodik, akkor nem a dolgot tapasztaljuk, mint magában van; keressük a dolgot s csak minnagunkat találjuk. A szellem vélvén, hogy megismerést nyert, elvágta magától a megismerést; győzelme esatavesztés volt. S így feladatúl az tünt ki, a szellemnek megadni mi a szellemé s a dolgoknak mi a dolgoké.

Schelling a discursiv gondolkodást lenézte, s közvetlen intuitiv megismerést ajánlván, az észnézlést ajánlotta. A veszély, melybe ezen az úton kerülnénk, csakhamar észrevétetett; a fogalom keletkezésének magyarázására egy rész psychologicus bevezetésekhez nyúlt, Hegel pedig a logikát átalakította.

Méltán gondolkodóvá tétetett a világ, mikor Trendelenburg az új dialecticus bátorságnak s Herhurt *Metaphysikája* követőinek a schematicus gyakorlások fékét ajánlotta, s tőlök az *Organon studiumát* követelte, mondván: „*Quae Aristoteles invenit, in stabilem philosophiae possessionem convertit, quae exposuit, ea, quoniam non dies commentus est, nec dies delebit. — — In logicis Aristoteles saeculorum vicissitudines — superavit, ut — — exemplar sit in quod intueantur et aequales et posterí, — — et ad cuius subtilitatem et simplicitatem redire jubeantur.*

Aristoteles az első bölcsészetben a teleologicus elvet viszi keresz-tül, s megalapítja a teleologicus világnézetet. Műveinek rendezői azt a

természettani kutatásai után helyezték s így tapintatosan kijelölték az előfeltételeket s az időt, melyben lehessen a Metaphysikával foglalkozni. Ezen megjegyzésre, hogy korunknak nincs ideje metaphysicus kérdésekre, nyugodtan adhatjuk a választ, hogy mindenkor előnyös, oly bevégezett rendszeren meggazdagodni, mely azon humanisticus eszméket fejtegeti, miket évezredek gondolkodása igazokul ismert el. Nép dalai vannak a természeti népeknek is, culturalis hivatású népek eszméinek élnek. Az eszmék, azaz a valóságba átvendő örök gondolatok hatalma oly nagy, hogy a fegyverek hatalma irányukban csaknem elenyészik; fegyverrel szerzett ország csak ily örök gondolatok keltése által nyerhető igazán. Századunk büvészerejű hőse neheztelt az ideologokra, mert bennök olyas valamire ismert, mi földi hatalomtól nem függ s parancsszóval meg nem hajtható. — A metaphysikai kérdések mikénti oldása határozza a gyakorlati életet is, mert a legmélyebb metaphysikai elv egyszersmind a legegyszerűsabb is, ezt a történelem mutatja Platótól mostanig.

Plato metaphysicus ὄρσις ὄρ-ja μὴ ὄρ-ja mutatkozik kutatásainak minden sphaerájában; arra építi anthropologicus nézeteiben az észet, a lelket, a testet; psychologijában találjuk az észszerűséget, a bátorságot, az észnélkülit; arra építi megismeréstaniilag a gondolkodást, a véleményyt, a tudatlanságot, ethice a bölcseséget, a bátorságot, a magát megadó igazságosságot, politice a kormányzók, örök és mesteremberek rendét. Államában a subjectivitas szabadsága erőszakosan elfojtatik — metaphysicus nézetei miatt. — Spinoza az egy substantiára s annak két accidentiájára fektette Ethikáját; Hegel Metaphysikájának hatásai még most is hullámszanak.

Aristoteles szerint az ὁρσία bizonyos ρόθι τι; minden egyes anyagtól áll, és alakból, az anyag a θύραμις, az alak az ἐπιτελευσία; az anyag a még nem létező, az alak a valódiság; hogy a lehetőből valódi váljék, mozgás szükségeltetik, a mozgás átmenet egy állapothól más ellentétes állapotha, hol nincs ellentét, ott mozgás és változás sincs. A mozgás felfogható, mint a valódinak hatása a lehetőre, az alaknak az anyagra. A valódi mindenkor megelőzi a lehető, s az céljára, alakjára segíti. A létező közt van olyan, mi csak mozgat, de nem mozgattatik, ez a πρῶτον κινῶν ez κινεῖ οὐ κινούμενον. Ez az anyag nélküli tiszta alak, a valódi, a legmagasabb értelemben ez, mint a legtokéletesebb alak, egyszersmind a világ mozgató ereje és célja a legboldogabb lény, mely felé minden létezőnek törekedni kell.

A túlmutatás elve meg van támadva, s ellenében meg van jegyezve, hogy mindent maga helyén kell magyarázni, de nincsen megczáfolva; el van fogadva az, hogy az élet ellentétek közt mozog, s azokat felosztani, kiegyenlíteni, engesztelni kell; a válás theoriájára az új kor a fejlődés fontos theoriáját építette, de éppen ennél követelte Trendelenburg, hogy Aristoteles ellenmondási elve szigorúan vétessék figyelembe.

A practicus bölesészetben kimutatja Aristoteles, hogy az ember miképen képzi be a tárgyvilágba belső lényegét, s hogyan valósítja azt cselekményeiben, még pedig részint az erkölcsös egyéni életben, részint pedig az erkölcsös közéletben. — Kiemeli azt, hogy az erénynek három tényezője van, t. i. természetes arravalóság, észszerű belátás, folytonos szoktatás és gyakorlás. Az erkölcsös cselekvésnek végső kútforrása az akarat; az akarat lényeges tulajdona pedig azon szabadság, melyvel érzéki és észszerű közt dönt; az ember maga cselekvéseinek oka, s tőle függ jónak vagy rossznak lenni. Az erkölcsös életnek körei a család és az állam; a mi korunk harmadik körül az egyházat nyerte. Aristoteles tehát anthropologico-psychologicus alapokból indulván, s metaphysicus czélt tűzvé ki, továbbá az erkölcsiség egyedüli köreit kijelölván, a módszert is meghatározta, mely szerint minden ethika ezentúl szerkesztendő, ha nem akar elvont moralizálás maradni.

Mielőtt Aristoteles államtudományi theoriáját megírta, 158 állam alkotmányát írta le, s azoknak jó és rossz oldalait megítélte. Villemain állítja, hogy a becses mű arab fordításban megvan „Ketab Siassat Almodet“ czím alatt, s keresését ajánlja.

Aristoteles államtani műszavait mi is használjuk; politikájának nagy becsét pedig csak a mi korunk méltányolhatta egészen. Az állam céljául a polgárok boldogságát tűzi ki, a boldogság pedig az erény akadálytalan érvényesítésében áll. Gondoskodjék tehát az állam a polgárok ethizálásáról, nevelés és művelés, nem pedig kényszerítő intézmények által; az egységet csak belülről indulva lehet létrehozni. Az állam vezetése és az alkotmány szelleme legyen olyan, hogy az emberileg nemest és szépet mozdítsa elő. Figyeljen még az építésre is, mert a laknak minősége nagy befolyással van az erkölcsiségre.

Aristoteles politikája a legnagyobb és a leggazdagabb, mit a régi korból, sőt, ha az idők különbségét tekintetbe vesszünk, a legnagyobb mit egyáltalán véve a politika theoriája terén valaha nyertünk.

Junius 24-én, nyelv- és széptudományi osztály egy-szersmind összes ülés.

Gr. Kuun Géza l. t. a „Gyökök elméletéről“ érte-kezett.

Nemesak a tudomány számára készült szótáraknak, hanem egyszerűsmind a nyelvtanok alaktan részének is vizsautasíthatlan feladata a gyök-alakulás tárgyalásába ereszkedni. Ép úgy a nyelvtanok bevezetéséül szolgáló nyelvtörténetnek is egyik fő feladata a gyökökre való visszazapilantás. A gyök a szónak valóságos csirája, melyből az kikelt. Nem lehet Gesenius és igen sok más nyelvész elméletét elfogadni, hogy a gyök nyelvészeti abstractio. Abstractióból kiindulva újabb abstractiókhoz vezet az út, nekünk pedig külső életet folytató szófejlődést kell kinagya-ráznunk, illetőleg eredetére visszavinnünk. Különben is ezen elmélet ellen mind a lélektan, mind a józan ész méltó ellenvetést tesz. Soha nem hangzott hanganyagot (φώνημα) a józan észszel elfogadtatni nem köny-nyű feladat; oly hangzat, mely nem hangzik, a „contradictio in adjecto“ bélyegét viseli magán.

A nyelvfejlődés három nagy korszakot ért el; ezen korszakok ninesenek határozottan körülírva, se átlábolthatlan közök nem választ-ják el egymástól. E korszakok nem váltakoztak egyenlően a nyelvessa-ládokon belül. Úgy a közmívelődés, mint a nyelvfejlődés ilyen vagy olyan feltünését, régibb vagy újabb arczképét a jelenben is szemlélhet-jük. Mig az egyik nyelvesselád fejlődésének harmadik korszakát már ezred évek előtt érte el, addig egy másik az első korszakból sem tudott kilépni. Ily változatos a nyelvek térképe! A három előbb említett kor-szak: a gyökök, az agglutinatio, és flexio korszaka. A közbensőt azért nem hívom ragozónak, mert ez igen keveset mondana (a ragok mellett ott vannak a képzők).

Értekező a nyelvészetet Müller Miksával a történelmi tudomá-nyok közé sorozza. A nyelvfejlődés a természetországéval egyez meg, nem a történet koronkénti visszahanyatlásával, elő s hátra lépésével, hullámzásával. A történet folyamában szabad akarat és önkény, a nyelv fejlődésében belső szükség nyilatkozik. Új törvényt hozhatnak az egyesek, látunk vallásalapítókat felállani, az erkölcsi intézkedések nemesíthetők, az erkölcsi érzés meggyengíthető, a megindult mozgalom lecsillapítható, felszítható, — a történetben s az erkölcsi világrendben az egyesek kezdeményezhetnek, végrehajthatnak: ámde az alapfogal-mak állandók maradnak, az új fogalom a régit újabban meghatá-

rozza, a gondolat elemei változhatlanok, törvényeit új törvénykönyv nem szabályozza, új gyök nem teremthető. Tudásunknak a tudott tárggyal való teljes egyezésére, új gyökökre nincs szükség. A régi eszközök újabb kezelésmódja tudásunk határait minden oldalról kiszélesítheti. A régi eszközöket szóösszetétel, képzés és metaphora tökéletesíti. A gyökök száma nem hogy szaporodott volna, sőt inkább apadt. Az egy nyelvet kisebb-nagyobb különbséggel beszélő nyelvvidékek egymáshoz közelebb viszonyba lépven, a homonymoknak elég nagy száma gyült össze, melyek közül a legtalálhatóbb a kevesbbé életrevalót a közhasználatból kiszorította.

A gyököket már Aristoteles helyesen osztályozta két osztályba: *ᾠρωναὶ σηματοειδᾶι*, *ᾠρωναὶ ἄσημοι*.⁴ A névgyökök a külvilág tárgyait nevezik meg. Mindaz a mit szemlélünk, vagy állandónak látszik a térben, vagy mulandónak az időben. A szemlélethez ennél fogva két abstractio járul, ú. m. a tér és idő, s ezeknek hozzájárulásával válik a szemlélet fogalommal, illetőleg szóval, legislegelőbb gyökké. Ennél fogva a nomen és verbum egyforma régi, s nem lehet azok nézetét pártfogolni, kik az egyik vagy másik elsőszülöttségét vitatják. Úgy gondolja értekező, hogy ezen abstractio hozzágondolása teszi a részszemléletet általánossá.

A névmásgyökök nem magát a tárgyat nevezik meg, hanem a tárgy tekintetbe nem vételével azon tért, melyet betölt (átvitt értelemben időt is jelentenek s a tárgyak egyéb viszonyait). A névfogalmakban szintén ben van a tér fogalma, a névmásokban ez az egyedüli.

A gyökök ezen két osztályától megkülönböztetendők a felkiáltások, ezek a benyomások alatt támadnak, s még nem fogalmak.

A gyökök eredetileg valamennyi nyelvben egytagúak. Úgy látszik, hogy a fogalom egysége a gyökegységet maga után vonja. Egyedül az *ὀροματοποιήσις* csinál e törvény alól kivételt. Ilyen rendbeli szó azonban a kisebb számhoz tartozik. A sémi nyelvek csak látszólagos kivételt képeznek. Ezek után értekező a sémi gyökök egynéhány sajátosságát tárgyalja. A sémi nyelvek, elemeik rendezését illetőleg, nem mutatnak oly sokféle változatosságot, mint kopt vagy indogermán társaik. A nyelvkülönbség már a gyökök hangelem-rendezésében nyilatkozik. Az egy és két mássalhangzós sémi gyökök a fejlődés egy későbbi fokán mint hárommássalhangzósak tűnnek elő. A sémi nyelvek egy belszűkség folytán érték el a felsőbb fokot. Ekkor már nem többé az accentus, hanem a gyökmagánhangzó helyzete választja el a névtől, az ígétőtől,

Míg a névszó magánhangzóját első szótagja rejti magában, addig az igéé második szótagában a haladó eselekvést jelenti.

A chinai nyelv egytagú szavai valóságos szavak. Már a chinai nyelvben, leginkább a népkimondásban, van összetétel, de ez még nem szerves.. Ezen kérdésre: mi az oka annak, hogy a chinai nyelv még az agglutináló nyelvek magasságára sem birt emelkedni? értekező nézete szerint helyesen felelt meg Severini, ennek okát a chinai írás, írás- és olvasás-tanulás természetében keresvén.

A gyökök hármias osztályt mutatnak, ú. m. 1) a felkiáltások, 2) a névmásgyökök, 3) a fogalomgyökök. Belbeesükré nézve legalantabb állók az elsők, a memyiben önleges érzésnél egyebet nem jelentenek; legmagasabban állók a legutolsók, a memyiben a külvilág tárgyait, behatását az alanyra, s végül ezen behatásnak következtében támadt alanyi munkásságot jelentik. A lelki élet mozzanatait a külvilág tárgyainak nevei átvitt értelemben fejezik ki, — ennek bebizonyítására két példát hoz fel értekező a sémi nyelvek köréből. Fogalom-metaphora három van, ú. m. a coneret értelem váltakozásai, a coneret szó abstract értelemben való vétele, s a költői metaphora.

A nyelv kezdetében ott kellett a fogalomgyöknek az interjectio és névmásgyökök mellett lenni. Interjectióból felette ritkán képeztetik névszóalak. A nyelv későbbi korszakaiban a névmásokból is eredeztetnek főnevek, ezek a philosophiai terminologia kellékeihez tartoznak.

A gyökök harmadik osztályát, a fogalomgyököket, Steinthal így írja le: „Valamennyi szó bizonyos fogalomnak felel meg, de nem minden fogalom vagy szó felel meg bizonyos dolognak, és pedig két oknál fogva. A szó ugyanis nem egy bizonyos tárgyat, hanem a tárgy nemét nevezi meg, s ez az, mi mindennek előtt a fogalmat a puszta részszemlélettől megkülönbözteti A fogalomnak tárgya valami általános, t. i. a nem; ezt belső munkásság képezi, ez nem vétetik észre, ez nem szemléltetik.“ A coneret tárgy küin, a lélekben ben abstractióvá válik, az abstractio olyan régi, mint a gondolkodás, mint a beszéd.

Hogyan léptek a nyelvek a gyökkorszakból a flexio-korszakba? Itt a ‚corruptio phonetica‘ fejezetéhez értünk. A gyökök egy része hangtani változásokat szenvedvén, önálló értelmét elveszítette s végzéssé (terminatio) vált. Így állott elő minden flexio. A gyököknek ezen önállóságát elveszített része előbb külsőkép ragasztatott az önálló gyökhöz, utóbb a kettő egy egészebe forrott. E fejlődést nem egyedül a ‚corruptio

phonetica' eszközölte, társul ott volt mellette a jóhangzat s az analogia; már az úgynevezett agglutináló nyelvekben munkás mind a három tényező. A különbség az agglutinatio és flexio közt Müller Miksával szólva az, mely egy művészietlen és egy művészi mozaik közt van. A művészi mozaik festésnek látszik, a művészietlenben a kövek szembe-szőkő darabossága azonnal feltűnik.

Julius 1-én, a phil. törvény- és történettudom. anyai osztály ülése.

Hunfalvy János r. t. felolvasta Keleti Károly úr ily című értekezését: „Magyarország mezőgazdasága.

Greguss Ágost r. t. felolvasta Szilágyi Sándor l. t. értekezését: „Bethlen Gábor trónfoglalásáról“, kivonatban következőleg:

Bethlen Gábor három ízben lett földönfutóvá, — utolszor Báthori Gábor idejében. Midőn ez utóbbi egészen Mátyás király karjaiba vetette magát, Bethlent a porta fejedelemmé jelölte ki, s 1613. nyarán jelentékeny török hadakkal kísértette az országba, hol a rendek meg is választották. Most polgárháború készült, de a mely Báthory megöletése következtében elmaradt, s Bethlennek a Báthoryhoz szító párt is meghódolt.

Bethlen legelőbb a várak: Szeben, Fogaras, Nagybánya, Kővár, Huszt kézrekerítését vette észbe, s a két'első rövid idő alatt letette a hódolati esküit. Annál inkább vonakodott a három utolsó, melyeket Dóczy Endre a magyar király számára foglalt le. S ezeken kívül még a két végvár Lippa és Jenő sem akarták letenni a köteles esküit. Sőt magával Szebennel és a szász natióval is meggyűlt a baja — ez utóbbi megtagadván a hitretérést, mindaddig, míg Bethlen Szebenből (hova 1613. nov. 22-én érkezett) nem távozik, s az universitást és várost régi jogaiba vissza nem helyezi.

Ennyi és ily sokoldalú bajjal kelle Bethlennek trónfoglalása első percében küzdeni. Ritka erélylyel, bámulatos tapintattal intézkedett az első percekben s minden tette mutatta, hogy kiválóan szervező s ügyes rendező tehetség ül a trónon.

Követeke küldött Bécsbe, hogy a magyar király újítsa meg vele az elődjével kötött frigyot, s a portára, hogy innen haddal fenyegezzék Mátyást, ha Erdély területi épségét nem állítja helyre, alkudozott az universitással, hogy ez követeléseiből engedjen le, s végre 1614. elején Medgyesre országgyűlést írt ki, mely a zilált viszonyokat rendezze. S mi-

dön a gyűlés határideje eljött, Bethlen eltávozott Szebenből, s e várat, uradalmait s hozzátartozandóit visszabocsátá a nemzetnek. A nem sokkal utóbb megnyílt medgyesi gyűlés pedig, bár némileg újabb korlátokat állított fel a fejedelmi önkény meggátlására, de bölcs és mérsékelt intézkedései által helyreállítá a belnyugalmat s lecsendesíté az elégtelleneket.

Ez alatt Bethlennek Mátyáshoz küldött követeit fogadta a titkos tanács, hidegen s visszautasítólag; mert ez el volt tökéelve Bethlent megbuktatni. Legfőbb panasz s nehézség volt, hogy a fejedelmi követek nem voltak felhatalmazva a Báthoryval kötött titkos pontok elfogadására, s azon ürügy alatt, hogy a követeknek nincs kellő teljhatalma, azok közül egyet az udvarnál tartottak, s kettőt visszabocsátottak, kikhez a király is ígérkezett, hogy a maga részéről biztosokat fog nevezni.

Bethlen belátta a halasztás okát s még azon télen intézkedett, hogy serge hadkészen álljon. Nem volt rá szükség: Mátyás még nem volt támadásra készen, s e célból csak időhaladékot akart nyerni.

Ezért érkeztek követei Daróczi és Lassota Erdélybe későn, ezért állottak elő a fejedelemnek teljesíthetetlen kívánatokkal: a király az elfoglalt várakat nem bocsátja vissza, ha csak teljes biztosítékot nem nyer Bethlentől, — s e biztosíték nem kevesebb, mint maga a váradi vár. Bethlen erre nem állhatott rá, s azon sürgetéssel, hogy az alkudozásra más alap kerestessék, újabb követeket küldött Linzbe, hova Mátyás birodalma követeit is összegyűjté, oly czállal, hogy a török háborút velök megszavaztassa. De a követek háború helyett béke mellett nyilatkoztak, s Mátyás nem tehetett mást, mint hogy Bethlen követeit visszabocsátá Linzből azon ígérettel, hogy Galgóczban békealkudozást kezdend velök s addig három havi fegyverszünetet köt.

Bethlennek meghozták ugyan portai követei, testvére István és Erdélyi, az atlnámét, de kapcsolatban azzal a porta azon követelése is megérkezett, hogy az 1595-ben elfoglalt Lippa s Jenő tartományaikkal egyetemben visszaadassanak. A helyzet bonyolultságát nevelte azon körülmény, hogy a galgóczi értekezlet nem jött létre, Mátyás pedig Huszt és a többi várak kiadásának megtagadására újabb érvet talált. Ily körülmények közt Bethlen megtette a szükséges intézkedéseket, hogy Lippát visszabocsátá, — a török részről legalább biztosítani akarván magát. Azonban e perezben, midőn már Lippába a törökök be is vonulak, érkezett meg az engedély a szultántól, hogy a törökök a várból kivonuljanak s azt visszaadják Bethlennek. Ez által a dolog egyik kénye-

sebb pontja ki levén egyenlítő, ott helyben Lippa alatt Mátyás biztosai megújíták vele a három havi fegyverszünetet, mely idő alatt mind két fél biztosai a békeértekezlet megkezdésére lesznek útasítandók. Mátyás elhatározásában nagy szerepet játszott azon körülmény, hogy a háború megkezdésére segínyt sehonnan sem tudott nyerni.

Az értekezlet azonban még most sem ült össze. Bethlen panaszolta is a dolgot egy 1614 dec. 4-iki levélben, s kimondta, hogy a török a béke megújítására addig nem fog hajlani, míg az elfoglalt várak neki vissza nem adatnak. Egy másik dec. 3-kán kelt levelével a portát akarta meggyőzni, hogy e két dolog, a várak visszavétele s a frigy megtartása, egyszerre nem eszközölhető. A következő év elején azonban hadi készületeket tesz: felülleti a megyéket, s hajdúkat fogad zsoldjába. S most, midőn a felső magyarországi megyék is a háború megkezdése ellen nyilatkoztak, Mátyás király kinevezte biztosait, ki Bethlen is, kik Nagy-Szombatban összeülvén, május 6-án végre megkötötték a békét: „Erdély szabad fejedelem-választása, s a mennyiben azzal nem ellenkezik, a bécsi béke meg erősíttetnek. Ő felsége védi Erdélyt s a fejedelem is ad segínyt a császárnak, az egy török kivételével, mindenk ellen. Kendy István bocsánatot nyer. Huszt, Kővár, Máramaros vissza adatnak, de Nagy-Bányát illető jogairól nem mond le Mátyás. A magánosak ügyeiről egy, Nagy-Károlyban még ez évben összeülendő bizottság végez. Ugyanakkor és ott egy titkos szerződés kötöttet, melyet Mátyás Bécsben május 15-én fogadott el. E szerint a szabad választás Erdélyben addig tartatik fén, míg Buda és Eger a törököktől fel nem szabadíttatnak, azután a régi mód szerinti kormányzás áll helyre. Ha a török a magyar király ellen Erdély közelében harezol, a fejedelem segínyt ad neki, ha túl a Dunán, akkor semleges marad és segínyt semmi esetben sem ad. Háború esetében Erdély megtámadja az oláh birtokot. A törökkel kötendő békéből Erdély soha sem záratik ki. Sorbán Radnóti Bethlen, ha lehet, székébe segíti. Várad, Szamosújvár, Kővár, Huszt kapitányai nemcsak a fejedelemnek, hanem ő felségének is hűséget esküsznek. E szerződés titokban tartatik, s ha az alkudozó biztosok valamelyike meghal, hit alatt mással közöltetik. Ugyane megbizottak valamikor új fejedelem választatik, közlik vele a szerződést.

Julius 8-án, a math- és természettudományi osztály ülése.

Schenzl Guidó a XXVII. nagy gyűlésen választott lev. tag

székfoglaló értekezését olvasta fel, ily czím alatt: A delejes lehajlás megméréseről.

A tudomány a lehajlás ismeretét, mint általánosan el van fogadva, Normann Róbert angol hajós és iránytű-készítőnek köszöni, ki a delejtűk készítésénél első tevé azon észleletet, hogy a legjobban kisimított tűk éjszaki sarkaikkal lefelé hajolnak, s ezen hajlás megmérése az első műszert készítette. — 1576-ik évben ő az elhajlást Londonban $71^{\circ} 50'$ határozta meg. — Az első lehajlásmérő (inclinatorium) leírása ferrarai Cabaeus Miklós, Jézus társaságbeli szerzetestől származik. — Minthogy az elhajlási tűk a magas szélességi fokok alatt szolgálatukat megtagadják, emélfogva csakhamar felismerték ama fontosság, melylyel ezen műszerek a hajózásnál a szélesség, és a hosszúság meghatározására bírnak. — Különösen a párisi akadémia ezen tárgyra teljes figyelmét fordítá. — A hírneves Bernouilli Dávidnak (1743.) köszönjük a legfontosabb haladást valamint az elmélet terén, úgy az illető műszerek szerkesztésénél is.

Ama nehézség, melylyel a delejtűnek szabatosan a súlyponti felfüggesztése jár, különféle, igen észszerű változtatásokat és javításokat idézett elő, míg végre legújabb időben a tudomány ismét az eredeti egyszerű alakhoz tért vissza, mely a göttingai Meyerstein műszereinél is alkalmazásra talált.

Ezután egy ily műszer leírása következik, továbbá ama feltételek, melyeket az elmélet a szabatos méréseknél igényel, a kikerülhetlen hibák: t. i. központkivüliség (Excentricitát) s a felosztási kör collimatiója, a súlypont központkivülisége, a tű delejes collimatiója stb. ezek befolyása a mérés szabatoságára, s azon eszközök, melyek által ezen hibák az eredményben kiküszöbölhetők, — végre felvilágosításul mérési példák, melyek a budai akadémiai észleldében vitettek véghez.

Azon nagy nehézségek, melyek a lehajlás közvetlen megméréseinek útját állják, kényszeríték a természetbuvárokat, azt közvetett úton megkísérteni, s e célra különböző rendszerek gondoltattak ki.

Ezután némelyek ezen rendszerek közül, melyek újabb időben nagyobb kiterjedést nyertek, fejtenek ki, úgymint: 1-ör. A délkörön kívüli mérés rendszere különböző azimuthokban. 2-or. Lamont rendszere, a délkörben levő lehajlási tű eltérítése egy állandó galvan folyam által. 3-or. Az abszolút lehajlási meghatározás rendszere, a földdelejeesség függélyes és vízirányos componenseinek megmérése által, melyet különösen kétféle módon lehet véghezvinni, úgymint:

a) azon inductiv folyamatok segélyével, melyeket a földdelejesség mozgásban levő vezetőkben időz elő, Müller J.-tól;

b) a lehajlási tű függélyes és vízirányos lengései által.

Az első és az utolsó ezen rendszerek közül az itteni akadémiai észleldében is keresztülvitetett; ezen észleletek eredményei közöltetnek és egymással összehasonlítottatnak. — Ezen észleletekből, valamint elméleti vizsgálatokból kiderül, hogy ott, hol lehajlási tűk alkalmaztatnak, a tengelyek vastagsága a mérésre azon befolyással bír, hogy az a lehajlást kisebbiti, s hogy emélfogva lehajlásaink, noha azok a legvékonyabb tengelyű tűkkel mérettek, még mindig kelleténél kisebbek, — ez oly hiba, mely az észlelési rendszerek egyike által sem kerüülhető ki, melynek nagysága azonban több különböző vastagságú tűk alkalmazása által felismerhető.

Szabó József r. t. „A történeti és geologiai halmokról“ értekezett, kivonatban következőleg:

Értekező vagy 10 év előtt köszöntött be a békés- és esanádmegyei halmok leírásával, melyeket földtani emlékeknek állított, ellentétben azon sokak által vallott nézetnek, hogy kun- vagy törökhalmok. Hogy a valódi sírhalmok (tumuli) és a természetesek között a különbség annál felülőbb legyen, elment az érds és csurgói halmok helyszínére, s azokat szerkezeti s helyeződési tekintetben leírta. Átnevezte azután a természetesek leírására, melyekhez adatot az utolsó 10 év alatt tett kirándulásai alkalmával gyűjtött. Ezen geologiai emlékeket a földfejlődés újabb korának történetére igyekezett megnyerni, hol azok nem alárendelt fontosságú szereplésre hivatvák, másrészt az emberi és történet nyomozója számára is némi iránypontokat képesek szolgáltatni.

Ilyen természetes halmokat a magyarhoni kis medencében (pozsony-vácziban) nem ismer, de annál többet a nagyban, s itt a leírásnál természetes határokat követ, leírván előbb a tiszabalogpartiakat, hol azok legnagyobb mennyisége van, s tartanak túl a Maroson Bánság rováján is. A tiszabalogpartiak is nagy számmal vannak, s itt különösen Pestmegyében Új-Szász, Kecske és Pusztaszer halmait hozza fel. A duna-balogpartiak csak a Sárközre vonatkoznak. Solt-Kalocsa tájáról hoz fel példákat. Végre a duna-balogpartiak Eresi, Földvár és Mohács vidékéről. Túl a Vaskapun, a Havasalföldön, Galaczon és Galacztól ÉNy. be a vidékbe vagy 10 mérföldnyi területen vizsgált halmokat, melyek ott általában tumuli néven neveztetnek, de azokat is természeteseknek találta.

Felhozza a véleményeket a múlt század második harmadától

kezdve a mi időnkig, melyekből kitetszik, hogy mindenkor voltak, kik e halmokat mesterségeseknek, és mások, kik természeteseknek tartották. Előadó ahhoz akar járulni, hogy ezután ne pusztán az alak szerint ne. Vezzék a történészek és régészek a halmot sir- vagy kunhalomnak, hanem vizsgálják a földtani szerkezetet is.

Szól a természetes halmok képződése módjáról; szerinte azok zátonyszerű képződmények, s létrejöttek azon édesvízi tó fenekén, mely a fűsz lerakódása után töltötte ki a magyarországi nagy medencéjét. Létrejöttek fokozatosan, s a mellett szól, hogy ama geológiai korszak is soká tartott, s azt az azon édesvízi tó lecsapolódása korszakának mondhatni.

Röviden összevonva a különbséget a természetes és mesterséges halmok között, azokat ekkép jellemzi :

1) A természetes halom összefüggést mutat környezetével, a mely rétegek képezik a lapályt, ugyanezek s ugyanezen sorban találhatunk a természetes halmokban. A mesterségesnél ezen összefüggésről szó sincs. Összefügg a természetes halom még annyiból is, hogy negyedkori s ritkán ó-árvi alapon emelkedik, a mesterségeseket emelheték bármily földtani képlet alkotta téren. Végre a negyedkori lejt felső részén természetes halom nem képződött, mesterségest találhatni ott is.

2) A természetes halmok között vannak, melyeknél az anyag nagyobb vagy kisebb összeállást mutat, épen úgy, mint az ember-hányta halmoknál; de van egy ismejel, mely a természetest a mesterségestől lényegesen megkülönbözteti, ez az elevenföld azon élesen kifejezett sajátsága, melyet minden földmivelő ember azonnal érez, ha ásóját a földbe nyomja; ellenkezőleg a hányt földhöz bizonyos lazaság elévülhetetlen ismejelül tapad, azt év-ezredek sem kezdik elenyésztetni legkevesebbé sem. Az elevenföld e sajátságot egészen eltérő körülmények között vette fel, ugyanis a halomképző homok és agyag-részek víz földel alatt rakodtak egymásra, szem szemhez ért közvetlenül, sőt a víz eltávolodása után erősen összetapadtak, míg a mesterségeseknél e földszemek között levegő maradt, mely az összeállási erőnek egy a levegőn legyőzhetlen akadályt gördít a megszilárdulásra.

3) A természetes halmok lévén az öregebbek, valószínű, hogy azok költözték fel az emberben a gondolatot, mesterségeseket emelni.

Th an K á r o l y lev. t. egy általa felfedezett lég nemről értekezett, melyet vegyalkatánál fogva sz én é l e g - k é n e g n e k nevez. Kivonatban így :

Van szerencsém a tek. Akadémiának egy általam újonnan felfedezett légnem sajátságairól jelentést tenni. E légalakú vegyület egy parány széneny, egy parány éleny, és egy parány kénből áll, képlete COS vegyjelleménél fogva úgy tekinthető, mint a szénéleg gyöknek (CO) kénvegyülete, miért is magyarul szénéleg-kénegnek neveztem. E név azért is indokoltnak tekinthető, mivel a kérdéses vegyület a szénenynek élege és kénege is egyszersmind. Német neve a divatozó nevezéktan elvei szerint Kohlenoxy-sulphid.

A vegyértékek törvényének alapján és a szénenynek négy vegyértékű természetéből már rég sejtettem, hogy ezen vegyület létezhetik, annyival inkább, miután a kérdéses légnem vegyalkatára nézve, a már ismeretes szénsav CO_2 és szénkéneg CS_2 között áll, és olyanak tekinthető mint a szénsav, melyben a második élenyparány kén által van helyettesítve. Már pedig tapasztalásként a kén, miként az éleny, két vegyértékű, és azonfelül e két elem vegyjelleme igen hasonló, tehát a fénértett törvény értelmében egymást parányonként helyettesíthetik.

Az első módszer, mely szerint e gázt előállítanom lehetett, abban állott, hogy tiszta szénéleget CO és felesleges kénigzt igen gyengén izzó porcellán csövön átveztettem. Tudván, hogy a szénéleg, élenyvel hevítve, egy parány éleny fölvétele által szénsavvá változik, azt hittem, hogy az élenyhez annyira hasonló vegyjellemű kénnel, az említett körülmények között, a kérdéses vegyület fog képződni. A tapasztalás csakugyan igazolta ezen nézetemet, mert a kísérletnél valóban képződik szénélegkéneg közvetlen egyesülés útján, következő egyenlet szerint: $\text{CO} + \text{S} = \text{COS}$. Azonban ezen eljárás által lehetetlen volt a gázt egészen tiszta állapotban nyernem, mert az mindig igen sok szénéleggel elegyülve maradt, melytől elválasztani nem sikerült. A későbbi vizsgálatokból kiderült, hogy a szénélegkéneg izzítás által viszont szénélegre és kénre bomlik fel, mely sajátsága a gáznak teljesen megmagyarázza, hogy az érintett eljárás szerint lehetetlen azt egészen tisztán azaz szénéleg nélkül nyerni.

A légnem előállítását legegyszerűbben eszközölhetni a következő eljárás szerint:

Egy üveg lombikban 5 térfogat kénsavhydrat és 4 térf. víz elegyéhez, apró részletekben annyi kéncyankáliumot adunk, hogy a tömeg folyékony legyen. A hígított kénsavnak, mielőtt használnók, egészen le kell hűtve lenni, különben hatása igen heves lenne.

Időnkénti gyenge hevítés által a gázfejlődés gyorsaságát tetszés

szerint szabályozhatjuk. Mivel a kifejlő gáz a kérdéses légnemen kívül csekély mennyiségű kéksavat, szénkéneget és vizgőzt is tartalmaz, hogy ezektől megtisztítsuk, három U alakú üvegesövön kell azt keresztül vezetni, melyek közül az első nedves higanyéleggel bedörzsölt gyapotot, a második kautschukot, a harmadik chlorcalciumot tartalmaz. Ha a gáz és a higany száraz, úgy ezek egymásra semmi hatást sem gyakorolnak több nap lefolyása alatt sem; ha azonban a gáz nedves, úgy egy idő múlva igen csekély mennyiségű higanykéneget keletkezik a higany fölületén.

Az ekként leválasztott légnem szintelen, szaga a szénsavéhoz némileg hasonló, melyen azonban kénkönenyre emlékeztető, de nem kellemetlen gyantás zamat vehető észre. Meginkább hasonlítható e zamat azon szénsavban dús kénes vizekéhez, melyet például a harkányi és parádi ásványvizeknél, azonban csak a forrásból közvetlen merített vízen veszünk észre. De nem hasonlítható e zamat azon büzhöz, melyet a nevezett ásványvizek a forrásból történt merítés után néhány óra múlva tüntetnek elő, mely büz határozottan a kénköneny szaga.

A gáz sűrűsége kétszer akkora (2, 1046), mint a levegőé, és így a szénsavnál (1, 5) jóval sűrűbb, és egy edényből a másikba, mint valamely folyadék könnyen átönthető. Tehát $22, 3^{\circ}\text{C}$. C súlya = 0, 060 gr.

A szénélegkéneget meggyújtván, szép kék színű lánggal ég el szénsavvá és kénessavvá, mely utóbbinak ismert fojtó szaga az égés alkalmával igen erősen előtűnik. Gyulékonyága igen nagy, mert a meggyújtás nem csak gyertyaláng, hanem parázsszal pislogó gyúszál által is azonnal eszközölhető.

1 térfogat gáz $1\frac{1}{2}$ térf. élenynyel elegyítve oly durrléget ad, mely meggyújtva éles durranással és vakító kékes-fehér fénnyel lobban fel. Hét térfogat levegővel elegyítve a gáz meggyúlad, és csendesesen ég le durranás nélkül.

Káliumhydrat és az égvényfémek hidrátjai általában kissé lassan, de igen nagy mennyiségben nyelik el a szénélegkéneget. Az oldat teljesen szagtalan, hígított kénsavval sok kénkönenyt és szénsavat fejleszt, mi valószínűvé teszi, hogy a gáz káliumhydrát által a következő egyenlet szerint bomlik fel: $\text{COS} + 4\text{KHO} = \text{K}_2\text{CO}_3 + \text{K}_2\text{S} + 2\text{H}_2\text{O}$, vagy is, hogy az elnyelés alkalmával szénsavas kálium és kénkálium képződnek.

A gáz vörös-izzó csövön átvezetve, legalább részben szénéleggé és kénmé bomlik fel. E bomlást igen jól lehet a gáznak üveg csövekbe forrasztása alkalmával tapasztalni, a mennyiben a forrasztás helyén

dusan válik ki kénvirág sárga füst alakjában, mely a hidegebb részekre fellengül.

Az elemzések és a sűrűség meghatározásának eredménye a vegyszerek törvényének alapján kétségtelenné teszi, hogy e gáz valódi tömegsúlya = 60, melyből az elméleti sűrűséget kiszámítván a talált sűrűségekkel összehasonlíthatjuk.

		60	
		28,88	
	talált sűrűség	elméleti sűrűség	különbség
I. sz. gáz	2,1152	2,0833	+ 0,0319
II. „ „	2,1046	2,0833	+ 0,0213,

mely számokból látható, hogy a talált és elméleti sűrűség különösen a tisztább II. sz. gáznál a kísérleti hibák határain belül igen jól meg-egyeznek. Ennélfogva kétségtelen, hogy a kérdéses gáz tömegsúlya csakugyan 60, és így annak tömegképlete $\text{COS} = 60$.

Mi a gáz előjövételét illeti, úgy látszik, hogy ez a természetben igen el van terjedve; mivel azonban vízzel oly könnyen felbomlik szén-savra és kénkönenyre, valószínű, hogy már több alkalommal a gáz ezen bomlási terményeivel tévesztetett össze. Eddigi vizsgálataim szerint úgy szólván biztosnak mondhatom, hogy e gáz a harkányi hévízben befoglaltatik; úgy látszik, hogy a parádi vízben is előfordul, és hogy ezen víz kénes szagát az e gáz bomlása által keletkező kénkönenynek köszöni, mi által megmagyarázható volna, hogy a parádi víz a forrásnál nem mutatja azon határozott kénköneny-szagot, mint a már egy ideig állott víz. Nem tartom valószínűtlennek, a kénes savanyú vizek saját-ságainak alapján, hogy e gáz számos más kénes vizekben is előfordul, és alig kétkedhetni a felett, hogy a vulkánok kén-tartalmú gázai között, sőt talán a rothadó szervi anyagok gázai között is előjön. Az erdélyi Büdös-hegy barlangjában előforduló kén-tartalmú gáz saját-ságai is oda mutatnak, hogy a szénsav mellett ezen új gáz foglaltatik benne.

Ezen gáz physikai és vegytani saját-ságainak szabatosabb és terjedelmesebb meghatározását későbbi vizsgálatok által fogom eszközölni, melyeknek eredményéről annak idejében a tek. Akadémiának jelentést fogok tenni.

K n a u z N á n d o r lev. t. A n á p o l y i M a r g i t - l e g e n d á r ó l értekezett. Kivonatát a szerző így adja :

A tatároktól megszabadulás miatt IV. Béla és neje Mária fogadásból Magit leányukat apácának szentelték. És Margit híven betelje-

síté szüléi fogadalmát, még akkor is, midőn szüléi politikai tekintetekből fogadalmukról megfélemlkeztek. Margit a legendák szerint elbájoló külsővel bírt, de még szebb volt lelke. Teljesen meggyőzte önmagát s a legendákban elsorolt vezeklései, milyeket bármily jámbor és az élet legkeményebb szenvedései által megedzett férfiú is bizony-bizony csak igen vagy nehezen bírta el, esodálatra ragadnak bennünket.

Innen van, hogy már életében a szentség nimbusa folyta körül, s innen, hogy halála után a lovagias magyar néptől, mely különben is megszokta felkent királyában magasabb lényt tisztelni, s e tiszteletet, fokozott mértékben, a ritka jámbor királyleányra is átvitte, belső meggyőződésből szentként tiszteltetett, oly erős hittel, hogy például a közbenjárásra meggyógyultak, róla, mint egyéb szentről, miséket akartak mondatni.

Azért bátyja V. István király csak a közkívátnak tett eleget, midőn X. Gergely pápánál szentté avattatását sürgette.

A pápa elküldé követeit, kik a vizsgálat eredményét írásba foglalták.

Ez alapokon készültek a Margit-legendák.

Hogy ezekről alaposan szólhassunk, egyet-mást előre kell bo-csátanunk.

Margit születési évét illetőleg, az egyedüli forrást a legendák képezik; de ezek is csak halála évéről emlékeznek. Azonban egyes helyeik után indulva, biztosan 1242. évre tehetjük. S csakugyan ez évet fogadják el íróink is, Timont és az Acta Sanct. Ung. kivéve, kik hibásan 1244. évre teszik.

A helyet illetőleg, Dalmátia, névszerint Veglia vagy Clissa mondatik születési helyének. Ha Dalmátiában született, akkor határozottan ki lehet mutatni, hogy Clissában született, és pedig május—augusztus közt. Timon főnnebbi társával ismét hibáznak, midőn január 27-ére teszik.

Halála körül íróink két részre oszlanak, 1270, és 1271. év mellett harczolván. E véleménykülönbség onnan eredt, mivel a legendák is, melyek ismét az egyedüli forrást képezik, szintén e két év közt ingadoznak. Pedig ha az írók kissé figyelnek, könnyen rájöhetnek volna, hogy a legendák tulajdonképen egy évre teszik; mert a melyek 1270. évet írnak, azok az olasz számítás szerint az évet már e z. 25-k én kezdték, így tulajdonképen ezek is 1271. évre teszik, a mi számításunk szerint, halálát.

Halála napját határozottan január 18-ra, sz. Piroska napjára szombat és vasárnap közti éjre tehetjük.

A szent életéről pápai vizsgálattal először Fülöp esztergomi érsek volt két társsal megbízva; ez 1272. december hóban elhalván, helyébe Lodomér váradi püspök bízott meg.

Rómában e vizsgálat eredményével nem voltak megelegedve. Azért 1276. máj. 14. két olasz pap bízott meg ez ügy új felvételével, kik kimerítő részletes utasítással látták el. E követek el is jöttek Margitszigetre, s a tanukat személyesen kihallgatták, mivégre jelenlétök az országban kihirdettetett. A messziről összejövő tanúk vallatása hosszab időt vett igénybe, azért is nem, mint általánosan el van fogadva, még ez évben, hanem legalább is két év múlva végeződtek csak el.

Egyéb később tartott inquisitióról nem levén semmiféle adat, a legendáknak e tanúvallatások alapján kellett készülniök.

E tanúvallatások kétségtelenül latin nyelven jegyeztettek fel, de az is kétségtelen, hogy a tanúk magyarul vallottak. A követek pedig nem tudván magyarul szükségképen magyar papokat kellett magok mellé venniök, kik a tanúk vallomásait az eredeti magyar nyelven leírván, csak utólag fordíták át a követek számára latin nyelvre; s ezt ily fontos ügynél inkább el lehet hinni, mint feltenni azt, hogy a vallomásokat csak hallás után rögtönözve toll alá fordíták. Előbbi esetben a Pray által kiadott magyar legendánál régiebb, bővebb magyar kéziratnak lennénk nyomában. Csak hogy ezt azért nem lehet biztosan állítani, mert a Prayféle magyar legenda világosan latin eredeti után készült.

Ama magyar papok pedig, kik az olasz követeket a tanúk kihallgatásánál segíték, a magyar legendából gyaníthatólag Lodomér és társai, vagyis az első vizsgálat végrehajtói voltak.

Eddig három legenda volt ismeretes.

Guarinié, ki azt Avignonban 1340. évben írta.

Ranzáné, ki Hunyadi Mátyás idejében írta, és

A Prayféle magyar legenda. Ez a margitszigeti apáczákkal Nagy-Szombatba, onnan Pozsonyba, ott Pray birtokába, került, ettől gróf Viczay Mihály, ettől ismét Jankovich Miklós vette meg, végre a nemzeti Muzeumba került. Első használta latin fordításban Ferrarius kiadta Pray, utána Vajda Samu. Horvát István még egy bécsi magyar legendára tett figyelmessé, de ez a Prayfélével egynek bizonyult be.

E legenda Horvát István szerint 1276., Toldy szerint pedig 1306 körül íratott. De úgy látszik, mindketten kelténél idősebbé teszik.

Hogy a pápai követek irományai után készült, onnan bizonyos, mert többször egyenesen hivatkozik rájuk, hogy pedig latin eredeti után íratott, a számtalan latinos szószerkezet határozottan mutatja; például „h y z y v a l a m a g a t l e a n y h a m a r m e g h a l a n d o n a k.” Azonban még sem egyszerű fordítás, már csak azért sem; mert mint maga bevallja, az eredetit csak kivonatilag adja. Daczára annak, hogy az eredetihez tartotta magát, mégis néhány botlást követett el.

A nápolyi Margitlegendát múlt évben fedezte fel Óváry Lipót hazánkban a nápolyi nemzeti könyvtárban, s bejelentvén ezt bold. Seitovszky János bibornokprimásnak, ettől nyert felhatalmazás folytán s ennek költségén lemásolta.

Óváry a codexet, mely a legendát tartalmazza, XIII—XIV. századnak mondja; mi a küldött hasonmás után ítélve, XV. századnak tartjuk; de azért erről is, mint a magyar legendáról, állítjuk, hogy e mű maga régibb, s a codex csak későbbi másolat.

Szövege után ezeket mondhatjuk róla:

Bizonyos, hogy V. István halála, sőt még később, a pápai követek itt járta után íratott, mert irataikra szintén hivatkozik. Ez is csak kivonata az eredetinek.

Szerzője külföldi, még pedig hihetően olasz volt.

Íratási korát illetőleg, miután a Róbert Károly alatti 1306. körüli inquisitio, mely végett Toldy a magyar legendát ez év előtről származtatja, bizonytalan, már csak azért is, mert a mondott 1306. évben bizony egy magyar király sem érhetett rá, saját veszélyeztetett ügyét számba véve, e szentesítési ügyet szorgalmazni: mi sem akadályozza, hogy a magyar legendát is későbbi korra ne helyezhessük, legvalószínűbben Guarini legendájával, mely 1340. évben készült a római curiában, jelölve, hogy ott akkor ez ügy tárgyalatott, vagy legalább is kérdésbe jött. Egykorúak a magyar és nápolyi legendák is.

E két legenda kiegészíti egymást. A magyar inkább szárazon előadja az eseményeket, míg a nápolyi elmélkedésekkel bővíti, különösen majd minden fejezetet egy kis bevezetéssel nyit meg, melyekben, s szétszórva a szövegben is igen talpraesetten alkalmazza az írási mondatokat. Két könyvre oszlik, az elsőben Margitunk életét s élve tett csodáit, a másodikban a halála utáni csodákat tartalmazza, s itt mindenestre bővebb a magyar legendánál, sőt egy-két helyen ettől eltérőleg adja azokat elő, mi mindenestre feltűnő, ha meggondoljuk, hogy ugyanazon forrásból keletkeztek.

Kiadásában azon eljárást követem, hogy a szöveget Óváry másolata szerint közlöm a hibák, vagy a kétséges olvasás körüli észrevételeimet pedig mindannyiszor jegyzetekben mutatom ki.

Végre megjegyzem, hogy e legendát az általam szerkesztett Magyar Sion egyháztörténelmi havi folyóiratban teszem közzé.

Julius 22-én, a nyelv-és széptudományi osztály ülése.

Hunfalvy Pál r. tag a bécsi cs. tud. akad. kiadásaiban megjelent, a rumun, vagy keleti román, népet és nyelvet tárgyzó munkák nyomán, s a rumun nyelvről és népről érkezett. A munkák idő szerint következők: „Die slavischen Elemente im Rumunischen“ Miklosichtól, s „Das vorrömischen Dacien“, „Über die griechischen und türkischen Bestandtheile im Römischen“, végre „Dacier und Römänen, eine geschichtliche Studie“, mind hárma Roessler E.-től.

Az ismeretes dacorumani nevezet azt akarja kifejezni, hogy római gyarmatok, mint oltványok, dákok töröl nemzették a mai keleti románokat, kiket már a nyugati román (olasz, spanyol-portugal, francia) népektől való megkülönböztetés kedvéért is, saját nevökkel, rumunoknak lehet neveznünk. Az a kérdés áll tehát elénk: miféle nemzet voltak a dákok? vagyis, mit tudunk a dákokról? A régi görög és római írók a dákokat nem különböztetik meg a getáktól, s mind a két népethráknak mondják. Nyelvüket azon helynevekből és növényi nevekből, a melyek az írónál, s különösen az utóbbiak Appuleius Madaurensisnél előfordúlnak, lehetetlen meghatározni. Nagy tér nyílik tehát arra nézve a találgató hozzávetések előtt, melyek is a dákokban és getákban majd kelteket, majd germánokat, majd szlávokat sejtene. Azonban Miklosich azon tüneményekben, a melyek a mai rumun, bolgár, albaniai, szerb és úgörög nyelvekben fültetszenek, s a melyeket se a görög, se a latin, se a szláv nyelvekből megmagyarázni nem lehet, a régi thrák nyelv hatását, illetőleg maradványát véli megtalálni.

Trajanus, Decebalus dákok királyt legyőzván, a mai Erdélyországba és ennek déli szomszéd tartományaiba, az egész római birodalomból gyarmatokat telepít, 106 után Kr. u. De a római miveltség nem sokáig virágozhaték ott; már Aurelianus 270—275-ben Kr. u. kiűresíté Dáciát, s a dunántúli részekre telepíté a római gyarmatosokat. Erdélyt és határos vidékeit egymásután a góthok és vandalok, a hunok, gepidák, avarok, bolgárok, magyarok foglalák el, s 275-től fogva egész a XIII. századig legkisebb nyoma sine római vagy román, rumun népnek. Csak a XIII. század első két tizedében kelt oklevelek kezdik emlegetni

a blak, vlak, oláh-okat. Ellenben a dunántúli részekben, Thesszaliában, Maczedoniában az V. századtól fogva kerülnek elő vláhok; s midőn Sz. Istvánunk idejében a bolgár hatalom a byzantinus császárok alá került: azon időtől fogva Bulgáriában is tűnnek elő oláhok. Mind a déli, mind ezen éjszaki, vagy bulgár oláhok a régi római gyarmatok utódjai, mit a XII. századbéli byzantinus írók is tudnak. II. Izsák Angelus, byzantius császár 1185-ben III. Béla magyar királynak lányát vevén feleségül, a menyegzői költségek előteremtésére a bolgár oláhokat is meg akará adóztatni. A végrehajtás az oláhok marháira tevén kezét, ezek Péter és Aszan testvérek alatt fellázadnak. A harczoló oláhok a dunáninneni kúnokhoz, kik a mai Moldva és Oláh országokban laknak vala, folyamodának: s ezóta a kúnok társaságában, részint oltalom végett is, mind sűrűbben átjövének a Dunán. A mongolok hadai a kúnokat elemészték, kiknek egy részök, mint tudjuk, IV. Bélánál keresse menedéket és új hazát: az oláhok, kik nyájörzök valának, jobban megmaradának, s nyájaikkal költözködve már előbb is szétterjedének Erdélyországban és Magyarország kelet-déli részein. Mert már II. András oklevelei emlegetik őket.

A tények emez előadásával ellenkezik Béla király Névtelenje, ki már a magyarok megszállása idejéből oláh fejedelmeket nevez meg Erdélyben. A kritika tehát kénytelen az oláhok említéséből is azt következtetni, hogy a Névtelen nem I. Bélának lehetett jegyzője, s hogy ő a maga korának viszonyait helyezi a IX. századba.

Egyébiránt az, hogy hol képződött a rumun nép, legvilágosabban bizonyítják a népnek nyelve és vallása.

Minden nyelv népe viszontagságainak nyomait viseli magán. A rumun nyelvnek egyedi mivoltát az ős (thrák) elem és latin nyelv teszi meg; különösen a latin nyelv grammatikai alakját s nagy részben szókincsét határozza meg, az ős elem abban jelenti magát, úgymond Miklosich, a mit se a latin, se a szláv vagy görög nyelvből megmagyarázni nem lehet, jelesen az articulus hátul járulása, p. o. domnu úr, domnulu az úr. A rumun nyelvet továbbá az ős elemből származható idegenszerűsége s a német elem nyomainak hija különböztetik meg a nyugati román nyelvektől. Ez utóbbi, valamint a hun, avar és kún nyelvek nyomainak teljes hija, világos nemleges bizonyosságai, hogy a rumun nyelv nem képződött a góthok és gepidák, a hunok, avarok, besenyők és kúnok társaságában. Ellenben a szláv, görög és török számos elemek a rumun nyelvben világosan tanúsítják, hogy erre a szlávok, görögök

és törökök voltak nagyobb hatással. A rumun nyelv maga tehát azt hirdeti, hogy nem képződött a dunáninnyi vagy trajánusi Daciában, azaz, a mai Erdélyországban, Magyarország kelet-déli részein, Moldva és Oláhországban; mert ezen tartományokban képződván, 275-től fogva a XIII. század első tizedeiig ezer év folytában germán népek (góthok, vandálok, gepidák, longobardok) meg ugor-török népek (hunok, avarok, besenyők, kunok) uralkodása alatt fejlődött volna, tehát ezen nyelvek nyomait okvetlenül magán viselné. Továbbá ezen tartományok helynevei, jelesen a folyók, nagyobb városok stb. nevei, nem rumun nyelvbeliek, hanem a rumunok által elfogadott nevek. A rumun nyelv tehát a maga mostani mivoltával és szótári kincsével azt bizonyítja, hogy a bulgárok, görögök és törökök társaságában, tehát a dunántúli részeken, a balkáni félszigeten képződött.

Ugyanezt hirdeti a rumun nép hitvallása, s istentiszteletbeli nyelve is. A rumun nép a keleti görög egyházhoz tartozik; ő hozzá bizonyosan már az első században Trajanus után eljutott a keresztyénség, mely az egész római birodalomban terjeszködik vala. Föltéve, hogy a rumun nép a dunáninnyi részeken alakult s a keresztyénséget elfogadott nép volt volna: nem lehet megfogni, miért nem kapták tőlök a góthok a keresztyénséget, miért kellett Ulfilasnak Konstantinápolyból hozni be azt? Föltéve, hogy a rumun nép a góthok, hunok, gepidák, avarok alatt mind folyvást Erdélyben nagy számmal lakott, és keresztyén, még pedig a görög egyházhoz tartozó keresztyén volt volna: nem lehet megfogni, miért nem terjesztették ők a magyarok között is a keresztyénséget; pedig a byzantiusus írók tanúságai szerint több magyar főnök Konstantinápolyban vevé föl azt? S azt téve föl, hogy a rumun nép Erdélyben és a határos vidékeken pogány volt volna: ismét nem lehet megfogni azt, hogy a magyarok a nyugati egyháznak, a rumunok pedig a keleti egyháznak lettek hívei. Végre a rumunok Erdélyben és egybeült a XVII. század elejéig az isteni tiszteletben a szláv nyelvvel éltek és ó-szláv betűkkel irtak vala. Föltéve, hogy e nép a dunáninnyi részeken alakult és fejlődött legyen: a szláv nyelv szereplése isteni tiszteletükben meg nem fogható.

Mind ezen megfoghatatlanságok megszűnnek, ha a történelem tudva lévő tanúságai szerint is elismerjük, hogy a rumun nép és nyelv a Dunán túl, az Aurelianus Daciában, tehát Bulgáriában és a balkáni félszigeten alakult és fejlődött; s hogy ezen részekből már a görög császárok idejében kezdenek a dunáninnyi részekre áttákoltozni.

A nép leginkább nyájörzéssel foglalatoskodván, a nomád költöz-
ködésre alkalmas és hajlandó vala. Észrevétlenül terjeszködik; s mi-
kor nagy számmal tűnik elő Erdélyben, politikai jogtalanságban talál-
juk. Ezen utolsó körülményt is csak az előadott körülmények fejtik meg.

IRODALMI SZEMLE.

AZ ÚJABB SZINKÖLTÉSZET FRANCZIAORSZÁGBAN *).

Szerzőnk legnagyobb terjedelemben, s úgy látszik, legtöbb előszetettel a színházokról írt, mi azonban, közleményeink eddigi határai közt maradva, igyekezni fogunk, hogy olvasóink előtt is lehetőleg érdekes részleteket ismertessünk.

Lássuk először is a Comedie-Française (Théâtre-français) darabjait. Sokkal több új darab jelent meg e színpadon, hogy sem terméketlenséggel lehetne vádolni; s elég szerencsével mutatta be a F e h é r s z e g f ü kellemes prózáját s az E g y b a r á t n é ékes verseit. Mindkettő egy felvonásos kis darab; azonban nagyobb daraboknak is megnyitotta sorompóit, melyek közül egyik megérdemlé a sikert s a másiknak vakmerősége megérdemlé a bukást; annak címe: E g y n ő b ü n h ő d é s e, ennek pedig H e n r i e t t e M a r é c h a l, melynek zajos bukására sokáig emlékezni fog a Théâtre français közönsége.

A F e h é r s z e g f ü (l'oeillet blanche) kedves kis vigjáték, egy felvonásban; szerzői A l f o n z D a u d e l és E r n e s t M a n u e l; tárgya egy régi és új mese, mely a különféle irodalmakban sokféle változatban megjelent.

A rémuralom idejében egy Angolországba emigrált franczia hercegnő azt vitatja, hogy az ő korabeli férfiak nem tudnak úgy szeretni, mint a hajdaniak s nem tudnák magokat a szerelemért lovagiasan feláldozni; s hogy ő otthon saint-waasti kastélyában egy egész tábla fehér szegfűt hagyott, melyre bánatosan gondol vissza, s fogadna, hogy nincs lovag ki annyira hódolna a nőknek, hogy el merne menni s eszeretett és nélkülözött virágból — a vad forradalmárokkal és a guilotinenal

*) L'Année littéraire par Vaperau. Paris 1866.

daczolva — bár egy szálat hozna. Egy fiatal ember, még csaknem gyermek, felveszi a keztyűt; ő daczolni fog a halállal, hogy eleget tegyen a szép hölgy szeszélyének; egy halászbarkában kiköt a forradalmi Franciaország ellenszenves partjain.

Megérkezik a hercegnő kastélyába, hova mint egy tolvaj titkon lopózkodott be s rögtön halál fia, ha fölfedeztetik. Az uri lakban a komor és szigorú Vidal lakik, convent-párti s a régi aristokraták ellen hazafi szent gyűlölettel viseltetik: sőt személyesen is érdekelve van, mert nejét egykor egy úr elesábitotta, miért az egész osztályra kiterjed boszúérzete. Leánya nem kevésbbé köztársasági érzelmű s azonkívül jegyese egy a vendeeiek ellen küzdő hősnek. Az ifjú emigranss tehát egész vidámon valóságos oroszlánbarlangba érkezett.

Partraszállását megtudták s a tömeg fegyveresen nyomozza; a kastély egy pavillonjába menekülve, ott a forradalmár leánya, Virginia polgárnő fedezi fel, ki szigorú levén mint a törvény, mint honleány szívesen átadná a hóhérnak; de a hősi gyereknek ifjúsága, kelleme, vakmerő bohósága meghatja és elhatározza, hogy meg fogja szabadtítani. Még az atya is, a nemesek elleni gyűlölete daczára, enged leánya kéréseinek és segít az ifjút az őt kereső fegyveres parasztok elől elrejtetni. De az ifjú nem útazik el, míg a legszebb fehér szegfűt is magával nem viszi. Azonban a sok szegfűt kitépték elhányták s helyére hasznos növényeket ültettek; csak egy tö maradt meg, melyet a polgárnő gondtal nevelt jegyese emlékére; s így bűn lenne száráról leszakítva a haza ellenségének adni. Látván, hogy a nyakas száműzött inkább kész a halálra menni, mint a győzelmi jel nélkül Angolországba visszatérni, Virginia végre megteszi az áldozatot s az ifjú ember utána irányzott puská tüzek daczára épen s egészségesen érkezik az angol partokra. A szigorú honleány áldásaival kíséri s köztársasági jegyese iránt való szerelmére a melancholiának vékony felhője száll.

A tárgy igen is finom — és meg kell vallanunk finomul is van kezelve. Alig képes többre, mint hogy egy regény kezdetét képezze; csak egy első álom s ekkor is sokkal alkalmasabb elbeszélésre, mint cselekvésre, gyakorlott toll csinos novellát írhatott volna belőle. Szerzők azonban egy kis, benső izgalomban gazdag drámát alkottak. Egy mosolylyal deríték fel a rémület korszakát, egy édes könyeseppet vegyítének a véres emlékek közé, s a történelem szigora mellé a legenda kellemeit helyezték; e művek az én meggyőződéseim szerint sokkal inkább sikerült, mint az első, a *Dernière Idole*.

De midőn Lepine úr ezelőtt két évvel kiírta valódi nevét, miért kellene most Manuel Ernő álnév alá rejtőzködni? Morny herczeg titkára, igaz, hogy azóta magas hivatalba jutott—de nem hiszszük, hogy valami szégyelni való dolog legyen, ha bárki is jó és esinos művével Molière színpadára lép!

Most azonban egy komoly darabról szólunk, melynek czíme *Supplée d'une femme*. (Egy nő bünhődése) s írója nincs megnevezve. Erre nézve elmondjuk a mit mindenfelé beszélnek, lapokban úgy, mint szalonokban.

Már egy év előtt hirdették, hogy Girardin Emil egy darabot adott be a *Théâtre Français*-hoz, melyet az író hírneve miatt azonnal tanulmányozni kezdtek, hatalmas jelenetei közt azonban voltak oly dolgok is benne, melyek az egészet compromittálhatták volna.

Egy embert kelle keresni, ki a közönség izlését ismerve a szügle-
tességeket szépen kidomborítsa, meghívták tehát az ifju Dumas Sándort, s a mint egyszer a darab kezén átment, többé senki se kételkedett a siker felől. Midőn azonban előadásra került a darab s csakugyan sikert aratott, a rendező a sürgető közönségnek azt felelte, hogy a szerző ismeretlen akar maradni.

A mű maga magát ajánlotta; egyszerűsége, átlátszósága és erőteljessége mindenkit meghatott. Tárgya oly régi, mint a színpad s általános czíme lehetne: a házasságtörés következtelenségei vagy a férj bosszúja. És a személyzet lehetne csak is három; a nő a férj és a kedves. A nő bünhődését megalapítja azon ballépés, melyet kedvesével, férje ellen elkövetett, s e helyzet annyival nehezebb, hogy egy gyermeke is van, élő bizonyoságnul s örök szemrehányástul az elkövetett bűnért.

Dumont asszony a gyengeség órájában engedett egy ifjú spanyol, Alvarez, heves szenvedélyének, ki férjének, a gazdag bankárnak, barátja s vagyonának megmentője; mert egy pénz-crisis alkalmával az ifjú milliói menték meg a bankárt a fenyegető bukástól. E házasságtörésből egy leányka született. Azóta a szerencsétlen asszony rabszolgájává kedvesének, ki féltékeny a férjre. A kettő közt való hasonlítás a kedvesre nézve nem előnyös. Alvarez uralkodni vágyó, erőszakos, míg a férj végtelen gyöngéd és jó. A nő szíve rég elhagyta büntársát; s egészen férjének élne, ha a múlt emléke nem állana útjában. Leánya a legenyelgőbb szeretettel szereti atyját, kit a törvény annak nevez, s az atya is szeretetének egész mélységével ragaszkodik a leányhoz, mely nem az övé. Ime a nő

bűnhődése, mely már hét év óta tart, s magában is elég kegyetlen volna, ha különben az események és szenvedélyek reá nem zúdulnának is.

A nőnek férje iránt való régi szerelme egészen viszszaér, s ezt észrevévén a kedves, diühösködik, s úgy beszél, mint a helyzet ura; a nőt a bűn tudata mindig lenyűgözi. Más felől a viszony sem maradhat örökké rejtve, egy szobalány csacsogása s egy barátné roszakaratú ki-mélytelensége az egész környezetnek tudtára adják. Gondolható, hogy nemsokára a férj is tudomására jön mindennek. A kedves tanácsolja vagy is parancsolja a nőnek, hogy meneküljön vele. Ez pedig kifáradva a ránehezülő járom alatt s nem lévén képes folytatni a titoktartás és szembeszállás küzdelmeit, a levelet, melyben a kedves ez utolsó lépést követeli, maga adja át férjének. A férj előbb nejét, aztán önmagát gondolja örültnek; végre eszmél s jelen és múlt borzasztó fényben áll előtte, érteni kezdi, hogy a boldogság, melyet maga körül képzelt, csak egy hazug álmom, s hogy a gyermek, kit magáénak tartott, egy idegen lény; e gyötrő kinok között megalkotja boszútervét.

És a férjnek e boszúja, vagyis igazságszolgáltatása nemes és borzasztó egyszersmind. Nem fog verekedni méltatlan barátjával, mert ha nem ölné meg, hol maradna az elégtétel s ha ő maga esnék el, hova lenne akkor az igazság.

A bankár bölesész és Rousseau tanítványa, követeli, hogy az áruló Alvarez rögtön vegye vissza a kölcsönzött négy milliot. A világ nem tudja a körülményeket; s a bankár meghukik. Az asszonynyal pedig levelet írat, hogy ő a szegénységet nem tűrheti s anyjához megy vissza. A fiatal leánynak tetszésére bizza, hogy három közül válaszson. Az ifjú leány nem a gazdag (a valódi) apát választja, s nem is anyjához megy, hanem a szegénynyé lett atyjánál marad. A szerencsétlen anya kétségbeesve kérdi:

Hát leányomat soha sem fogom-e többé látni? „Talán!“ felel a férj; s e halvány reményt nyújtó szóra a függöny legördül.

Ime az a nő bűnhődése. Sem pisztolydurranás, sem tördöfés, sem párbaj, sem öngyilkosság. Az igazság és erkölcsiség az ész és a jellem felsőbbsége által győzelmeskedik. A helyzetek logikája elégséges, hogy a kötelesség megsértett érzetét megboszúlja. A nemes érzelmek ékes szólása diadalt arat a szenvedélyek felett. Talán kissé sokat is szónokolnak a fő személyek; s az eszmék és a stylus gyakran emlékeztetnek Genf romantikus bölesére, s a No u velle Heloïse és Emile befolyása félreismerhetlen. Szóval, az egész darab az 1830 körül divatban

volt modorra emlékeztet, mikor az erkölcsi, társadalmi és bölcselmi eszméket még a színpadon is vitatták.

Ugy hallottuk, hogy Girandin e darabot ifjú korában írta, de akkor az ismeretlen ifjú munkáját visszavetették. Azóta irományai közt szunnyadt, míg most egy ügyes kéz teljes fényében támasztotta fel. Mi csak üdvözölhetjük e szerencsés anachronismust, melyben a korai tehetség erőteljes eredetiségét a jeles átdolgozás annyira élvezhetővé tette.

Még egy kis darabot említünk meg, czíme: *Egy barátné*. Egy felvonásos darab s írta Emile Bergeret, egy egészen fiatal ember. S azt mondják, hogy Madame Brohan pártfogása által jutott az elő adhatás szerencséjéhez. Csak két személy van ben Richelieu, a híres államférfi, s egy marquis-né, kit Brohan személyesített. Elegáns, finom versek s valóban szép nyelv. Semmi cselekvény, semmi cselszövény, az egész darab rövid s mégis lassú. Csevegő társalgás a szerelem és barátság árnyalatai felett.

A nő barátsága régi kedvese iránt vagy igen sok vagy igen kevés; a nő gyűlöl vagy újra szeret. Egy szép marquis-né a mérsékelt égvő alatt akar maradni a nagy Richelieuvel szemben, ki hozzá hűtlen lett — mert szerelemről szó se lehet; a szerelemben ő örökké valóságot akarna; Richelien csábításai azonban ráveszik, hogy még egy napra szerezse. Enyi az egész darab; s meglehetősen tetszésben részesült.

A negyedik új darab *Henriette Maréchal* írták a Goncourt testvérek, s prologot írt hozzá Gautier Theofil, de ennek daczára, habár az is hozzá járult, hogy legmagasabb pártfogás segíté e színpadra — a darab tökéletesen megbukott.

Ezenkívül még egy pár másodrendű darabot halásztak el az Odeontól, köztük Laluye „Tavaszzal,” czimű kellemes idylljét.

Lássuk másodszer az Odeon színházat. Adtak ugyan elő egy pár új darabot, de a *Villemarquis* (Sand Györgytől) népszerűségét s mondjuk ki irodalmi becsét, — a múlt évben adtak elő — egyik se közelítette meg. Két, egy felvonásos darab, az *Oncle Sommerville* és *Lisez Balzac* elég csinos mindkettő s mindkettő azon végződik, hogy a látszat és a cselszövények daczára van még becsületes nő a házasetben. Aztán jött a *le Second Mouvement* czimű vigjáték, három felvonásban. Azt szokták mondani, hogy az első gondolat a legjobb. E vigjáték hősei sohasem követik az első gondolatot (érzést vagy ösztönt) s e miatt mindig balfogásokat tesznek, s akaratuk ellen hamis, gyakran komikus helyzetbe jönnek; van némi eluméség az

íróban, de általában véve a darab nagyon gyenge. És nem sokkal értőbbet a *Madame Aubert* című is. Ez egy ifjú Dumas-féle melo-dráma, melyben egy bűneit szánó-bánó híres világi nő reátalál 20 éves fiára, ki mint törvénytelen gyermek, valóságos atyjának törvényes fiával és így atyai fivérével verekedni akar. Mindez azonban az atya és anya közbenjárására elenyészik s az ifjak egy egy derék leányt kapnak nő-fül. a becselenség szerencsétlenségét érző anya pedig zárdába vonul. Az Odeon közönsége érzékeny könyeket hullat az ilyen darabokon, de a kritika nem sok rokonszenvet érez az efféle bánkodó Magdolnák iránt, kik 20—25 évig ragyogtak a bűnben, az örömben, és gondtalan fénytűzésben.

Valamivel érdekesebb volt a *Parasites* című, hol oly emberek vannak előállítva, kik mások munkáját, pénzt, hitelét, családi kényelmét felhasználva magoknak semmi vagyonuk sincs, nem dolgoznak, nem házasodnak s mégis mindent élveznek.

Az év vége felé az Odeonban Musset Alfrédnek egy darabját adták elő, mely az író életében, nem került színre; címe: *Carmosine*, s prózában van írva. Mindazok, kik irodalmunk iránt érdekléltek viseltetnek örömmel hallgatták e feledésbe ment darab előadatását. A *Dictionnaire des Contemporains* nagyon is téved, midőn azt állítja, hogy szerző a *Théâtre français* számára írta. A még részletesebb *Littérature française contemporaine* és a *Dictionnaire de la conversation* még csak meg sem említi. E darabot szerző a *Presse* számára írta. Tudjuk ugyanis, hogy Musset legtöbb darabja tárczában, szemlékben, különösen a *Revue des deux mondes*-ban látott napvilágot. *Carmosine* nem vigjáték, hanem egy idyll egy tündérmese, egy ezeregy éji monda. Ha tárgyát elmondjuk így kell kezdeni: Volt egyszer egy király és egy királyné, hogy melyik országban, az mindegy, Szigiliában, Olasz- vagy Spanyolországban, szóval olyan helyt, hol a nap heve forró, a természet mosolygó szép, a szívek gyöngédek és a hang zengzetes. A király szép és vitéz volt, a királyné jó és szép; egy fiatal szép polgár lány egy szép ifjú jegyese hirtelen csak bele bolondúl a király szépségébe és dicsőségébe. Ez a szerelem villámként sújtja rá s két év óta emészté a titkos tűz. Jegyese távol vidékről jő haza, szebb és szerelmesebb mint valaha, a leányka gyöngéden visszautasítja, s meghalni készül, de a király értesül ez életölő reménytelen szenvedélyről, értesíti a királynét is s mindketten eljönnek, hogy a szegény haldok-

lót vigasztalják, de többet tesznek, meg is gyógyítják s visszaadják jegyesének.

E pásztori költeményben sok az érzés, a kellem, és gyöngédség s kezdetől végig a költészet illata áramlik róla szét. Keresetlen ártatlanságait örömet hallgatva, meg tudjuk bocsátani a szerző egy s más hibáit, de midőn ép a *Carrosse* szerzőjében diesérlik a drámai geniust s francia Shakespearenek nevezik, kevésbbé érezzük valódi előnyeit s bosszankodunk, hogy oly tulajdonságokkal ruházzák fel, melyekkel soha sem bírt. Szép dolog diesérni a holtakat, de miért nagyítani tehetségeiket? Ez által igazolatlan ellenhatást támasztanak. *Carrosse* megérdemlé a szíves fogadást, melyben részesült, de drámai igényeknek meg nem felel.

Előadták Murgernak a *Vie de Bohème* című darabját, melyet 15 év előtt nagy hatással adtak a *Varietésben* s ámbár most is tetszett, de Páris azóta egészen megváltozott. A czigány élet végkép eltűnt — mintha azóta századokkal vénült volna a világ! E népszerű alakok nagy része, melyek még tegnap oly élénkek, oly meglepően igazak és valódiak valának, ma már nem léteznek. E vidám gyermekei a nyomornak a pajkos grizettek; e nagy reményű szerencselovagok, e hősei a szeszélynek és véletlennek ma már hihetetlenek. Nem ismerünk többé rájuk, nem értjük érzelmeiket és beszédüket. Az új Párisból eltűntek a szűk utczák és padlásszobák s romolván a kalitkák, a madarak is szétrepültek.

A *Gymnase* egypár darabjával roppant sikert aratott. Adott ugyan több új darabot, de maradandó becsesül egy sem bír, habár a közönségnek nagyon tetszett.

Első helyen a Sardon híressé vált *Vieux Garçons*-ait (Agg legények) említjük, bár ez sem maradandó becsű mű, de nagy és tartós sikere volt. A tárgy nem új, de kidolgozása által eléggé meg volt ifjítva.

Sardon egy lövéssel két ezélt akart elérni: drámai izgalmat és erkölcsi tanulságot. Műveiben többet ér a drámai elem, mint az erkölcsi oktatás. Azok a szép diettiók a házasság előnyeiről s a nőtlenség hátrányairól csak az író vagy még legfeljebb a színész ügyességét bizonyítják; igazi tanulságot a jellemek és helyzetek valódiságából meríthetni. Sardon egyénei által a megalkotott helyzetekben sokszor hatásos, drámai, megragadó jeleneteket idéz elő, de nagyon is kevésbé ügyel arra, hogy a hirdetett erkölcsi elvekkel összhangzatban működjenek. Miért fog hát a predikáláshoz? Szónoklatainak becsületessége megnyeri a szigorú er-

kölesbírákat, szép stylje az irodalmi embereket; a szenvedélyek merészsége magával ragadja a tömeget s ekként az egész közönség tapsol műveinek.

Szerző két, egyenlő számú s egymással ellenkezésben élő táborot állít a színpadra. A nőtlenség Curiatiusai s a házasság Horátiusai küzdenek egymással. Ellenkezőleg azonban Albánia és Róma képviselőivel Sardou harcosai nem a legméltóbb képviselői azon táboroknak, melyekből ki vannak választva. Ha Sardou fontosságot helyez vala a küzdelem ki menetelére, jobb harczosokat kellett volna választani. A házasság, a családélet elméletének kelle győzni, mert így parancsolja a lelkiismeret, de a győzelem nem-igen diaszteljes, mert az ellenség nem-igen volt félelmes.

Isten- és embertől elhagyatott nőnek kelle annak lennie, ki elesá-
bíthatni engedte volna magát a gonosz szellem ily nyomorú képviselői által. A férjeknek rettentő ostobáknak s ugyancsak vén tuskóknak kellett volna lenniük, hogy nejeik ez elkoptatott, fogatlan agglegényeket többre becsüljék, kik házaikban nem is a tiltott gyümölcsöt, nem is a szenvedélyek viharát, hanem téli unalmaik ellen egy kis menedéket kerestek, egy szögletecskét a kandalló körül s egy kis ápolást köszvényes bajaikban. Ezen agglegényeket inkább a nőtlenség rokkantjainak lehetne tekinteni. Az első köztük Mortimer, egy hanyatló Don Juan, 50 éves, de amnyit élt, hogy többet mutat, ránczos, kissé kopasz, de még élénk emlékezetben tartja régi merészségét, hat párbaja volt szerelmes historiák miatt s még most is hiszi, hogy vágytársától menekülhet egy kardesapással, s hogy bármely nőt leigéz tekintetének s szellemének bá-
jával. Teljes hite van esábitói hivatásában, Lovelacénak tarja magát, mintha az idő semmit sem változtatott volna rajta és körülte; nem érzi, hogy a vétek is változtatja alakját, mint minden a világon; hogy van kora a esábitásoknak, s hogy a korszakok feleserélése által nagyon hamar nevetségessékké leszünk.

E korszakesere még felülőbb a második esábitónál az öreg Veaucourtoisnál; mindenesetre eredeti, de torzított alak, kiélt és kimerült, nagy gonddal rejtegetvén éve nagy számát. Divatos öltönyökbe erőszakolja tagjait, kis cipőkbe lábait, pedig a legkisebb erőlködés élénk fájdalmat okoz a szegény köszvényesnek. Ingadozó parókája nem képes elrejteni teljes kopaszságát, s a viesorítás, mit ő mosoly-
nak tart, meszszi-
re mutatja hamis fogait. Im ez az a nyalka legény, ki képes mulatság tárgya lenni, de nem képes, hogy bármely családélet-

ben zavart idézzon elő, mert nincs asszony, ki egy ily széptevő vallo-
másaira hangos kacajra ne fakadjon.

A harmadik agglegény Clavières, valamivel fiatalabb, s színezet-
len újongza a rettenetes hadseregnek, az úgynevezett éhes farkasok-
nak, kik ellen a házas élet három pásztori tanyáját kell megvédeni.
A három férj közül Chavenay az első, nem valami szellemdús, ked-
ves ember, de azért könnyen megállhat oly ellenségekkel szemben, mi-
nőket író a színpadra hozott. Társa Bourg meglehetősen száraz ember
Troènes pedig tökéletes bárgyú. E három férj mellett a három ifjú
nő egy kissé matkodik, egy kissé ábrándozik, és tétlenségükben csupa
időtöltésből a tiltott gyümölesről álmadoznak és szívesen végig játsza-
nának egy kis regényt, ha az alkalom, az ördög, valami ügyes, merész
ifjú képében mutatkoznék.

Mortimer úr biztatja őket, s a maga részére ki is választja Cha-
venay asszonyt, udvarol neki, beszélni kezd a szerelemről, azonban
alig vesszük észre, hogy miként egy sokkal ifjabb, szebb és izletesebb
falat felé fordul figyelme.

Ez ifjú hölgy Chavenay úr húga és az ifjú Nantia jegyese: Antoi-
nette. Ő szereti választott ifjút s nem érti és nem foghatja fel, hogy
más is szerethessen, s más is követelhetné, hogy szeresse.

De Mortimer megkísérti. Véletlen alkalom könnyen szobájába
vezeti az ifjú hölgyet, s ő hirtelen kész pokoli tervével, hogy a lánykát
megejtse. A mint a hölgy az ismeretlen szobába lép, ő elibe áll, szíve-
sen köszöntik egymást. Aztán Mortimer megkezdi gyűlöletes kérdezős-
ködését, hogy a lányka kedélyvilágának rejtélyeibe láthasson. A leány-
ka nevetve és bizalommal felel--a férfi alig burkolt szavakkal mondja
el szenvedélyét, dühét. A leányka nem érti, nem jön zavarba, s an-
gyali tudatlansága jobban védi, mint bármű szemérem. A vén kiesa-
pongó utoljára megindul, elbámúl, s elérzékenyülve, hogy a leányt
megmentse, gyorsan elküldi. E jelenet a darab legszebb része; si-
kamlós, nehéz, egyetlen roszul alkalmazott szócska compromittálta
volna az egész darabot és így a mint van megkettőzteté sikerét.

Az eddig lassú menet itt rohanóvá lesz; az ifjú Nantia meglátta,
hogy mátkája a Mortimer szállásán és szobájában volt; Mortimert párbaj-
ra hívja, ez elfogadja és készül s régi leveleit rendezve nyomára jő, hogy
Nantia az ő fia! No hiszen vannak keserves jelenetek! Végre kitisztul
az ég és mindnyájan boldogan távoznak el a közönség elől, kivéve az
öreg Veaucourtoist, ki vidéki szépségeket fogdos a párisi szin-

házak számára, s mindig megcsalatik és elárúttatik, míg ő senkivel sem tudja elhíttetni, hogy még ifjú s hogy a nők még kedvelik.

Az „Agglegények“ című darab is hasonlít Sardou többi műveihez abban, hogy van egy eszméje, mely teremté, alkotó és vezérli, de később ez eszme szétfoszlik és se a jellemeiben, se a helyzetekben se a mesében fel nem lelhető.

Még úgy tetszik, mintha az eszme terhére lenne a szerzőnek, mint valami nagy fegyverzet egy harczosnak, ki a csata hevében veszi észre, hogy nem neki való az a nehézkes dolog s hirtelen könnyebb fegyverek után kapkod, melyeket sokkal nagyobb ügyességgel forgat. Sardou a részletek embere volt és lesz, mindig gyönyörű jelenetei s kitűnő irálya van. Szónoklatait az Agglegényekben sokkal szebben alkalmazza, mint máshelyt. Minden darabján látszik, hogy rögtönözve van írva — de az „Agglegények“ rögtönzése fényesen sikerült, ragyogó tünemény, mely öt egész hónapig minden este gyönyörködtetett a Gymnase közönségét.

Több igénytelen darabok után szerzőnk dicsérettel szól a Rosszul örökölt leányokról, szerencsés kis darabnak nevezi. A magyar közönség is látta — de színészeink meglehetősen gyengén adták elő, röstelték tanulmányozni e kedves kis játékok.

Azonban lássuk a Vaudville színházat; itt is egypár ismerős darabról szólhatunk, minők: Az erdő szépe és a Benoiton család; a többi itt előkerült darab nem is igen érdemel említést.

Másfél év óta a szerencsétlenség egymásra tolult a Vaudville színházban, egyik darabja a másik után bukott meg; hiába hozta össze a legjobb erőket, hasztalan szólítá fel a legjobb írókat, minden igyekezetének bukás, veszteség volt a vége; magán kezek egy más után állottak félre a kibérléstől, aztán társulatok vették ki, de az elszálló szerencsét nem hozhaták vissza, pedig minő napjai voltak egykor a „Kamélias hölgy“ a „Szegény ifjú története“ korában! Legzajosabb bukás volt, midőn a mindenfelől kedvelt Octav Feuillet-et szólíták fel darab írásra, s ő azonnal meg is írta a La belle au bois dormant (az erdő szépe) című darabját s ez is kéréllhetlenül és menthetetlenül megbukott.

És nem is volt jobb sorsra érdemes. Szerző nem merte vígjátéknak nevezni, félt a kritikától — drámának keresztelte, s aztán fölvonásokra és képletekre osztotta, mint a boulevardi színházaknál szokás. De minden pathosza mellett, a közönség nem talált benne drámait.

Se gyilkosság, se mérgezés, se törszúrás nincs benne. Van ugyan egy gyilkosság kezdete, egy lázadási mozzanat, egy öngyilkossági gondolat, de mindez megáll a fél úton. A fegyvert lehoesátják, a fejsze lehanyatlik, s az utolsó kétségbeesés örömteljes életkedvvé változik. A drámai elem mind hamis, s a darab két házassággal, az ész diadalával és mindenkinek boldogságával végződik. Mi hát ez „Az erdő szépe“, mely nem akar komédia s nem tud dráma lenni? Egyszerűen valóami látványosság, innen-amonnan szedett részletekből összeférezelve, de se a szemnek, se a szellemnek nem tud tetszeni. Mint műnek nem lehet nevet adni — s mint színműnek az a szerencsétlensége, hogy sokkal gyöngébb darabok arattak már sikert és színpadi szerencsét. De mind hiába a bukás keserűségét a *Vauville* érezte. Girardin is sorompóba lépett *Deux Soeurs* című darabjával s ő is mint a többi megbukott. E darab különben valóságos szörny. Végre azonban felderült az öröm napja s a *Vauville* egy darabja leirhatatlan sikert aratott — s roppant pénzt hozott össze, kárpótolva az eddigi érzékeny veszteségeket. 1865 november 4-én adták először Sardou vigjátékát a „*Benoiton család*“-ot. Olvasóink bizonynyal emlékeznek, hogy Dupin az ősz szónok a franczia felsőházban mondott egy beszédében mennyire kikelt a nők fényűzése ellen. E beszéd nagy izgalmat idézett elő a társaséletben s élénk vita tárgya volt a miveltebb körökben az egész világon. Bö tárgy a papnak, alkalmas volt az államfőügyésznek is, széles tér a festőnek, a torzképek rajzolóinak s valóban háladata-datos mező a vigjátékírónak is. Sardou nem is késett megragadni az alkalmat, a tárgy kényelmességének s a közvélemény izgatott hangulatának összetalálkozását tökéletesen kizsákmányolni — magával a dráma milyenségével nem sokat törődött. Nem egy fényűző nőt, hanem egy egész családot állított élénkbe, alakra alakot halmozva, hogy mintegy nyüzsgőnek képzeletünkben. Mintha állatsereglet előtt állanánk, melynek egyes tagjait mutogatja a mester, szóval az egész darab egy sajátságos kiállítás. S hogy a darabot ismerhessük, elég ha ismerjük a személyeket.

Benoiton egy gyáros, kit gyakorlatiassága milliommossá tett; s ő semmi sem egyéb, mint egy pénztermelő gép. Nejének fő jellemvonása, hogy soha sines otthon. Egész játék alatt halljuk, hogy futtatásokra, látogatásokra ment, vásárlásokat tesz, s bár a néző egyszer sem látja, teljesen megismerheti. Őt gyermekük van, mind ugyanazon anyagból — szülicik hű képmásai. Három leány s két fiu. A nagyobbik leány

Mártha, egy világias pazarló ifjú asszony, hozományának jövedelme nem elég öltözkékére. Férje Didier egy nagyon is elfoglalt üzleti ember. Paul de Saint-Victor, e mű szellemdús bírálója, azt mondja ez ifjú párról: „E családban nincs semmi bensőség, inkább összeszövetkeztek mint összepárosultak, valami társulati viszony van köztük, hol a férj a bevételt s a nő a kiadást képviseli. Csak úgy találkoznak egy-egy pillanatra a mint az országutakon vagy vasutakon egymás mellett elhaladó kocsik.“ Mialatt Didier üzletekkel halmozva elad, szerez, vásárol, börzére jár, irodájába vonul, megy a hitel intézethez, számítol, írja jegyzeteit, leveleit, olvassa a távsürgönyöket: azalatt neje Mártha ékszereket vásárol, csipkéit redőzi, lapozza a divatrajzokat, tanácskozik szabójával és négyszer öltözik naponként. Egyetlen nyájas intése, egyetlen édes szava sincs a rabszolgához, ki hozzá van lánczolva, hogy hiúsága zugó malmának kerekét forgassa! Alig hogy rizsporos homlokát hidegen oda tartja, hogy mentében megcsókolja.

A való szellemdúsan van fölmutatva a párisi házaselet e világias rajzában, s a Benoiton családnak e része legnagyobb figyelemmel van előállítva.

Martha nővérei, két férjhez adó lány, kik oly fényűzést folytatnak, hogy nagy vagyonuk daczára elijesztik a házasulókat. Rettentő öltözékekben kocsikáznak a séta téreken; fogadnak a futtatásokon, paraszt nyelven beszélnek; úgy öltöznek mint a szajhák; ártatlanok, de egyebet mutatnak. Kamilla nagy ló-ismerő, valóságos jokey viganóban; sok ismerettel beszél a gyepről, tapasztalt lovászok nyelvén. Jóhanna a művészzel foglalkozik, másolja a galleriák képeit, s Correggio Antiopeját csak azért nem, hogy a mama illetlennek találja.

A Benoiton fiuk nénjeikhez teljesen méltók. Theodule egy korán érett vásott kolegyista, ki úthban van, hogy valami korbély tekerővé váljék. Füstöli a szívart, mely majd megfojtja, egy clubbot alapít, s a kis színházak kis hölgyei után járkál, s nénjeinek bizalmasan elbeszéli korához nem illő bűneit.

Ösese Benoiton Fanfan még erősebb anyagból készült, mint bátyja; még csak 6 éves s már börze játékot űz a levélbélyegekkal a Tuillériák gesztenyefái alatt, és a nagy börzének sincs ügyesebb hajhásza, mint ő. És midőn atyja erre nézve tanácsot ad, azt feleli: komolyan nem beszélhetsz így; mintha mondaná, nem értesz hozzá; lefőzi az ügyetleneket, s kerüli a kitanúltabbakat, haza jövő pedig azon igyekszik, hogy atyja pénzes szekrényét feltörje. És mindez az atyai nevelés el-

veinek gyümölcse. Tiszteletlen és idétlen tolakodása, korához nem illő eszméi valóságos szörnynyé teszik e gyermeket. És ez Sardounak legláztóbb alakja mindazok közt, kik valaha tapsra ingerlék a közönséget.

De a Benoiton család grotesk alakjai nem elégségesek, szükség van mellékletekre is, s a torzalakok vonzódnak egymáshoz. Formichel és fia méltók egymáshoz s mindketten méltók a Benoitonokhoz. Nagyon hatalmasok az üzletezésben és számításban. Az ő szemek előtt bármely érzelem a legkisebb tallérral sem jöhet mérlegelésbe. Miként Fanfan Benoiton, úgy Formichel a fiú is megelőzte atyját, ki a fiút a szerzés törvényeiben nevelte fel, legszilajabb szenvedélyök tárgya a pénz, ez vallásuk, ez dicsőségük. Önzésük öntudatos, s elveiknek úgy szólva sajátoságos szemérme és lelkiismerete is van.

Még egy női rokon is van a Benoiton családban, Adolphine kisasszony, egy vén férjhezadó lány, ki nevetséges öltözeke mellett egy esomó rozsz tulajdonnal is bír. Irigy, rágalmazó, rosszszívű, s az utolsó előtti divat szerint rettentő ezifrán öltözik.

Minő cselekmény fejlődhetik ki e személyek között? De meg kell még említenünk e kiállítás látogatóját és mutogatóját. A látogató Champrosé marquis, egy vagyoniilag bukott világfi, ki házassággal szeretne újra lábra állani.

Egy kis örökség képessé teszi, hogy újra megjelenjen a világban s nőt választhasson a melyet akar. A Benoiton családhoz útasítják, megjelen, szándékát észre is veszik, de nem nagyon vágnak reá.

A mutogató egy nő, Clotilde. „A Benoiton család — mondja Saint-Victor — egy sereg; öltözkük, tulajdonaik a satirai elem. Clotild őket osztályozza, rendezi, kiállítja, bemutatja, beszélteti: „Jöj közelebb Camille, beszélj, mint az angol jokeyk; mutasd szoknyádon a lófejeket — Johanne, nyisd fel a szádat! És most Champrosé úr figyeljen különös nyelvet fog hallani. Theodule mutasd nevelésedet. Fanfan próbáld felnyitni atyád pénzes szekrényét stb.“

Egyegy pillanatban azt hiszi az ember, hogy Clotild viasz-hábot mutat; de nemcsak mutatja őket, hanem bírálja is és korhácsolja a fényűzést s egész szónoklatot tart a régi egyszerűség mellett; ezért mondák némelyek, hogy a B. Cs. hasznos erkölcsi darab, mely megrója a fényűzést. Clotild azonban még többet is tesz, tanítja a házassági szabályokat s igen sok bajt szerez magának, azonban siker nélkül, Champrosé ugyanis kimondja, hogy neki Adolphine semmi áron sem kell. Ezért a vén leány egészen felmérgeződik és boszút forral. In-

kabb Johannát akarná, ki szélsőségei mellett is szép és sok természetességgel bír. De oly szavakat használ, mint egy szakácsné, s minden szó hideg fürdőként zuhan a marquis úr hajlamára.

Benoiton méltó vőnek az ifjú Formichelt tartja; ez felszámítja Camille hozományát és reményeit, hozzá számítja saját vagyonát és jogait atyja vagyonára s az eredményt kielégítőnek találva, elhatározza hogy elveszi Kamilla kisasszonyt, míg ez pompásan megszökteti magát egy rokon segéd által, vagy is oly szöktetési jelenetet játszik el, mely eléggé compromittálja. E közben Johannát is annak gondolják, a mi nem, de a minék látszik s valami részeg úrfi arczon csókolja, s ettől megrettenve lemond eddigi szokásairól. A semmirekellő Theodule pedig éjszakai zavargásért befogatik s a szomszéd örtanyán hál. A kis Fanfant pedig a szöktető rokon champagnéivel leitatja, tehát ágyba kell fektetni. Ennyi a vigjátéki esemény a „Benoiton család“-ban, s bizony meg kell vallani nem sok; de van benne dráma is, ez foglalja el a két utolsó felvonást és természetes, habár tökéletlen fejleménye a személyek helyzetének. Didier Clotild tanácsára meg akarja szüntetni eddigi szörnyű elfoglaltatását s nejével bensőbb viszonyba igyekszik lépni; Mártha fel akarja használni e gyöngédséget s még több pénzt kér öltözkékére. Az erre keletkező vita azzal végződik, hogy egymástól még messzebb távolodnak. Mártha azonban férje akarátja ellenére megvásárol egy több ezer frankos esipke ruhát, sőt ki is fizeti. Hogyan? ki adott pénzt? Ekkor egy névtelen levél, melyet a vén leány Adolphine írt, azt adja értésére, hogy Champroscé neje szeretője. Egy-két körülmény valószínűvé teszi a dolgot. Mártha mindig zavart Champroscé előtt, s egykor találkozta a Tuillériák kertjében, midőn Mártha leányával sétált.

Borzasztó kétély száll Didier szívébe, hogy mióta tarthat e viszony, s vajon leánya az ő gyermeke-e. Holott az egész viszony abból áll, hogy egy fürdőben Mártha játszott s többet vesztett mint a mennyi pénze volt; Champroscé hogy a botránytól megmentse, kifizette, s a Tuillériák kertjében a találkozás abból állott, hogy Mártha a pénzt visszafizette. Azóta nem látták egymást. A esipke ruhát pedig a futtatáson fogadás által nyert pénzzel fizette ki.

Didier nem hisz e magyarázatoknak s azután is mindig levert; Clotild ekkor a két férfi előtt beszéli, hogy a kis leány beteg, Didier sáppadoz, Champroscé udvarias sajnálkozását fejezi ki. Clotild tovább megy, s azt meséli, hogy a gyermek meghalt! . . . Champroscé ekkor is hidegen marad—s telhetné-e ezt egy atya? Didier végre hisz s a függöny

általános kibékülés után gördül le, Ez a dráma; s ez az egész darab, mely társadalmi satírán kezdődik s érzékeny vaudevilleben végződik.

Valóban másként kellett volna végezni; a Benoiton hölgyekre keményebb leczke is ráért volna. Egy oly nő, ki három tárczából költ, kettős házasságban él. Sardou azonban útközben eldobta tárgyát s igen haszontalan útra tért.

Elevenség, mozgékony-ság, szó, beszéd, elmésség, élénk alak, göromba torzkép van elég a darabban; és a részletekben ép annyi a mérészség, mint az eszmében a félénkség. Az egész egy elősdi dráma, mely durva ostyával van egy vigjátékhoz ragasztva. Sardou hírnevéhez nem told egyebet, mint egy új sikert.

A közönségnek nagyon tetszett. De hatása hasonlított az egykori pap prédikációjának hatásához. Egy olasz városban ugyanis egy-két nő finom legyet illesztett félig látszó kebelhalmai közé, hogy így a férfiak figyelmét még inkább oda vonja. Egy pap kemény szónoklatot tartott ez ellen, s a következő bálban minden nő keblén egy-egy kis fényes legyeeske tündöklött

A Porte Saint-Martin, Gaité, Ambigu Comique, Beaumarchais, Palais Royal, Dejazet, Folies-Marigny stb. színházakban egyetlen maradandó darab sem fordult elő; könnyű, sikamlós, hirtelen feleslamló s aztán örökre letűnő, pajzán, kétértelmű s aztán nagyon is egyenesen érthető, czélzásokkal teljes mű, melyeket fővárosi közönségünk egy nagy része mindig örömet felkeres: akár mennyi—de ezekről ez úttal nem szölok.

A helyett visszatérek még egyszer a nő bünhödése (*Suppliee d'une Femme*) című darabra.*) Sokszor megesik, hogy a darab érdekessége nem a színpad deszkáin, hanem a színpalak mögött kezdődik, — ilyen volt ez is, melynek története valóságos irodalmi csemény. Tudjuk már, hogy a darabot két szerző írta. Girardin alkotta s a Comedie Française felkérése folytán az ifjú Dumas tette színpadra hozhatóvá. Ekkor azt mondták, hogy a két író közt oly vita támadt, hogy

*) A darabot a napokban nálunk is előadták meglehetősen gyenge fordításban és nagyon is összevonva, címét is elrontották. *Suppliee d'une Femme* ugyanis nem a nő vétke, mint a budai színháznál nevezték, hanem a nő bünhödése. Továbbá az is hitelesen állítgatott a színlapon, hogy az Odeonban adták, mert ott sohasem is volt szó előadásáról, de igen is a Theatre Françaisban, egy sokkal előkelőbb színházban sokszor és nagy sikerrel adták.

egyik sem engedte meg nevét a színlapon megnevezni. De minő volt e vita? Ezt csak a szerzők mondhatták meg s meg is mondták eléggé. E vita egy új komédia, mely megtanít, hogy az írók miként igyekeznek sikert aratni; a szerzők nem akarják egymás érdemét eltulajdonítani, sőt kimutatják, hogy mit irt a másik, nehogy azért is ők legyenek felelősök.

Először Girardin szól egy 50 lapra terjedő előszóban. Erre Dumas egy röpirattal felel. A két kö remüködő író a tényekre nézve megegyezik, de a becslésre, a bírálati nézve nagyon is eltérnek egymástól, s ebben rejlik az érdekesség.

Girardin három nap, három reggel írta e három felvonásos darabó — mint szokta írni a Presse három cikkét. Dumas három hétig jav totta; Girardin szavai szerint rontotta, rombolta. Girardin így szól: kieserélték a két iratot, merényletet h jtottak végre ideálom ellen. Egy fordító az én darabomat a maga nyelvére tette át, melynek előnye, hogy gyors, de hibája, hogy hasonl t a távsürgönyök irmodorához, vagy ellenkező szélsőségbe, melodramai ömlengésbe süllyed. Drámám az eszményiségből, mely igaz, a hétköznapiasságba süllyedt, mely hamis.

Ime Girardin panaszzai szemben a sikerrel, mely őt nem fegyverzi le és nem vigasztalja, sőt így kiált fel: „Ha egyedüli ura volnék a darabnak, visszavonnám, gyalóztatós rosznak tartom.“ Mire a fordító, a ferditő, mint Girardin nevezi, így felel: „Pedig mindent elkövettem hogy ne legyen oly rosz, mint a milyen volt.“ Dumas azt mondja: „E gyenge darab első felvonása veszélyes volt, a második lehetetlen, a harmadik örült.“ G. azt feleli: „Igy pedig, a mint van, csak a színészek utólérhetlen művészete mentette meg.“

Nemde az egész vita mulatságos vigjátéki jelenet?

De megvan bennök a tanulság. Girardin úr közli az eredeti szöveg szavait és jeleneteit — a másik a közönség előtt van; s ezekből látható, hogy Girardin talált egy jó nevet s ehhez eszelekményt, melyből dráma lehet, de kifejtetni nem tudta, műve egy szörnyszülött. Az ő eredeti darabjában a harmadik felvonásban a nő meg akarja magát ölni s egy bálban meggyújtja saját ruháját — de szeretője megmenti; és így az egyik helyreállítja becsületét a mély megbánás, a másik az áldozatkészség által. Ez pedig valóban absurdum.

De akár mennyit vitatkoztak ők, elvégre is a közönség s az ősz-

szes irodalom az ifjú Dumasnak adott igazat — a nélkül, hogy különben magát a darabot többre becsülné, mint a mennyit valóban ér.

DEÁK FARKAS.

A BÖRTÖNÜGY.

A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különostekintettel Magyarországra. Írták Pulszky Ágost és Tauffer Emil. A magyar kir. tud. egyetem által 1866. évben első díjra érdemesített pályamű. Pest 1867.

E mű a börtönügy tárgyában újabban megjelent angol, francia, német, olasz és magyar irodalmi termékek és közlemények farradságos, de szerencsés felhasználásával, áttekintőleg s tanulságosan ismerteti meg velünk a nagy fontosságú börtönügy múltját, fejlődését elméletét és jelen állását. A forrásokra lelkiismeretes pontossággal mutatnak szerzőink s nem új vélemények alkotására, hanem a meglevők feldolgozására s összehasonlítására fektették a főszűlyt. Hazánkban a börtönügy javításra vár, a kellő adatok gyűjtögetése, szorgalmas és figyelmes összeállítása, a tudomány színvonalára való emelkedés: az ügy iránt érdeket ébreszt — melyre igen nagy szükségünk van.

A bűn, az egyént a társadalmat készakarva megakadályozza czélja elérésére irányzott munkálkodásában. Büntetni a társadalomnak nemesak joga, hanem egyszersmind kötelessége is. A büntetés czélja a javítás a legszélesebb értelemben s az igazság iránti megrendűlt tisztelet helyreállítása a szükségképi összeköttetés kimutatása által, mely bűn és büntetés mint ok és okozat közt létezik. Az eddig ismert büntetések közt csak egy van, mely üdvös eredményre vezethet, t. i. a helyesen berendezett börtönbüntetés. A halálbüntetésnél a magánbörtön hatatós, mert míg amaz pillanatnyi, emez élethossziglan tartó benyomást okoz, s a magán zárka falzata a külvilág előtt ép oly komor ép oly néma mint a sír; erkölcsiebb, mert míg az emberiség fejlődését könnyíti, az egyén jogát is tiszteletben tartja. A különböző testi, vagyoni és becstelenítő fenytések fölött a haladás szelleme kimondá kárhoztató ítéletét. Csak a börtönbüntetés viseli magán a gondviselés jellegét, s előrelátó mint a műveltség higgadt kora, s megfelel minden igénynek, melyet az igazság támaszt, s lehetővé teszi, hogy a büntetés csak is a külső szabadságtól megfosztásban álljon, míg a rabnak jogán a mun-

kához s szellemi tehetségének kimiveléséhez — csorba nem ejtetik. De a közönséges tömlöczrendszer, melyben az elítélt nemcsak szabadságvesztésre, hanem bünösök társaságára is kárhoztatik, nem szülhet jót. Élénk színekkel vonúl el szemeink előtt a börtönügy múltja. Látjuk Rómát, melynek bünös polgárai az önkéntes számkivetés által minden egyéb büntetés elől menekülhettek, melynek császárai azonban a fegyvereket nem ritkán oly szűk helyre esukatták, hol e szerencsétlenek lefeküdni sem bírtak, annál kevésbbé aludni, látjuk mint lép föl a keresztyén egyház európaszerte szelidítőleg, látjuk mint hatott Amerikában a büntetőügy újjáalakítására: a remete magánya, a klastrom elzárkozottsága, a karthausi hallgatása, a katholicismus töredelmezése, a puritán erkölcsszigor, a quaker mystikus törekvése, az ember belső ébresztése. Pulszky és Tauffer urak előnkbe tárják az angol, francia, magyar, belga, holland, skandináv, pyrenei, olasz, összes németföld börtönügyi történetének legérdekesebb mozzanatait. Látjuk, hogy a francia kormány 1853-ban minden előkészület nélkül elhagyja a magányrendszert, „mert ez külföldről hozatott be, ellenkezik a nemzeti jellemmel, igen költséges, nem javítja a bünöst, ellenkezik a kath. vallással, megrontja az egészséget.“ Egész Franciaországban általános volt ezen a megütközés, s csakhamar erőlyes ellenhatást szült, a legkitünőbb szaktudósok, jogászok és orvosok, a kerületek tanácsai mind a magányrendszer mellett nyilatkoznak. Látjuk, hogy Belgiumban mint minden politikai és társadalmi törekvés, úgy a börtönjavítás is nagyszerű haladást tett. — Poroszországban a magányrendszer alkalmazása terjed. Hollandban a közrészvét a pennsylvániai rendszer felé mindinkább hajol; Svédországban a magányrendszer általános elfogadása remélhető. — Szintügy Norvégiában és Dániában is. De minden európai állam között elvitázhatlanul a kis Badden nagyhercezség az, mely a börtönjavítás és magányrendszer sikerét legfényesebben tanúsítja. Hazai börtönügyünk sok, eddig nem közlött, és P. és T. urak önszemléletéből merített becses adatokkal van feltüntetve; a mi országos börtöneinket illeti, külsőleg legalább némi rendet mutatnak, a földalatti sötét vermek nem használatnak, de javítási szellem nem honol bennök. A hatósági börtönökben a legelnézőbb bíráló sem találna diesérni valót. A vizsgálati foglyok és az elítélt rabok többnyire közlekednek egymással, a konyharabság intézménye még mindig fenáll s virágzik mint a „Falu jegyzője“ idejében, a legjobb kormányrendelet írott malaszt maradt, a százados fonák szokást és

selejtességet félbe nem szakitotta semmi. Ennek megfelelőleg a közérkölesiség hazánkban évről évre súlyed, a bűnbe visszaesők száma egyre növekszik. A börtönügy elhanyagolása vést hoz vagyunkra, jogainkra, személyiünkre. A börtönjavítás a polgárosodás kérdése, hazánk jólléte, hatalma, sőt fenállása is a polgárosodáshoz van kötve. Hazánkat csak a műveltség szelleme éltetheti, e nélkül szétbomlik mint a lélektelen anyag. Európa területéből 80,000 □mföldre terjedt ki a szerzők tanulmánya — de 97.000 mértföldről mitsem beszélnek. Igen mert ezen roppant darab az Oroszbirodalom, hová a nyilvánosság fényét a despotismus be nem boesátja. A mily határozottan ki van emelve a társas elzárás átkos hatása, ép oly helyesen van fölemlítve minden ellenvetés, mely a süket-némaságra kárhooztató auburni rendszer ellen harczol; a fegyencz tán évekig ül társai közt élő szoborként s nincs neki mogengedve, hogy felpillanthasson, szomszédját egy fejbólintással köszöntse vagy egyhangú munkája malmát egy halkán kimondott szóval megszakaszsa, oly kin, mely csak elkeseredést és csökönösséget szülhet, és iparkodást azt bármí módon csak egy pillanatra is enyhíteni, a fegyenczek elméjét mintegy köszörtükövn élesítve mindaddig, míg a szabályt észrevétlenül végre keresztülvághatja.

Az osztályrendszer hiányai is szembeötlők. Az osztályozás alig egyéb, mint a közösség meztelensége elé aggatott fügelevél. A romlottság ugyanazon fokán állók társalkodása nem kevésbé erkölestelenítő, mint a gonoszabbakkal való érintkezés. Ha a lelket el akarjuk egymástól különözni, szét kell a testet is választani; a közösség hátrányos következményeit csak a magányrendszer által mellözhetni, mely a romlottság elharapódzását gátolja, a fegyenczet kárhoozatos összekötetéseiből a gyalázat karjai közül kiszakítja, a véték látogatásait eltiltja és szívéhez csak az erénynek enged nyílt útát. Hogy a fegyenczek valahányszor egymást láthatnák, p. o. templomba, sétára menéskor álczát viseljenek: szerzőink nem tartják szükségesnek, minthogy a magányrendszer lényege csak azt kívánja, hogy a foglyok egymással ne közlekedhessenek; egymás megpillantása ezt nem eszközli. Nem árt az elővigyázat; hiszen szerzőink beszélík, hogy arabok néha jelekkel, szem- és arczjátékkal is közlekednek.

A magány a rabot csak a roszból vetközteti ki, de a társadalmi életbe vissza nem vezeti, keble talaját felszántja, de magot bele hinteni nem képes. Ez a munka, ez a tanítás föladata, A munka nem bűn-

tetés, hanem jótét; jog, nem teher; és a fegyencz nem a dolgozás kényszerétől, hanem eltiltásától retteg.

A magányrendszer napjainkban nem annyira az elszigeteltség, mint a jó társaság rendszere: a fegyencz nem csak lelkész, orvos és igazgatótól nyer bizonyos elv szerint látogatásokat, hanem egyéb derék emberektől is. A magányfogságban töltendő idő körülbelül egy harmaddal szabadó rövidebbre, mint a közös rendszer mellett, ez építi a javításhoz vezető hidat, a reményt, javúlva kilépni.

Hogy a nyomorékok, siketnémák, vakok, rohamos nyavalyában, káprázatokban szenvedők, aggastyánok, nem magán zárkába valók az el van ismerve; nőfegyenczekre ellenben a magán fogság nem jár hátránnyal, de ne csak külön épületben tartassanak, hanem a földi-gyázati személyzet is egyedül nőkből álljon, így a visszaélések, melyek a fegyencznők és az örök közt megesnek, s melyeket fölfedezni alig lehet, megszűnnek, a nőknek kevésbé erős és olosóbb börtön is eléggé biztos, a nőfelügyelők fizetése is esekélyebb, s a javítás kilátása biztosabb volna. A fiatalkori fegyencz,—kiről Carpenter Mária ép oly szakavatottsággal mint emberszeretettel értekezik — szerzőink szerint se a magány se egyéb börtönrendszer nem alkalmazható. E nézetben nem osztoznak; a fiataloknál is azon börtönrendszer alkalmazandó, mely a többi elromlás ellen leginkább véd, és leginkább javít, a fiataloknál is kell a szenvedélyeket lohasztani, a makaesságot, negédességet, gőgöt megtörni, a rossz akaratot megszüntetni, jó elhatározásokat elősegíteni, a követendő irányt kijelölni, új élet megkezdésére lehetségesíteni. Üres tropus, hogy a magányzárka a jó eselekvésre, a becsületesség gyakorlatának szabályaira nem taníthat. A zárka nem tanít sem mire, senkit, de benne tanulhat, és tanult már tömérdek fegyencz jót és szépet.

Hogy a fegyencz javítása biztosíttassék, a magányrendszerhez közvetítő intézkedések szükségesek, melyek a börtönt az étellel áthidalják, a fegyenczeit az önállósághoz szoktatják, ezen ezélt különösen szemmel tartja az „ír rendszer,” mely 1856-ban keletkezett Irlandban először Sir Walter Crofton, majd Whitty és Organ urak közreműködésével s jelenleg már az egész szigetre kiterjesztetett, és pedig szembetűnő üdvös eredménnyel, úgy hogy Irland bűnvádi statistikája kedvezőbb adatokat mutat, mint Angliáé vagy Skóciáé. Az ír rendszer szerint a fegyencz 8—12 hónapot tölt a magányfogságban, munkája ezalatt egyszerü csepfosztás, ezután más fegyházba vitetik, hol megerőltető testi munkát tar-

tozik végezni, eledele táplálób, a munkabér egy része övé; itt négy egymásra következő osztály van felállítva, melynek mindenikéhez minden fegyencz egy meghatározott legrövidebb ideig tartozik, ennek letevével pedig felsőbb osztályba való előmozdztatása magaviseletétől függ; a fegyelem fokenként enyhébb, a munkabér arányosan emelkedik. Az osztályozás jegyeken alapúl, a fegyelem, iskolai előmenetel és szorgalom szerint osztatnak ki a jegyek; oly hónapban, melyben a rab rossz jegyet kap, jót nem érdemelhet; a jegyek kiosztására a lelkesnek nincs semmi befolyása, mert ő csak úgy hathat a képmutatás felköltése nélkül, ha világi előnyökről nem rendelkezhetik. A legmagasabb osztályból a közbelső intézetbe jutnak a fegyenczek, hol sokszoros külső kísértetéseknak tétetvék ki; itt munkásoknak neveztetnek, a szabadban dolgoznak, elmúlt büneik és elmúlt büntetésük soha meg nem emlittetnek; esténként felolvasásokat hallgatnak. Ezen rendszer az emberben élő örök ösztönöket a szégyent, félelmet, reményt, nagyra vágyást, önösséget, bizalmat fölébreszti s őket a javítás apostolaivá változtatja, a gyakorlati életbe vezet. Maradandólag fenállhat-e s más országokban is alkalmaztatik-e, a jövő kérdése.

A magányrendszer ellenben többé már nem az. Az ellene felmerült ellenvetések csak a rendszer tökéletesbítését eszközölték. Ki fogja elhinni, hogy a magányrendszer az embert szükségkép elpusztítja? hiszen ez korántsem von el minden társaságot — csak a fegyencztársak rosszabbító társaságát vonja el, kárpótlást nyújtván azért a hivatalnokok, lelkészek, felügyelők, orvosok, tanítók gyakoribb látogatásával. Azt se higgyük, hogy a gondolkodási és emlékező tehetséget mindég el-tompítja; a tanítás, könyvek, alkalmas látogatások által a jó gondolatok, nemes érzelmek tápláltatnak. Legnagyobb lármát ütnek a magányrendszer ellenei — azon állítással, hogy a magányfogság igen sok fegyenczet örüllté tesz. De nem csak a párisi tudományos akadémia hanem igen sok szaktudós, és kiküldött bizottság, elvitázhatlan statisztikai adatokra támaszkodva, bebizonyítja, hogy a magányfogság se a testi, se a lelki épségre nem veszélyes; sőt itt könnyebben lehet a netalán előforduló elmezavart felfedezni s ideje korán orvosolni. Az önfertőztetés vétkét a magányrendszer átkos kísérőjének állítják, de alaptalanúl, mert az orvosok egyhangú bizonyossága szerint ezen ocsmányság mely rossz példa, izgató beszédek által terjesztetik, a magányzárkában elszigetelten marad, s erkölcsi okokkal ostromolható s kiirtható. Azon ellenvetésre, hogy a magányrendszer hazánkban nem lenne alkalmas,

megjegyezzük, hogy tapasztalás szerint a magányfogság egyenlő hatással van a komor angolra, a vérmes francziára, a szemlélődő németre, honnan lehetne tehát a priori állítani, hogy egyedül a magyarra nem volna jó hatással, ha hazai sajátosságainkra tekintettel lesz a törvényhozás. A fentebbi ellenvetések megegyezésével szerzőink sikeres polemikát folytatnak b. Eötvös József és Lukács „Fogház javítás“ című dolgozata ellen.

Szépen van kifejtve a szellemi és erkölcsi képzés mint javító eszköz a börtönökben; a tudatlanság gyógyszere az oktatás, a szenvedélyeket medrökbe szorítja az erkölcs és a vallás, s a nyomortól megóv a munka, itt vannak a bűn elleni palladiumok. Az 1841. börtönjavaslatnak legnagyobb hiánya, hogy a tanításról egy szóval sem rendelkezik. Ez pótolandó.

A lelki oktatás igen fontos; a lelkész minden egyes fegyenczezel foglalkozzék, előítéleteit irtsa ki, a javulás útait mutassa meg. Ne akarjon a lelkész Mózes lenni, ki a tíz parancsolat tábláival áll a bálványozó nép előtt, hanem apostola az Úrnak, ki a vámszedőkkel és bűnösökkel evék egy tálból. A vallás a javulás leghathatósabb emeltyűje, de ha külső szertartásokra fektettetik fő súly: képmutatást eredményez; a fegyenczek igen hajlandók az isteni irgalmasságról, véghetetlen kegyelemről s bűnbocsánatról való tant könnyen elfogadni, hogy erre hivatkozva, a lelkiismeret furdalásaitól meneküljenek. A fegyencz tetető és álnok lesz, ha látja, hogy folytonosan ájtatos phrasisokkal s lélekajhászásokkal üldöztetik. Ezért az egyházi rendtagokra, kik többnyire egyoldalúlag művelt, rajongó térítési vágytól lelkesített egyének — a börtönök nem bizandók. Itt-ott az imádság lélekölő ajakfárasztássá alacsonyíttatik, a foglyok térde a sok térdepléstől megdagadt. A lelkész működése csak akkor lehet áldásdús, ha minden eggyessel külön foglalkozik, tanításait, vigasztalásait az egyéni jellemhez méri. A foglyok a pentonvillei, bruchsáli és aargaui fegyházban, amphitheátrális alakban emelkedő, elkülönözt székben foglalnak helyet, hol a paptól mindnyájan áttekinthetnek, a magasztos egyházi ének által emelt szellemi együttlét érzete, a testi elkülönzéssel kapcsolatban még növeli az ájtatosságot. Hazai börtöneinkben — az egy mária-nostrait kivéve — az elme és kedély nemesítésére kevés gondot fordítanak.

A tanító és lelkész javító működését kiegészíti a fogházi könyvtár; a könyvek mentik meg a lelket az unalomtól, az elbűsüléstől; de nem csak vallásos, hanem oktató és mulattató tartalmuak is legye-

nek, különösen a rest olvasók buzdítására. Egyébiránt úgy nyújtandó az olvasmány mint a gyógyszer. A fegyencz javítás eszközeihez számíthatók a jutalmak. Ha a büntetéstől való félelmet felhasználjuk, a kebelben miért ne engednénk helyet a reménynek? Az oly jutalom lesz ezélszerű, mely a fegyencz tettejét fokozza, nemesebb érzelmeit támogatja, önbizalmára s lelki nyugodtságára szolgál, munkásságra buzdítja.

Igen jótékonyan hatnak végre a látogatások, melyeket a fegyenczek nemcsak a börtönélőjáróságtól, hanem rokonoktól, s emberbarátoktól kapnak. Bruchsáiban a látogató terem két rács által három osztályra van elkülönítve, közül áll a felügyelő, tőle egyfelől a fegyencz, másfelől a látogató. De csupán a kíváncsiság kielégítésére törekvőknek a szerencsétlen bűnösöket bámészkodási tárggyul átengedni kegyetlenség volna.

A dolgozásra, mint a megélés és haladás egyedüli eszközére, mindenkinek joga, de egyszersmind erkölcsi kötelezettsége is van; észellenes volna a fegyenczet épen jóra vezető jogának gyakorlatában s szoros kötelezettségének teljesítésében gátolni, sőt inkább buzdítani kell, hogy megszokja s végre nélkülözhetlennek találja, s ha oly munkában nem jártas, melylyel élelmét biztosíthatná, ilyenre kell oktatni. De másrészt a rabtartás az államnak költséget okoz, ezt a fegyenczek munkájából kell megtéríteni, különben a becsületes polgárok zsebéből lenne fedezendő, ennél fogva a fegyenczet a munkára nemcsak ösztönözni, hanem kényszeríteni is lehet, de vigyázni kell, nehogy a fegyenczek munkájával a szabadokét értéktelenítsük. A javítás elmélete tiszteli a munkajogot, tehát a fegyencz egyéniségére lehető tekintettel méri ki a munkát, hogy ezt ne tekintse sziklának, mely útjában fekszik, mely sisyphusi kezekkel tova hengerítendő, hanem emeltyűnek, mely visszasegít a társadalomba. A munka derék eszköz az időt jól tölteni s a bűn kísérteteit eltávolítani. A fegyenczek munkaerejének bérbeadása úgy az állam érdekének, mint az intézet céljának s a munka javító hatása végetti szervezhetésének kárára van.

A kegyelmezés, mint a büntetés megrövidítésének módja, nem ajánlható, mert többnyire nem az érdem és javulás, hanem a rokonok és hatalmas pártfogók közbe járása folytán adatik meg. A kegyelmezés helyét a feltételes szabadon bocsátás van hivatva pótolni, mely abban áll, hogy a fegyencz, ha javult, szabadon bocsáttatik, de csak addig, míg magát jól viseli, a mint szabadságával visszaél, minden új ítélet

nélkül folytatja büntetésének kiállítását. A büntetés tulajdonképen nem engedtetik el, csak teljes végrehajtása függeszteretik föl. Ez által nemcsak igazság szolgáltatik a javúlt fegyenczeknek, hanem megkímél az állam tetemes költséget, továbbá előmozdittatik a javítás azon remény által, hogy a jó viselet a büntetési időt megrövidíti. Bár törődött szívvvel, s a megjavulás erős feltételével lépjen is ki börtönéből a fegyencz, mégis az iménti büntetés friss bélyeghelye homlokán van, — érintkezését kerülni igyekszik mindenki, senki sem hisz a vétkes bánatának. Ezen szomorú s válságos helyzet enyhítésére alakúlnak a fegyencz-óvó védegyletek, melyek az elboesátott fegyenczeknek munkát szerezni, őket a rossz társaságoktól őrizni törekszenek. A börtönben a fegyencz előbb vezeklő, — majd engedelmes tanuló; a feltételes szabadságban gyámság alatt áll, az óvó egyletek által támogatásban, segélyben részesül. Így megvettetik újrol az alap, melyen polgártársai közt szilárdúl megállhat, s felépíttetik ismét a hajlék, melyet mint bűnös szétrombolt.

Az előttünk fekvő műnek, oly sok tapasztalatgazdag tárlházának, egy el nem palástolható árnyoldala van, t. i. hogy a javítási elméletet kelleténél inkább előtérbe állítja. Az erkölcsi elvetemültségből eredő büntények irányában helyes és szükséges javítólag hatni; de tudjuk hogy fenytendő tények más forrásokból is származnak. Emlitsük-e a párbajt? Emlitsük-e a legtöbb politikai bűnt, mely nem ritkán a legmagasztosabb eszmék lángoló és önzetlen szeretetében áll? Valóban a javítási elmélet elégtelen vagy fölösleges oly törvénysértés ellenében, mely erkölcsi romlottságra nem mutat. A politikai fegyenczek, szerzőink szerint, legyőzött ellenfelek. Ez áll. De hogy kártékonytalanná tételök nem jogi, hanem politikai kérdés, ebben meg nem nyugodhatunk. Az igazság istene óvjon attól, hogy más is gyakorolhasson fenytő hatalmat, mint az illetékes bíró.

A börtönjavítást tárgyazó szakmunkákat magyar nyelven eddig, tudtunkkal, senki nem közlé. Annál szivesebben üdvözljük tehát P. és T. urakat, hogy ama hézag pótlásául és a további tanulmányozás megkönnyebbitéseül nem kevesebb mint 184 darab szakmunkára hívják föl figyelmünket.

A fennebbieken ismertetett művet kettős örömmel látjuk asztalunkon, és pedig előbb azért, mert tanúságot tesz a felől, hogy a tanzsabadság mellett az egyetemi joghallgatók körében munkás szellem, széles olvasottság, s tudományos képzettség utáni buzgó törekvés nem hiányzik, aztán pedig, mert ezen mű megjelenése által tudományos irodalmunk igazán gyarapodott.

Dr. VÉCSEY TAMÁS.

Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztési József egykorú eredeti naplója. Pest 1868. Kiadja Ráth Mór.

E könyv tulajdonkép nem krónika, hanem emlékirat, egy reformatus pap emlékirata a XVIII. század végéről s annnyival hecsesb, mert e korszakból alig maradt reánk emlékirat. Azonban emlékirónk csak egyszerű falusi pap s nincs oly helyzetben, hogy a nevezetesebb események eddig nem ismert részleteit vagy indokait tárja fel előttünk, vagy e korszak szereplő egyéneinek jelleméhez egy-egy új vonást adjon. Ő csak azt írja le, mit vármegyéjében, egyházkerületében tapasztalt s mit 1791-ben Pesten és Bécsben látott, hova paptársai küldötték egyházi ügyben. Viszonyainál fogva szűk körben mozog, de itt aztán sokat megfigyelt és sok érdekességet mond el.

Neve Keresztési József, előbb nagyvárad, később szalacsi ref. pap. Született 1749-ban, tanult Miskolczon, majd Debreczenben; 1777-ben Bösörménybe ment iskola-rectorságra s e hivatalát két évig viselte. 1779-ben külföldi akademiákra utazott, honnan 1781-ben tért vissza. Gyermek éveit, ifjúságát, akadémiái útját rajzában kevés az érdekes, leginkább száraz adatok összehalmozása. Emlékirata ott nyer érdekességet, midőn 1782-ben meghívják Nagy-Váradra papnák, hol II. József császár türelmi patense következtében az eddig elnyomott reformatusok elhatározták, hogy templomot építenek s papot tartanak.

Keresztési buzgó reformatus, mit hitfelekezetének elnyomása folyvást táplál. Bár jó magyar s József császárnak a magyar alkotmány és nemzetiség elleni törekvéseit rossz szemmel nézi, de az elnyomott protestánsok ügyében tett intézkedéseikért mindvégig hálás iránta. Midőn bemegy Nagy-Váradra s az első isteni tiszteletet tartja egy protestáns ur udvarán készült nagy „görög sátorban, melynek vonásában a görögök magok igen serényen munkálkodtak“: egész boldognak érzi magát, s megindulva jegyzi föl: „Ezen első isteni tisztelet új esztendő napján (1784) reggel nagy örömmel és sirással elvégződött délután fél órára.“ Az újonnan alakult egyház elhatározta, hogy egy telket bérel ki, hol a papnak és iskolamesternek kész lakása legyen, s melynek tágas udvarára, addig is míg állandó telket vévén templomot emelhetne, egy deszka sátozt állíttat fel az isteni tisztelet tarthatása végett. A szerződést megkötve, hozzá kezdtek a deszka-sátor felállításához, azonban a nagyvárad, kath. püspök gr. Kolonics László egy szolgabíró és esküdt által eltiltotta őket, sőt megbeccsültetvén a telket építményeivel együtt, a

becsüpenzt elküldötte a birtokosnak, de ez azt nem vette fel. Az üldözés törvényes ürügye az volt, hogy a ref. egyház megsértette a püspök földesúri jogát, mert hire nélkül bérelte ki a házat, arra a telekre a püspöknek szüksége van; stb. A reformatusok nem hallgattak a megintésre. A püspök új támadásra készült; egy pár nap múlva hajdúival kivettette a bérelt házból a ref. papot és mestert családotul, a telket elfoglalta, a deszka sátorhoz való fákat, székeket az utcára hordatta, az udvaron pedig a másik háznál, mely iskolának volt szánva, bort kezdett mérteni, itezéjét egy krajczáron, holott másutt egy itze három krajczár volt. Ebből hosszas per lett. A püspök azzal védte magát, hogy ő nem szegül ellene a türelmi patensnek, de nem szenved földesuri jogainak csorbitását. Végre hosszas fel- és leirat, nyomozás után azzal végződött a per, hogy a reformatusok másutt vettek telket, bejelentették a szerződést a püspöknek, mint földesúrnak s megigérték a két arany évi census fizetését.

Mindezt nagyon élénken és részletesen írja le Keresztési s egyszerűs mind följegyez majd minden rendeletet, melyet József kormánya a protestans ügyben kibocsátott, valamint minden nevezetesh mozzanatot a protestans egyház életében. Meglehetős hű képét vesszük a magyar protestans egyháznak József kormánya alatt. Meg kell vallanunk, hogy e kép nem igen felel meg annak a nagy szabadelműség hírének, melylyel József kormányát némely írók egész diaskörbe vonják. Annyi igaz, hogy a protestansoknak Mária Theresia alatti elnyomatását megszüntette, de vallásszabadságukat nem adta vissza oly mértékben, mint azt a hazai törvények értelmében élvezhetni joguk volt. Emellett türelmi patense teljes valóítását nemcsak a katolikusok akadályozták a helyi körülmények szerint, hanem saját, a patenst magyarázó félszeg rendeletei is, melyek hol habozók, hol elhamarkodottak, hol pedig a viszonyok nem ismeréséről tesznek tanúságot.

Az emlékiratnak másik nevezetesh része a József császár halála után történt események II. Lipót haláláig. Itt emlékirónk nemcsak egyházi dolgokról ír, hanem politikaiakról is. Legérdekesebbek a biharmegyei közgyűlések s az 1791. budai országgyűlés némely üléseinek rajzai. Sok jellemzőt találhatni bennök a korra nézve, mely sokban hasonlít az 1860—66-iki évekhez. Emlékirónk nem foglalkozik ugyan tüzetesen a politikával, de midőn Váradra berándul vagy Pestre utazik, lehetlen le nem írnia, a mit lát, hall, a min örül vagy a miért boszankodik. Pestre egyébiránt nem mulatságból jó fel, hanem a régi

partiumbeli ref. papok ügyében, kiket, valamint az erdélyieket is, Bethlen Gábor fejedelem 1620-ban Gyula-Fehérvárott kelt nemes levelében mind két nemen levő maradékaikkal együtt megnesemesített. E nemeslevélnek érvényre emelése képezte Keresztési életküzdelmének egyik főczélját. Hogy mi lett küzdelmének eredménye, ez emlékirathól nem tudhatni, mert előbb szakad meg, mintsem a per eldül, de mi úgy tudjuk, hogy nem lett az az eredménye, melyet a kérvényző papok ohajtottak. A nemeslevél érvényessége elismertetett ugyan azok maradékaira, kik Bethlen Gábor idejében ref. papok voltak az illető tractusokban, de nem a későbbi papokra s maradékaikra nézve.

A könyvben érdekes közleményeket találhatni a budai zsinatra s más protestans egyházi dolgokra nézve. Általában becses adalék a XVIII-ik század közeletéhez, s más tekintetben is érdekes olvasmány.

—g.

EGY KIS POLEMIA A SATYRA ÜGYÉBEN.

A Budapesti Szemle ez évi I. füzetének utolsó cikkében Gy. P (olv. Gyulai Pál) a Kisfaludy-Társaság legutóbbi üléseit irván le, mint-hogy ezek egyikében én is tarték egy felolvasást „A s a t y r á”-ról, leírását ezen értekezésemnek kritikai észrevételekkel kísért felemlítésén kezdi meg. Az felemlítés helyén volt, mert a történetek előadásához tartozott: de magát a bírálatot nem látom rendén történnék. Nem, mintha a kritikának barátja nem volnék, — arra méltattatni egy Gyulai Páltól megtiszteltetésnek néztem volna még akkor is, ha általa mindazt, a mit értekezésemben a satyráról mondtam, utolsó betűig megczáfolva kelle vala látnom. Csak azért emelek szót ellene, mert vele Gy. irányomban idő előtt, míg még kérdéses értekezésem közrebocsátva sines, találta jónak a közönség elé kilépni. Az ily bíráló eljárás mind a megbírált íróra, mind a közönségre nézve egyaránt sérelmes; az első elől elzárja az utóbbira mint végső forumra hivatkozhatást: emettől meg szavainak vak hitet követel, hogy mielőtt maga a vita tárgyát ismerné, érje be az egyik félnek rádiktált ítéletével.

Azonban még e nem épen méltányos eljárást sem vettem volna annyiba, ha azok, mik Gy. kritikájában dolgozatomról mondatnak, legalább mint tények állnának. De—mit a különben oly éber és élesszemű kritikusról, mint Gy. nem győzők esodálni — egész bírálata annyira nem illik az én értekezésemre, mintha csak midőn azt megírni akarta, egy más, hason tárgyú, de ellenkező szellemű dolgozatot kapott volna elő s ebből tenné észrevételeit az enyémre, mint melyre már a felolvasásakor, egyszeri hallásból futva szerzett hiányos fölfogás után szint ily forma elvétett szóbeli megjegyzéseket rögtönzött. Ezt akkor magántársas körünkben hallgatással vettem: de most, mintán az ott elmondottakat a nagy közönség előtt ismétli, kénytelen vagyok magamat azok ellené-

ben igazolni s röviden kimutogatni, miszerint Gy. szemlebeli kritikája az én satyrai értekezésemre legtávolabbról sem illik, és hogy miket értekezésemben hiányzóknak állít, azok abban vagy voltaképp megvannak, vagy kitűzött czélomhoz képest nem oda tartozóknak mondhatók.

Hogy e részben igazam van, minden érzékeny polemizálás nélkül önként ki fog tűnni a következőkből:

1) „Sajnálja Gy. hogy a satyra elméletének fejtegetésénél az újabb „írodalmak satyricusai általam egészen mellőzvék; mert nemesak a „klassikai iskolából áll az egész spanyol, angol, francia- és német költészet, s érdekes lett volna hallani, miről oly keveset írtak, min ő idomokat vett föl az újabb satyra, a különböző nemzetek geniusa szerint.“

Hogy tárgyamnál a satyra általános irodalomtörténetét felkarolni alkalmam lett volna, igaz: de nekem, mint ki nem pályaművet írtam, kitűzött czélom a költői satyra megismertetése s az e nemben mintául szolgáló római remekek kijelölése levén csak, amarra kiterjeszkedni magamat se kötelezve, se hivatva annál inkább nem éreztem, mint-hogy az magában oly külön komoly feladat, melynek megoldását a publikum bizonyos nem tölem követeli, hanem a kritika oly universalis coriphaeusától, mint Gy. várja. Ez a provincia köztünk őt illeti meg legjobban. Nekem elég volt az újabb satyricusokról annyit fölemlítnem, hogy azok satyráikat, ritka kivétellel, majdnem mind prózában adták és így a költői satyrához példányul nem használhatók.

2) Azt mondja Gy., hogy „midőn a derült satyrát igyekszem a satyra eszményévé emelni, szerinte igen nagy egyoldalúságba estem.“

Estem volna bizonyára, ha azt teszem, mit itt, nem tudom, mi okon fog rám. Mert hogy mit e részben rólam állít, szembeszökő valótlan-ság, azt egész értekezésem, elejétől végig hangosan kiáltja. Mintán t. i. előrebocsátom, hogy lehet a satyra, széles értelemben, valamint komoly és ostorozó, úgy vidám és enyelgő is, nyomban mellé teszem ezt is: de valódi költői satyra csak úgy lesz, ha ezt a két modort nem külön használja, hanem a kettőt magában egyesítve, egyiket a másik által kellőleg mérsékli s hivatkozom e részben Horác idé vonatkozó imé szavaira: *Et sermone opus est modo tristi, saepe iocoso* stb. És e szerint folytatólag bővebben demonstrálgatom s pedig (mi jól megjegyzendő) oly szellemben, melyből, mint egy az egészen átfutó vörös fonalból igen is kitűnik, hogy a satyra alkatrészei között fő helyet mindenütt nem a derült, hanem a komoly elemnek adok. S mégis, ennek dacára Gy., mintha ép az ellenkezőt tenném, ebbeli alaptalan vádjának azon kérdésével igyekszik súlyt adni: „Vajon Széchenyi „Blickje, melyet F. ha nem is következetesen, de oly érdeme szerint megdicsér, derültségének köszöni-e hatását s nem éppen „kegyetlen gúnyának s melancholikus humorának?“ Mint intéztethetik szemrehányáskép e kérdés hozzám, ki midőn Széchenyi Blick-jére utalok, ezzel éppen a satyra komoly hangulatának előnyét s czéljának megfelelőbb voltát akarván a derült modor fölött ajánlólag kiemelni: szóról szóra ezt mondom: „hogy költőink e lealázó helyzetet, melyen csak szomorkodni és keseregni lehet, mindeddig még a satyra o s t o r h e g y é-

re nem vették, hanem legfőlebb is csak a játszi humor puha legyintéseivel érintgetik, majdnem megfoghatlan előttem, kivált midőn a tapasztalás mutatja, miszerint maga a humoristicus költészet, pillanatnyi mulattató hatásával tartós erkölcsi eredményt nem szül s a rosztat, mit rovásra szed, csak fel- de le is róvni nem tudja s mert rajtok maga is nevet, oly színben tűnik fel, mintha ez utóbbit komolyan nem is akarná. Hogy ellenben az ostromozó satyra, ügyes kézben, melyben minden csapás az elevenig hat, sikerrel sújt s az erkölcsi magasabb czélt, ha mindig el nem éri is, de több esetben megközelíti s nyomtalanul ritkán vész el—egy, népiünk köréből nemrég névtelenül előtermett, bár idegen nyelven szóló sarcasticus mű is (a B l i e k) hatalmasan igazolja stb.“ És mindjárt utánvetem, hogy egy Kakas Márton, vagy Bolond Miska is humorukat ily modorban jobb sikerrel gyakorolnák s gyakorolhaták vala talán eddig is.—Vajon immár az, ki a satyráról így beszél, a derült satyrát igyekszik-e a satyra eszményévé emelni, s nem-e következőes magával a Blick ily szellemű kiemelésénél? — Szabad legyen viszont nekem e kérdést intéznem Gyulaihoz.

3) „Azt sem helyeselheti Gy., hogy midőn a magyar satyrico-humoristikai lapokat bírálom, a humorról oly kicsinylőleg szólok, mintha „az mind humor volna, mit humoristikai lapjaink annak árúlnak. Ő „úgy hiszi, a valódi humor, ha nem több, legalább is egyenjogú a satyrával, hanem ezt is, amazt is költőibb formájában s magasb nyilatkozatában, nem az élczes lapokban kell keresni, melyek rendesen még „a jobb esetben is, mindkettőnek csak forgácsait nyújthatják. Swift „Gulliver“-je, Byron „Don-Juan“-ja, Boz „Pickwick-klubbjá“ nem a „napi sajtó szüleményei s ezekhez hasonló műveket hijában várának „éleztapjainktól. F. úgy látszik a humor alatt leginkább az adomát, „tréfát s élczet érti, mi lehet járuléka, sőt alkatrésze mind a humor-nak, mind a satyrának, de magában egyik sem az.“

Ezekben sem reám tartozó leczkéket olvas előmbé Gyulai. Mert hogy a humorról egész értekezésemben sehol kicsinylőleg nem szólok, midőn azt legelől mindjárt, az epigrammával együtt a satyra számára kijelölt telek közös birtokosának nevezem. De maga Gy. ellentmond e részben magának, midőn másfelől meg azt veti szememre, mintha a derült satyrát temmő a satyra eszményévé, mert hisz ezzel viszont nem egyéb van mondva, mint az, miszerint hát én a satyrában a humoristikus elemet nem hogy kevésre, de inkább kelleténél többre is méltatom, s számára magasb szerepet, mintsem minő megilleti, akarok juttatni. Bizony, bizony nem én a humorról, de tán inkább Gy. szól rólam kicsinylőleg akkor, midőn fölölem fölteszi, mintha én azt mind humornak venném, a mit humoristikus lapjaink annak fejében árúlnak. Mi légyen voltaképp a humor, mely nemet a ó klassika irodalom ezen néven még nem ismert, de a i o c s u m czím alatt már szintén fűzött volt, könnyebb érzéssel felfogni, mintsem szóval kellőleg megmagyarázni. Amak (tudtomra legalább) teljes szabadoszággal bevégzett körülírása máig sincs. Sokan fejtegették, fejtegette, mint emlékszem, maga Gy. is e tárgyat, de az eddigi megoldás egyike sem kielégítő, még több vegytani mütéten

kell annak átmenni, hogy a humor lényege tisztán extrahálva, minden heterogén elemtől megváltan, maga izolált sajátosságában legyen szem elé állítva. Könnyebb megmondani, mi nem humor; azt az aesthetikus érzet, annak, ki nem épen avatatlan, magától megszűgja s ez érzetből annyit, mennyi egy szépirodalom barátjában föltehető, én is igénylek magamnak. Azért hát midőn a humort emlegetem, ha értelmezését nem adom is, de helyes értelmét birni vélem annyira, hogy azt minden e czég alatt árult hamis portékára, pusztá élczre, adomára tréfára (mint Gy. véli) reá ruházni nem fogom. Jól tudom, hogy humoristikai lapjainkban elég ily portéka vitetik vásárra, de tudom egyszerűsmind, hogy a satyra és humor költőiből formáját s magasb nyilatkozatait nem az élczes lapok ilynemű forgásaiban kell keresni; és midőn satyráról folytatott beszédem közben, egy rövid apostrophával nem is saját élczlapjainkat, hanem csak két jelesb szerkesztőjét érintem, bizonyára nem azért teszem ezt, mintha a Swift-Byron- s Boz-féle műveket—amazoktól—a lapoktól—várnunk kellene, hanem mivel emezektől, t. i. szerkesztőiktől, hasonló nemű műveket várnunk tán lehetne. Hogy röviden megmondjam, nekem a humorral az a fogalmam van, melyet Vischer igen találóan ime szavakkal fejez ki: der Humor ist Komik, aber eine Komik, deren Vater der Schmerz ist; s szerintem a satyrában a főszerep az apát, a mellékszerep fiát illeti.

Ennyi, a mit igazolásomul fölhozni kénytelen valék. Ha értekezésem már ki volna nyomva, egyszerűn arra utalnom elég és e szószaporításra szükség nem lesz vala, melyből végtére is az a különös eredmény jő ki, hogy a satyra körüli összes nézeteim Gynuláival teljesen egyeznek. Örülnék, ha e fölül őt, a tölem őszintén tisztelt aestheticust meggyőzőm sikerült volna.*)

FÁBIÁN GÁBOR.

*) Szívesen közöljük e felszólalást, de megvalljuk, nem értjük, mi sérelem lehet abban, akár az íróra, akár a közönségre nézve, ha egy irodalmi társaság nyilvános ülésében felolvasott értekezésre valamely folyóirat bíráló megjegyzéseket tesz. Ez nemcsak joga, de kötelessége is a hirlapok- és folyóiratoknak, ha az illető társaság üléseinek állandó rovatot nyitottak. Sérelem csak abban lehet, ha a tudósító a szerző értekezését nem híven fogta fel. Lehet, hogy tudósítónk szerző értekezésében némely eszméket talán határozottabban látott kiemelve, mint a hogy vannak, de hogy nem alap nélkül bíralt, mutatja e felszólalás, hol szerző többé-kevésbbé mind ismétli azon eszméket, melyek a vita tárgyát képezik. Szerző a komoly és ostorozó vidám és enyelgő satyra egyesítésében látja a valódi satyra eszményét. Hogy e két mód egyesítése lehetlen, a dolog természete mutatja. Szerző e követelése elítéli Juvenalist s mindazokat, kik az ostorozó satyra képviselői. Hogy minden satyrának komoly alapúnak kell lenni, akár derült, akár ostorozó legyen, az nem kérdés tárgya. Ha a komolyság derültséggel egyesül, kész a horatiusi satyra, mely felé a szerző hajlik s melyet úgy látszik egyedül tart jogosultnak. Tudósítónk e felfogás egyoldalúságát és következetlenségét igyekezett kimutatni. A mi a humort illeti, tudósítónk csak azt ostromolta, mit szerző értekezéséből idézni most is helyesnek lát, t. i. „maga a humoristikus költészet pillanatnyi mulattató hatásával tartós erkölcsi eredményt nem szül.“

Szerk.

A TÖRÖKÖK

ÉS

A NYUGATI POLGÁRISODÁS.

Azon kérdések közt, melyekkel a keletet és a keleti viszonyokat illetőleg néha megtisztelnék, egy, barátaim egyikétől érkezett irat oly térre vitt, mely elől mindeddig készakarattal kitérttem, mely egészen kizsákmányoltnak látszik, s melyről oly sokat írtak, de aztán oly keveset is mondtak, s mely a legégetőbb napi kérdések színtere levén, mégis egész érdekeltségünket igénybe veszi. Értem a keleti kérdést, európai diplomataink e kedvencz, megöszült haju bábuját.

Barátom,—így hangzottak a nekem írt sorok,—valóban feltűnő, hogy te, az egykori efendi, ki éveken át török házakban, török medreszekben tartózkodván, közelről megismerkedhettél az osmanlik életével, te, ki egy állam-kanczellár, a külügyek ex-ministerének, s más magas állásu egyének körében élván, bizony-nyal jobban szemügyre vehetted a porta lényeges elemeit, politikáját és irányzatait, mint bármely Perától a fényes kapuig sürgölődve szaladgáló tolmács, mint bármely vastag portefeuilleket maga után hurezoltató követségi titoknak, hogy te a Törökország viszonyait fejtegető és már egész irodalmat tevő keleti kérdéshez még egy betűvel sem járultál.

Valóban feltűnő, hogy a török kormányzat jövőjéről, s az islam intézmények polgárisodási képességéről szerzett nézeteidet mindeddig elhallgattad.

Vajon azon szabad óráidat, miket altaji gyöknyomozásaid engednek, nem fordíthatnád-e arra, hogy mondanál valamit amaz altaji népről, mely Európa délkeleti részén kormányainknak ma is nem kevesebb aggodalmat okoz, mint háromszáz év előtt, midőn még a Bosporus partjáról a Correspondence Havas Bullier helyett a jancsárok és spahik százezzeinek fenyegetései hangzottak?

E megjegyzések s habár nagyon saturálvák is a baráti ömlengésektől, annyiban talán mégis igazságosak lehetnek, a meny nyiben Sztambulról és a sztambuli életről, a török államélet e főütréről szerzett tapasztalataim talán szélesebb terjűek és eredetibbek mint némely vizsgálóé, ki Európából nem Konstantinápolyba, hanem Perába jő, ki a Missiri, Európa vagy Byzancez vendégfogadóból tekinti bizonyos politikai tendentiák látesővén a régi Sztambul viszonyait. S tapasztalataim itt annál kétségbevonhatlanabbak, miután nézeteimnek se valamely európai nagyhatalmasság iránti buzgalom, se a török rendjeláradatra való kilátás nem adnak irányt.

Mi nem a Bosporus parti diplomatiái értekezletekből, nem a sürgönyök, jegyzékek szakadatlan soraiból akarunk délkeleti Európa jövőjére valamely nagyfontosságú jóslatot tenni. Ezt a hálás föladatot azon nagy szellemeknek engedjük, kik a Dentu-féle Pantheonban sóvárognak valamely piedestal után. Nem akārunk mi egyebet, mint a mai Törökország társadalmi állapotáiból, az osman nép jellemét alkotó fő vonásokból, s azon szellemből, mely a fényes porta elismert kapacitásait vezérli, bizonyítékokat szolgáltatni, hogy az ottani viszonyok még nem oly rémséges jellegűek, melyek valamely erőszakos katastrophát igazolni volnának képesek, s hogy több igazságszeretettel s jobban korlátolt önérdekkel talán inkább elejét lehetne venni oly bajoknak, melyeknek elhárítása mind Törökországra, mind Európára nézve csak üdvös befolyással lehetne.

Lényegében a keleti kérdés egész egyszerűnek tünik fel előttünk, s azt a következőkben foglalhatjuk össze.

A törökök, egy idegen törzsű és idegen vallású nép, mely néhány évszázad előtt fegyver erejével tört magának útát Európába, mely egy igen költői hangzású, de prózai természetű állam romjain emelt föl egy új országot, mely hódító füllépése által Európa délkeleti részében, nem csekély károkat okozott, — még

maiglan is köztünk él, világrészünk egyik legszebb vidékét tartja elfoglalva, hitsorsosaink milliói fölött uralkodik, s visszaemlékezve az egykori nagyságra és hatalomra, melyet nem annyira boszúérzetünk, mint a nyugati mivelődés szünet nélkül haladó szelleme tett tönkre, csendesén és nyugodtan élődik, keleti közönyösséggel nézve a jövő elébe, itt-ott meghallgatva a baráti tanácsokat, s némileg megkezdve az újjáteremtés művét.

Már most úgy kell venni a dolgot, hogy ezen a kényelmesen üldögélő török már korán szemébe tűnt szomszédjainak. Nem nyugalma iránt táplált irigység, — mert hisz ezen nincs mit irigyelni, — nem valamely barátságos aggály és gyöngéd figyelem, hanem egészen más tényezők tevék őt közérdekeltség tárgyává. Úgy van, ő szegény, mint a mese törvénytelen oroszlána, mely, miután megvénült, erőtlenül fekszik a dús lombosított ligetben, és legyek, férgek, nagy és kis állatok folyton bántalmazták, a nélkül, hogy védelmezhetné magát.

Ez utóbbi kinzók akarnák és tudnák is őt tönkre tenni; de nagy gondot okoz nekik a hulla eldarabolása és felfalása, s félve a későbbben bekövetkehető viszálytól, két részre váltak a vélemények. Az elsők azt mondják: meg fog, meg kell hálnia. Ezeknek, daczára a zsákmány okozta zürzavarnak, igen szívtükön fekszik a vad elejtése. Az utóbbiak tapintani akarják a szegény állat üterét. Talán van még benne élet, talán még lábra lehet állítani, s mégis csak jobb volna, — gondolják ezek — hogy ha őt életre hozva és megerősítve először elkerüljük a viszályokat, másodsor, mint mumust, ott hagyjuk a ligetben, hogy féken tartsa e nyugtalankodó és kiskorú elemeket, míg fel nem nőttek és egy kis észre nem jöttek, miután korai függetlenségök mindnyájunknak s magunknak is káros lehetne. Ez utóbbi aggodalmakat elhárítandó, egyik közelebbi szomszéd nem egyszer akart segédkezet nyújtani, de épen ebbe nem akarnak a többiek belé nyugodni. Az első törekszik, az utóbbiak ellenállnak, s így történik, hogy a viszály és visszavonás, a helyett hogy szünnék, egyre bonyolultabb alakot ölt.

Ha tehát nem tévedünk a keleti kérdés jelen állásának felfogásában; ha a beteg ember állapota csakugyan hasonló az állunk idézett példához; úgy feltéve, hogy minden erőszak mel-

lőztetni fog, csak azt kell kérdenünk, vajon javíthatók-e amaz állapotok, vajon, ha Törökországnak több nyugalmat biztosítanak az újjászervezés művéhez, közeledni tudna-e az európai polgári sodás nyugati intézményeihez?

E kérdést, ez egyetlen megállható forduló pontot a keleti zavarok közt, természetesen már több oldalról fejtegették; sokat írtak már róla pro és contra, s miután a keleti élet színterén nem egy újoncz próbálkozott meg vele, meg fogják engedni nekem, az orientalistának, hogy a kérdés kötődős irodalmához én is járulhassak egy kis füzetkével.

I.

Azon szemrehányások közt, melyeket a töröknek tenni szoktak, első az, hogy mint keletiek — kiktől megtagadnak minden erélyt, minden jövőre való törekvést, minden képességet a tevékenységre — nélkülözik ép azon tulajdonokat, melyek Európa megközelíthetésére feltétlenül szükségesek; hogy keleti indolentiájok- és nyersségüknél fogva tántoríthatlanul ragaszkodván kelet patriarchalis despoticus kormányformájához — a mi nézeteink szerint — nem képesek boldogítani a különböző nemzetiségeket; végre, hogy igen hozzászokva a semmittevéshez, azt is, a mi maiglan történt, csak folytonos sarkalásra, szüntelen unszolásra s kénytetve vitték véghez.

Sajnosan kell megjegyeznem, hogy mindezen ellenvetések ellenében a legjobb akarat mellett sem moshatom egészen tisztára a törököket.

Meg kell adni, hogy sok oly vonás vegyül a törökök jellemébe, mi által e hibák a felületes vizsgálónak kiírthatlanokul tűnnek fel. De legyünk igazságosak s kiszélesbítvén nézeteink körét, tekintsünk egy kissé a távolabb keletre. — Állítsuk az osmanlik mellé az arabokat, persákat, kurdokat, középázsiaiakat, sőt még a kis ázsiai keresztyén örményeket is; hasonlítsuk össze őket, s látni fogjuk, hogy az osmanli, ez a personificált tunyaság az európai írók szemeiben, keleti testvérei közt sokkal közelebb áll a telivér európaihoz, mint némely orosz alattvaló s igazhitű keresztyén a Volga partjain, avagy Bessarabiában.

Mi sem mulatságosabb, mint, midőn egy bő nadrágba és

kaftánba bűjt törökkel szemben egy újdonsült európai utazót látnak, mint igyeckszik a modorban, tagjártatásban, arcvonásokban a valódi keleti typust tanulmányozni. Boldog phantasia! Mint rajongnak elragadtatásukban a mi jámbor utazóink az „Ezeregy éj”ből vett alak előtt, s mégis mily mulatságos volna, ha az európai hajó fedélzetén kényelmesen elmélázó törököt, miután már eléggé megbámúlták, civilizált ruhába bujdatnók, kopasz fejét egy parókába dugnók, hosszú szakállát rövidre nyírnók, s így állítnók az európai elé. Azt hiszik t. olvasóim, hogy megismerné? Soha! Egy vonását, legesekeélyebb árnyalatát sem az előbbi keleti typusnak. A törökök, különösen a konstantinápolyi, rumeliai és anatóliai törökök oly fajvegyülékét képezik a görög, örmény, szerb s ó-török elemeknek, annyi jellemzőt bírnak az ind-európai vonásokból s oly keveset abból, mit tiszta keleti typusnak nevezünk, hogy ruhaváltás által délkeleti Európa bármely népét törökké lehetne átváltoztatni.

De ha nem is tekintjük a keleti faj ethnographiai sajátságainak e hiányait, a törökök jellemre is inkább hasonlítanak a délenrópaiakhoz, mint egyéb keleti hit- és fajrokonaikhoz. A törököknek emez — a fatalismusból magyarázott — nyugalmát és közönyét nem egyedül az Islam hozta létre; hiszen a nápolyi legkeresztényebb lazzaronik, a régi Hellas nem egy heves vérűnek látszó fia, sőt minden délvidéki lakó ugyancsak hódol az édes „dolce far niente”-nek, a nélkül, hogy tudna valamit azon tanok- és mondákból, melyek az igazhítűek közt a Kismet- és Nasibról (végzet) keringnek. Teljes meggyőződéseim, hogy nem annyira vallási, mint égalji viszonyok hozták létre e valóban nem nagyon dicséretes tulajdonokat. Csupán egy kivételt ismerek keleten, és ez Persia, hol a tiszta iráni elem, daczára a hő napsugaraknak, a korán tanáinak, ép oly életteltjesen mozog, mint a leghevesebb vérű európai. Több kivétel aztán nincs, minden egyébben erősen áll amaz elv, hogy minél inkább haladunk előre az Adriától kelet felé Chináig, annál kifejezőbbekké válnak a keleti jellemvonások, s így mindezek közt az osmanli aránylagosan legkevésbé keleti.

Az osmanlik kikiáltott uralomvágya- és zsarnokságával sem vagyunk különben. Mit nem kellett már hallanunk a követségek tudósításaiban és hírlapjaink levelezéseiben a törökök kegyetlen-sége felől! Habár rég lefolytak már a napok, midőn a lovagló

rájának, ha igazhitűvel találkozott az úton, hirtelen le kellett szállnia lováról, fegyverét elrejtienie, s mély alázattal haladni el mellette; habár régen elmúlt már, midőn az örmények- és görögöknek Konstantinápolyban szivacsot kellett övtükben hordozniok, hogy az utcán a sárral befecskenedett osmanlit annak egy intéseire megtisztítsák, — hogy a rájáknak a fürdőben faczipőikre csengetyüket kellett aggatniok, hogy a törökökkel egyforma ruhájuk miatt megkülönböztethetők legyenek; időről időre a sajtóban mégis találkozáink gyilkolások, elnyomás és erőszakoskodások rémes történeteivel, miket a büszke zsarnok követett el a rájákon. Ezek rendszerint izgató tudósítások, melyekkel a felbérelt sajtó akar buzgalmáról tanúságot tenni. Mert ha kétségbe vonom is a törököknél, valamint minden félig civilizált, rendezetlen államban élő népnél az általunk inkább hirdetett, mint megvalósított humanitást és igazságszeretetet, mégis bizonyossá kell tennem olvasóimat a felől, hogy az osmanli e hibája is, az egész keleten uralkodó erkölcsökhöz képest, csaknem egészen elenyészik. Nem akarjuk egy Lamartine, Ubicini és Urquarth tollát használni; mindegyik különböző érdekeknél fogva ragyogó volt. Megengedjük, hogy a mai törökök, ama janicsárok utódai, kik az embereket, még az ebeket is lemészárolták, ha el mertek menni szent üstjük előtt, nincsenek egészen áthatva a testvériség és egyenlőség eszméi által; (s köz ültünk is vajon mindnyájan át vannak-e hatva ettől?), mégis hosszú évek tapasztalásai győztek meg, hogy az itt-ott felmerülő kegyetlenkedések csak egyes gazok bünteterei, s hogy a törökök oly jeleit adják a szelidség, részvét és jótékonyság érzetének, melylyel nem minden európai nép dicsekszik. Nem voltak-e mindig arabok, kurdok vagy mások, kik a dseddai, damascusi és kurdistan-i mészárlásokban résztvettek? Képes-e felmutatni a történet oly katasztrófát, melyet az osmanlik védtelen ráják ellen elkövettek volna? Sőt, ha még a rumeliai borzalmas vérontásokat vizsgáljuk, nem fog-e itt is kitűnni, hogy a tulajdonképeni barbárok a rablás és gyilkolási vágytól ösztönzött bosnyák és albán mohamedánok? Ők, Iskender és Lázár nagyhirű utódai, kik, plus catolique que le pape, nemcsak türelmetlenebbek és fanatikusabbak, mint a legrégibb mohamedánok, hanem sokkal vadabbak, mint a porta tiszta osmanli lakossága.

De nem. Mindezek csak másodrendű okok, fogják mondani;

a törökök vallása, a keleti világnézet e kedvencz szülöttje, az Islam az, a mely gátat vet a szellem haladásának. Az arab prophéta' tana túlélte magát; a nyugat csak annak romján építheti fel új országát.

Helyes; legkisebb kifogásunk sincs e nézet ellen. Ha senki, úgy mi meg vagyunk győződve, hogy a mohamedanizmus, úgy a mint az maig kifejtett, kevéssel járulhat a társadalmi érdekek előmozdításához. Sőt tovább megyünk és azt a társadalom mérgének nevezzük, nem egy európai philosophus borzadására, ki elragadtatásában bizonyosan tanulmányozhatta az Islam könyvét, de aligha annak valóságát. Elég alkalmunk volt tapasztalni Mohamed tanaiiban az ellenállás és makacsság szellemét minden újítás ellen, megvető megtagadását a nem mohamedánok egyenjogusításának, ama tántorithatlan ragaszkodást az idők által túlszárnyalt erkölcsökhöz, melyek mindannyi hatalmas torlaszt képeznek keletnek nyugattal való összeköttetése vagy hozzáközelodhetése ellenében. Ha senki más, úgy én egy vagyok azok közül, kiknek jelszavuk: az Islamot reformálni kell.

S vajon azt hiszik-e tisztelt olvasóink, hogy az újabb török államférfiak részben niucsenek áthatva ugyanazon eszméktől, melyek minket lelkesítenek? Azt vélik-e, hogy a török államépület aczéloszlopai még nem ingattattak meg? A ki ezt ignorálni akar-ná, végtelenül csalódnék. Csak Kelet-Ázsia, nevezetesen Bokhara és Pesaver Islamját kell ismerni, hogy felismerjük azon nagy különbséget, mely Konstantinápoly s azon vidékek közt van: vizsgálunk kell, mint követik a propheta szavait az Oxus partján, hogy beláthassuk, miszerint a Bosporus partján már is mily hatalmas átalakulásokon ment keresztül az Islam. Már öntudatlanul, akár a közvélemény ellenére ment keresztül ez a reform: a tények mezején tagadnunk már nem lehet.

Vajon mily képet nyújt a bocharai, hosszú öltönyeivel, életmódjával, mely szorosan az Islam eredeti törvényei értelmében van szabályozva, vak fanatizmusával minden nem mohamedan nép iránt az európaiasan öltözött, európai tudományokkal és nyelvekkel foglalkozó, európai házakban lakó törökök mellett?

Amaz híven a korán elveihez, megveti e világ hiúságait. Mig az orosz ágyuk kapuja előtt dörögnek, ő álmadozásaiiba van merülve, melyeket még távoli hittanítóitól, az araboktól örökölt. Egykedvűen ignorálja ő az idők változásait, a Hedsra első évtizedei-

nek szellemében él, s mit sem akar tudni Frengistanról (Európa), a parvenu-k e hazájáról. Ellenben az osmanli, míg bal lába keleti földön nyugszik, jobb lábával már nyugatra lép. S habár mohamedan, az igaz Európával már régóta jó viszonyban áll, s nem jelentéktelen lépéseket tett az assimilatio terén. Nemcsak hogy ezrei jönnek az igazhitű ifjúságnak Európába, hogy megismerkedjenek nyelveinkkel, erkölcaseinkkel, tudományunkkal, nem csak otthon is európai tanintézeteket állítanak európai tanárokkal, hanem maga a szultán, minden igazhitűek khalifája, „isten árnyéka a földön,” kinek törvény szerint csak fegyveres erővel volna szabad idegen országba nyomulnia; ő is ajándékokkal, udvariasságokkal jó Európába, meglátogatja udvarainkat, feliratokat fogad el, érdeklődik művészetünk és tudományunk iránt s királyi testvérei és nővérei látogatásai után azon jó szándékkal tér vissza, kétszerezett erővel folytatni az ujjaszervezés munkáját.

„Édes Istenem! hova gondol ön!” fogják nekem mondani. Ez a haladás, ez az átalakulás távol van attól, hogy általánosnak nevezessék, s csupán a városra szorítkozik, s itt csupán az effendik osztályára. S itt is mindent a kényszer, a világi befolyás hatalma tudott keresztülvinni; egy hajszálnyi sem történt önkéntesen. S ha nem állnának hátuk megett követségeink, consulatatusaink, hadi hajóink és seregeink, ki tudja, volna-e valami különbség Bokhara és Konstantinápoly között?

Ez a kérdés, melyet itt feltételelesen hoztam föl, itt-ott a keleti kérdés fölött irt röpiratokban is feltalálható. De itt is vagy törökellenes érzelmekből magyarázható az érvelés hibája, vagy a gyakorlati tapasztalatok hiányából. „Erőszakolt polgárisodás” mondják. Kinek nem fog itt eszébe jutni a viszony, mely van az Indiában lakó harmincz millió mohamedán és az ugyanott uralgó angolok, — vagy Oroszország mohamedánai és Sz.-Pétervár közt? Nem igyekeztek-e ezen kormányok, különösen a polgárosító szellemtől áthatott Anglia nem feszítette-e meg minden erejét, hogy mohamedán alattvalóit az európai társadalom terére vezesse? Nézzük meg a kalkuttai alkirály költségvetését, s látni fogjuk, mily összegeket fordít évenként az ind mohamedánok fölvilágosodására! Vegyük csak jól fontolóra a protestáns lelkészek hatáskörét saját állomásaikon, s bámulattal fogjuk látni, hogy a mohamedán fanatizmus, a nyugattól való irtózat daczára minden erő-

szaknak, daczára minden megtérítési igyekezeteknek Delhiben, Pesaverben és Kazánban sokkal nagyobb mérvű, mint Konstantinápolyban! Nemcsak az elnyomottság érzete teszi itt megvetendővé az uralkodó gondolkozás módját, hanem a valódi keleti típus, s a vad vallási rajongás alkotják itt a fő tényezőket, melyek a nyugati mohamedánoknál s nevezetesen a törököknél, teljesen elenyésznek.

II.

Ha már most a keletieknek se physikai sajátságait és jellemvonásait, se zsarnoki önkényét és vallási rajongását föl nem találhatjuk az osmanliknál, mi lehet tehát azon ok, melynek hátramaradásukat európai civilisációtól tulajdoníthatnók? Min alapszik ama sokoldalú ellenvetés, melyet ellenségei tesznek? Vajon rágalom-e ez mind, s az osmanlinak semmi része azon hibákban, miket szemére vetnek?

Nemmel felelni e kérdésre ép oly igaztalanság volna, mint feltétlen igennel, melyet mégis oly gyakran hallani ellenei ajkairól. Hogy összehasonlíthassuk a törökök társadalmi életének viszonyait a mieinkkel, föltétlenül szükséges, hogy egy tekintetet, habár csak felületes tekintetet vessünk a műveltségi állapotok ama különböző fokozataira, melyek a keleti világ legszélső határától nyugat legszélső határáig terjednek ki.

Semmi sem áll teljesen izoláltan, semmi sem áll úgy, hogy legalább a szomszéd elemekkel némi érintkezésekbe ne jöjön.

Leginkább meglepett e körülmény Samarkandtól Londonig való utazásom közben. Valamint oda utazásom közben lépésről lépésre mindinkább kellett tapasztalnom az ázsiai nyersséget, amaz erkölcsöket és gondolkozásmódot, melyek egyenes ellentétét képezik európai eszméinknek: visszatértemkor ép oly mérvben, melylyel a nyugathoz közeledém, találtam több és több nyomaira a nyugati polgárisodásnak.

A mily viszonyban áll egyáltalában a bokharaiak társadalma, kormányformája s egyéni világnézlete az osmanlik társadalmához, kormányzati rendszeréhez és eszmemenetéhez, ép oly viszonyban állanak az utóbbiak London és Párishoz. Sőt, mi több, még közbeeső állomások sem hiányzanak ama nagy területen, melyen a nagy világ szelleme a kelet szellemével ülelkezik. A mely

fokozatokkal fog találkozni az utazó Zerefschantól a Bosporus partjáig, ép azokat fogja tapasztalni, ha az utóbbi helyről a Themze vagy Szajna partjának veszi útját. S azt hiszik olvasóim, hogy odahagyván Törökországot, azonnal az európai élet, a fennen dicsőített nyugati civilizáció közepette találjuk magunkat? Épen nem! Senki sem válaszolna e kérdésre örömestebb igennel, mint mi, Európa délkeleti lakói; s mégis nem hallgathatjuk el, hogy a Törökországgal határos tartományokban, messze a dunavideki alsó részeiben ama világnak, melyet Európának nevezünk, még sok olyat találhatunk, melyről lehetlen fel nem ismerni kelet bélyegét. Daczára a nagy zajnak, melyet a legkeresztényibb Oroszország a románok, szerbek és görögök érdekében üt, nem fogja tagadhatni a nemzetiségek legjobb barátja sem, hogy, ha nem is mind, de mégis nagy részét föl lehet találni Athenben, Bukarestben, Belgradban ama bűnöknek, melyeket megkülönböztetésére a keresztvény és mohamedán elemeknek egyedül csupán Konstantinápolyban akarnak fölfedezni.

Legyünk igazságosak, s vessünk egy tekintetet a legközelebbi multakra, s a török birodalom utolsó évtizedeire. Nagy mérvű változásokkal fogunk itt találkozni, változásokkal, melyek kedvező esetben igazolhatják azon reményeket, melyeket Törökország haladása iránt táplálunk. Nemcsak a külsőségek azok, mik Konstantinápolyban változásokon mentek keresztül; nemcsak a turbánt fezzel, a bő nadrágot pantalonnal, a kaftánt kabáttal cserélik fel; bensőleg is jelentékeny, igen jelentékeny átalakulások történtek. Hogy önkéntesen-e, vagy nem, sokaknál függő kérdést képez. Nagyobb része nemmel válaszol, s inkább hajlandó azt a befolyásunktól való félelemnek, mintsem az az iránti szeretetnek tulajdonítani. Nem könnyű feladat eldönteni, vajon igazságos alappal bir-e ez ítélet. Még sem hiszszük, hogy valaki tagadni akarná, miszerint a töröknek, tartozzék akár az efendi-, akár az esnaf- (kézműves) vagy a parasztosztályhoz, Európáról és az europaikról ma már egész más fogalmai vannak, mint ötven év előtt. Míg akkor a frank kabátos utazót az utcagyerekek, sőt még az ebek is megtámadták, míg akkor az erős kavasze (csendőr) védelme alatt járó turista épen nem volt ment a meggyaláztatástól, sőt gyakran az utcái nép bántalmazásától sem: ma már a török városokban a nyugati kalmár vagy kézműves nemcsak teljes szabadsággal és

nyugalommal él, nemcsak hogy senki sem háborítja kereskedésében és üzletében: hanem egyes útazók is sértetlenül járnak-kelnek a török birodalom különböző részeiben, s mindenesetre kevésbé van kitéve a kincssóvár és gyilkos rablóbandáknak, mint Ó-görögország classicus földén, a jeune Grèce rendőrmisztériumának védelme alatt, hol a Palikerik a Syrából Athenbe vezető úton saját honfiaiakon oly gyakori tanújeleit adják függetlenségi és hazaszeretetőknak. Ki merészelt volna még ötven év előtt valamely fő- vagy vidéki várostól távol keresztyén vallási buzgalmat mutatni, vagy mint térítő lépni föl az igazhitűek között? Angol és amerikai missionariusok ma már Anatolia legmagánosabb vidékein is ellakhatnak. Követőket gyűjtenek magok körül, s valamint consulaink, e „kis királyok“ a kerületekben minden kigondolható módon a nyugat anyagi hatalmát iparkodnak képviselni, ép oly állást igyekeznek elfoglalni a missionariusok a Mollavilággal szemben. Nyílt vitába bocsátkoznak, neophytáknak nemcsak teljes biztosságot, de becsülést is szereznek, s fennen hirdetik, hogy egyedüli céljok az uralkodó vallás, az Islam megsemmisítése. Hol tűrnék meg vajon az ily barátságos szolgálatokat? Talán Oroszországban? hol a fellázadt orthodox néptömeg bizonyos lengyel megyében nem rég az útczán minden katolikus szent képet lerombolt? Ez az Oroszország, meggyőződésem szerint, mely legjobban handabandázik Törökország ellen, bizonyára nem tűrne meg ilyesvalamit. S nem feltűnő-e, hogy épen a porta hagyja meg szigorún az illető hatóságoknak, hogy a missionariusok semmi akadályra ne találjanak?

S ha valakinek, úgy a konstantinápolyi diplomatiái testületnek leginkább tekintetbe kell vennie ama fordulatot, mely a török viszonyokat kedvezőbb kilátásba helyezte. Egy követségi titoknok, s az is csupán egy török öltönybe bújt tolmács kíséretében, ötven év előtt mindenesetre nem viselhette magát oly szabadon és sans-gène az akkori Csaus-basi (külgyminiszter) előtt, mint ma a francziánul folyékonyan beszélő, diplomatiái viszonyainkat alaposan ismerő Khardschie Naziri társaságában, ki a külügyek élén áll. Hány alázatos hátgörbítésre nem volt szükség, hány dús ajándékot nem kellett szolgaszemélyzetnek, az elsőrendű ó-török hivatalnokok alárendeltjeinek átnyújtani! S mily furcsa állást foglalnak el a mai tolmácsoló titoknokok (secretaires entreprétes) a portán a régiekkel szemben, kikről helyesen jegyezte meg egy angol

útazonő, hogy daczára fenhéjázásuknak, nem tudnak egyebet fölfogni, mint a járás közben lábújjhegyeikkel előresodort papucsot. Ma már egy dragoman harmadrangú tekintély, és sokan közülök úgy járnak-kelnek és orditoznak a hivatalban az effendi alatt, mintha ez csak hivatalszolga volna. Így aztán megtörténik gyakran, hogy a törökök túlságos jámborsága következtében sokszor a méltányosság határait is átlépik.

Ne higyük, hogy mindezt diplomatiái jegyzékeink és túlsúlyunk eredményezte. Jól tudják a törökök, hogy jövőjük Europa akaratától függ, de tudják azt is, hogy nem fognak ellenük bármily csekélység miatt háborút indítani, s ez oly sokoldalú engedékenységet, melylyel kétségen kívül maguknak is ártanak, ama morálnak lehet tulajdonítani, melyet a nyugot a törökök civilisatiója alphájának tekint.

Ép ily módon sem akarnám tulajdonítani azon jelentékeny különbséget, mely a rájának urához való viszonyát szabályozza, kizárólagosan az európai befolyásnak, hanem egyszersmind ama jogérzetnek, melyet a keletnek nyugathoz való közeledése költött fel a török uralkodók és államférfiak keblében. Hogy a törökök azelőtt sem voltak szörnyűséges emberevők, leginkább kiténik abból, hogy a keresztyén alattvalók még a török hatalom fénykorában sem szenvedtek oly gyötrelmeket és meggyaláztatásokat, mint például a zsidók ötven év előtt Oroszországban vagy Európa egyéb részeiben. S hogy mennyire különböznek e tekintetben a többi ázsiai népektől, legjobban megtudhatjuk azon észrevételünkből, hogy Nagy Aldbasz (sah) idejében Transkaukasiából Iránba több mint 50,000, s magába Törökországba 400 örmény család vándorolt ki. Iránban aztán ez a nagy szám néhány nyomorú viskóra olvadt le, míg Törökországban ezrekre menő, gazdagságban és pompában bővelkedő házakat építettek.

A török közmondás: „a rája becsülete a te becsületed; a rája vére a te véred“ az orosz befolyás előtt már jóval régebben létezett. S hogy ez elvet a nagy többség s a hatóságok követik is, láthatjuk a régi örmények gondolkodás módjából, kik nem egy európai bámulatára a janesárok korát óhajtják vissza. Más részről természetesen történt sok visszaélés is, melyek azonban befolyásunk növekvő hatalmával folyvást szűnedeznek, s melyek, ha közelebbről vizsgáljuk az uralkodó állását az uralthoz, ma már épen

nem olyanok, hogy Oroszország handabandáját és vészkiáltását igazolhatnák.

Hányszor nem kiáltják át Szt.-Pétervárból Konstantinápolyba : „Egyenlőség és testvériség minden néptörzs és vallás közt!“ Oly kiáltás ez, melyet Európa egyéb részeiben is hallhatni. Meg szeretném azonban kérdezni a Néva partján humanitást prédikáló urakat, vajon ül-e annyi zsidó és mohamedán államtanácsukban, vajon ők is oly számmal alkalmaznak e zsidókat és mohamedánokat követségi állomásokra vagy más nagyfontosságú hivatalokra, mint a mily méltányosság e tekintetben a török birodalom keresztyénei és zsidói iránt létezik?

Anglia, mely újabb időben biztos tudomást akart venni a rájuk állapotai felől, az ottoman birodalom különböző részein állomászó consulságait körülményes tudósításokra szólította fel, melyeket aztán a parlament elé terjesztettek. Kiviláglik ezekből, hogy némely részint az Islam lényegéből, részint ősi nézetekből folyó szokások kivételével, igen kevésre szorítkozik az, a mi a keresztyén alattvalók jogait szemben a mohamedanokéival esorbíthatná. Kimondjuk, hogy sok még csak a különböző „Khatti Humagja“ paragraphusaiban található fel, de nem az életben. Nem szabad ignorálnunk, hogy a török fensőbbisége érzetében nem fog egyszerre oly testvériessé válni az örmények, görögök és szlávok irányában, kiknek orosz sympathiái előtte immár nyílt titok. Az emancipáció eszméjével rend szerint nehezen barátkoznak meg az uralkodó fajok, még inkább a keletiek. A felvilágosodás azonban, s a kérlelhetlen szükség tudatával párosult művelődés le fogják rombolni a régi önkényt, s bizonyos, hogy minél több lépést tesznek az osmanlik a nyugati civilisatio pályáján, annál kedvezőbb fordulatot veend a rájuk sorsa, annál esékélyebb lesz a különbség az uralkodó és uralt fajok között.

„De, mint hit-buzgó mohamedánok, miként fogják magukat a törökök képezni? Miként leend az lehetséges, hogy a korszellem felvilágosító fáklyáját kövessék?“ e kérdéseket fogjuk hallani mindenfelől. Válaszunk erre a következő: „Nehezebben, mint a régi Európa keresztyén elemei, de nem sokkal nehezebben, mint Oroszország és egész Ázsia keresztyén elemei.“ Az Islam hajlíthatlan, szilárd elemei összelütközésükben más rendszerekkel, inkább szétporlanak, mintsem

hogy engedjenek. Ez tulajdonsága Ázsia egyik végétől a másikig. Törökország utolsó évtizedei e tételt látszanak erősíteni.

A keleti és nyugati mohamedánok közt nyilatkozó különbségre már utaltunk, de nem tarthatjuk jelentéktelennek ama különbséget sem, melyet a jelenkor és a mult évtizedek moszlimjei közt okvetlenül észre kell vennünk. Eltekintve attól, hogy oly tudományok, melyek egyenes ellentétben állnak a Koran tanaival, az állami tanintézetekben nyilván, köteles tantárgyakul adatnak elő, a nagy néptömegnél sem ismerhetők félre a tudományszomj bizonyos jelei. Jelentékeny számú hirlap jelenik meg, sőt újabb időben tudományos szellemben szerkesztett havi füzetek látnak napvilágot, s különböző földrajzi, természettani és matematikai munkákat fordítanak török nyelvre. Az orvosi tanintézet derék orvosokkal látja el a hadsereget, s a tengerészeti iskolából nem jelentéktelen tisztok kerülnek ki. A francia nyelv olvasása és írása nélkül nincs remény bármely hivatal elnyeréséhez, és sokan ugyancsak jól értik még a német és angol nyelvet is; s ha — mint később azt bizonyítani fogjuk — sok hibás kezdemény nem tudott is erős gyökeret verni, mégsem kell szem elől téveszteni, hogy mindez a haladás útján történt.

Minden ifjabb társadalom, melynek a régi schlandriánhoz szokott megcsökönösödés ellen kell harczolnia, reformeszméktől áthatott, titkos klubokat szokott alakítani; így van ez újabb időben Törökországban is. Oroszországnak meg volt Londonban az ő Herzen-je és Dolgoruki-ja, hol a szabadelvű Kolokol (Harang) jelent meg, melynek „harangkongatása“ daczára egy Miklós czár vad zsarnokságának messze elhatott az orosz birodalomban. Törökországban újabb időben ily czimű társaság alakult: „Jeni osmanliler Dschemiet-i“ új osmanlik vagy új törökök társulata, mint nálunk nevezni szokták. Ők is Londonban székelnek, ők is szabadelvű lapot szerkesztenek, mely „Muchbir“ (Tudósító) czim alatt jelenik meg, s mely szigorú ostrom alá veszi a fényes portát, alkotmányos életre törekszik, parlamentet akar, s bebizonyítja, hogy Abu Bekr, Mohamed első trónutódja szintén ily szellemben uralkodott. Szóval: csupán szenvedélytől elvakultan nem láthatnók, hogy Törökországban új élet kezd ébredezni.

III.

Semmi esetre sem kell tehát Törökország jövője iránt két ségbe esni; semmi esetre, mondom, mert ha a régi Oroszország régi hibaival, régi szokásos nyersségével is bizik előhaladásában az európai civilisatio ösvényén, miért ne tehetnék azt a törökök is, kik az európai színpadon való feltűnésök óta, a keleti civilisatio után indulva, sohasem voltak oly barbárok s idomíthatlanok, mint az még az oroszoknál a XVII. évszázad elején, sőt sok muszkánál még maiglan is történt. Nem a vallás, nem amaz elfogult állítás, hogy a turani elemek képtelenek civilisálódni, vetnek gátat az oszmán birodalom haladásának. Nem, valamint az űnhatalom, az anyagi erő s az európai hatalmak pártfogása azok, mik az oroszok segélyére vannak: úgy a törökök törekvéseinek megfordítva saját egyre növekvő gyöngeségök, anyagi süllyedésük s Európa vak előítélete ártanak. Európai politikusaink a törökökre eredménytelenül pazarlott tanácsok fölötti jajkiáltások után indulva, valóban azt hihetnék, hogy mindazon útmutatások, jóakaró irányadások, mik nyugat felől a Bosporus felé szárnyaltak, a szív mélyéből eredtek; azt hihetnék, hogy érett megfontolás és szakemberek által jöttek létre. Fájdalom azonban, nem úgy van.

Először az oly sokat megénekelt themának „l'intégrité de l'empire ottomane“ sokan benső ellenségei; s ha tettek is valamit e tétel érvényesítésére, e kényszeren alapuló szeretetet semmi érdemül sem lehet betudni.

Másodszor még azok is, kik az oszmán birodalom további fenállásán fáradoznak, alig ismerik azon eszközöket, melyeknek segélyével Törökország reformatióját keresztül lehetne vinni. Anglia és Franciaország tettek e részben legtöbbet, s őket is illeti leginkább a vád, mely szerint a polgárisodásnak csak külsőségeivel, pusztá czafrangjaival vélték e nagy czélt elérhetőnek; ők okai leginkább, hogy a törökök negyven éven át tartó polgárosodási vajudása még mindig többet nem eredményezett.

Az 1830. évben kiadott Khatti Humajunok értelmében a törökök régi intézményeinek hivatalosan európai jellemet kell valóltetni. Resid basa, az akkor még ifju Abdül Medschid nagy befo-lyású minisztere, ki Páris és London magas köreiben ünnepeltet-

ve, Jules Janinnal versenyzett az élezelésben, midőn hazájába visszatért, bizton hitte, hogy francia csacskaság, az európai diplomatiabevitele, miniszteriumok kinevezése, érdemjelek s hivatali rangok megalapítása, mindenekelőtt pedig az európai costumek feltétlen elfogadása, a törököket egyszerre, mint egy *Deus ex machina*, európaisítani fogja. S Resid basa e hitében a fiatal szultán sem kételkedett. Minden módot kigondoltak, minden emeltyűt mozgásba hoztak, hogy e tervezett újítások, melyeket az „a la franca” gyűjtőnév alatt terjesztettek a tömeg közt, minél hamarább érvényre vergődjenek.

A szultántól kezdve egészen le az utolsó kiatib (író)-ig az „a la franca” hatalmas jelszó zendült meg az efendi-világ hosszú sorain át. Még a középosztály is igyekezett nyomaiba lépni az uralkodónak. Mert bármily zokon vették is a törökök amaz állítást, hogy bő plundrája, melyben kényelmesen dülönghetett ide s tova sopháján, alább állna az európaiak feszes pantalonjainak, melyek első lábhajlításnál elrepednek; bármily erőködésekre került meggyőződnie, hogy valóban kellemes üdvözlés modoruk kevésbé szép, mint a mi európai hajlongásunk, virágos nyelvük nem oly hangzatos, mint az európai sivár stylus, hogy étkeik, erkölcsaik és szokásaik legkevésbé sem mérkőzhetnek a mieinkkel, hogy még nagyszerű történelmi multjok is, mint a vadság, a nyersség korszaka, az európai mellett elhalványodik: mégis minden áron „a la franca” igyekeztek mindent csinálni, s oly lázas dübhel majmolták Európát, mint sehol keleten.

Majmolták mondom, mert, mint aztán természetes következése is volt, az egész törekvés mi sem lehetett egyéb, mint külsőségek majmolása. Mázzal kenték bé a régi törököket, kísértük meg már most e mázt vakargatni, ismét csak a régi török fog előtűnni; ez a török szellem azonban még sem oly megvetendő, mint az oroszok tatárszerűsége, mely az európai máz alól szintén szemeinkbe ötlük. Ha a helyett, hogy rögtön átalakulást akartak keresztül vinni, csak lassan és különböző úton haladtak volna elő az újítások terén; ha miniszteriumok megalkotása előtt jó tanintézetek alapítása által derék férfiakat igyekeztek volna képezni; ha a helyett, hogy kiesinyes s még hozzá ártalmas európai intézmények helyett társadalmi viszonyaink valódi szellemét iparkodtak volna meghonosítani; sok, valóban igen sok egészen másként

alakult volna. Az efendik, kik a törökök közt vezérszerepet játszanak, s mint másolók, fogalmazók és osztályfőnökök szolgálnak a fényes porta bureauiban, hogy aztán vagy az országos ügyek élén, vagy az európai követségeknél szerepelhessenek, egész tizenhat éves korukig ép oly törökösen neveltetnek, ép úgy tanulják a koránt, metaphysikát, caligraphiát és más egyéb középkori dolgokat, mint ősök, kik nem diplomatikai sürgönyök, hanem a jancsárok ezreinek kíséretében jöttek Európába. Földrajz, természettan, történet, akár Európáé, akár saját hazájoké, s más újabb tudományok még csak most hozatnak be az iskolákba. A kik talán sejtenek is valamit e dolgokhoz, csak előhaladt korukban tanulták meg, s ha nem volna segélyökre itt az élénk fölfogás, az óriási emlékezet s ama nagy szellemi képesség, melylyel a keletiek bírnak: az oly mostoha tanrendszer mellett, mely által kiképeztetésüket nyerik, sok török diplomata nem foglalhatná el azon állást, melyben most valóban szerepel. Hogy tehát a tisztviselők pusztán külsőségeken alapuló műveltsége a közigazgatás bármely ágában csak e műveltségnek megfelelő, szintén külsőségeken alapuló újításokat, s így csupán színleges javulásokat hozott létre, kiviláglik a dolog természetéből. Kivéve a külügyek miniszteriumát s az európai udvarokon lévő követségeket, a hol a jobb erők használatnak fel, — a pénzügyek, belső tartományok és a tanügy vezetése kevés üdvös reformokon ment keresztül. Valamint a medschlisi-vala (magas kormánytanács), úgy az Abkiam-i Adlie (a magas ítélőszék) is, fájdalom, oly tagokból van leginkább összeállítva, kiknél a velük született keleti gondolkodásmód s a későbbi tanulmányok iránya már előre is lehetlenné teszi európai elvek érvényrejtését. Itt nem annyira Oroszország burocratikuss bünei szolgálnak akadályul, mint pl. vesztegetés, nepotismus stb., hanem inkább a Törökország jövőjének felismerésében való tájékozatlanság, s teljes félreismerése ama reformatiori célzatoknak, melyeket az új török aera megalapítója akart bevinni az államrendszerbe.

Valamint tehát kormány és kormányférfiak maig is csak látszanak európaiaknak, de valóban még nem azok: fájdalom, ép úgy a török családi élet is csak külsőségeit viseli magán nyugati társadalmunknak. Természetes, hogy igaztalanság is volna követelni azt, hogy egy nemzet erkölceiről és szokásairól, melyek

s. ázadok hosszú során nőttek egybe nemzeti életével, egyszerre lemondjon és másokkal cserélje fel; ezt nem lehet és nem is volna szabad kívánni. Sajnálatra méltó azonban, hogy az e téren megkezdett újítások is mind a török, mind az idegen előtt csak a látzathatárán belül mozognak. Európai bútorzat bevétele, némely ételeink elfogadása s európai zene és nyelvtanítónak a családoknál való alkalmazása által, mint ez újabban több előkelő családnál szokásban van, Törökország semmi esetre sem jutott azon útra, melynek végén a polgárosodást, mint czélt, fötalálhatná. Követhe-e siker a fáradozásokat a török ifjúságnál, mely éveken át egy chodscha (török tanító) vezetése alatt, ki az elmúlt századok eszméitől át meg át van hatva, nem az Európához való közeledésre, hanem a bagdadi chalífa-uralomra, egy Szolimán hadjárataira készítették el? A nevelés alapköve Konstantinápolyban, valamint a birodalom egyéb részeiben, tisztán keleties, tisztán mohamedán. Így van aztán, hogy mindaz, a mit később ez alapra építenek, annak tarthatlansága miatt vele együtt elpusztúl és elenyészik. Hogy magamat egy keleti közmondással fejezzem ki, a dióhoz hasonlít, melyet magas kupolára tesztünk.

Egy angol utazó Törökország jövőjére tett ismeretes megjegyzése, hogy az csak akkor állhat fen tovább is, „ha a haremek megnyitja, s a koránt becsukja“, ma már magvas tételnél nem tekinthető egyébnek. Nagy fontosságú lehetett ez III. Selim és II. Mahmud idejében: ma azonban látjuk, hogy vannak reformok, melyek bevitele nem oly megférhetlen a korán fenállásával. Mint már fenebb is írtuk, Mohamed tanai szerint el van tiltva a más valósúakkal való barátságos közlekedés, annál inkább más erkölcsök elfogadása, s szigorúan meghagyja kerülni mindazt, mi a keresztyéneket külsőleg megközelíthetné. De most már azon helyzetben vagyunk, hogy több példát hozhatunk fel, melyek érthetően és világosan bizonyítják, hogy ma már épen nem vétetnek betű szerinti értelemben e tanok, melyekben az uralkodó viszonya a rájáukhoz egész más világításba van helyezve, mint az mai nap s á g a törököknél tényleg létezik. Ez, és még sok más, nemcsak hogy a nyitott korán mellett, hanem az ulemák hozzájárulásával történt. A haremek megnyitása sem gordiusi csomó többé, mint azelőtt volt. Nemesak, hogy az arcz törvényszabta elfödése a toilettet és kaczérságot hatalmába kerített átlátszó fátyollá változott, nemesak

hogy a török nők meglátogatják az európai városrészeket, tárlatokat, photographiai műtermeket: hanem fiatal háremek (hölgyek) már több órát töltenek franczia dajkák és zenetanítónők társaságában. A jövődöbelit ma már nem egy harmadik megbízott által választja ki mademoiselle, hanem épen nem röstelli személyesen fáradni el a nyilvános sétahelyekre, hogy felkeresse azt, kivel majdan karöltve kell végig haladnia egy életpályát. Nemesak fiatal efendikhez, hanem még ifjú követségi titoknokokhoz is irnak billets doux-kat, kik aztán nem kevéssé büszkék e conquête brillante-ra. Sőt egy vegyes házasság-féle eset is ismeretes Törökországban, s ez eset bizonyára kevesebb ellenségeskedéssel állt szemben, mint állt volna némely európai keresztyén országban.

S a hárem mégis zárva van, ha ugyan annak vehetjük ily értelemben; mert azon napokhoz, melyekben a zsákba varrás, Bosporusba dobás, sértett férjek kétélű bókjairól szóló rémtörténetek en vogue voltak, a haremek mai állapota nem is hasonlítható.

Ismételjük tehát, hogy se az islam, se az osmaslik indolentiája nem voltak annyira ártalmára Törökországnak, mint azon szerencsétlen tanácsok, melyekkel mintegy színleg segítni akartak rajta; s különösen azon örökös ellenségeskedés, azon szünet nélküli kísérlet, melylyel létét alapjaiban iparkodtak megingatni, s mely részint nyiltan, részint titokban Törökország ellenségeitől, s különösen Oroszországtól származott. Valamint a kertész kezében a gyöngye esemete csak akkor virúlhat, ha sövénynyel vétetvén körül, védve van az elemek káros befolyásai és megtámadása ellen: ép úgy a civilisatio is csak ott virúlhat fel, hol az államnak nem kell örökösen országos belzavarokkal és diplomatiiai szövevényekkel küzdenie.

T. olvasóim meggyőződhetnek tehát, hogy a törökök, daczára némely személyöktől elválaszthatlan hibáiknak — melyeket épen nincs szándékunkban szépíteni vagy takarni — ma már sokkal előbbre haladhattak volna, ha Oroszország Rumeliában ép úgy, mint Anatoliában nem vette volna annyira igénybe minden kigondolható módon az állam közegeit, minisztereinek tevékenységét, sőt az egész osman nép figyelmét, aggályát. Mi megszoktuk már az orosz emissariusokról szóló tudósításoknak csak félig adni hitelt, és ez helytelen; mert a ki hosszabb ideig tartózkodott Bolgárországban, Epirusban, Bosniában vagy Kisázsia bármely ör-

mény községében, nem ritkán fog találkozni holmi gyanús természetvizsgálóval, geológgal vagy ethnographussal, kiken ama vidékek keresztyén lakói ritka kegyelettel csüngenek. Ha aztán a tudománynak egy ily buzgalomteljes bűvarát közelebből szemügyre vesszük s megfigyeljük, bámulattal fogunk annak mellén, és pedig meztelen mellén, hat, nyolez, körülbelől egyenlő nagyságú érmet észrevenni. Ezt mint szemtanú mondhatjuk. — Nagy tömeg orthodox veszi körül, melynek ő aztán egyik érmet, a másik után kiteszi szemlére. 1. sz. a jeruzsálemi patriarcha képe; 2. sz. a moszkvai szent Iván szakálának egy szálát tartalmazza; a 3. számú érem a pétervári metropolita arczképét tünteti elő stb. stb. A pórok az ily képeket mindig mély áhitattal csókolgatják; s a miket nekik ez a természetbúvár a szent Oroszország áldott virányairól s a czárnak istennel határos személyiségéről beszél, azt mind készpénz gyanánt veszik; s miután a rájuk közt ritkán hiányzik ez a politikus apostol, könnyen elképzelhető, hogy az ilyszerű propaganda által elesábitott nép miként viselheti magát a kormány irányában,

Nyugalma tehát, még pedig őszintén megadott nyugalma — a mi pedig egy ország újjá szervezéséhez, első és nélkülözhetlen szükség — még nem volt Törökországnak. A legjobb elvek, a legjobb intézkedések, még mielőtt életbe léphetnének, a tények mezején lekiáltatnak és gyanúba hozatnak Törökország számos elenségeitől; ha még aztán hozzá vesszük Pató Pál „cjh, ráériünk arra még“ -ét, mely a törököket és Déleuropa egyéb lakosait is jellemzi: épen nem lesz feltűnő, hogy az osman nemzetet maig is a civilisatio ösvényén a többi nemzettel karöltve nem lehetett haladva látni.

Valóban igaztalanság az, hogy azon előnyöket, melyeket társadalmunk csak több évszázadon át tartott küzdelem után bírt létrehozni, s a melyek daczára a kitartásnak és szívósságnak, melylyel a nyugat lakói a keletiekén túltesznek, mégis csak fokonyként s a viszonyok kedvező alakulása folytán jöttek létre, — hogy azon előnyöket egyszerre, hirtelen és alaposan akarják Európa délkeleti részében életbe léptetve látni. Törökország átalakulási korszakát éli; minden okoskodás és jóslat, melyet jövőre s a kísérlet kimenetelére tesznek, nagyon ingadozó alapon nyugszik; a mint a keleti népek és keleti gondolkodásmód legjobban tájékozott is-

merője nem köthet feltétlen reményt a dolgok szerencsés sikeréhez, ép oly kevésbé lehet Törökország mai állapotáról a törekvések eredménytelenségére következtetni. Ha európai hatalmaink képesek vagy elhatározva volnának, a keleti szökevények gordiusi eszmáját egy erélyesen kimondott hatalomszó sándori kardjával ketté vágni, úgy el volna mellőzve minden további halogatás; de miután a tények másként állnak, s Európának érdekében van az által akadályozni meg minden erőszakos lépést, hogy a török birodalom társadalmi állapotait egyre közelebb iparkodik hozni az európaiakhoz: nincs egyéb hátra, mint a várakozás, a türelmes várakozás.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A NÉPOKTATÁS ANGLIÁBAN.

A „Népiskola a XIX-dik században“ czimű czikkek egyikében megígérte a szerkesztőség, hogy a népoktatás azon sokoldalú és sajtóságos állapotáról, melyben azt e század folytán Angliában találjuk, a legújabb adatok nyomán még egy értekezést fogl. zólni.

Ime az új közlemény egyfelől a belga tudós, Re y n t i e n s ide vágó részletes munkája, másfelől azon j e l e n t é s (Report) nyomán, melyet az angolországi népnevelés állapotának megvizsgálására kiküldött biztosok az angol királynő parancsára, 1861-ben terjesztettek a parlament mind a két háza elé, s a mely azóta hat kötetben közrebocsáttatott.

Angliában minden tanítás a magán kezdeményezés dolga volt mindig, s mikor K i n g ' s vagy Q u e e n ' s c o l l e g e - k s más ilyféle intézetekről van szó, ennek sincs más értelme, mint az, hogy a király vagy királynő nem mint fejedelem, hanem szintűgy mint bárki más, saját jóvoltából és vagyonából alapított vagy fenntartott egy-egy tanintézetet azok számára, a kikre neki tetszett kiterjeszteni jótékonyágát. Se a kormány, se a parlament nem folyt be rendeletek vagy törvények útján a tanítás vagy tanulás dolgába, s így kiki tanulni és tanítani csak annyiban tartozott, a mennyiben magát magán szerződés útján kötelezte.

E teljes szabályozatlanság magyaráz meg mindent, a mit Angliában a tanintézetek dolgában látunk, s nagyrészt megmagyarázza azt a roppant különbséget is, melyet az értelmi kifejlődés fokai közt a vagyonosabb és szegényebb néposztályok tagjai közt tapasztalunk. Míg a vagyonosabbnak ezer módja van megszerezni magának a hatalom eszközeit, melyek a tudományban

rejlének, s ezer meg ezer mindennapi példával bebizonyítani a világ előtt Verulamii Baco híres mondatának „Knowledge is power“ igazságát: addig a szegényebb, nem győzván a tanulás költségeit s az élet mindennapi terheit is alig bírván. azt a másik angol közmondást kénytelen követni, mely szerint „Time is money“, s tanulás helyett kenyérkeresetre fordítani, nem férfiúi érveit csak, miket hasznos munkára fordítani minden jóra való embernek élvezet; nemcsak fiatalsága arany korát, mikor a jobbak is a szabadságban látják az élet legfőbb javát s világot szeretnek látni, az élet tényeit méregetve össze az iskola tételeivel: hanem már gyenge gyermeknapjait is, mikor erőthaladó, komoly, kitartó, s különösen helyt-álló vagy ülő, gépi s folytonosan egynemű munkára szorítani a fejletlen fiút vagy leányt, a legnagyobb kegyetlenség, melynek szomorú következése a test és lélek elsatnyulása.

A teljes tanszabadság elvének változatos következményeit eesetelni, képezendi e szerint jelen értekezésünk tárgyát, azon változásokkal együtt, melyeket a jobbratörekvés mai iránya, mely a közjavakat minél szélesebb körökben ügyekszik elterjeszteni, már eddig is előidézett, s melyek épen azért érdekesek, mert az egyéni szabadság gyengéd kímélése mellett is oda akarnak jutni, hová kevesebb tisztelettel az egyéni szabadság iránt eljutniok, sokkal könnyebbnek látszik.

I.

Nézzük mindenekeelőtt, miféle iskolákat hozott létre az egyéni kezdeményezés Angliában a nép gyermekei számára: mily sikerrel foly az oktatás azokban, s minő forrásból erednek e tanításra a költségek.

Az angol szüle tudja, hogy gyermekeinek nevelése, tanítása és taníttatása tulajdonképen az ő kötelessége, s ebből kiindulva, nem is vonakodik fizetni azt, a ki ő helyette neveli és tanítja gyermekét. Nem lévén szoktatva, sőt szégyennek tartván bárkitől is elfogadni valamit ingyen, a kialakult díjakat megelőzőleg is fizeti, s az ingyentanítást úgy tekinti, mint alamizsnát, melyet csak a legnagyobb szükség esetében és csak kénytelenségből fogad el, de melyet mint jogot követelni bárkitől is, esze ágában sem fordul meg soha. Vannak esetek, mikor a tanítás jótételményeit gyerme-

keitől megvonni fájjaló szüle annyira megszorúl, hogy nem képes többé a tandíjt megfizetni. Ilyenkor nem tehet egyebet, mint ingyeniskolába küldeni őket. Ámde, a mely napon érezni kezdi, hogy ismét fizethet, megviszi a tanítás díját a múltért az ingyen iskolába, gyermekét pedig áthelyezi a rendesbe.

Az önállás, függetlenség és szabadság érzete oly mélyen gyökereznek az angol nép jellemében, hogy nem szeret lekötöztetve lenni senkinek. Megszokván a folytonos küzdelmet az élet minden viszonyaiban, nem sokra becsüli, a mivel ingyen kínálják, s mindennek értékét a szerint méri, a mit érte követelni és a nehézségek szerint, melyeket érte le kell győzni. A tanítást, melyet gyermeke kap, csak úgy meri bírálni, ha megadja az árát, s azon véleményben van, hogy az ingyeniskola, kivált ha a gyermeket abba járni még kényszerítik is, csak egy lépésnyire van a kaszányától, vagyis a katona kötelezettségtől, melyet e nagy és szabad országban törvényesíteni semmiféle kormány sem volt képes. Ilyen lévén a nép gondolkozása, nem csoda, ha később nélkülözni az iskola jótételét is, mintsem oly tanítókra bízni gyermekeit, kikre, mivel más valaki fizeti, neki nem volna befolyása.

Egyébiránt az iskola, névszerint a népiskola Angliában régi dolog. Na g y-A l f r é d közel ezer évvel ezelőtt (871—905), a dánok ellen folytatott szakadatlan harcrai daczára, nemcsak maga talált időt tudományokkal foglalkozni, hanem áthatva magas becsök érzetétől mind alsó iskolákat nyitattott, mind a máig virágzó oxfordi magas tanintézetet alapította, s részint külföldről hozatott tanárok segítségével, részint könyvtárak és más gyűjtemények megszerzésével ügyekezett a tudományok iránti szeretetet meggyökereztetni népében, s egyszersmind megkönnyébbíteni a tudományszerzés nagy munkáját. Nem is maradt el Anglia soha Európa leginkább előrehaladott népei mögött, sőt sok tekintetben ő volt az úttörő a tudomány dolgában is, csak hogy kiválólag aristocraticus államszervezete mellett és szerencsétlen vallásbeli viszonyainál fogva az angol műveltség nem fejlődött egyenletesen, hanem rétegesen, s míg az előkelő osztályúak, előnyös helyzetöknél fogva, csaknem az egész föld kerekiségén, úgy szólván, otthon vannak, a nép szegénye alig lát tovább szülő faluja határánál vagy azon gyár kéményénél, azon bánya torkolatánál, melyben tengeti szármalmas napjait.

„Meg kell vallani“ — mondá lord John Russell 1844-ben az alsó házban, — „hogy a munkás osztályok a mi országunkban korántsem haladtak annyit a jóllét- és kényelemben, mint a többi osztályok. Ha a mai Angliát összehasonlítjuk az egy századdal ezelőttivel, meg kell győződünk, hogy a nép nem vett részt azon mértékben, melyben a társadalom többi részei, a polgárisodás és emberi ismeretek fejlődésében.“ A baj forrását e szavakkal mutatá be néhai Albert herceg 1859-ben a nevelésügyi congressusban: „A baj okát ott kell keresni“ — úgymond, — „hogy a tanítást a szabad verseny, a kínálat és kereslet törvényének rendeltük alá. Ennek befolyása alatt a tudatlanság a szegény munkások osztályában oly nagy és mély, hogy annak elűzésére a jobblelkűek összevetett és tevékeny ügyekezete sem leend elegendő. Mert a munkás ember gyermeke nemcsak családi életének sarja, melyet független állásra kellene nevelnie, hanem egyszersmind munkatársa, s a család egyik kenyérkeresője. Különösen a leányok a háznak szolgálói, édes anyjok segédei, kisebb testvéreik örejei s a betegek ápolói. Elfogni ezeknek segítségét a családtól annyi volna, mint házi életüket megbénítani.“

De ez nem az egyedüli forrás. Sir John Pakington egy másikat is mutat ki, midőn egy népszerű estélyen 1863-ban így nyilatkozik Kidderminsterben: „Joggal vagyunk szabadságunkra büszkék, mivel az teljesebb és valódibb minden más nép szabadságánál. De mint minden más jó dolog, úgy a szabadság is hátrányossá válik, mihelyt túlságig viszzük. A szabadság nevében hanyagoltuk el sokáig a nép nevelését, s a mellett elfelejtettük, hogy e nagy birodalom jólléte a nagy néptömeg erkölcsi és értelmi jóllététől függ. Ennek az lön a következése, hogy Angliát más népek megelőzték. Igen! megelőztették magunkat némely európai népek, az amerikai Egyesült-Államok, de sőt némely gyarmataink által, melyek elég bölcsesek voltak megbecsülni a szabadelvű intézményeket, melyeket tőlünk kaptak, de megértették egyúttal azt is, hogy ezen intézményeket másképp meg nem őrizhetni, csak tanult és felvilágosodott nép támogatása mellett.“

Az iskola-nyitás szabadsága Angliában korlátlan. Innen a tanítás olosósága, de egyszersmind áldástalansága is. Vannak, kik iparos mesterségből élnek és csak jövedelmök szaporítása végett

vállalkoznak tanításra is; mások tanítanak, mert minden más pályáról lemaradtak. Cum in úr, kivel e téren még többször találkozandunk, s kit hazájában a tanítás ügyében tekintélynek tartanak, Devonport-ban tanítókat talált, kik azelőtt kovácsok, vámszedők és timárok voltak, Hodgson ur pedig London-ról beszélvén, így ír: „Nincs az a hibás, szegény, tudatlan, gyenge és nyavalyás ember, ki magát képesnek ne hinné iskolát tartani. Nincs foglalkozás, mely a tanítással össze ne férne. Szolgálatnélküli cselédek, gyermekjáték-árusok, varrónők, korhelyek, ügyefogyott 70—80 éves aggok, olvasni s írni alig tudó asszonyok s a számvetés legalsó elemeiben is járatlanok foglalkoznak nem ritkán tanítással magán iskolákban.” Ezekből kerülnek ki azon torzképek, melyekkel „teacher” (tanító) vagy „school-master” név alatt magában Londonban is találkozhatnak nem a figyelő csak, hanem a leggondatlanabb sétáló is, annál inkább a vidéken. A szokás hatalma teszi, hogy az angol köznép maga soká meg sem botránkozik bennök.

Az iskola legtermészetesebb ápolója a község, mint halhatatlan testület, mely tagjaiban folytonosan újul, s melynek ennél fogva az iskola képezi élete egyik főszükségét s képezné még akkor is, ha népessége nem szaporodnék, s a nagyobb tökélyre törekvésről önként lemondana. Annál szükségesebb az iskola ott, hol a nép egészséges viszonyok közt folytatja életét és lassan bár, de folyvást halad a világgal és növekedik számban is, hol e szerint jókor kell a megélhetés új forrásairól gondoskodni, melyeket csak helyesen vezetett iskolából kikerülő értelmes, jó erkölcsű és számítani megtanult férfiak s ily férfiak mellé illő, alapos képzettségű nők képesek megnyitni s azokból saját hasznukra és a község hasznára meríteni.

Ámde az egyéni szabadság egyik következtetésének látszik az is, hogy Angliában, némely városi helyhatóságot kivéve, szoros értelemben vett polgári község sem létezik. A helyi lakosok azon közössége, melyet ők parochiának (parishnak) neveznek, a polgári község fogalmát ki nem meríti.

E fogalom ugyanis kicsinyben összevág az ország fogalmával, s mint ilyennek kell, hogy saját határa, állandó lakossága és önkormányzata legyen, természetesen az ország határain belül és törvényeinek oltalma alatt. Angliában a földbirtok természete egé-

szen más, és a község legelső kellékét, a saját határt lehetetlenülé teszi, e nélkül pedig a lakosság állandósága és az önkormányzat megszilárdulása szintén lehetetlen.

Angliában e szerint, minthogy községek nem igen vannak, községi iskolát is hiába keresnénk, hanem vannak igen is parochiális iskolák, melyeknek fő jelleme a sokféleség, mind külsejökre, mind belsejökre nézve. Ezen iskolák legnagyobb részét egyházi buzgóság, s némi részben felebaráti szeretet hozták létre; ugyanezek tartogatják fen és igazgatják, segítettve anyagilag azon fillérek által, melyeket a tanulók szülei tandíjúl fizetnek.

Ezen iskolák állapotát könnyű képzelni. Az egyház lévén létezők fő tényezője, a hittan képezi a tanítás fő szempontját, és ha ez el van érve, a többivel nem sokat törődik. Tőle függvén nagyobb részt a tanító személyzet kinevezése, igazgatása, fizetése és egész helyzete, s ennek más oldalról nem lévén mitől félnie, mit remélnie: természetes, hogy minden ügykezetével oda kell törekednie, hogy egyházi előljárójának kedvében járjon, s ha egyszer az egyház és iskola igazgatója kijelenti, hogy az iskola állapotával s a tanítás eredményeivel meg van elégedve, kinek volna bátorsága a faluban kifogást tenni ellenök? Hisz mindenkinek szabadságában áll gyermekét az egyesült királyság bármelyik más iskolájába küldeni, vagy otthon taníttatni a ki által, a mire s a miként tetszik.

Ha így áll a dolog azon egyház hiveire nézve, melynek gondviselése alatt a helybeli iskola tényleg létezik, mi történik azon szülék gyermekeivel, kik más felekezethez tartoznak? Az, a mit szüleik velök tenni legjobbnak vélnek. Ha egyedül vannak a faluban: vagy otthon taníttatják őket, vagy elküldik olyan helyre, hol az ő felekezetök tart iskolát; ha pedig netalán többen lagnak egy faluban, közös erővel külön iskolát nyitnak, a melyben ők határozzák meg a tantárgyakat s tanórákat, szóval a tantervet, melynek végrehajtására majd csak találkoznak vállalkozók, a kikkel hosszabb-rövidebb időre kisebb-nagyobb díjért szerződnek, a többi azután a felügyelet és ellenörködés dolga, mely rendesen annál inkább éber és gondos, de a gyermeki kedélyre is annál károsabb hatású, minél több felekezet él egymás közelében, s minél élesebb s tán keserűbb a versengés köztök.

Az országos egyház, látván, hogy a dissidensek számban és súlyban szaporodnak, központról kezdett gondoskodni, mely az

egyház árnyékában tengő iskolákba némi összhangzást, lendületet és életrevalóságot öntsön. Meg is született ilyen egyházi központ „Iskolák nemzeti társulata” cím alatt, melynek elnöke maga az angolországi primás. Minden érsek s illetőleg püspök a maga megyéjére nézve megannyi alelnöke az összes társulatnak s elnöke a megyéjébeli bizottságnak. E bizottság tagjait vagyis tanácsosait ők magok választják saját tetszésök szerint.

A Nemzeti társulat főfelügyelete alatt álló iskolák négy különböző osztályba soroztatnak. Először is, a nagy városokban az államegyház főlelkésze viseli az iskolás gyermekek erkölcsi és vallásos nevelésének gondját. Ennek oldala mellett áll a helybeli bizottság, mely a társulat azon tagjaiból választatik évenként, kik legalább egy guinét (guinea-t) fizetnek. Ezeknek szavazata azonban az évi járulék nagysága szerint nagyobb vagy kisebb súlyú. E bizottság kezeli a költséget, ennek van szava a tanítószemélyzet kinevezésében is. Tanító csak az államegyház tagja lehet. Ha az igazgató lelkész és a bizottság közt egyenetlenség támad, a püspök dönti el az ügyet.

Másodszor, kisebb városokban, hol a művelt és független lakosok száma kisebb, csak annyi változás áll elő, hogy a bizottsági tagok választása nem újul meg évről évre, hanem csak akkor, midőn azt egyes tagok halála vagy leköszönése szükségessé teszi.

Faluhelyeken az egyszer beállított bizottság maga egészíti ki magát, ha csak új választást nem rendel meg a püspök. Végre a legkisebb falvakban maga a pap igazgatja mind szellemileg mind anyagilag az iskolát, mindaddig, míg a püspök jónak nem látja az aláíró tagok közül és által megválasztatni oda is egy bizottságot. Ha egy iskola több parishra szól, a helyben lakó lelkész viszi annak igazgatását, a többi lelkészek pedig hivataluknál fogva tagjai a bizottságnak.

E társulat kizár iskoláiból mindent, a mi nem tartozik szorosan az államegyházhoz. A tanító egészen az egyházi tekintély alatt áll. Tanításának szigorún egyeznie kell az angol egyház liturgiájával és kátéjával, a melyen kívül egyebet nem is igen tanítanak.

Ezeket tudván, természetesnek fogjuk találni, hogy e társulat létezése és merev magatartása egy másikat keletkeztetett, mely ennek éppen ellentéte, a mennyiben a fő súlyt a tanításra fekteti, s vallás tekintetében arra szorítkozik, hogy a keresztyénség jellemé-

ből ki ne vetköztessék, a többiben a felekezetek minden árnyalatainak helyet engedvén a keblebeli iskolákban. Ennek czime „Brit és külföldi iskolák társulata.“ Szerkezete elég egyszerű. Igazgató bizottsága 48 tagból áll, kiknek legnagyobb része világi. Lord Brougham, Argyle herceg, Lansdowne marquis, lord John Russell egész sora a kitünő férfiaknak viselték e társulatban az alelnöki tisztelet, vagy szerepelnek most is mint befolyásos pártolói e társulatnak, melyre maga a királynő is évenkénti 100 fontot írt alá.

E társulat iskoláiban minden keresztyén felekezetből található gyermekeket. E társulatnak külön osztályát képezi a hölgyek bizottsága, kiknek gondviselése alá tartozik a leányiskolák és kiseddóvó-intézetek alapítása, berendezése, fentartása és igazgatása. A vallás-tanítás ezen iskolákban abból áll, hogy a bibliából olvasnak mindenki által érthető helyeket, mire azért fektetnek súlyt, mert ilyen helyek, valamint magyarázatra nem szorúlnak, hogy nem szolgáltatnak alkalmat véleménykülönbségre, a mi ettől elválaszthatatlan, — vitákra. Ezek egyszersmind a legtanulságosabbak.

A „kizárólagos“ szelleme, melyet az angol állam-egyház úgy vitt el magával a római egyházból, mikor megvált tőle, mint elvitte az ő hajdankorban „Rákhel az ő atyjának bálványait“ nem irigylendő örökségül; az „egyedüluralkodhatóság“ ösztöne, mely minden elvilágiasodott egyházat hevít és izgat, csakhamar észrevette a veszélyt, melylyel a „Brit és külföldi iskolák társulatának“ valóban szabad, mert valóban keresztyén szellemben vezetett iskolái az államegyháznak nemesak iskoláit, hanem egész intézményét fenyegették. Az angol nép független lelkű túlnyomó többsége ugyanis csakhamar felfogta a különbséget, mely életrealitáság dolgában a „Nemzeti társulat“ iskoláinak növendékei és a „Brit és külföldi társulat“ iskoláiból kikerült fiatalság közt az élet minden viszonyaiban mutatkozott. E veszély elhárítására nem riadtak vissza nagyobb áldozatoktól sem, és azt híven, e célra jobbat gondolni sem lehet, mint ha intézetekről gondoskodnak, melyekben saját felügyeletök alatt néhány évi bentartás mellett tanítókká lebesse képezni oly fiatal embereket, kiket sorsuk, lelkiületök vagy más kénytelenség engedelmes eszközökké lenni kész: — az ország minden részeiben úgynevezett tanító-képezdéket kezdtek

nyitni, melyeknek száma je'enleg már 26-ra szaporodott. Az elsőt Batterseaben nyitották meg e század kezdetével. . .

Tagadni nem lehet, hogy az államegyház iskolái az ilyen képezdékből kikerült tanítók működése mellett a kitűzött czélnek, mely nem változott soha, jobban kezdtek megfelelni. E siker azonban nem maradt visszahatás nélkül. Ismeretes a buzgóság, mely a wesleyitákat vagy más néven a methodistákat lelkesíti. Az államegyház tanítóképezdéinek hatása hasonló intézetek bírásának vágyát költötte bennök. Találkozott is két methodista férfiú, kiket szellemök nem hagyta nyugodni, míg tisztába nem jöttek magokkal a teendők iránt. Mivel azonban a methodisták mindennek előtt az úgynevezett „elveszett vagy eltévedt juhok a t“ tartják szem előtt, arra nézve nem vala kétségök, hogy mások segélyére hijába várnának, mert jól tudták, hogy a világi szellemű angol, milyeneket az államdgyház az istenesség álarca alatt nevel, valamint nem tűrné, hogy az ő gyermekei nevelésére más adakozzék, míg azt maga bírja, hogy viszont mindenre készebb adakozni, mint nem az ő vallású gyermekek nevelésére. Így ama férfiak számot vetve magokkal, látván, hogy anyagi tehetségöket az áldozat nem haladja felül, hozzá fogtak a munkához és néhány évvel a batterseai intézet megnyitása után saját költségökön ők is ilyen intézetet nyírtak meg, azt, míg tőlük telt, fentartották és magok igazgatták is, ily módon óhajtván és reménylvén a buzgalmat és áldozatkészséget, mely őket a szegénység gyermekeinek felkarolására lelkesíté, átszállíthatni intézetök növendékeire is, és pedig oly maradandólag, hogy azok az intézetben nyert szellemtől a rögzös és nem egyszer tövises tanítói pályán, a világ csábjai és cs rémei közt se pártolhassanak el többé soha. A helvét kreutzlingeni intézet szolgál vala nekik mintául. A kísérlet azonban nem sikerült: az intézet szabályainak szigora elkedvetleníté a növendékeket, a nagy költség kimeríté alapítóinak áldozatképességét, s az intézet kénytelen volt alábbhagyni követeléseivel és szerényebb körre szorítani munkásságát. Ma az iskolák nemzeti társálatának a batterseai intézeten kívül huszonöt más áll rendelkezésére, természetesen az állam segélyével és felügyelete alatt.

A Brit és külföldi iskolák társulata szintén már 1805 ben nyitott egy hasonló intézetet Boring Roadban, a

tanítás terjesztése körül sokat fáradott Lancaster ügyekezete folytán. Ezen intézetből igen sok jeles tanító került ki, de azért mégis folytonos szegénység vala a borough-road-i mintaiskola sorsa mindaddig, míg az államsegély őrá nézve is jobb napokat nem derített: mert hiába, a tanítókat képző intézet kissé messze áll a szülők szívéből, s arra még azok is csak vonatva adakoznak, kik különben saját gyermekeik tanítóit szívesen díjazzák, kivált ha óhajtott vagy épen meglepő sikert látnak. A borough-road-i intézet férfi tanítókat képez, s ezen kívül a brit és külföldi iskolák társulatának még csak egy hasonczélú intézete van, melyben mindkét nemű tanítókat képeztet.

Igen természetes a mondottak után, hogy a kath. egyház is gondoskodott képezdekről a leendő elemi tanítók számára. Ilyen most államsegély mellett három van: férfi jelöltek számára egy, nő jelöltekre kettő. A férfi jelöltekének állapota szintén kevésbé virágzó, s a kiképzés, melyet a növendékek abban nyernek, nagyon hézagos és elégtelen.

Az említettekén kívül más képezdek 1858-ban Angliában nem léteztek.

Volt e szerint:

az iskolák nemz. társul. férfi-képezd. 13, nön. 11, vegyes 2, össz. 26.							
az isk. brit s külf. társul. „	„	1	„	—	„	1,	„ 2.
a methodisták társulatának	„	—	„	—	„	1,	„ 1.
a római katolikusoknak	„	1	„	2,	„	—	„ 3.
<hr/>							
Együtt	15	„	13	„	4	„	32.

A növendékek száma ugyanazon évben volt:

A férfi-képezdekben tanult	752
a női képezdekben „	818
a vegyesekben „	496

összesen 2066 tanítójelölt.

Az állam segélye, melyben mindegyik intézet részesül, átlag véve az összes évi költség 60 százalékánál többre megy, s mondhatni, hogy a nemzeti társulat 26 képezdejének legnagyobb része az államtól nyert segélynek köszönheti keletkezését, fenmaradását és jóllétét.

Ezekén kívül még két képezde van Angliában, a lichfieldi és homertoni, melyek egészen saját erejükből tartják

főn magokat. A lichfieldiről bővebb adataink hiányzanak. A homertoninak igazgató bizottsága azon elvből indulva ki, hogy valamint az egyház, úgy az iskola is, akkor felelhet meg hivatásának legjobban, mikor az államtól független, e függetlenség kedvéért még eddig következetesen lemondott az állam segélyéről.

De másfelől függetlensége fő támaszát abban véli feltalálni, ha egyház és iskola minél szorosabb viszonyba lépnek, minél bensőbb egyetértésben működnek egymással. Elfogadván ama viszony jelképéül az anya és leány nevezet, elfogadják egyszersmind a változást, melyet az idő fel nem tartható folyása gyakorol mind a kettőre. Volt idő, — mondják, — mikor az anya (az egyház:) a leányt (az iskolát) szülte s mint magával jöttemetetlen kisdedit ölében ringatta, s jövendő idő, midőn az időközben erődús hölgygé fejlődött leány az elaggott szülőt veendi gondviselése alá, hálás szívvel igyekeztvén viszonyozni azon jótétemények szakadatlan sorát, melyek által jelenlegi virágzó helyzetébe jutott. Addiglan pedig közös érdekek azt kívánja, hogy egymást támogatva folytassák létüket és törekedjenek magasztos czéljok felé, minél több világosságot és meleget árasztván azokra, kik a világ sötétsége és hidege ellen náluk keresnek segítséget. Ily szempontból a homertoni képezde az államsegély helyett czélszerű berendezésben, korszerű haladásban s jövedelmeinek okos kezelésében kereste és meg is találta fenmaradhatása feltételeit. A növendékek felvételével szigorún megválogatják az ajánlkozókat, s a tanfolyam alatt sem hűnyuak szemet, csak azokat tartva meg, kiknél a hivatás a tanítói pályára kétségtelen. A tanfolyam Homertonban négy évig tart, melynek végeztével a kiképezett hölgyek többnyire 20, a fiatal emberek 24 évesek. Egy-egy növendék teljes kiképzésének költsége itt nem haladja meg a 40 font sterlinget, míg a többi intézetekben átlag 45 fontra rüg. Az intézet jó híre biztosítja a kilépett jelölteket, hogy nem sokáig maradnak alkalmazás nélkül, sőt nagy részök már előre le van foglalva.

E szerint a homertoni tanítóképezde, magán jelleme daczára, dicséretesen megállja helyét a nyilvánosak mellett, mint egyetlen kivétel a közönséges tapasztalás alól, mely a magán intézetekről azt tartja, hogy ezek a külszinre fordítják legtöbb ügyeket, mert csak így palástolhatják el credendő hibájokat, az

alapítók nyerészkedési vágyát, növendékeik és a kitűzött szép czél rovására. E hibától egyébiránt a h o m e r t o n i iskolát nincs miért féltetni, mert ő csak az állammal szemközt őrzi függetlenségét, a mennyiben a segélyzést nem veszi igénybe; az egyházzal ellenben, vagy is helyesebben, az egyház tagjaival, a néppel, szorosan tartja meg az egységet, mert ennek segélyével s ennek javára képezi ki a hozzá folyamodókat, s így teljes nyilvánosságban működik s épen e nyilvánosságban leli jó hire alapját, virágzása feltételeit.

Mint hogy már a képezdéknél vagyunk, hadd mondjunk még néhány szót a módról, mely szerint a katolikus nőnemű tanító jelöltek képeztetnek Angliában. Ez ugyanis több tekintetben figyelemreméltó. Mindenekelőtt azért, mert a tanító hölgyek száma az angol elemi iskolákban s magán családoknál, különösen mi a leánykák tanítását illeti, egyre növekszik, míg a férfiaké apad, minek következtében az arány a tanítóképezdek két nemű növendékeinek száma közt egyre változik, a leány-növendékeké gyorsabban szaporodván a fiukénál. Ez különösen a katolikusoknál van így, hol nem csak számra nézve szaporodnak a női jelöltek, hanem tanítói belértékökre nézve is túlszarnak a másik nem jelöltein. E nagyobb érték részint onnan van, hogy többnyire a társadalom műveltebb osztályaiból származnak, s ennél fogva már hazulról érkeznek fejlettebb értelemmel s élénkebb kötelességérzettel a képezdébe, részint onnan, hogy a kath. női képezdében működő nőtanítók többnyire valamely nőszerzet tagjai, melybe azért léptek, hogy minden más baj- és gondtól menten egészen a nevelésnek szentelhessék magokat, míg férfiu nem sok van Angliában, ki hajlamot érezne magában a nevelés kedvéért valamely szerzetbe lépni. A belérték fő súlyát azonban a nőképezde növendéke az által nyeri, hogy a képezdekben rendszeren előadatni szokott tantárgyakon kívül még a háztartás-körül szükséges ismeretekben és fogásokban is gyakoroltatik. Mindent, mit a lakás, öltözet, bútor és edény, ág és fehérmű tisztán és jó karban tartása, a fehérmű, női és gyermekruha; úgy az élelem elkészítése, a család ápolása, a cselédek kormányzása, a munkás ember és családja fentartási költségeinek számontartása megkíván, nemesak elméletileg hall fejtegettetni, hanem magának is részt kell abban vennie. Megtanulja ismerni a takarékpénztárak jótékonyosságát, a kamatozás természetét, a természettanból főleg az egészség fentartására szük-

séges tudnivalókat. Végre a háztartásban szükséges czikkeket és kelméket nem csak megítélni tanulja, hanem feldolgozni is, a szabást és varrást sürgetvén mindenekelőtt, s angol szokás szerint, a szükségesnél kezdvén, a hasznosnál végezvén, a fényűzés és pusztá időöltés czikkeit pedig egészen magán szorgalomra bízván, melyre az intézet falai közt különben sem jut idő és költség.

Az angol tanítóképezdek jelen állapota általában vére kielégítő s teljesen megfelel kivált mennyiségileg az angol elemi tanügy cz idő szerinti követeléseinek, minőségileg pedig a nagyobb tökélyre törekvés képezi köztük a verseny tárgyát, mióta az államsegély megadja nekik a létezés feltételeit, a nyilvánosság pedig, melytől a segély függ, a verseny ösztönét. Csak a nem katolikus nőképezdek mennyiségét és minőségét találták a kormány által küldött biztosok elégtelennek, s mind a két tekintetből a további államsegélyt szükségesnek.

Visszatérvén most jelen vázlatunk főtárgyára, az angol elemi tanítás eszközeire, a már mondottak után első helyen kell bemutatnunk az úgynevezett vasárnapi iskolákat.

A múlt század utolsó negyedében élt Gloucester városában Raikes Róbert, az akkori „Journal of Gloucester” tulajdonosa és szerkesztője. E férfi minden élő és írott szava kitünős érzékenységet áruka el az elhanyagolt gyermekek és az elhagyott aggok iránt. Ezeknek sorsán segíteni vágyván, semmiben sem kímélte sem vagyonát, sem fáradságát. A többi közt minden vasárnap összegyűjtötte a szegények gyermekeit a gloucesteri székesegyházba, s a délelőtti meg délutáni istentisztelet közti órákban részint maga ada, részint másokkal adata nekik oktatást. Ez volt szerény kezdete a vasárnapi iskoláknak.

Raikes Róbert önfeláldozó kezdeményezése nagy visszhangra talált s már 1785-ben külön társulat alakult e czímmel: „Society for the support and encouragement of Sunday Schools throughout the british dominions.” E társulat, mely a vasárnapi iskolák támogatását és bátorítását az angol birodalom egész területén tűzte ki czéljául, melyben Raikes Róbert törekvéseinek őszintesége, indokainak őszintesége, személyes áldozatainak nagysága mindenkit lelkesített, oly általános elismerésben részesült, a csatlakozás hozzá és a pártolás, melyben az angol egyház tagjai és a dissidensek egyaránt

részesítették, oly tömeges és meleg volt, hogy évről évre gyarapodván, csakhamar fő eszközzévé lett a munkás osztályok fokenként emelkedő értelmi s erkölcsi műveltségének annyira, hogy az angol uralom alatti összes országokban most már alig van ember, ki ha más tanítást nem nyert is, egyszer másszor legalább a vasárnapi iskolában meg ne fordúlt volna.

Ennek bebizonyítására legjobbnak véljük itt közleni Re ynolds munkája után az angol vasárnapi iskolák statistikáját, előre becsátván, hogy már a vasárnapi iskola is kétféle, úgy mint csak nappali és kétszeres, vagy a nappalin kívül esteli is.

Vallás felekezet, melyhez a vasárnapi iskola tartozik.	Az iskolák száma.	A növendékek száma:		együtt.
		fiúk:	leányok:	

Első osztály, vagy is csak délelőttiek.

1. Angol államegyház	22,236	540,303	552,511	1092,822
2. Wesley felekezete régi szövetkezés	4,311	224,519	229,183	453,702
3. Congregationalisták	1,935	128,081	139,145	267,226
4. Első eredetű methodisták	1,493	68,273	68,656	136,929
5. Új szövetkezésű methodisták	336	24,943	26,594	51,517
6. Baptisták	1,420	77,153	82,349	159,502
7. Calvinféle methodisták	962	60,025	52,715	112,740
8. Egyesült methodisták, (szabad egyházak :)	402	30,540	32,069	62,609
9. Római katolikusok	263	15,678	19,690	35,458
10. Unitáriusok	133	6,940	6,202	13,141
11. Apóbb felekezetek	23	1,537	1,125	2,662
12. Izraeliták (szombatnapi iskola:	2	18	70	85.

Második osztály, nappali és esteli iskola a rongyos iskolák számára:

	356	11,625	11,532	23,157
Összesen	33,872	1,189,725	1,221,829	2,411,554

A vasárnapi iskolákban a gyermekek és korosabbak, (mestereknek is van ott helyök) írni és számolni csak kivételesen, hanem

olvasni rendesen tanulnak, s a biblia és más istenes könyvek olvasásában gyakoroltatnak. Tekintve a roppant nehézségeket, melyekkel az angol nyelv szabályszerű írása s az irottak elolvasása jár, és szemmel tartva azt is, mily nehezen tanul meg a tanulatlan megnőtt ember bármily nyelven olvasni : természetesnek találjuk, ha az olvasásra fektetik a fősúlyt s az olvasottak kellő magyarázatára.

Valesiában a vasárnapi iskola sajátságos alakot öltött, a mennyiben ott azok látogatják meg leginkább, kik az iskolából már kinőttek s házilag még meg nem telepedtek, vagy már özvegyiségre jutottak. A tartomány népe hagyományszerűleg ragaszkodik vallásához, s élénk részt vesz ma is a különböző vallásfelekezetű lelkészek közt folyó hittan vitákban. Jenkins úr, néhány valesi megyében az iskolák felügyelője, állítja, hogy a lakosságnak több egyharmadánál járja a vasárnapi iskolákat, s hogy 60—70 éves férfiakat nőket látott az iskola padjain. De Anglia éjszaki részeiben is nagyon kedvelik ezen iskolákat ; sok methodista hölgy férjes korában is látogatja. Általában pedig úgy nyilatkoznak felőlök a felügyelők, hogy igen jótékony és szembetűnő erkölcsi befolyást gyakorolnak a népre. S ebben is áll fő érdemök; mert mi a szorosau vett iskolai tanítást illeti, melyet sokan a vasárnapi iskolától várnak, ez vajmi csekély, mert a tanítók többnyire magok a papok, kik a vasárnapi iskolát leginkább arra használják, hogy hiveiket állhatatosan megtarthassák hitök mellett, és azoknak számát, ha lehet, térítgetés által szaporítsák. Innen következik azon tények magyarázata is, hogy a mint a rendes iskolázás terjed és nagyobb tökély felé törekszik, a vasárnapi iskolák száma és értéke csökken.

Sorban következnek az esteli iskolák. Ezeknek megindítója Hind püspök, ki azon nézetből indulván ki, hogy a gyermek, a mit netalán az iskolában tanult is, ha korán kimarad s kenyérkeresetre szoríttatik, igen hamar ismét elfelejti, azonkívül az esteli órákban nemcsak unatkozik, hanem igen könnyen tévútra csábíttatik s rossz társaságba kerül : az esteli iskolákban gondolá találhatni mindezen bajoknak orvoslását, s miután egy ilyen intézettel tetteg is annyira sikerült az első kísérlet, hogy várakozását kielégítő, 500 fontnyi segélyért folyamodott, ilyenmő intézetek állandósítása végett. A czél üdvös volta tüstént elismertetvén, az első példa nemsokára követőkre talált. Mindazok, kik valamely kézmő megtanulása vagy gyárakban ajánlkozó kenyérkereset vé-

gett, mielőtt a tudományok elemeit kellőleg felfoghatták a nappali iskolákból kilépnek, az esteli oktatásban, mely az elemiek tovább fejlesztésével foglalkozik s különben is az önképzésre sokszoros alkalmat nyújt, utánpótolhatják a hiányokat, melyek ily iskolák nélkül nagy kárukra nem hogy eltűntek, sőt még nagyobbodtak volna. A nép ezt érzi s az esteli iskolák száma gyorsan szaporodik. A hivatalos vizsgálat még csak egyszer terjesztette ki rájuk figyelmét, annyira újak még Angliában; de növendékeik száma kivált az angolegyház hívei részéről néhány év alatt megkétszereződött.

Sok előkelő ember annyira méltányolja a fiatalság tudásomját, hogy olykor magok is beállnak a tanítók sorába. Cum in úr, a felügyelők egyike beszéli a hivatalos jelentéstételben, hogy midőn Wellsben meglátogatta az esteli iskolát, lord Aucklandot látta a mint fiatal tengerészeket olvasni és írni taníta. „Bámulva néztem ezen izmos ifjakat legjobb öltözetükben, kik majd egy mérföldnyi távolból jöttek vala olvasást és írást tanulni. Látszott rajtok, mennyire vágnak okólni és magokat képezni, ösztönöztetve néhány bristoli ember példája által, kik jeles magok-viselete s értelmiségök által a leggazdagabb vállalkozók sorába felküzdöttek vala magokat.“

Az esteli iskolák a téli évszakban vannak nyitva hat hónapig. A kormány biztosai egyhangon dicsérik alapítóik buzgalmát s a sok jót, melyet a munkás osztályokra árasztanak. Mint-hogy a hittan ott szóba sem jő, a legkisebb felekezeti különbség sem zavarja a különböző hitű tanulókat. Csak egy baj mutatkozik többször: a nagy korkülönbség, s erre figyelmeztet is a jelentéstétel, mondván, hogy az esteli iskolát két szakaszra kellene osztani, s az egyikben folytatni a tanítást azok számára, kik kénytelenek voltak az iskolát félbenhagyni, a másikban pedig az első elemeknél kezdeni az oktatást olyan felnőttek számára, kik rendes iskolába soha sem jártak.

Van e dologban még más nehézség is: nincs elég alap a tanítók díjazására, minthogy e tekintetben a nappali rendes iskolákban sem lehet mindenütt annyi tanítót díjazni, a hányat kellene. Baker úr, az esteli iskolák felügyelője Buckingham, Chester, Lancaster, Warwick, Hereford, Gloucester, Worcester, Dorset és Hereford megyékben

1860-ik évi jelentésében így nyilatkozik: „Az esteli iskolák s a munkás osztályból való mindakét nemű látogatóik száma egyre növekszik. Ezen intézetek hivatása: nagy szolgálatot tenni a jelen nemzedék gyermekeinek és nagykorúinak. A gyárkerületekben élénk érdeklődéssel kezdik felkarolni a női nem növelését. Hasznos ismereteket ügyekeznek velők közleni, melyeknél fogva képesek legyenek a munkás ember honát vonzóbbá tenni rá nézve, mintsem eddigelő volt. Coventryben az esteli iskolák végtelen szolgálatot tettek, hasznos és kellemes munkára avatván be és szoktatván olyan családokat, melyek azelőtt a koldulást tartották egyetlen mentőszernek a nyomortól. A munka ezen újonczai egy év alatt 400 darab kész öltözetet jutattak a kereskedésbe, melyet oly kezek készítettek el, melyek azelőtt az ilyenmű munkában teljesen járatlanok voltak. Ezt a nőiskolát kizárólag asszonyok vezetik, s a mondottuk évben 140 nőszemély járta. Újabban a kézi munkához olvasást-írást is csatoltak, s lehetetlen eléggé magasztalnom a kitartást önfeláldozást s a közjó iránti szeretetet, mely azon előkelő asszonyokat készíti megtenni a hosszú útát s legyőzni annak számtalan akadályait, hogy egy önként vállalt terhes kötelességet minél pontosabban teljesítsenek.

„Van a kerületben még sok más esteli iskola is; de ez egyszer a Stockport-i-ra szorítkozom, melyet egy okleveles tanító tizenhét segéddel vezet. Ez kilencz szakaszra oszlik, minden szakasz két vezető alatt áll. Az ebbe járó felnőttek száma 240 és 300 közt ingadoz, azonkívül hatszáznál több nőszemély kap elemi oktatást, a mellett útmutatást a háztartásban, s polgári helyzetökhöz mért szükséges vagy hasznos tümunkákban. Mindezen növendékek nappal gyárakban dolgoznak, hol élelmöket keresik, míg az esteli iskolában hozzá szoknak a rendhez és tisztasághoz.“

Rajzunk teljessége megkívánja szólunk még másrendű iskolákról is, melyeket négy rovat alá lehet vonni, érfjük a dologházi, a kerületi, a rongyos és a gyártelepeken létező iskolákat.

A dologház a szabad Angliában 1834-ben kapott lábra, midőn a szegények törvényét reformálták. E reform előtt a parish jegyzékébe fölvev szegények teljes szabadságban élvezték a segélyt, melyben részesítették. A reform következtében a szegény csak úgy kap, a legtöbb esetben, segélyt, ha a dologházba záratja

magát és foglalkozik. A dologház úgy van berendezve, hogy egész családokat is befogadhat, csak hogy a ház küszöbén belül négy felé ágazik a folyósó, s külön osztályba kísérik be a családapát, külön osztályba a családlányát, míg a fiúk és leányok ismét külön osztályokba tereltetnek. A gyermekek felváltva tanulásra köteleztetnek és munkára, de a siker egyikben sem kielégítő.

Nagyok és kisebbek együtvé fogatván, az eredmény nagyon kétes. A felügyelők egyértelműen azt mondják: „sokkal könnyebb a kisebbkorúak szívét megfertőztetni, mint a megnőttékét megjavítani.“ Különösen a leányok osztályában a feslett életű nagyobbak lehellete annyira megmérgezi a kisebbek lelkületét, hogy tanítóik minden ügyekezete sikertelen, a vallás és erkölcs minden szava foganatlan, s a leghuzgóbb tanítók csak borzadással fognak mindannyiszor keserves feladatukhoz. „Lehetetlen“ — úgy mond Cum in úr, — „a rossz szellemet, a fegyelmezetlenséget és romlottságot elég erősen jellemezni, mely a dologházak lakóiban mindennapi.“ Egy másik felügyelő, kinek szeme mélyebben pillantott az előtte feltárult visszataszító látvány okaiba, így ír: „Ezen dologházi iskoláknál én szomorúbb dolgot nem ismerek a világon. Mi is lehetne sajnálatraméltóbb, mint a kisdedek, kiknek semmi-jük sincs a mire örömmel vágyódhatnának, vagy emlékezhetnének. Hajlék, szülék, rokonok nélkül, elszigetelve az egész világtól, s mindenütt csak rossz akarattal vagy szigorral találkozván, lehetetlen, hogy szívök el ne fásuljon, lelkök el ne tompuljon, s ily állapotukban a tanítás sem foghat rajtok, melynek legszebb szavai a legmetszőbb ellentétben állanak mindennel, a mit ismernek vagy a mire emlékeznek.“

A dologházi iskolák sükeretlenségének egyik oka a csekély fizetés, melyet a tanítókra szánnak, s melyért jóra való tanítót kapni csakugyan lehetetlen. Mióta az államsegély ide is terjed, a tanítók fizetése kissé javult. A tanító férfiak fizetése 15 és 60 font közt áll, a tanító hölgyeké 12 és 48 font közt. Míg a rendes elemi iskolákban az első (ők a felsőt nevezik elsőnek) osztályban a tanító hölgy díja 133 fontra megy, a dologházban az első osztályú tanítóhölgy sem kap többet 65 fontnál.

Egy további nehézség onnan származik, hogy a surlódás a dologházak igazgatói és tanítószemélyzete közt folytonos. A ta-

nitók, még a legkevésbé jelesek is, többnyire nagyobb műveltségű emberek, mint a dologházak gazdái vagy igazgatói, s csak nehezen tűrik ezeknek sokszor nem sok belátást és jó akaratot tanúsító megjegyzéseit.

A dologházak jelenlegi szerkezetéhez tapadó visszaélések enyhítésére keletkeztek az úgynevezett kerületi iskolák. Több egyházi község (parish) kezét fog ilyen iskolák létesítése végett, melyekben az árvák és elhagyott gyermekek találnak menedéket, s a mellett, hogy valamely kézipart tanulnak, elemi oktatásban is részesülnek. Itt legalább meg nem romlanak a felnőttekkel való érintkezéstől, mert ilyeneket a kerületi iskola föl nem vesz. Innen van, hogy a kitanult növendékek, ha egyszer elbocsáttatnak többnyire független állásba küzdik fel magokat dicséretes magokviselte és értelmes munkájuk által, mit *Tuffnell* úr ezen intézetek czélszerű szervezésének tulajdonít. E szervezés egyik szabálya tiltja a benlakó növendéknek minden érintkezését még szüleivel is, annál inkább rokonaival. „A társadalom azon alsó rétegeiben, — mondja a jelentés az érintkezés a szüléssel vagy a család más tagjaival többet árt mint használ a gyermek helyzetének.“ A *stepney-i* iskola tanítója úgyanezt állítja, mondván: „Nyolcz év alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy a szülék befolyása gyermekeikre határozottan káros, s a szegény osztályok újjászületésének egyetlen módja a kisdetek tökéletes különszakasztása a nagyobbaktól. Magára és tanítóira hagyatva észrevétlenül kezd a gyermek önmagára támaszkodni. Nincs is más oka annak, hogy az árva gyermekek túltesznek a későbbi életben nem árva kortársaikon, csak az, hogy ezekben a szüléssel való érintkezés gátolja az iskolában kapott jó nevelés hatását.“

A kerületi iskolák mindenütt kitérően sikerrel működnek s már is azon reményre jogosítottak, hogy a pauperismus irtóztató baját ezeknek útján lehetend leküzdeni. Ennek egyik bizonyága az, hogy az árvákból telt ki még nem régen is a börtönök lakossága, míg ma már jó magokviselésénél fogva kitűnnek és a munkaadók által kerestetnek. Egy felügyelő *Senior* úr e tárgyban tett kérdéseire így felelt: „Én meg vagyok győződve, hogy a pauperismus kevesbedését Londonban a kerületi iskolák befolyásának köszönhetni. Be van ugyanis bizonyítva, hogy a nyomor örökösö-

dési hajlammal bir azon családokban, melyek nemzedékről nemzedékre a szegények taxájából élnek. A jó nevelés, melyet az ilyen család kebeléből kiszakasztott gyermekek a kerületi iskolában kapnak, megakasztja az örökölt pauperismus romboló hatását, s nemesak a tudatlanságot szünteti meg, hanem az erkösetelenség és undok nyavalya csiráját is elfojtja. A társadalom hasznos munkásokat nyer bennök, s magok független állásra vergődnek, holott, ha otthon maradnak vagy családjokkal szabadon érintkeznek, a nyomorból kivetközniök lehetetlen volna s azonfölül tolvajokká lennének, s így minden költség, mely a kerületi iskolákra fordittatik, többszörösen apasztja a dologházak költségét.“

A rongyos iskolák (*rogged schools*) eszméjét először egy *W al t h e r* nevű skót kertész léptette életbe. Hogy a csavargó utcagyermeket magához édesgesse, bért ígért mindazoknak kiknek kedvök volna könnyű munkát vállalni kertjében. Nappal megdolgoztatta őket, este megvendégelte, mást nem követelvén tőlök mint azt, hogy a ki máskor is vacsorát kíván, vegyen részt az írás- és olvasás-tanulásban, melyet ingyen fognak kapni. *L o r d S h a f t e s b u r y* felfogá az intézkedés becsét, s pártfogása alatt csakhamar társulat alakult, mely „*R o n g y o s i s k o l a - U n i ó*“nak nevezi magát.

Londonban s más gyár-városokban ezen intézetek gyorsan elszaporodtak, s többnyire jótékony emberek viselik a költséget. Úgyanis ma sem húznak az államtól segélyt. Minthogy eredetileg a henyélés, csavargás és az innen eredő romlás megakasztására keletkeztek, a munkához való szoktatás képezé a kezdetben ezen intézetek főczélját, melyhez azonban már *W al t h e r* is sietett oktatást csatolni. Most háromféle növendékeik vannak: koldusok, csavargók és szegénységgel küzdő, de még becsületes szülék gyermekei.

A koldusok gyermekei kapnak ugyan helyet szüleikkel együtt a dologházban, de onnan kikerülve többnyire csavargók lesznek, s csakhamar tévútra vetemednének, ha nem találának a rongyos iskolában menedéket. Ezek és a többi csavargók képezik a rongyos iskolák növendékeinek legnagyobb és legilletékesebb részét. Londonban s más nagy városokban vannak legszámosabban s városi beduinok „*C i t y A r a b s*“ név alatt ismeretesek, mert

inkább éheznek s rongyokban járnak, mintsem szabad életükről lemondjanak. Igen soknak nem lévén se hajléka se családjá, alalmazsnából s rablástól élnek. A kiknek pedig családjuk van, már kis koruktól fogva oly körben nevelkednek, melynek levegője is erkölcsi romlás. Mindezekre nézve a rongyos iskola, hol ingyen tanításon és rendes foglalkozáson kívül jutalmul ruhabelit is kapnak, megbecsülhetetlen jótétemény. Ellenben csak szánni lehet azon szüléket, kik minden szorgalmuk és takarékságuk daczára még sem képesek mindenkor a szükséges tanpénzt, melyet gyermekeik neveltetése kíván, kiteremteni, mert ilyenkor ezek is a rongyos iskolákba szorúlnak. Egyébiránt sok függ a szülék lelkületétől is. Vannak, kik a legterhesebb áldozatokkal bár, de mégis a tandíjas iskolákba járatják gyermekeiket, míg mások, kiktől inkább telnek, a rongyos iskolákkal beérik, mert életük ronda s tékozló módjához ezek jobban illenek. A főkülönbség ugyanis a többi iskolák és a rongyosak közt az, hogy amazokban a föl vétel legelső kelléke a tisztaság és szigorú fegyelem, míg a rongyosokban ezt nem lehet oly szorosan követelni. S ennél fogva érvényre kezd emelkedni azon nézet, hogy a becsületes szegény családok gyermekeiről gondoskodni kell, hogy a tanpénz hiánya miatt rongyos iskolába ne szorúljanak, mert az rájuk nézve mindenesetre, lealacsonyító és káros, míg ellenben, ha tiszt és jómódú családok gyermekeivel egy padon ülhetnek; értelmi s erkölcsi emelkedést nyer lelkök, melynek jótékony befolyása családjukra is kiterjed.

A mi végre a gyári iskolákat illeti, ezeknek kezdete III. György idejére esik s Peel Róbert emberséges érzületéről tesz bizonyosságot. Ő volt az, ki megszánva a gyárakban alkalmazott gyermekek sorsát, első nyújtott be törvényjavaslatot a parlamentnek, a munkaórák megszorítását indítványozván. Azonban az akkor keletkezett törvény, mely tizenkét órára szorította a napi munka idejét, nem látszott elegendőnek. 1819-ben más törvény kelt, mely megtiltá a gyárosoknak kilencz éven alóli gyermekek dolgoztatását. Azóta több törvény is hozatott ezen irányban, gátul egyfelől a lelketlen szülék kegyetlen kapzsisága, másfelől a gyárbirtokosok bűnös közönbössége ellen. A legközelebbi törvény a tizenhárom éven alól lévők gyári munkáját hat órára szorította napjában, ma pedig a gyárakban csak olyan gyermeknek szabad adni munkát, ki be tudja bizonyítani, hogy; mindennap

mielőtt a gyárban megjelenik, három órát már iskolában töltött. Az iskola megválasztása a szüléktől függ ugyan, de hanyagságunk esetére a gyárosnak van joga ezt kijelölni. A hanyag szülők minden egyes mulasztási esetben 5—30 shillinget fizetnek bírságnul.

A parlament más törvénye felhatalmazza az iskolák illető felügyelőjét a gyárakban dolgozó gyermekek számára külön iskolát nyitni mindenütt, hol azt szükségesnek találja. A gyárosok ily esetben kötelesek a gyermekek heti béréből egy egy pennyt levonni a tanítók fizetésére. S ha ebből nem telnék, magok viselik a költség fődözetlen részét. A visszaéléseket mindamellett még így sem lehetett megszüntetni. A gyárosokra szóló törvényt a házi iparosok nem értik magokra s így tekintetbe sem veszik. Ennélfogva a felügyelők emlékiratot intéztek a nevelésügyi főtanácsához, melyben oly általános törvényt sürgetnek, mely minden gyermekre nézve megszabja a köteles munkadíjt és a taníttatás jótékony kötelességét, szigorú büntetés alá vonván mindenkit, ki tanulatlan gyermeket befogad munkásul, ezenkívül pedig oly törvényt is tartanak szükségesnek, mely a tanulás bizonyos mértékét határozná meg, mely nélkül bizonyítványt ne kaphasson, ilyen bizonyítvány nélkül pedig tilos legyen bárkinek is munkát adni.¹ Ezt nem csak a gyermekek érdekében kívánják, hanem általában az angol iparnak emelése tekintetéből is, melynek nagyobb tökélye mindenestre a munkások² fejlettebb értelmiségétől, nagyobb testi erejétől s ügyességétől is függ. A tanulás mértékére nézve Nortis úr a straffordshirei, cheshirei és strophshirei iskolák felügyelője úgy vélekedik, hogy tizenkét éven alóli gyermeket, ki olvasni írni nem tud, ne legyen szabad munkára fogadni, ha csak a gyáros, a köszénbányabirtokos vagy a mezei gazda nem kötelezi magát, hogy munkaközben is addig fogja járattatni a kis munkást iskolába, míg az elemiekből kielégítő bizonyítványt nem szerzend.

II.

Nézzük most a forrásokat, melyekből az angol elemi oktatás költségei folytak.

Legrégibb forrásul szolgálnak az elemi iskolákra s általában a nevelésre tett alapítványok; mindennapi forrásul a kegyes adakozás és gyűjtések egyházakban, kápolnában, lakomáknál stb., félvényenint megnyúló forrásul a tanpénz; évről évre megnyitható forrásul végre egyesek aláírásai és az állam segélye.

A magánosok által tett jótékony és névszerint iskolai alapítványok évi jövedelmét pontosan megtudni nem lehet, mert nagyrészt nem tartoznak a közönség vagy az állam ellenőrsége alá. Egy adat szerint e jövedelem 1818-tól 1837-ig mintegy évi 312,514 font sterlinget tett. Ma túlzás nélkül két annyinak vehetjük, részint az alapítványok ingatlan birtokának, kivált a városinak egyre emelkedő értékénél, részint a folyvást szaporodó hagyatékoknál fogva, melyekre ott semmiféle devalvationalis emlek vissza nem riaszt, s melyek újabban különös előszeretettel fordulnak a nevelés ügye felé, annak daczára, hogy nyomatékos hangok szólaltak fel napjainkban nem annyira az alapítványok eszméje, mint a velök járó némely kirívó visszaélések ellen.

Az alapítványok legnagyobb része ugyanis hagyatékokból áll, már pedig angol törvény semmiben sem szorítja meg a végrendelezők szabadságát, s a különczkedésre ügyis nagy lévén tehetséges emberekben a hajlam, nem csoda, ha sokszor nagyon furcsa czélokra hagynak tetemes összegeket s nem egyszer örök időkre. Innen a visszaélések lehetősége. Vannak alapítványok iskolákra, hol a végrendeletben megjelölt tanítványok nem találkozáván, egy személy húzza az alapítvány kezelési díját, a tanítók fizetését, a tanulóknak szánt összegeket, szóval az alapítvány összes jövedelmét. Forster úr, egyike a vizsgáló birtokosoknak, ilyképen festi az alapítványok jövedelmére támaszkodó iskolák állapotát: „A gyermekek“ így ír — „tunyák s külsejök elhanyagolt állapotra mutat. A tanítók erkölcsisége egy fokon áll értelmi képességökkel. Az iszákosság megszokottabb hibájok. A gyermekek hétfőn reggel elballagnak az iskola felé, de fő gondjuk megtudni, mily állapotban van tanítójuk. Ha nincs látszatja, hogy meg fogna jelenhetni, nagy örömmel egész csendben ott hagyják az iskolát s el mennek mulatni, a mi azután nem ritkán a hét végéig tart.“ — Vannak iskolák, hol az alapítvány kezelése a tanítóra lévén bízva, még pedig ellenőrség nélkül, az úgy bánik vele, a mint neki tetszik, még utódot is maga nevez magának. Midhurstban a tanító minden fáradság nélkül szedi fel fizetését, mert az alapítvány értelmében nem tartozik tanítani csak görögül és latinul, erre pedig tanítvány elvétve sem akad környékében. Milton-Abbasban az iskola üresen állt, mert az alapítvány jövedelme még nem tett 200 fontot, mint kívántatott, csak 199 fontot és

10 shillinget. Plymptonban sokszor nincs több egy tanuló nál az iskolában, noha jövedelme 220 font. Wotton-under-Edgeben egy latin iskola jövedelme 536 fontra megy s van 10 tanítványa. Coventry-ben hét iskolai alapítvány együtt eredetileg 2808 fontot jövedelmezett, azóta jövedelme roppantul megszaporodott, s 1858-ban mindössze 350-re ment a hétféle intézetben a tanulók száma. Azonkívül ugyanott más nyolcz iskola részesül az állam segélyében.

A visszaélések legkirívóbb példánya azonban a Christ-Hospital-féle iskola Londonban. Ennek jövedelme 1859-ben 60,930 fontra ment, tanulóinak száma 1000—1200. A Christ-Hospital eredetileg szegények számára alapított királyi oklevél által, mely így kezd: „A mi urunk a király, tekintetbe vévén a szegény árvák, betegek stb. siralmas helyzetét . . .“

A király nyomán a többi alapító s végrendelkező csaknem ugyanazon szavakkal élve kijelentették, hogy a szegény osztályok gyermekeinek nevelését akarták biztosítani. Ma azonban a Christ-Hospitalban többnyire olyan növendékek laknak, kiknek szülei 400—500 font évi jövedelemmel rendelkeznek. Shuttleworth K. J. a közoktatásról irt könyvében így sorozza az alapítványokat. „Van“ — úgymond — „13,000-nél több, melynek jövedelme egyenként nem tesz többet 5 fontnál; 4600-nak jövedelme 5—10 font közt van; vége 3900-nak jövedelme egyenként nem haladja meg a 20 fontot. Vannak azonban olyan alapítványok is, melyeknek értelmében bizonyos napokon nagy összegek osztatnak ki a jelentkező határozatlan számú szegények közt. Londonban például egyszer-másszor 200 fontot osztanak ki, s jut egyre egy vagy másfél shilling, s a következtése az, hogy ilyenkor a környékbeli pálinkás boltokban (gin-palaces) meg kell szaporítani a segédszemélyzetet, mely képes legyen a türelmetlen vendégeket minél előbb kielégíteni.

Az alapítványok jövedelméből fennálló iskolák fő hibája azonban az, hogy a tanítók választása többnyire magán emberek ellenőrzetlen tetszésére van bízva, kiknek nagy része azt hiszi, eleget tett a végrendelet értelmének, ha nem maga költi el a jövedelmet, hanem másnak juttatja, kit tanító czime alatt állít be az az iskolába. Így például a néhai Bevon asszonyság hagyatékából szervezett 30—40 iskola tanítói, hiteles tanúk szerint értelmi, s

erkölcsi tekintetben alig múlják felül a mezeti gazdák napszámosait.

Ily visszaéléseket látva, nem csoda, ha egyre süröbben és hangosabban emelkednek a reformokat e téren is sürgető szavatok; s bár nézeteik az alkalmazandó rendszabályokra nézve sokfelé ágaznak, a reform szükségét nem tagadja senki. A vizsgáló bizottság jelentése a Herefordshireben létező alapítványokról s azoknak eredményéről ekképen szól: „A visszaélések számosak és súlyosak, s azon ember volna Herefordshire-nek legnagyobb jóltevője, a kinek elég erélye volna minden dotatiót eltörölni, minthogy a rosszul alkalmazott adakozás másokra támaszkodni, ingyenélni, jó szerencsét várni s végre kéregetni szoktatja a lakosságot, melyet csak lenyedetlen munka és gondos takarékosság menthet meg az elstüledéstől.” A carlislei püspök nem haboz kimondani: „Az alapítványokból tengődő iskolák szerencsétlenné teszik egyházmegyém népességét.” Ugyanezt ismétlik az ottani főesperes és a papság más tagjai. A jótékony alapítványok központi bizottságának tagjai már sokszor kijelentették, hogy legjobb volna iskolai czélokra fordítani és az ország rendelkezése alá fogni sok kegyes alapítványt, melynek hatása a jótékonyság színe alatt káros. E tárgyban benyújtott jelentése így szól a többi közt: „A tapasztalás már bebizonyította, hogy a szegény osztályokra nézve legnagyobb jótétemény a tanítás. Semmiféle költsékezésnek nincsenek jobb eredményei ennél; egyik sem kiméli annyira a segélyezettnek jellemét és függetlenségét. A tanítás soha sem árt, mindig használ, míg az adakozás, mint azt az alapítványok többsége gyakorolja, többet árt mintsem használ a szegénynek;” és alább: „Az élők, midőn adakoznak, rendesen megnezik, kinek, mikor, mennyit s mily föltétel alatt adnak. Az alapítványos alamizsna ellenben vak, s évről évre osztogat, az inség és bőség éveiben egyaránt, a szüléket gondatlanságra szoktatván, a gyermekeket henyélésre.” — Dr. Chalmers, e tárgyban tekintély, úgy találta, hogy oly vidékeken, hol a nép egykor szorgalma után jómódn volt, miután tetemes alapítványok jövedelmei folyóvá lettek, az általános jólét nemesak nem emelkedik, hanem hasonlítva más szegényebb vidékekhez, hol az alapítványok jótékonynak látszó segélye ismeretlen, inkább súlyed, úgy hogy az

ilyen évről évre megújuló segély mankónak látszik, melyre támaszkodva a különben éplábú is megszokja a sántítást.

Történetek is már, s egyre több nyomatékka! újulnak meg a felszólalások a parlamentben, kimutatván egy általános „alapítvány-törvény” szükségét, mely a megrótt káros hatást megszüntesse, s a végrendelkezők szellemét tekintve inkább, mint a végrendelet betűit, a jó szándékkal hagyott vagyon jövedelmét csakugyan jóra, illetőleg a legjobbra fordítsa, a melyre képes, t. i. a közoktatás sikeres előmozdítására a törvényhozás közbenjöttével és felügyelete alatt.

A mondottakból elég világos, hogy az elemi iskolák, ha egyedül az alapítványok jövedelmére kellene támaszkodniok, még az adakozásra mindenkor kész és képes Angliában sem elégtelenek ki bármilyen szerény mértékben a nép közoktatási szükségait.

De míg a már létező alapítványok jövedelmét legalább hozzátevőleg számba vehetni, a kegyes adakozások és gyűjtések, az ajándékok, hagyatékok és magán aláírások, valamint a tanpénzekből befolyó összegek annyira változó és bizonytalan mennyiségek, hogy ezeket, noha egy-egy évben tetemesek lehetnek, az iskolák költségvetésének alapjául venni, teljes lehetetlen.

E rovatok jövedelme 1839 elejétől 1860 végéig 2.482,109 font sterlingre ment; 1861-ben pedig 207,043 fontra.

Mindezen források, úgy látszik, folytonos emelkedésben vannak, különösen emelkedik a tanpénzek jövedelme, a közoktatás javulásával, a tanulók száma és a nép vagyonossága is egyre növekedvén. E növekedést azért érdemes megjegyezni, mert voltak, és a tapasztalás ellenkező bizonyága mellett ma is vannak, kik az államsegélyt ellenezvén, azt vetik okúl, hogy általa a magánadakozás ösztöne csökkenni, csökkentével pedig a tanügy ismét hanyatlani fog, vagy pedig elviselhetlen teherként háramlék az állampénztárra.

Áttérünk most az annyszor említettük államsegély tüzetes tárgyalására, előadván keletkezését, kezeltetése szervezését, elnyerhetése feltételeit és, a mi bizonyosan mindenkit első sorban fog érdekelni, eredményeit.

Az elemi oktatás ügye Angliában, a miútt értekezésünk elején kifejtettük, egészen magán szorgalomra, magán jótékonyagra és részint egyesek, részint vallásos vagy irgalmas testületek buz-

góságára volt hagyatva. De bár el kell ismernünk, hogy nem egy maradandó emlék, áldásos alapítvány, hasznos intézet és a közjóra szánt adakozások végtelen sora fényesen tanúskodik az angol közszellem ertyedetlen munkássága és legnagyobb áldozatkészsége mellett: elemi tanügyök állapotát mégis, a mennyiben nem az előkelő osztályok, hanem a nép gyermekeinek tanítása forog szóban, siralmasnak mondták az angolok magok, azon hivatalos nyomozások eredményeire hivatkozván, melyek ez ügyben koronként megrendeltettek és végrehajtottak.

Az első ilyen vizsgálat e század elején folyt, névszerint 1803-ban. Az akkor beadott jelentés szerint csak 1712 lakosra esett egy-egy tanuló. Szomorú sőt megdöbbentő szám! De háborúk zaja és az akkor uralkodott iszony minden újítástól, különösen pedig a nép érdekeinek bármely téren való előretolásától, okozák, hogy a tényállás ily leplezetlen felmutatása eredménytelen volt, mint ezt a tizenöt évvel későbbben újra megindított nyomozás napfényre hozta. A háborúk, melyek az 1789-ik évi francia forradalomra következtek, s melyeknek költségeit közvetlenül és közvetve nagyobb részt Anglia viselte, tetézőleg folytak be az angol alsó néposztályok anyagi és szellemi nyomorára. A kereset apadt, a közterhek súlyosodtak, a legelső élelmi és egyéb szükségleti cikkek ára megfizethetlen magasságra szökött, kivált az 1816-dik évi szűk termés után. A háborúk után az anyagi jólét és a vagyonos osztályok szellemi haladása vidám lendületet nyert ugyan, s minden téren látszott, hogy az erők, melyeket a háborúk terheinek elviselhetésére annyira meg kellett feszíteni, hogy kevésbbé tehetős nemzet okvetetlen kimerült volna, rövid pihenés után a béke műveihez fordultak, s az így elért gyümölcsök bősége által ismét fokozódtak; de az anyagilag és szellemileg elnyomorodott alsó osztályokon ez nemesak nem segített semmit, sőt most, a munkás és értelmes kezek szaporodtával, alkalmatlan tehernek kezdett tartatni a társadalom minden tagja, mely a forrongó verseny bármely pályájára tehetetlen lévén, értéktelen súly gyanánt nehezedék a munkás kezekre, rozsdafoltnak látszék a közjólét ragyogó tükrén.

A nép nyomorának iszonyú mélysége és terjedelme csak akkor kezdé ismét magára vonni az élesebb szemű államférfiak figyelmét, midőn a manchesteri zavargások s az onnan eredett

fenyítő perek tárgyalásai mulékony ugyan, de éles villámfényt vetettek azon rétegek sorsára, melyekből a zavargás indult. Azonban akkor is minden, a mit állameszély, szánalom és vallásos buzgóság egyesült erővel kinyerhettek, abból állt, hogy a tanügy megvizsgálására új bizottságot eszközöltek.

Midőn IV-ik György trónraléptével (1820-ban) a közügyek új lendületet látszottak nyerni, s I. Napoleon halálával a megújuló európai harcok végső félelme is eltűnván, Anglia teljes erővel kezdett régóta elhanyagolt belügyi kifejtésén dolgozni, a népnevelés ügye ismét háttérbe szorult, s ha itt-ott emelkedtek is az emberi szánalom vagy a vallásos buzgalom hangjai a tudatlan és nyomorgó nép fölsegélése érdekében, a közfigyelem nem fordult feléjük. A társadalom más, hatalmasabb érdekei képezték a napi viták és pártküzdelmek tárgyát. Ilyenek voltak ama korban a „katholikusok emancipációja,” és „parliament reformja.” Mind a két rendszabályt úgy tüntették fel illető párt hívei, mint minden, nemcsak politikai, hanem társadalmi bajoknak csálthatatlan gyógyforrását. Az emancipatiót és reformot minden úton és módon sürgető nagy és tömeges hangok mellett a népnevelést ajánló vagy kérő gyenge szövatok, meg nem hallgatva s nem pártoltatva senkitől, végre is elnémultak, vagy mivel magok is több sükert véltek remélhetni majdan, ha egyszer a napi renden lévő mozgalmak árja lecsendesülván, a nép egyetemes érdekei a reformált parlamentben buzgóbb és őszintébb képviselést nyertek; vagy pedig arra mivel mi sem lankasztja oly hamar a buzgalmat, mint a meggyőződés elharapódzása, hogy a siker ez idő szerint lehetetlen. De még a legritkébbak közé tartozik azon eset is, hogy valaki csupán felebaráti szeretetből törik szakad mozdítsa elő oly gyámoltalan százezerek ügyét, kikből annyira kihalt a közösség érzete, hogy kiki csak a maga nyomorát érzi, csak a maga sorsát ügyekszik enyhíteni, s kik annyira elaljasodtak, hogy a hátrapillantást és előrelátást, az emberi tulajdonok e két legértékesebbjét, teljesen mellőzik, és sem bajaik okával, sem ezen okok elhárításával nem törődván, csak pillanatnyi segélyt keresnek s azt is a mámorban vélik rejleni.

Csak mintán a nép katolikus részének emancipációja s a

parliament reformja hosszú és makacs küzdelmek után törvénynyé vált vala, kezdett a népnevelés ügye ismét éledezni.

A győzelem dicsősége, mely a parlamentreform fő bajnokai közt lord John Russellt első helyen illeté, annyi súlyt kölesönze utóbb a népiskolák ügyében emelt lelkes szavainak; lord Henry Brougham oly hatályosan pártolá az ügyet és az ügy barátait, hogy végre megérkezettnek látszott az idő, mely szíve egész melegevel régóta ápolt egyik legnemesebb gondolata kivitelének kedvezhetne, s melyben a nép sorsának a tudomány áldásai által reméll javítását „angol erélylyel, angol vagyounal s angol kitaratással“, de egyszersmind az angot szabadság legkisebb csorbája nélkül újra meg lehessen kísérteni s valószínűsítését legalább megindítani.

Ily körülmények közt rendeltetett meg 1832-ben új nyomozás, melynek jelentéséből kitűnt, hogy a tanképes angol gyermekek közül csak minden tizedik jár úgy, a hogy s olyan a milyen iskolába. E szám, kivált összehasonlítva Hollandia, Germania és Helvétia hasonnemű számaival, megdöbbenetete az országot, mely most az egyszer komolyan figyelt a tárgyra, s a legvérmesebbek, nem vetve számot a nevelés természetével, melynek egyik fő jellege a folyamat lassúsága, rögtön szerették volna megszerezni bármi áron a népnevelés oly soká elhanyagolt s most oly türelmetlenül várt áldásait. E forró váagnak és várni nem akaró türelmetlenségnek volt is annyi eredménye, hogy a nemzet figyelmét nem hagyták többé lankadni, s hogy végre elnémitották azokat is, kik azon ürügy alatt szegültek volt a népiskola ellen, mert szerintük a népet tanítani annyit tesz, mint helyzete nyomorával megismertetni, elérhetetlen jólét utáni vágyat kelteni lelkében, s ezáltal százanandó sorsával még inkább elégedetlenné tenni a nélkül, hogy anyagi helyzetén az ország felforgatása s az állam vagyonának kimerülése nélkül segíteni lehetne.

A népiskolák ügye ez alkalommal oly meleg pártolásban részesült, hogy a parliament már 1833-ban 20,000 fontot ajánla meg segélyképen „iskolák építésére.“ De alig kezdett az adandó segély némi reményes-illámlani, s íme az angol iskola haladhatásának egyik nagy akadály, a dús gazdag, de kizárólagos hajlamú s a kormánynyal benső szövetséget tartó magas egyház, már is ki-

nyújtá utána mind a két kezét, a többi vallásfelekezetek hátratólásával ezt is magának akarván biztosítani „mert,“ — úgymond, — „őt illeti a jog és hivatás a nemzeti közoktatást vezetni.“ Ennek ellenében felhozott, hogy a többi felekezetek hívei jogban egyenlők, számra nézve közel ugyan annyian lévén, méltán követelhetik, hogy az országos segélyben ők is részesüljenek, E viták folyama alatt szilárdult meg végképen az iskolák két társulata, melyekről már szóltunk: „a nemzeti“ és „a brit meg külföldi.“ A kormány a béke nevében mind a kettőnek juttatott a segélyből.

E nehézség kiegyenlítése mást szült: a segélyezendő felek sokasága állt elő és még nagyobb sokasága a szükségeknek, melyeket, ha egyszer hozzá fogtak, nem lehetett elútasítani. Így az évi segély 1839-ben már 30,000 fontra ment, de távol sem vala elég, mert a kormánynak nem vala se joga, se hatalma az iskolák rendezését egyenesen intézni. A dolog azonban már így nem maradhatott, s egy külön hivatalos közeg látszott szükségesnek, mely ezen segély hová fordítását kezelje, ellenőrizze s arról számoljon.

E szükség kielégítésére alakítottak ugyancsak 1839-ben a titkos tanácsban (privy Council) egy külön osztályt „Nevelési bizottság“ czime alatt. Áll e bizottság a lord elnökből, egy al-elnökből, ki tulajdonképen ezen osztály vezetője, és hat tanácsagból, kik többnyire miniszterek vagy a kormány más magas tagjai.

Az alelnök és a titkár igazgatják az ügy központi vezetését, melynek kezelésére számos hivatalnoki személyzet áll rendelkezésük alatt. A „Nevelésügyi bizottság“ képezi e szerint azon kormányközeget, mely egyfelől az egyes iskolai társulatokkal és az iskolák helybeli igazgatóságaival az általok igénybe vett államsegély mennyisége és feltételei fölött alkudozik és határoz, másfelől pedig felügyel, hogy mind a törvénytábla, mind a külön szerződésekben kikötött feltételek a segélyezett iskolák részéről pontosan megtartassanak, s ezen munkássága mind a két ágáról a segélypénzt évenként megszavazó parlament előtt számol.

Mi a segélypénz engedélyezését illeti: a nevelésügyi bizottság megvárja, hogy a kinek segély kell, jelentkezni fog nála s ki fogja mutatni a segély szükségét, egyszersmind pedig készen fog nyilatkozni a törvénytábla feltételek elfogadására.

A törvény követeléseinek rövid foglalata ez. Minden iskola-

mely segélyt kíván, tartozik kimutatni: a) hogy valamely elismert vallásos felekezettel kapcsolatban áll; b) hogy mindennap olvasnak benne egy-egy részt a bibliából, az illető felekezet által elfogadott szöveg szerint; c) készségét, a kormány által kinevezett felügyelők által megvizsgáltatni magát, tanítóit és tanítványait, mert a segély csak azután ítéltetik oda, mikor a tanítók és növendékek erkölcsi és értelmi állapota és képessége a felügyelők és helybeli előjárók közbejöttével kielégítőnek be van bizonyítva, s egy hónappal a legközelebbi megvizsgálás előtt éri végét; d) hogy első vagy főtanítóul azonnal, vagy az első tanítóráltozás alkalmával okleveles tanítót állítand be kellő díjazás mellett. Okleveles tanítónak neveztetik az, ki valamely mintaiskolában kielégítő sikerrel végezte az öt éves folyamat, melyet 14 — 15 éves korában kezdett, s erről az illető iskola felügyelőjétől bizonyítványt, vagyis oklevelet nyert.

E feltételek alatt bármely fenálló iskola számot tarthat az állam segélyére, ha ennek szükségét ki tudja mutatni, kivált ha bebizonyítja, hogy leginkább a munkás osztályok gyermekei nevelésével foglalkozik.

A segély adathatik: a) iskolaházra, például újnak építésére a régi helyett, vagy a régiek jó karba helyezésére, tágitására és entartására; b) a szükséges bútorok, könyvek és tanítószerkek felőllítására, milyenek a térképek, rajzminták stb. c) a tanító akásának felépítésére; d) a tanító díjának pótlására az által, hogy a tanító minden tanulótól, ki egy évben 176 napot pontosan töltött az iskolában, 6 shillinget kap fejpénz neve alatt; e) a képezdek költségeinek fedezésére és a tanítóságra készülő mind a két nemű növendékek fölsegélésére; f) női munkák, varrás, szabás és egyéb tü-munkák tanításának előmozdítására; g) esti iskolák költségeinek könnyebb viselésére stb. Az alább közlött rovatos kimutatás szembe tünteti a kiadásokat e czélokra egyenként és összesen két szempontból, t. i. az 1861. év kiadásait külön és az összes kiadásokat 1839-től 1861-ig együtt. Abból egyszersmind kitűnik az is, hogy se a vasárnapi iskolák, se a „rongyosok“ nem nyertek segélyt, mind a mellett, hogy emezekben mintegy 300,000 legalsóbb osztályó gyermek nyer oktatás, mely 1860 és 1861-ben magán aláírások útján begyűlt 250,000 font sterlingbe került.

Az elemi oktatás segélyezésének költségei 1861-ben és 1839-től 1861-ig Anglia és Valesban.

A kiadás rovata.	1861ben külön:			1839-től 1861-ig együtt:		
	font strlg.	sh.	den.	font strlg.	sh.	den.
1. Elemi iskolák építése, nagyobbítása, fentartása és butorozása . . .	99,506	15	4	1,268,260	14	9
2. Ugyanaz a képezdék-re nézve.	6,945	—	—	180,273	6	5
3. Könyv, térkép és rajztáblák szerzése . . .	5,767	10	7	47,096	19	8
4. Tudományos készülékek	224	8	8	4,794	1	—
5. Az okleveles tanárok és a tanítóknak díj-javítás	121,627	7	2	655,652	13	4
6. Díjak segéd-tanító hölgyeknek (kezdvé 1852. júliusban) . .	8,701	—	1	45,998	2	8
7. Díjak a felvigyázók és mesterinasok számára (k. 1858 jan. 1.)	8,009	11	8	12,045	13	4
8. Más díjak a tanítóknak s egyéb pótlékok	301,826	10	9	2,047,089	14	11
9. Telek és fejszám szerinti fizetések . . .	77,239	15	11	327,367	17	10
10. Segély az esteli iskolák számára . . .	2,192	8	9	6,744	13	10
11. Segély varrás és egyéb tü-munkák tanítására	2,253	5	—	4,851	19	8
12. Ugyanaz a képezdék-re nézve	101,865	13	1	614,713	9	10
13. Segély a reform- és ipar-iskolákra . . .	9,311	9	3	94,528	11	8
14. Nyugdíjak . . .	785	3	4	4,347	5	—
15. Felügyelet . . .	44,143	2	10	444,115	10	1
16. Központi kezelés .	19,168	3	—	140,899	2	4
17. Postadíj	2,875	7	3	17,154	15	6
18. Pótlék könyvek-, térképek és készülékekre	999	3	4	8,680	7	9
19. A költségvetésben előre nem látott, de a parlament által 1843, 1850, 1853 és 1854-ben jóváhagyott kiadások				11,604	9	—
Összesen	813,441	16	—	5,936,119	12	7

Mint a közlött rovatos kimutatásból láthatni, az 1839-ik év elejétől az 1861-ik év végéig, tehát 23 év alatt az államsegély összege 5,936,119 font sterlingre ment, mi ha egyenlően felosztatnák 23 év közt, egy egy évre 258,092 $\frac{3}{23}$ font esnék. Ámde fen mondtuk, hogy 1839-ben a segély csak 30,000 fontot tett, itt pedig látjuk, hogy 1861-ben 813,441 fontra rügött. E két adat eléggé mutatja, hogy az államsegély összege mily gyorsan s mily erős arányban növekszik évről évre.

A felügyelők kinevezésében a nevelésügyi bizottság bizonyos feltételekhez van kötve, valamint hivatalos eljárásukban a felügyelők is, kiknek évi díja, körutazási költségeiken kívül, egyenkint 720 fontra van szabva.

A kinevezésre nézve szabályul szolgál a titkos tanácsnak 1840-ben augusztus 10-én kelt rendelete, mely így szól: „Mielőtt felséged választása elé terjesztenénk valakit a végre, hogy az államsegélyben részesülő iskolák fölötti felügyelettel megbizassék, ha az iskola „a nemzeti társulattal“ vagyis az angolországi egyházzal áll kapcsolatban, mi, a nevelésügyi bizottság lordja, értekezni fogunk a canterburyi és yorki érsek uraimékkal, az alájuk tartozó egyházi tartományokra nézve. A nevezett érsekek ajánlhatják előttünk, a kiket akarnak, s miuk az ő hozzájárulásuk nélkül nem fogunk kijelölni felséged előtt senkit.

„A brit és külföldi társulat gondjai alatt álló iskolákra nézve nem fogunk kijelölni senkit felügyelőül ama társulat bizottságának jóváhagyása nélkül.

„A wesley-féle iskolákba nem jelölendünk ki felügyelőt, csak egyetértve a wesley-féle nevelési bizottsággal.

„A római kath. iskolák, melyek államsegélyt kapnak, szintén alá vannak vetve ő felsége felügyelőjének, kinek felügyelete azonban csak a világi tanításra szorítkozik, s nem fog általunk kijelöltetni, csak a kath. iskolák bizottsága tanácsára.

„A felügyelők általában nem fognak avatkozni se a vallásbeli oktatás, se az iskolai fegyelem, sem a helybeli igazgatás ügyeibe. Rendeltetésük egyedül tudomást szerezni magoknak az elemi oktatás helyi körülményeiről, összegyűjteni a szükséges adatokat, s végre a tapasztaltokról jelentést tenni a titkos tanács nevelésügyi bizottságának.“

Ebből láthatni, hogy a felügyelők kinevezésében és ügykö-
ruk kitézésében szorosan követik az alkotmányos élet „semmit
rólunk nélkülünk” és „ne tovább mint szükséges”,
sarkalatos elveit, s az eddigi tapasztalás szerint eddigelé oly fér-
fiak bizattak meg e kényes és nagy ügyszeretetet igénylő tisztség-
gel, kikben a szakismeret nagy békülékenységgel párosul, s kik
a hivatalos eljárás szigorát össze tudják egyeztetni a gyermekek
bizalmát megnyerő nyájassággal, s azon szabadelműséggel, me-
lyet annyi felekezetnek békés megférhetése egymás mellett s egy-
más között követel.

Mi már az államsegély és felügyelet eredményeit illeti, csak
örvendetesnek lehet mondani a lendületet, melyet e két tényezőnek
egyesült hatása 1833 óta az elemi oktatás oly árván talált ügyének
fokonként adott. Láttuk, mily meglepő arányban szaporodtak és
népesültek azóta a mintaiskolák, vagyis a tanítókat képező inté-
zetek, a jóra való tanításnak e nélkülözhetetlen előkészítői. Láttuk,
mily hamar kapott lábra a növevelés, a természetes, rendszeres és
a visszaélés ellen biztosított előhaladás és művelődés e legtermé-
kenyebb csirája, mert minden nőben, melyet az állam vagy a tár-
sadalom nevel, egy-egy apostolt nyer, kiknek végső lehellete is
még jóra tanítandja vagy legalább intendi környezetét. Láttuk,
mily hamar szaporodtak az esteli iskolák, melyek nélkül a legtöbb
esetben vajmi hamar feledésbe megy minden, mit a falusi és kis-
városi népnek oly fejletlen gyermeke az iskolában tanult. De min-
den másnál hangosabban beszél az elemi tanítás gyors terjedésé-
ről az államsegély gyors és roppant növekedése, mind a mellett,
hogy a magán adakozásból befolyó összegek is, mint már mond-
tuk, egyre bővebben áramlanak az elemi oktatás termékenyítésé-
re és terjesztésére. E tények mindegyike arról tanúskodik, hogy
a tudomány által megszerezhető hatalom és jobblét utáni vágy már
az alsó osztályokban is gyökeret vert, s részint mint tanulás-vágy,
részint mint a gyermekek taníttatására irányzott élénk törekvés
nyilatkozik. Ha pedig efféle vágyak egyszer valamely nép széle-
sebb rétegeiben lánggra lobbannak, a kölesünhatás törvényénél
fogva, mely ama rétegeket mozgatja, a tudomány alapján megin-
dult haladást biztosnak lehet mondani, tartósságát, terjedését és
gyarapodását folytonosan növekedőnek.

Az államsegély és felügyelet végeredménye e szerint minden tekintetben örömdetes. Egészséges helyen, célszerűn épített, berendezett, bútorozott és felszerelt, derék, fiatal tanítók alatt szépen előhaladó, egyre népesülő és számban szaporodó nappali és esteli elemi iskolák ezrei szép jövőt ígérnek már Anglia szegényebb sorú népének is. Van azonban az oktatás ezen rendszerének két oly gyökeres hibája, melynek fanyar gyümölcsei már is éreztetik magokat, s előbb utóbb, épen azért, mert a hibák gyökeresek, gyökeres reformot kívánandának meg. Az egyik hiba a költség súlya, és az eredményhez mért aránytalansága, a másik a kezelés nem természetes volta és ennek következtében túlságos nehézsége.

A költséget nem az teszi súlyossá, hogy a mindennemű kegyes adakozásokon s tandíjakon kívül, melyeknek évi jövedelme legalább is 400,000 fontra megy, az állam már 1861-ben közel 813,442 fontot költött, hanem egy felől az, hogy e nagy kiadás dacára a parishok legnagyobb részében még nincs sem kerületi sem helybeli iskola, melyben a nép gyermekei nyernének elemi oktatást, más felől az, hogy tömérdek iskola van még az országban, mint ezt alább részletezendjük, mely előbb-utóbb e segélyért folyamodni fog; mert a nem segélyezett iskolák hire napról napra alább száll a közvélemény előtt, míg a segélyezettké emelkedik. Ez nem is lehet másképen, midőn oly férfiak mint *Stuart Mill* fenhangon hirdetik, hogy a magániskolák csak névleg iskolák, s míg mennyiségileg távolról sem elégítik ki a népesség oktatásbeli szükségét, a mennyiben számuk nem állandó, minthogy egyesek szeszélye szerint keletkeznek és ugyanazon szeszély szerint el is enyésznek; minőségileg a legszerényebb igényeknek sem képesek megfelelni. Mert hiába. „Milyen a tanító, olyan az iskola.“ — „Minden iskolának,“ — így ír *Mosely*, a felügyelők egyike, — „a mennyire én látom, más más az arca. A tanító külseje és jelleme úgy tükröződik minden növendékén, mintha egy összetört tükör darabjai volnának.“ A nyomozó bizottság jelentése szerint a szedett-vetett magántanítókat az oklevelesek jelességéhez mérni sem lehet. *Brookfield* úr mondja, hogy az általa megvizsgált 686 iskola közül 470-ben működtek okleveles tanítók, 216-ban pedig oklevél nélkül valók, s a kétféle iskolában tapasztalt eredményt számokban fejezi ki ekképen: amazokban 100 tanuló közül nagyon jól felelt 27, jól 49 gyen-

gén 24, emezekben 100 tanuló közül nagyon jól felelt 3, jól 39, gyengén 58.

Azon arányról, mely a segélyezett és nemsegélyezett iskolák közt országszerte volt, némi fogalmat nyújthatnak a következő adatok. Az oxfordi egyházmegyében az 1858—1860-ik évi nyomozás idején 329 parish közül csak 24 vett részt az államsegélyben; Herefordshire-ben 130 közül csak 5 Sommersetben 280 közül 1; Devonshireben 245 közül 2; Dorsetben 179 közül 10, Cornwallisban 71; közül szintén csak 1. Ezen parishok legtöbbször oly csekély, hogy egynek egynek akkor alig volt több híve száznál. Egyenként iskolát tartaniok a jelen segélyezési rendszer mellett lehetetlen, de társulni sem tudnak, mert névre mindnyájan keresztyének ugyan, de tetteleg az angol önzés és kifizetési szűkekléség ő bennök találja legkirívóbb kifejezését, s inkább nyomorognak iskola nélkül, mint sem a nevelés világi rendszerét elfogadnák.

E szempontból mondta a nyomozó bizottság, hogyha az államsegélyt egyenlő arányban kellene felosztani a kormány felügyelete alá vetett valamennyi iskola között, az évi költség 1,300,000 fontra rugna; ha pedig minden létező iskola el fogadná a kormány felügyeletét és segélyét, akkor a költség egyelőre fölmenne 1,620,000 fontra, idővel azonban, a tanulók, tanítók, iskolák és mintaiskolák szaporodtával, 4,000,000 fontot is meghaladna, s minden szükségét a jelen rendszer értelmében még sem elégítené ki.

A másik gyökeres hiba, mint mondók, a kezelés természetellenes voltában és e miatti nehézkességében rejlik. A nevelésiügyi központi bizottság eredetileg nem akart lenni más, mint a titkos tanács egy külön osztálya, egy alelnök vezetése alatt, kinek díja egyenlő az elnökével, kötelessége pedig a nevelést illető ügyekben egyfelől az elnököt helyettesíteni, másfelől az ügyet magát is képviselni a parlament előtt, mire egy titkár s néhány írnok, az angol hivatalnokok általán ismert serénysége mellett, elegendőnek látszott. Ámde ebben is olyas valami történt, mint Horácus imé versében mondatik:

— — — — — amphora cepit

Institui vertente rota, nunc urceus exit.

A 20,000 font elosztása, melynek eleinte az elismert iskolai

társulatok közt kellett volna történni, s mely ennél fogva oly egyszerűnek látszott, oly bokrossá nőtt, hogy ma már 813,442 fontot osztogat ki valani 7000 iskola közt, minden eggyessel külön szerződést kötve, s minden évben külön megvizsgáltatván mindegyiket, úgy hogy ma e bizottság viseli magán leginkább a burocracia színezetét, a mennyiben alárendelt s négy fal közt nyögő hivatalnokok csaknem korlátlan hatalmat gyakorolnak Anglia titkos tanácsának magas és megtekintetű neve alatt. A bizottság jelen titkára, Lingen úr, kinek buzgó és ernyedetlen tevékenysége kifogástalan bizonyosságául szolgál gyengéd lelkiismerete és őszinte egyszerűségének, egyik jelentéstételében maga is megvallotta, hogy e bizottság olyan alelnökei, kik a kormányzat főfontosságú ágai-ban más terjedelmes ügyosztályokat is láttak, oda nyilatkoztak előtte, hogy ennek rendszere bármely másnál bonyolultabb, s legfelebb az államügyek két legbokrosabb osztályával lehet némileg egybe hasonlítani, t. i. a pénzügygyel vagy a postahivatallal.

Ebben a kiküldött nyomozó biztosok is egyetértének vele, határozattan kijelentvén, hogy ezt a rendszert az egész országra kiterjeszteni teljes lehetetlen, azon fölül pedig merev ellentétben áll úgy is az angol kormányzás szellemével, mely szereti magokra a közlelről érdeklettekre és legfölebb a helybeli tekintélyekre bízni az ügyfolyam részleteit, holott a nevelésügyi bizottság a maga 14 seniortisztjével, 50 írnökával és 60 útazó felügyelőjével már is nagyobb hivatalos személyzetet foglalkoztat, mint a belügyek osztályának összes államtitkársága, s mindamellett a rászűyosodó munkát alig győzi, s Lingen úr kifejezése szerint „ten gelytöréstől kell tartania.“

„A közoktatási osztály“ — úgymond Lingen úr, — „minden mástól különbözik 1-ször az aprólékos részletek által, melyekbe becsátkozni kell, mielőtt a segélyösszeg szétosztásához lehetne fogni; 2-szor a hivatalos közlekedés végtelen sokasága által, mely a központi hivatal és vagy 7,000 egymástól független helyi testületek közt szakadatlanul foly, és 3-szor az által, hogy veszé-lyes volna ily ügyben a legkisebb határozat-hozatalt alárendelt tisztekre bízni. Ennél fogva maga a titkár és az alelnök, kik minden denárért a parlament és a részeltetett közönség előtt felelősök, személyesen kénytelenek legnagyobb részét átvizsgálni az ügyda-raboknak, melyeken a segély odaitélése alapszik. Vegyünk például

csak egy ágat: a mintaiskolák növendékeit. A bizottság 1859-ben 15,224 ilyen növendéknek fizetett 252,550 font, 12 sh. 11 denárnyi segélyt, több mint 20,000 külön részletekben. Minden segélyezett és felügyelet alatt álló iskola az országban, a milyen most már közel 7,000 van, egyenesen levelez „a hivatallal”, mindenik „a hivataltól” vár intést és ellenőrséget, helyeslést és a segély folytatását vagy öreghítését. Csak egy példa is eléggé mutatja az „az irkafirkálásnak”, a bureaucraticus kormányzás ezen átkának, roppant sokaságát és sok esetben haszontalanságát. Arnold úr ugyanis, maga is felügyelő, arról értesít, hogy minden egyes iskola látogatása belkerül 6 1/2 iv propatria-féle vagy is nagyrétű ügynevezett gavallér papírba. Ezt az évről évre szaporodó iskolák számával sokszorozván szép kis levéltár gyűl egybe 12 hónap alatt. Az írásbeli gyakorlatok száma, melyeket a mintaiskolák növendékei a felügyelőkhez évről évre beküldeni kötelesek, maga is 280,000 darabra tétetik.

S mindez azért van így, mert az iskola természetes alapja, a község, és természetes első ellenőre, a megyci hatóság, elmellőztettek.

Van ennek azután még más oldala is, melyet szó szerint veszünk át adataink forrásából. „Minden iskolamester, minden iskolamesternő (azaz nőtanító) s minden mintaiskolabeli növendék — s ilyen van legalább 20,000 — nihelyt e czimet fölveszi, megszokja magát némileg a kormány hivatalnokának tekinteni, mint a kinek fizetése jár a kormánytól. Ez által oly érdekek csatlakoznak a kormány intézkedéseihez egyre növekedő arányban, melyek hivatásuknál fogva a nép legmélyebb, legszélesebb és legfogékonyabb rétegeire gyakorolnak befolyást.” — A kormány, mely ma a tanító testülettel rendelkezik, mert fizeti, rendelkezhetik holnap a néppel saját érdeke ellen is, cz pedig a legélesebb ellentétlen álló Anglia erkölcasei s intézményeivel és egész közszellemével, melynek legtalálhatóbb kifejezése az önérzés, öngondolkodás és önkormányzás.

Hogy az eddig követett rendszer végtelen sok jót tett az elemi oktatás ügyének elhanyagolt állapotából való kiemelése körül; hogy eredményei az angol közműveltségi fokozat javítása körül felszámíthatlanok: erről Angliában csak egy a vélemény. De más felől egyre hangosabban és sűrűbben emelkednek a szózatok e rendszer további fejlesztése vagy éppen megőrkítése ellen, s e tekintet

ben a lassanként érlelődő közvéleményt és ennek reményeit így véljük fogalmazhatni legrövidebben, hogy „már is készülöben van az idő, mikor az ország elég értelmes lesz, önmagát nevelni és pedig kevesebb költséggel, több eredménnyel és összhangzóbban Anglia köz- és magán-életének önállásra törekvő s megnyugvását csak ebben lelő szellemével.“

BARSÍ JÓZSEF.

AZ

1626. POZSONYI BÉKE S ELŐZMÉNYEI.

Galanthai gróf Eszterházy Miklós Magyarországnádora. II. kötet. 16., 23.—1626. Pest, 1866. n. 8 r. 463. l.

Nemzeti történelmünk négy évére, 1623-tól 1626-ig, derít nagyobb fényt e jeles munka eme második kötete.

A fonál a nikolsburgi békénél van felfogva, mely békének több pontja csak papiroson maradt s a bécsi kormány megszokott országlati elveit követte. Bethlen ezt előrelátta s az említett békét már megkötésekor csak ideiglenes fegyvernyugvásnak tekintette. Czobor Imre már 1622-ki február 14-én Pázmánhoz e szavait írta meg Bethlennek: „Elhigyjék, bizony, az kezemet Magyarországon tartom, és a szemem, bizony, az bécsi kapura néz. Bemegyek Erdélybe, ott egy kevés ideig megnyugszom, és helen hagyom az országot, az egész székeltséget és egyéb renden lévő vitézlő népet megmustrálom és ismeg kijövök.“ De még be sem ment Erdélybe, midőn Toldalaghy Mihályt 1622-ki áprilban a portára küldötte, mentené őt ki, hogy békét a diván beleegyezte nélkül azon kényszerüségénél fogva kötött, mivel a három éves háború annyira kimeritette országát, hogy hadainak nem volt mivel táplálkozniok. Egyébiránt czélzata az volt, hogy hadait Erdélyben ismét helyreállíthassa. De alig ért Toldalaghy jó válaszzal Konstantinápolyból vissza, Bethlennek újabb követsége Thuru Mátyással, a német protestans fejedelmek biztosával, 1622-ki aug. 22-én megint a portán termett, jelentve, hogy Bethlen, miután pénzről s egyéb hadi kellékekről gondoskodott, kész húsz nap alatt Kassára kiindulni s a császár ellen újabb hadviselést meg-

nyitni: várja tehát a porta parancsait és segélyére számot tart. A nagyvezérrel pedig tudatta, hogy Ferdinánd a spanyol, lengyel s néhány német fejedelemmel szövetségbe jövő évben 150 ezernyi hadsereggel Magyarország, Bosznia és Görögországra készül törni s Konstantinápolyig haladván, az európai oszmán birodalomnak végetvetni. E czélzatában ha ő is, Bethlen, segitené, fővezérré tétetik s a diadal után jutalmul osztozkodás alkalmával Erdély és Bosznia önálló királyságképen vannak neki s örökösei nek felajánlva! De ő hű marad a nagyúrhoz és szükségesnek látja megelőzni a császárt, kinek hadai most a végektől távol szét vannak szórva s ellene mind Magyar-, mind Csehország készek minden pillanatban felkelni. Ha tehát a szultán hajlandó volna seregeit Ausztriára küldeni, Bethlen szintakkor Csehország- és Sziléziába nyomúlna. — Bethlen követe és Thurn a britt követet, Roe Tamást, ügyekeztek czélzataiknak megnyerni, de egyelőre sikertelenül, mert Jakab angol király, a ki 1621-ben a parlament beleegyeztével 80,000 aranyat ajánlott Bethlennek, de azt a nikolsburgi békeértékeztlet megnyilta miatt valószínűleg meg nem adta, most már Bethlen ellen fordúlt s a nikolsburgi béke után mitsem akart róla tudni. S mivel Roe koholmányának nyilvánítá Bethlen jelentését, a budai vezérhez parancs ment, hogy csak azon esetre, ha a császár támadólag lépne föl Bethlen ellen, nyujtson emennek segélyt.

Bethlent nem riasztá vissza a követség ily sovány eredménye, hanem rögtön harmadikat küldött utána, mely kivált a németalföldi residens, Corneille de la Haye, által támogatva — kinek Bethlen, ha Roe hitelt érdemel, épen egy vármegyét ígért jutatul, mihelyest őt összes Magyarország birtokába segíti — szerencsésebben járt el, mennyiben a nagyvezér 1623-ra 20,000 embert ígért Bethlennek a hadjárat megnyitásához, de ágyúk nélkül.

Mindez nem maradt titokban a bécsi udvar előtt, honnan az állítólagos szövetséget meghazudtoló „komoly jegyzék“ érkezett Konstantinápolyba és valószínűleg a budai vezérpasának, a ki nem volt barátja Bethlennek, révén nem maradt titokban Eszterházy előtt, a ki országbíróvá és érsekújvári főkapitányává ki-neveztetése után megújítja Bethlennel az évek óta félbeszakasztott levelezést, felajánló közreműködését a közhaza javára, megemlékezésével a fölmerült, de szerencsésen elmult személyes viszályok-

nak is. Válaszában Bethlen egyebek közt emigy felelt: „Csak im. már azután viselnők úgy magunkat, hogy az köztünk sok fáradással végbement békeség tartathatnék meg, kire az mi részünkről tiszta szívvel igyekeznénk, de az mult országgyűlésben végeztetett artikulusok láttatnak igen kétségessé tenni az békeségnek fenállhatását, ha ő felsége kagyelmesen rólunk való végezésiről meg nem emlékezik és az conditiók szerint nem fogjuk accommodálni magunkat.“ Eszterházy talán e szavakból sejtve, hogy sokáig nem lesz állandó a béke, Ferdinándhoz írt levelében szükségét fejtegeté annak, hogy Széchy György, netalán újabb támadás esetére való sággal is, tehát zászlaja alá adandó zsoldosokkal, legyen kelet. éjszaki főkapitány, a bányavárosok pedig tőle, Eszterházytól függjenek. Megküldve egyszersmind Bethlen levelet, kérdezte: kívánatosnak találtatik-e, levelezés vagy követküldés által érintkeznie a fejedelemmel? Ennek folytán Ferdinánd Széchynek öt vagy hatszáz emberre zsoldot rendelt, a bányavárosokat Eszterházy alá rendelte, a Bethlennel érintkezést helyeselte, „csak hogy általánosságoknál kell maradni s őt a béke és nyugalom ápolására, kivált pedig a még kezénél levő rabok szabadon bocsátására inteni.“ E szerint Eszterházy új érintkezésbe lépett a fejedelemmel.

Czélzatait Bethlen ernyedetlenül folytatta, de magyarországi párthívei közül csak kevesen mutattak újabb támadáshoz hajlamot. Kitént ez kivált az 1623-ki februárban Kassán magyarországi megyéivel tartott gyűlésen. Ámde azért Eszterházyhoz Kassáról marczius 16-án írt levelében a fejedelemmel egyebek közt ezt olvasuk: „Semmi jót nem kezdünk remélhetni az ő fűlsége tisztviselőinek áctájokból békességünknek sokáig megállhatása felől. Bizony szintén elunjunk a sok rajtunk való szegezgetéseket, utánunk való czirkálásokat, ellenünk forraló praktikáikat az embereknek. Ez nem békesség, az mint velünk kezdenek bánni. Ha az hitel köztünk nincsen, mi haszna az végezéseknek; jobb aperto marte egymást persequálni, hogy sem mint claudestinis machinationibus életünk elfogyasztására igyeköző emberekkel színes barátságot viselünk.“ Kéri tehát Eszterházyt, hasson az illetőkre, hagyjanak fel az efélékkel. „Hidd el, uram,“ veti utána, „nekem is résen vagyon fülem, és ha lehet, bizony előbb igyeközöm másoknál az kardhoz nyúlni, ha ugyan annak köilletik lenni, melyet isten eltávoztasson; ki ha leszen, adjanak azok számot az sok ártatlan vérontásról.“

Nyilvános levén a két udvar közt a feszültség, Pázmán 1623-ki marczius 16-kán arról tudósítá Ferdinándot, hogy Bethlen, noha lemondott a királyi czimről, nemcsak királynak czimeztetik az övéitől, hanem pénzt is veretett, melyen magát királynak nevezi; vagy 20 török volt vele Kassán, de Váradon fog nekik választ adni; Kassáról elégtelenül távozott, mert Rákóczyék másokkal együtt Ferdinánd birodalmába vonultak s a megyék vonakodnak neki vakon engedelmeskedni, czélzatait tehát Váradon fogja tudatni, hova sz. György-napra országgyűlést tűzött ki, mind az erdélyieknek, mind a magyaroknak; mondják, vérrel irt több rendbeli levél érkezett hozzá, nem tudni honnan, melyek az ő segélyét szorgalmazták s csakugyan el van tükélve, úgy látszik, a jägerndorfít előreküldeni s a mint ez szerencsésen jár vagy nem, ahhoz képest maga is utána fog indulni; a kozákokat is ügyekszik magának megnyerni. Ezek folytán tanácsolja Ferdinándnak, Mansfeldet ideje korán nyomassa el, mert Bethlen nem indul, ha Magyarország határain túl nincs élesztő számára; felső Magyarország fő- és alkapitányát, míg Bethlen Váradon lesz, hivatalaik- és állomásaikba helyeztesse; Füleket, Szendrő- és Újvárt eleség- és hadiszerekkel erősíttesse meg, és, a mi fő, a katonát magyar pénzzel fizesse; Pozsonyt és Óvárt erősíttesse meg s azon legyen, hogy veszély esetében német katona találtsék az alkalmas helyeken. — E tudósítás következtében hitták fel Ferdinánd bécsi tanácsosai Thurzót, ügyekezniék Bethlent követek küldésére bírni, kiknek közbejöttével békés úton lehessen kiegyenlíteni a viszályt. Eszterházy magától járt el ernyedetlenül ez ügyben s Ferdinánd beleegyezttével 1623-ki máj. 12-kén Gál Péter udvari kapitányát Bethlenhez küldötte.

Terjedelmes utasítása szerint kötelessége volt Gálnak nyilvánosan azt mondani, hogy őt Eszterházy kiváltképen Bethlen „jó egészséggelátni“ küldötte; titkon pedig, egyebek közt, Váradon ha mi bizonyosat, kivált valami „indulatról“ érthet, arról küldőjét nyomban értesíteni; beszéd közben, jó alkalmammal, megmondani, hogy az erdélyiekkel való confoederatio az elmúlt háborúk által megsemmisülván, megígértetett ugyan, hogy azt a nikolsburgi béke után azonnal megfogják erősíteni, ez azonban mindeddig nem történvén meg, Eszterházy nem tudja e dolgot mire vélni; ha szóba jönnek Ferdinánd hadai, megmondani, hogy a német birodalomban

három hadteste, Csehország-, Morva- és Sziléziában könnyen 30,000 embere van; hogy házi főember másfél ezer kopjás fogadtatott, a kik házuknál tartózkodnak ugyan, de szükség esetén kiállnak stb. . .

E követ által Bethlen 1623-ki jun. 6-kán Eszterházyhoz intézett levelében írja: „Mink az szent békességnek tökéletes szeretői és őrzői vagyunk, csak az ő fölsége részéről való megbántódásunk, keserves exacerbáltatásunk complanáltathassék, mert nem tagadhatjuk, hogy igen megkeseredett szívvel vagyunk.“

Bethlen ekkor már özvegy volt s arra gondolt, hogy valamelyik főhgnőt megkéreti; de azért folytatta fenyegetéseit, talán úgy vélekedve, hogy így biztosabban ér ezélt. Szentkeresztthy Jakab ugyanis és Izdenczy Endre, Ferdinánd követei, 1623-ki jul. 9-kén írják Eperjesről küldőjöknek: „epésen emlegette, hogy felségedtől azon pontokra nézve, melyek a nádor s az érsek által a soproni országgyűlésen nyilván sértett becsületének helyreállítását illetik, s a végházakra (Nikolsburgban) rendelt 50000 ft. fizetési napjáról s azoknak általunk való kijavításáról semmi bizonyos nyilatkozatot nem vett. A rajta ejtett sértést: hogy ő mást igtatott a békeoklevélbe s más fogadást tétetett a békebiztosok által, boszúlatlanul nem hagyhatja; ő saját házából is fogja kihúztatni a nádorispányt. Azt is mondta, hogy neki sem a tanácsosok, sem felséged nem adnak hitelt, de ő sem hisz felségednek.“

Így álltak a dolgok, midőn Károlyi Mihály Érsekujvárral jött s Bethlen nevében házassági szándékára nézve e pontokat mondta Eszterházy tollába: Bethlen a nőül kért főhgnőt vallásában nem háborgatná, collegiumot enged, templomokat ad és épít, s ha meggyőződik a kath. vallás igazságáról, talán maga is követője lesz; hűsége bebizonyításául Tokaj-, Szathmár- és Váradba német őrséget befogad; ha Ferdinándnak az lesz akarata, ő a törököt kész megtámadni vagy állandó békét szerezni; gyanú eltávolztatása tekintetéből mindjárt első gyűlésen elvégezi megyéinél, hogy Ferdinánd idősb fiát megválaszszák és megkoronázzák; a főhgnő tettszése szerinti németeket tarthat udvarában; még életében végbeviszi, hogy holta után Erdély a koronára visszaszálljon a neki most átengedett megyékkel együtt; női ajándéku most mindjárt arájának adja Tokajt, Ecsedet, Szathmárt, Munkácsot, ezenkívül vesz még 300,000 ftot érő jószágot, ingóságaiban is örökösévé teszi

Erdélyben Fogarast és Dévát szintén neki adja az erdélyi szokott, 40 ezer ftnyi nőajándékon kívül; mindennemű szolgálatra, Ferdinándnak minden ellensége ellen, ajánlja magát; jelenti, hogy van annyi értéke, a mely mellett megfelelhet ő felsége méltóságának; földig megalázza magát és olyan leszen, mint legkisebbik szolgája ő felségének; állapotján meg ne ütközzék ő felsége; hódolata bebizonyításául neposát kiküldi, hogy folyvást ő felsége udvarában lakjék; ha ezeken kívül más biztosítékot, a melyre ő nagy gyalázata nélkül ráállhat, kíván ő felsége, azt is kész megeselekedni.

Eszterházy akként válaszolt, hogy számtalan nehézséget lát ugyan a dologban, de mivel ez ügyet általa akarja megindítani a fejedelem, ő két-három nap múlva, mivel tollra nem bízhatja, személyesen fog Bécsbe fölmenni; de nagyon kéri Bethlent, hogy aprólékos haladékokon, melyek nélkül lehetetlen az ügynek lefolynia, ne akadjon fel; az ügyet titokban tartassa, szép szerével, szal, fenyegetéssel, tárgyalja; Eszterházyt azonnal, Károlyi visszatérte után, tudósítsa, tetszik-e neki ezen intézkedése s a választást, melyet papirosra bízni nem lehet, ő küldje-e a maga emberét, vagy Bethlen magáé által küldi el, ez pedig bár maga Károlyi volna; végre pedig, mivel e dolgot már mások is irogatják Erdélyből, Bethlen tiltsa el az efféléket. — Eszterházy csakugyan fölment Bécsbe s közleményére Ferdinánd egyelőre annyit válaszolt, hogy az ara s a ház spanyol ága tudta nélkül mitsem határozhatni, Eszterházy tehát Bethlennek békeséges magatartást tanácsoljon.

E válasz előtti napon, aug. 3-kán, maga Ferdinánd jelenté Bethlennek, hogy az innen is, túlra is támasztott nehézségek eloszlatása s elintézése végett beleegyez egy közös bizottmány kiküldésébe s annak tagjaiúl a maga részéről Dallos Miklós győri püspököt *), Osztrosith Istvánt, Pákay Benedek személynököt, Sándor János alnádort, helyeül Beszterczebányát, napjául pedig aug. 24-két választotta. — Eszterházy sem késett Bethlent Károlyi közbenjöttével a császár nyilatkozatáról értesíteni, tudatván egyszerűen vele a pfalzi Fridrik ügyét Németországban érte csapásokat, melyek óvakodást tanácsoltak Bethlennek újabb hadkezdesre nézve; Károlyi is levelében bevallotta neki, hogy Magyarországon

*) A püspök e biztosi minőségben eljárásról több irományt hagyott hátra, melyeket Frankl Vilmos és Ráth Károly 1867-ben beczátottak közre.

még azon megyék is, melyek a nikolsburgi béke által neki adományoztattak, s maga Szathmár, melynek ő, Károlyi, főispánja, újabb hadjáratról mitsem akarnak tudni. — Erre nézve Károlynak irt válaszában elkeseredve említi, mikép nagyon jól tudja, hogy újabb hadjáratát senki sem akarja, sőt gyűlöletet szerez magának mostani kiindulásával: de becsületét fogadott katonákkal meg kell oltalmaznia. Háromszor hagyta őt sárban az ország; először, midőn árulás által hátranyomta őt az ellenség, ő azután is felajánlta hű szolgálatát, de daczára annak, hogy nem akart senki semmit, isten segélyével helyreállította az ország becsületét; másodszor, saját meggyalázásával megkötötte a békét s bedugá szájokat azoknak, kik csak őt veték vala okúl a vérontásnak; senki csak meg sem köszöntö számtalan fáradságos és költséges szolgálatát, hanem alig várták, hogy kitaszíthassák s kiadhassanak rajta; harmadszor, előszámlálta az országgyűlésben rettenetes meggyaláztatásait, de senki nem találkozék, a ki megszánta vagy becsülete mellett fölkelt volna. De mivel férfiúhoz állhatatosság illik, ő tágitani nem fog, azt sem akarja, hogy erővel hordják zászlai alá a katonát. „Semmi szükségem“, úgymond, „az gaz hadra nincsen. Istennek hála, vagyon s leszen elegendő hadam nekem s talám igen sok is leszen, ha arra kél az dolog. Tudom, hogy az mely ebet bottal visznek az nyúl után, meg nem fogja. Nem fenyegetek én senkit, de bizony nem is bizom magamat az nemes vármegyék oltalmára.“ — Utóiratban a pfalzi Fridrikről említi, hogy neki róla eltérő tudósításai vannak s utána veti: „De nekem arra keves gondom. Ám veszeködjének; úgy praeparáltam én most magamat, hogy semmit német hadhoz ne küllessék bíznom, ha ugyan hadakozásra kényszerítetem lépni, melyet bizony minden úton praecaveálni igyeküzöm. Imént ezelőtt egy órával jöttem ide tizezredmagammal. Leszünk ide hátra még vagy ketten.“

Két nappal e levél után, aug. 18-kán, érkezett Kolosvárra Eszterháznak a már ismeretes házasságügyben küldött embere, Keresztúry István, a ki olyan válaszzsal tért meg urához, hogy a bizottmányról, annak gyűlhelyéről és a napról Bethlennek senki semmit sem irt, e szerint lehetetlen, hogy az ő követei addig csak el is indulhassanak. A kitűzött hely távol fekszik s némely okokra nézve alkalmatlannak látszik ugyan, de hogy ő rajta mi se múl-jék, oda minél előbb elindítja követeit. Mivel azonban Besztercze-

bánya a császár birodalmában van, kéri Eszterházyt, eszközöljön ki biztosai számára menevédleveleket, különben azok Kassáról meg nem indulnak. Ezek után írja: „Mi tiszta szívet viselünk, elhiggye kegyelmed; csak ő fölsége kegyelmesen viselje magát az magyar nemzethez: kétség nélkül az úristen megkönyörül rajtunk; de ha úgy akadékoskodnak némely emberek az békeség traktájában, mint eddig, s azoknak leszen nagyobb authoritasok, hogysem mint az közönséges jónak promotorinak, úgy nem sok jót remélhetünk. Mirajtunk semmi el nem múlik; kegyelmed is azon legyen totis viribus, hogy arról az részről is intractabiliter ne legyenek az emberek.“ Eszterházynek azon figyelmeztetésére pedig, mi történt a pfalzi Fridrikkel, megjegyzi: „Az imperiumbeli állapotra nekünk semmi gondunk nincsen, mert azokon mostan semmit nem fundálunk, hanem csak magunk és nemzetünk javát s megmaradását keressük; bizonyára a volna jobb, ha ezek az nagy vérontások az körösztýénségben megszűnnének és más szükségre tartanak minden erejeket.“ Házasságügyéről utóiratban csak annyit ír, hogy az ne házassék, halasztassék.

Eszterházy buzgalmas tevékenysége nemcsak Bethlen személyére szorítkozott, hanem országszerte azon volt, hogy Ferdinánd híveit hajlamukban megerősítse, Bethlenéit szándékaitól elretentse. Aug. 16-kán egy hajdúvárosi tekintélynek írta „addig nyugtatatlankodnak némely bolondok, hogy bizony utolsó veszedelem találja őket is“, mert rezgelődésük és fenyegetőzésük folytán Ferdinánd cseh, morva és osztrák katonáit táborba szállította, egy részét a Morva mellé, más részét Komáromhoz, kik már Hainburgnál járnak; van négy-ötezer lengyel hada is; ha kell, több is jő; a megyék is mind felülnek. Bethlen tehát „ha még egyszer elkezdi ezt az játékot, elhidje, hogy sem ő, sem más magyar többet effélét nem lát, úgy jár; aluva nem lát bennünket.“ Ő különben a nyugtalankodók dolgát „csak az verebek ellen kölesben feltett váznak tartja.“ Abafy Miklósnak pedig, tokaji kapitánynak s Bethlen buzgó hívének megírta a nagy győzelmet, melyet Ferdinánd a német birodalomban nyert. E győzelem daczára s noha tudta, hogy Magyarországon nem várják őt, mint 1619-ben, tárt karokkal, Bethlen mégis kiindult. Ha Királyhágón innen rokonszeuvre nem tarthatott számot, ellenállástól sem kellett félnie; tudta, hogy mikorára a magyar szélekekhez érkezik Németországból a német had,

ő már Szakoleczánál fog ismét táborozhatni. Aztán, mind a portának adott szavát be akarta váltani, mind fogadását megállani, hogy boszút veszen azokon, kik őt a soproni országgyűlésen megbántották. És végre csakugyan oly véleményben volt, mint Eszterházy helyesen gyanítá, hogy a főherczegnő jobbjának megnyeréséhez talán biztosabban juthatni el ez úton.

Kiindúlt Nagyváradra öcsésének, a gubernátornak kíséretében, ki itt aug. 23-kán Mikes Zsigmondnak Konstantinápolyban kelt igen biztató levelét vette, melyben egyebek közt írja a követ, hogy midőn a nagyvezér meghallotta, mikép a lengyel király hat-ezernyi hadat küldött Ferdinánd segítségére, nemcsak kérdőre vonta a lengyel postát, hanem „előtte levelet irata tatár kánnak, hogy minden hadaival oly készen legyen, hogy mihelyt második levelében írja, megindulhasson; hogy, ha segítséget ad lengyel Ferdinándnak, tatár kán mindjárást Lengyelországra menjen, égessen, raboljon és ez télen ott ben teljen.“ — Széchy György, keletéjszaki főkapitány, sept. 1-jén írta Pázmánnak, hogy Bethlen immár a Tiszán költözteti át hadait, jobb részét Szikszóhoz szállítja és maga egy része hadával Kassára megy, ott, az ő ditióiban levő megyéket behivatván, gyűlést tétet. Mivel pedig Széchynek semmi hitele, mert jönnek mennek az erdélyi fejedelemhez úgy a nádor, mint Eszterházy követei, neki pedig senki semmit tudtára nem ad, holott neki is, mint a régi tábornokoknak, kellene az ügyek folyamáról valamit tudnia: kéri az érseket, járjon közben Ferdinándnál, kinek szintén ír, hogy hivatalától mentessék föl. Ferdinánd Széchy levelével egyszerre vette Eszterházyét is, mely őt szintén a kész veszélyre figyelmeztette, jelentvén egyszersmind, hogy Károlyi még egy ízben kíván vele, Eszterházyval, szólni Bethlen megbízásából. Ferdinánd őt arra szept. 4-kén felhatalmazta.

Sz.-Benedeken találkoztak, hova Eszterházy szept. 11-kén, Károlyi 12-kén érkezett. Eme napon egész 10 óráig, más nap reggeltől majd megint 10 óráig értekezett a két biztos. Eszterházy Bethlen üzeneteiből s Károlyi szavaiból ezeket vehette ki: Bethlen panaszkodik, hogy miként ő veszi észre, házassága ügyében vele csak időt vonatnak s akkor metszik el majd a dolgot, mikor neki nem kezd módja lenni a hadakozáshoz és követeléseinek elővitéléhez, mit ő nem szenvedhetne; ha ebben az ügyben nem biztosítottik, annak sem látja módját, miként kezdhesse s folytathassa a

küszöbön álló békealkút, mert mi haszna neki abban, ha végeznek is övele Besztercezbányán, ha azután is fönmarad e bizalmatlanság; kívánja, mutasson Ferdinánd módot, miként bizhassék ő felsége jóakarátjában és mikép enyészthessen el az iránta való bizalmatlanságot; csak valami kis biztosítást kapjon, ő a békeértekezlet ürügye alatt hadait azonnal elbocsátja; ha biztosíttatnék, hogy török ellen fegyvert fogva, védeni fogja őt Ferdinánd a keresztyén uralkodók erejével: minapi ajánlatain fölül, most magához venné a temesvári, egri s több főpasákat és bégéket, nekik fordúlna s mind levágná őket és még az ősszel néhány várat visszavenne a töröktől. Ez Bethlen üzenete. Károlyitól még ezeket tudta meg Eszterházy: Bethlen szept. 7-kén érkezett Tokajba, hada, egygyel-mással 10,000 ember, Löknél ugyanaz nap kelt át a Tiszán; két nap múlva jött 2200 hajdú, kiket táborba Gesztelyhez szállított; onnan 10-kén Kassára ment kevesed magával, 11-kén a hét megyéhez kiáltványt bocsátott, melyben okát adja haddal kijövetelének s ha lehet, fel is veszi őket, ámbár nem véli, hogy felüljenek mellette; Kassán, akár végezhet valamit, akár nem, nem időzött, hanem 12-kén visszament táborába s ott várja meg Károlyit, ki azt véli felőle, hogy ha nem elégszik meg a hozott válaszszal, nyomban indul, ha pedig megelégszik, követet küld s bevárja a választ; van vele az Érsekújvárnál elnyertekből négy öreg ágyú, négy, szintén öreg, általa öntetett ágyú, nyolcz sebes taraczk s mindenféle löszert bőven készített; török segélylyel biztatja magát és Tokajból újonnan elküldött a boszniai pasáért, a nagyvezértől biztató levelet kapott; Pataky Gáspárt a budai vezérhez küldötte, mert hallotta, hogy midőn Ferdinánd oratora bemutattatta Budán, Eszterházy beszélt a vezérrel, min Bethlen sokat búsult és törődött és nehéz szavakkal irt is a pasának, sőt kívánta, hogy hadait mindjárt melléje szállítsa, min ismét a pasa búsul, mert a nagyvezér azt írja Bethlennek, hogy ő, a pasa, igen németes, de megbánatja vele; a bácsi bég Egernél táboroz; oda várják a temesvári pasát is; az egri pasa s hatvani bég minden szekérrel, élelemmel készen vannak; Jenőt nagyon féltik a töröktől, mert mind kapitányát, mind gyalog és lovas őrségének nagy részét kivonta belőle s az Tokajtól vissza is kéredzett kapitányostúl, de Bethlen nem bocsátotta el, mi miatt nagyon búsultak úgy az erdélyiek, mint a katonák; hadserege nagyon kedvetlen, de igen jól

fizeti s többnyire mind fizetett had; Fridrik nagy ígéretekkel teljes levelet írt neki, de kívánja tőle, hogy valami distraetiót tegyen érrefelé; a nagyvezér megparancsolta a törököknek, ha Bethlen kívánja, télen át is mellette maradjanak; a törökök miatt, ha bukni nem akar, királynak kell magát hivatnia.

Ferdinánd biztosai még aug. 20-án érkeztek volt Beszterecebányára. Bethlen szept. 3-án Debreczen melletti táborából értesítette őket, hogy biztosai mármár indulóban vannak a tanácskozmány helye felé; hat nappal később Gesztelynél ütött táborában menedélevelet íratott a Ferdinándiak számára; szept. 13-án pedig Kamuthy Farkas és Kassay István Rimaszombatból Dallosnak és társainak tudtúl adták, hogy néhány nap múlva köztök lesznek. Nyomukban Bethlen hadaiból 28 zászlóalj érkezett Putnok alá s midőn Dallos a szept. 17-én elvégre Beszterecebányára érkezett fejedelmi birtokok előtt kérdést tön: Mily szándékkal? válaszul nyerre: annak akadályozására, hogy német őrség ne vettethessék Fülekbe. Eszterházy felszólítá ugyan a sereg parancsnokát, Egry Istvánt, huzódnék vissza Ferdinánd birtokából, de eredménytelenül.

Ily körülmények közt nyílt meg Beszterecebányán az értekezlet, hova Bethlen részéről még Monoky Miklós és Lónyay Zsigmond érkeztek. Kamuthy és társai szept. 20-án e pontokat adták be írásban: Bethlen mindenek felett becsületének megsértését a nádor által a magyar országgyűlésen fájlalja, kívánja tehát, hogy a nádor halállal büntetessék, mert nem közszemélyt gyalázott meg; kívánja, hogy kiktől kárpótlás nélkül jószáguk elvételét, ez nekik adassék vissza; a végvárok jó karban tartására a nikolsburgi békeokmányban ígért évenként 50000 rénes forint Bethlennek meg nem adatván, magáéból kellett mind a múlt, mind a folyó évben költenie: kívánja tehát hogy, a két évi összeg 100000 forint neki téríttessék meg; pusztaságra jutván a végházak, félni lehet, hogy azok ellenség kezébe jutnak: kívánja tehát, hogy Ferdinánd küldje ki biztosait elegendő költséggel, mely Bethlen kezébe adassék; a kik Ferdinánd birtokából Bethlen szolgálatába akartak lépni, attól eltiltattak: kívánja tehát, hogy ily tilalmak ne történjenek; a tatárok kielégítésére a felső megyék adójából megajánlt 20000 ft. fizetessék meg. Ferdinánd biztosai a nádor magaviseletét váltig másnak kívánták láttatni a fejedelemmel s bizonyos határra 100000 ft. lefizetését ígér-

ték; de Bethlen követei kinyilatkoztattván, hogy nekik egy hajszálnyi sem szabad utasításukból elegendniök s most már magok a beszterezei polgárok is Ferdinánd ellen fordulván: Dallos és társai Ferdinánd által visszahivatták magokat, ha Bethlen nyomban vissza nem rendeli a környéken s magában a városban is mindinkább elszaporodó hadait. Ferdinánd visszahívó levele okt. 2-án megérkezett s biztosai más nap eltávoztak, magokkal vive a „folyvást alkudozni, de egyszersmind folyvást előrehaladni“ ügyekvé Bethlen nyilatkozatát, hogy részéről a tanácskozmány nem bontott fel, csak más, alkalmasabb helyre szándékoltatik áttétetni.

A dolog ily állásában Ferdinánd kérdésére: ha kell-e háborúra lépnie Bethlennel? Eszterházy, ki árván maradónak látta a császár ügyét, Bécsbe küldött emlékiratában ekként felelt: „Azon nehézségeken kívül, melyek minden hadviseléssel járnak, úgy látom, hogy legkivált a belháborúk meritették ki ő felsége pénztárát. — A mostani hadseregek igen fegyelmetlenek. Hihető pedig hogy úgy fogják magokat Magyarországon is viselni, mint a szomszéd tartományokban. Ez által ő felségének ügyei el sem képzelhető zavarba fognak jöni s a magyarok inkább és inkább elidegenedvén ő felségétől, oly kétségbeesésbe ejtethetnek, hogy még azok is, kik eddig távol tartották magokat Bethlentől s a töröktől, az utóbbihoz fognak állani. — Úgy veszem észre, hogy ezen nemzetek idegenséggel viseltetnek egymás iránt, mind azért, mert a múlt időkben háborút viseltek egymás ellen, mind ellenkező természetök miatt; félő tehát, hogy behozatván ama hadak, a legkisebb dolog miatt is a legnagyobb surlódások támadhatnak közöttük. — Az ország ily nagy mértékben levén elpusztúlva, el-tartásuk lehetetlen s önmagokat fogják emészteni; ha pedig kevesen lesznek, tönkre teszi az ellenség. — A miket szerződés alapján bír Bethlen, azokban támogatni fog a török által, mint ki szintén just tart hozzájuk. — Mindez a háború ellen szól.“

„Más részről, ő felségének méltósága nem öregbül, ha Bethlennel alkudozik, szerződik. — Látjuk, hogy ő nem tartja meg az ellenpontokat. — Ha ő felsége az egész országot engedélyezi neki, más nap a szomszéd tartományokat fogja követelni göggyében. Minden engedély utódaira is át fog szállani; mert a török birodalom nem fog elveszni s a törökök nem fogják megengedni, hogy más lehessen erdélyi fejedelem, mint ki az öszves szerzemények oltal-

mát vállalja magára. Például: az Izabellának engedélyezett négy megyét a mai napig birják az erdélyi fejedelmek. — Ezen okok meg a háború kezdését igazolják; de ily esetben kívántatik: hogy mind a főkapitány, mind valamennyi egyéb tisztok tudják, s hogy a seregnél kihirdettségük, miszerint Magyarországra mennek, nem mint valamely párttűt ország ellen, hanem inkább olyasok közé, kik kevés kivétellel el vannak nyomva, kiket Bethlen, törökök, tatárok és saját zsoldosai által elnyomott, kiket most föl kell szabadítani, s kiken, hogy boszút álljon, jött ki Erdélyből a fejedelem, mint ezt sajátkezűleg írott leveléből láthatni, melyet én olvastam s melyet fordításban ide mellékelek; és láthatni ezt onnan is, hogy azon megyék, melyeket most elfoglalt, semmi adózással sem járnak ügyéhez, s hogy még azok is, melyek neki engedélyezettek, azok sem akartak jelen indulatához pénzzel járulni, azok sem akartak mellette felülni, valamint hogy embereiket sem küldték táborába. — Azon kell lenni haladék nélkül, hogy ő felsége magyar katonaságot fogadtasson, négy- vagy ötezeret, mert előre látom, hogy nélkülök nem lehet sikeresen hadat viselni. — Négy ekk közüld e mellett: 1.) Hogy azon magyarokat, kik netalán Bethlen zsoldjába állának, magunknak megnyerjük; 2.) A magyar nem lesz oly annyira idegen ő felsége külföldi katonaságától, ha észreveszi, hogy magyarok vannak vele. 3.) Volna kikhez fordulhassanak azok, kik magokba akarnak szállani. 4.) Az idegenek nem igen értik a mi hadakozási módunkat.“

„Eszembe jő, hogy találkozni fognak, kik előtt gyanús lesz a magyar katonaság, mintha hűségéhez nem lehetne bizni, mintha Bethlenhez fognának állani. De ezen bizalmatlanságnak most nem szabad helytadni; mert a magyarok már tapasztalásból tudják, hogy Bethlen nem visel háborút sem a hitért, sem a szabadságért, melyeknek örve alatt őket előbb magához vonta; és hogy annyi munkának s fáradságnak rendesen kevés hasznát látták, hogy ő egyedül magának keres és a töröknek. Csak fizetessenek becsületesen, akkor teljesen bízhatik bennök ő felsége, kivált ha jó vezérök lesznek. — Kívántatik, hogy azon megyék, melyek ő felsége mellett vannak, bizonyos számú magyar lovasságot állítsanak ki, mit nekik idejekorán is meg kell hagyni, hogy azon esetre, ha Bethlen nem akarná visszaereszteni a most elfoglalt megyéket és városokat, s méltányos feltételek mellett nem akarna békét kötni,

hadaikkal ők is járúljanak ő felsége seregéhez. — Az alkudozások felbomlásakor már kész legyen mind a megyékhez, mind a hajdúkhöz a nyiltlevél, melyben Bethlen cseleit fel kell fedezni, őket pedig biztosítani, hogy semmiféle szabadságaikban nem fognak háborgattatni a felség által. — Futárt kell küldeni a törökökhöz, panaszlót, fenyegetőt és mégis ígérőt, hogy csak Bethlen ellen indul a sereg, hogy velök, a törökökkel, szentül meg tartatik a béke. — A hadak, melyeket ő felsége Magyarországra küld, ne legyenek nagyszámúak, mert nincsen mód, hogy megélhessenek; hanem a hasztalan csöveselék és a társzekerek Morvaországban maradjanak. Hatezer gyalog és kétezer vasaslovas éppen elégségesek lesznek a magyarokon kívül, főleg ha kétezer lengyel kapcsoltatik ezekhez. Az eleséget még alkudozás közben kell megszerezni. — A bejövendő katonaság jó és szigorú fegyelemben tartassék, mert ha úgy fogja magát viselni, mint a szomszéd tartományokban, magát is, az országot is tönkre juttatja. — Hogy fegyelemben tartathassanak, legalább is három havi fizetésökről kell gondoskodni. — Szigorú rendeleteket kell kiadni, hogy a külföldi katonák s a magyar katonaság között ellenségeskedésre alkalom ne szolgáltatassék. — A seregnél biztosok legyenek az urak és a főbb nemesek rendéből, kik intsék s biztosítsák az illetőket, és az eleségnek a táborba szállításáról gondoskodjanak. — Ha ezekről eleve gondoskodunk, akkor mihelyest Bethlen a méltányos békefeltételeket visszaútásítja, jó reménynyel nyithatni meg a háborút; ha ezek elmaradnak, akkor be kell érni azzal, mit alkudozás által nyerhetni.“

Bethlen hadai, része a bányavárosokon, része Liptón át haladva, okt. közepe előtt Nagyszombatnál egyesültek. Innen hirdetett ugyanazon városba nov. 19-ére országgyűlést, mely ellen Eszterházy úgy is mint érsekújvári kapitány, úgy is mint országbiró, Nyitra megyéhez valamint a Bethlen hadaitól még el nem özlött többi dunai megyékhez irt levelében tiltakozott, eltiltván azokat a Nagyszombaton megjelenéstől, fegyverre szólítván mindannyit s hűtleneknek nyilvánítván az ellenkezően cselekvőket.

Ferdinánd még szeptemberben Morvaországon át Szakoleza felé indítá 18 ezrenyi seregét, hogy ott egyesülve, Guta felé vonuljon. Ezen, Hodolin mellett erősített táborba szállt sereg Bethlen ostromzára alá került, kinek török tatár hadai onnan Morva belsejének pusztítására özlöltek. Ferdinánd tehát meghagyá Eszter-

házynak, hogy Érsekújvárból diversiót tegyen s emigy Bethlent viszszavonulásra kényszerítse. Eszterházy buzgalmában nem volt hézag. Lipthay Imre barsi alispánt Bethlenhez, hogy őt békés gondolatokra bírja, küldötte; a nagyszombati országgyűlés ellen, mint láttuk, tiltakozott; ezenkívül harezmezőn is kitiüntette buzgalmát. A hodolini táborban ugyanis sikerült a nádornak november 20-án két hónapra fegyvernyugvást kötnie, e szerint Bethlen a rabló török-tatár csapatokat haza küldötte, kinyilatkoztatta híveinek, ő ugyan nem bánná, ha, a mit ő nem tehet, ütközben megfenyítik őket. A nyilatkozat Eszterháznak tudomására jött, a rakoncátlan hadra tehát a Zsitvánál várt. „1623. november 27-én — írja naplójában Révay László — vertük fel Nyárhidnál 250 lóval egy részét a boszniai hadnak, mely Hodolinon által ment vissza, rabokkal és prédával: lehettek kétezeren. Morvai rabot szabadítottunk tőlök számszerint 2015-öt; egyet sem vihettek által az Zsitván. Sok jó rabokat fogtunk, sokat levágtunk, Zsitvába is sok veszett; lovat 800-at nyertünk. Az mint számlálták, 50000 forintnál többet ér a nyereség.“ És három nappal később: 1623, november 30-án egri, kanizsai és bosznai had átmenvén a semptei hidon, megszállottak Csúznál Túrénél. Azokat is megütöttük véletlen 800 lóval, nyertünk tőlök 5 tevét, 32 szekeret, egynehány lovat, két igen nagy öreg aranyos zászlót, másféle közzászlót numero 11., egy lófarkzászlót; mieink közül maradt oda 40. számú; törökök közül feles veszett, ki fegyver miatt és ki vízbe ugratott.“ Eszterházy még több ily napnak nézett elébe, midőn Ferdinánd november-28-án, a fegyvernyugvás körüli alku tekintetéből meghagyta neki, hogy senmi ellenségeskedés, semmi kalandozások ne történjenek sem a törökök, sem Bethlen hívei ellen; valamint az viszont a más fél hadainak is meghagyatott.

Ezeket megelőzőleg a nagyszombati országgyűlés megegyezését adta a fegyvernyugvás azon pontjához, melynélfogva Bethlen Magyarország azon részein kívül, melyek neki a nikolsburgi szerződés alapján jutottak, az 1624. május 1-ig kiterjesztett fegyvernyugvás lefolyásaig mindazon „várak, megyék, végházak, királyi és mezővárosok birtokában marad (Pozsony, Nyitra, Trenesin, Bars, Turócz és a füleki s nógrádi várak kivételével), melyek Dunán innen jelenleg hatalmában vannak“, mi ellen Eszterházy, mint országbíró szintén tiltakozott.

A nádor dec. 10-én kérte a királyt, erősitené meg a fegyvernyugvást, 20-án pedig felhitta a kancellárt, Sennyey Istvánt, éreztetné Ferdinánddal a megerősítés szükséges voltát, államai rendkívül ki lévén merítve. Ferdinánd a föltételeket igen súlyosaknak találván, Thurzó most Bethlent igyekezett engedékenységre bírni. „Én az ő kegyelme (a nádort érti) sok kérésére eselekedtem — mondá Thurzó emberének dec. 28-án Bethlen—hogy az indúciákra condescendáltam, sőt más nap mindjárt az ő felsége ármádiáját felszabadítottam, az törököt tatárt is bocsátottam el, sőt magam is eljöttem hadaimmal onnan“ (Bethlen ekkor Beszterceházyán volt). „S most ime azt hallom, hogy ezen fegyvernyugvás nem kell ott fenn.“ Mindazonáltal, folytatá a fejedelem, „csak hozzák meg követeimnek ő felségétől császártól az *salvus conductus*t, valamely órában érkeznek vele, mindjárt más órában elindítom őket.“

Az erdélyi követek csakugyan fölmentek Bécsbe és előzenyveknek mutatkoztak; Bethlen kivonta hadait a bányavárosokból a fegyvernyugvás felebb idézett pontjai mérséklésére s Bethlen új kancellárjának, Kovácsóczy Istvánnak is közbejöttével 1624-kí ápril 22-én Kassán a békeoklevelet aláírta. Olyan a milyen a béke; Eszterházy nem nagy bizalommal volt tartósságához, ez oknál fogva első sorban a véghadak zsoldját akarta kifizettetni, mit Ferdinánd akként ohajtott eszközölni, hogy zsoldosai két óra kész pénzt, négy óra pedig posztót kapjanak zsoldjuk fejében. De pénz és posztó talán még nem is voltak a véghadak kezében, midőn Ferdinánd június 10 én mind Thurzót, mind Eszterházyt figyelmeztette, hogy közhir szerint Bethlen ismét ármányt forral és nemcsak saját hadait gyűjti együvé, hanem német zsoldosokat is fogad Sziléziából zászlai alá. Nyomozzák ki tehát ketten, mi van a dologban. Eszterházy viszont a császárt figyelmezteté, hogy ez egyszer az ő saját zsoldosai, nem Bethlenéi, veszélyeztetik az országot. Ugyanis kozákok törtek az országra. Ferdinánd tehát biztosokat nevezett megfenyítésökre, meghagyván egyszersmind, hogy szolgálatából elbocsáttassanak és országaiból kitiltassanak. Ha pedig nem szűnnek meg szemtelenkedni, akarja: hogy az ellenök indulandó hadnak Eszterházy legyen vezére. A baj elhárított, Thurzónak közbenjárása nélkül, úgy látszik, ki ekkor már súlyosan beteg volt és kórságában a Bethlennel kötött béke ellen, különösen a Bethlennek adott „fejedelem“ cím és Nagy- s Felső-

Bányának neki adományozása ellen irányzott óvás szerkesztésével foglalkozott. Eszterházy fölöslegesnek is, veszélyesnek is látta a tiltakozást. Mert ez titokban úgysem marad, Bethlennek tehát vádra fog alkalmat adni, hogy Ferdinánd saját adományozását ügyekszik a nádornak ellenmondása által érvényteleníteni. Mert akár az mondassék, hogy ezen ellenmondás a felség megegyezése nélkül történt, akár az, hogy az ő megegyezésével: a vád kikerülhetlen. Első esetben bevallatnék, hogy Ferdinánd hibázott a történt adományozáskor, második esetben Bethlen azt fogja állítani, hogy a felség nem járt el vele őszintén. — Az óvástétel eszerint elmaradt s Eszterházy hasznosbnak találta érintkezésbe lépni Bethlennel a már harmadízben félbenszakasztott levelezés megújítása által.

Nemsokára ezután, július 2 án, Eszterházy második nejével, Nyáry Krisztinával, Thurzó Imre özvegyével, kelt egybe. A menyegző rendkívül fényes volt; Ferdinándot Pázmán képviselte az ünnepélynél.

Ferdinánd a török béke megújításának eszközlésével Althant már július elején bízta meg. A magyàr tanácsosok augusztus 30-án kelt nyilatkozatukban megemlékezvén, „hogy a törökkel egyezkedés több előbbi eseteiben biztosakká magyarok is szoktak volt neveztetni, mint kik e tárgyban jártasbak, dologhoz értőbbek lehetnének helyzetöknél fogva más nemzetbelieknél, szükségesnek láták, hogy a békebiztosokhoz magyarok adassanak, mind a korábbi szokás megtartása, mind a nemzet-beesületének fennmaradása tekintetéből.“ Ferdinánd, hogy a kívánságnak megfelelőjen, a bizottságba négy magyart sorozott, köztük első helyre Eszterházyt, de a ki e kineveztetése ellen szeptember 2 án szabadkozott. Ennek daczára Ferdinánd öt szeptember 9-kére Ebersdorfba rendelte, de úgy, hogy övéi közül senki észre ne vegye, hogy a felség által van felhíva. A fontos ügyek egyike a békeértekezlet volt, melyben Eszterházy nem akart működni, másika Bethlen ajánlkozása részt venni követői által ez értekezletben, mit Eszterházy veszélyesnek tartott ellenére Sennyeynek, ki hitelt látszott adni a fejedelem ígéretének, hogy befolyását Ferdinánd érdekében fogja felhasználni. Eszterházy elégedetlenül s úgy látszik, inkább eltökélve, mint valaha, hogy a köztügyektől legalább ideiglen visszavonúl, Bécsből Kismártonba ment a tanácskozmány eloszlása után.

Ferdinánd talán Thurzó miatt, ki már több ízben panaszt

emelt, hogy az ország ügyei nélküle intéztetnek el, ohajthatá Eszterházy meghívásának titokban maradását. De az érsekújvári fő kapitány távolléte tudomására jött mind a nádornak, mind a töröknek. Az esztergomi bég, szeptember 12-én este, négyezered magával, Verebély ellen indult, 13-án reggel felgyújtotta, 24 lakost megölt, 92-t foglyul vitt magával. A kastélylá átidonított egyház őrsege visszaverte a vívókat s Forgách Miklós huszárjai, kik éppen a mezővárosban voltak, néhányat leöldöstek közülök. Ugyanaznap a váci bég Damásdot 4 óra hosszat vívta, kapitányát is megsebesítvén. Eszterháznak az újvári kapitányságban helyettese Koháry Péter, jelentést tett a verebélyi merényletről a nádornak, azon megjegyzéssel, hogy ő kénytelen volt tétlen maradni, mert zsold nélküli emberei künn voltak az ellenség földjén, élelmöket keresni; s hogy híre van egy még nagyobb bajnak, Bethlen hadai újabb közeledésének. Thurzó pedig szeptember 14-én felkérte a császárt: „méltóztatnék, ha úgy tetszik, meghagyni a főkapitánynak (Eszterháznak), hogy Érsekújvárra visszatérjen; az ő jelenléte nagyobb fegyelemben fogja tartani az őrseget.“ Ferdinánd tehát meghagyta Eszterháznak, hogy haladéktalanul a gondjaira bízott végekbe siessen s felparancsolván a megyei hadakat, annak is nyomába igyekezzék jöni, mi szándéka van Bethlennek s ha való-e a róla szárnyaló hírek? Eszterházy újra kinyilatkoztatta, hogy ő lemond tisztéről, hogy zsold nélküli hadakkal nem nagy szolgálatot tehetni, királynak, hazának. Ferdinánd nem tágitott s meghagyva udvari kamarájának, hogy az Eszterházy oldalánál levő katonák zsoldját azonnal kifizesse, őt újlag Érsekújvárbaparancsolta.

Engedelmeskedett. De október 10-én figyelmezteté Ferdinándot, ne higgyen Bethlennek, a ki tőle most már nem, de annál inkább fél a töröktől, tudván, hogy méltóságától csakis az fosztatja meg, kész lesz tehát bármi akaratját, ha kelletlen is, teljesíteni s a török parancsából már is fölkelésre inté megyéit. Nincs semmi bizonyosb, mint hogy rövid idő múlva a legigazságtalanabb kívánságokkal fog ismét előállani s a török izgatására, talán fegyverrel is kimentani és régi szokása szerint az országnak minden hadi készületek nélkül létét ez alkalommal is ügyesen hasznára fordítani. Panaszlá továbbá Eszterházy, hogy a fölkelésre vagy legalább részletes hadfoglalásra felhítt megyék szükség esetében szíves készséggel ajánlkoztak: de az egyetérteni nem akaró

nádor a dunáninneni és túli megyéknek Lukács napjára nyolczados törvénytörvényt hirdetve s így a czélba vett táborozás tervét egészen zavarba hozá. Befejezésül a végházak és véghadak mostoha állását vázolván, előadta, hogy a török felesebb volta s az ellenségeskedést a királyi hadaknak eltöltő felsőbb parancsok miatt, főként Érsekújvár és Léva közt, majdnem mindenkor büntetlen kezdé nemcsak a lakosokat öldösni, fogságra huzolni s javaikat elragadozni, de a véghelyeket, palánkokat is megtámadni. A füleki, bujáki, nógrádi várak eleség nélkül vannak; Nyitrából a püspök minden segedelmét megvoná s a szükség miatt kikiesztározó német őrséget az elkeseredett nép naponként öldösi; Érsekújvár nyolcz nap alatt még nem szorúl ugyan meg az eleségben, de a német hadak, ruházatuk elrongyolt levén, a hirtelen beállott hideg által annyira sanyargattatnak, hogy ha hirtelen segedlem nem nyújtatik, himezés nélkül megvallja, ő maga sem mer tovább köztök maradni. Mindezekon felül Szepes-, Sáros- és Tornamegyéket, Eperjes, Lőcse és Bártfa városokat Széchy György, a kelet-éjszaki főkapitány, oda hagyá, Forgách Miklós pedig az alkaptányaságba még be nem igttatott.

Bethlen csakugyan, mint Eszterházy a levélben jelenté vala, megyéinek mind személyes, mind részletes fölkelést parancsolván, s e hadakhoz még 1500 főből álló hajdúságot kapcsolván, október végén Szikszónál táborba szállott, de szint ekkor Ferdi nándhoz adott levélben ígéreteit, fogadásait ismételte addig is, míg szolgálati készségét külön követség által kijelenti bővebben. S Kovacsóczy István és Mikó Ferencz rövid idő múlva a fejedelem nevében Bécsbe érkeztek, hol szolgálataikat a török béke megerősítésére nézve még egy ízben felajánlották, de azt legalább egy hónapig minden esetre még elhalasztani javallván. — Bethlen köveit Eszterházy nem örömet láttá, úgy vélekedvén Károlyi Mihályhoz írt levelében, hogy a török mellette föllépésre magyarázandja megjelenéseket s annál jobban feszítendi a húrt.—1625 elején pedig a Bethlenhez küldött Sennyey Istvánnak megírta, birja őt rá, „ne bánná, ha mi nem engedjük meg az törökök közt való üléseket az ő commissariusinak,“ mert a török közbenjáróknak őket el nem fogadja, Ferdinánd pedig nem alkuvó félnek.—Sennyey még nem érkezett meg Erdélybe, midőn Bethlen a Károlyihoz írt s említettem levél alkalmából írta Eszterházynek, hogy követeit

béke levén közte s a császár közt, nem önmagáért, nem is azért, „hogy más konczá felett alterkálkodjanak,” hanem Ferdinándnak Tatay György által nyilvánított kíváratára küldötte: de ha most annyira kelletlenek, megkéri a vezért, bocsássa őket haza, nekik pedig megparancsolja, azon legyenek minden úton, hogy visszajöhessenek; ha pedig nem bocsáttatnak el, semmi dologhoz ne szóljanak, semmi tanácsot ne adjanak. Miatta megírhatják a töröknek (a császáriak), hogy az ő követei jelenlétében alkudozni nem fognak, neki könnyebb vesztég ülve néznie mindenfelé; ő az értekezlethez semmit, sem titkon, sem nyilván, nem szól és nem igazgatja, Ferdinánd biztosai végezzenek tetszésük szerint.

Itt közbevetőleg megemlítendő, hogy Ferdinánd és Bethlen kibékülése nem csekély zavarba ejtette a protestans ügy híveit Németországban, kiknek érdekein a lefolyt évi németalföldi hadjárat sebeket ejtett: Konstantinápolyban tehát, kivált az angol követ, Roe Tamás, mindent elkövetett, hogy a portát rábirja Bethlen támogatására, emezt pedig Ferdinándnak folytonos háborgatására: E mozgalmak nem maradhatván titokban, tudomására jöttek, talán csak részben, talán eltorzítva, Eszterháznak, valamint a nyugotról érkező postákat is bejelentették neki tiszántúli és erdélyi meghitt ismerősei.—Emigy könnyű lesz megértetünk, Ferdinánd miért figyelmzettette Eszterházyt, hogy hír szerint a jügerndorfi herezeg egykori udvarmestere s ezenkívül még a franczia király némi küldötte Bethlenhez készülnek, kiket, ha Magyarországon át veszik útjokat, el kellene fogni s irományaikat, vallásaikat Bécsbe küldeni.

Eszterházy végre Komáromba indult biztos társaihoz, kiknek egynémelyike itt már hetek, hónapok óta vesztég ült. Megérkezése folyamatba látszott hozni a békeértekezletet. A biztosok 1625-ki január 31-én jelenték a vezérpasának, hogy más vagy harmadnapon Tatára mennek át, kéri tehát őt, a török biztosokat küldje Zsámbokra. Ferdinándék úgy tettek, de február 8-án panaszlevelet írtak a vezérnek, hogy a porta biztosainak Zsámbokon még mindig semmi nyoma; más részről pedig megértették, hogy a kanizsai törökök a kéménd-kapornaki kerületben 25 magyart megöltek, hetet fogságba ejtettek, egyébként is nyomorgatván a köznépet; ők tehát Tatából szintén távozván, Komáromba vissza mennek — Február 12-én Hosszúthóthy Györgyöt csakugyan már Komáromból küldék Budára olyan útasítással, bizonyítsa be, nem

ők okai, hogy az értekezlet még kezdetét sem vette, mert már félve, hogy Komáromban vannak s várják a török biztosok jövetelét; ezek okozták, továbbá, a késedelmet, Bethlen követének jelenlétét, mire Ferdinándék rá nem állhatnak, kívánva és a helyben váloatva, holott az eddigi szokás szerint, hasonló alkalmakkor, mindig a császár birtokában jöttek össze, mire példák a zsitvatoroki, szülőgyéni, komáromi, körmendi, egerszegi, sőt a bécsi értekezletek. Ennek daczára ők elmentek Tatába, de nyolcz nap mult el a nélkül, hogy a törökök eljöttek vagy levelökre választ kaptak volna. — Néhány nap múlva Hosszúthóthy után Bakó Ferenczet új útasítással küldvén, kinyilatkoztatták, hogy menevédlevelet Ferdinándtól hozattak (a törökök nem elégedtek meg a biztosokéval), de ők is hasonlót kívánnak a vezértől: helyre nézve az értekezlet történetük úgy, hogy Ferdinándék Izsán, a törökök Madaron gyűlvén össze, mind a két fél aztán Marczelházán találkozzék; végre, Bethlen követei is jöhetnek, meghallgatják őket, mit akarjanak és kívánjanak.

A török biztosok, úgy látszik, azon nap érkeztek Zsámbokra, a melyen Ferdinándék visszamentek Komáromba. Ők viszont a császáriaknak vetették szemökre, hogy már 16 nap óta várják őket s mégsem jönnek Tatába, holott e helyet magok választották. A budai vezér is Ferdinándékat okozta a halogatás miatt, mire Eszterházy marczius 9-én társai nevében is isten és világ előtt tiltakozott, hogy ők „sem ennek az hosszú haladéknak, sem az közülükben jött akadékoknak nem okai.“

Ily felelések, vádak és ellenvádak közt folyt le márczius, míg végre Párkány és Szülőgyén között Köhid-Gyarmat szemeltetett ki az értekezlet helyéül. Az itt követendő eljárásról Eszterházynek két rendbeli irata maradt ránk. Az egyik szerint, mivel a törökök kívánták a békét, ők kezdjék a tisztelkedést, a császáriak azután viszonzozandják. Biztosabb is, illendőbb is, hogy az értekezlet mezőn tartassék, hol bizonyos távolságban három vagy négy sátor üttessék, az egyik jól elől, a többi közel egymáshoz utána. Török részről ugyanaz történetük. A biztosok úgy induljanak, hogy mind a két fél egyazon időben érkezzék az első sátorokhoz; hol leszállván a kocsikról, a magyar és német urak előleges értekezlete után, menjenek a közös sátorba, hol szönyeges asztal és székek már készen lesznek. A kíséző lovasok, kivéve a biztosok körül for-

gandó néhány főembert, lovaikon maradjanak, a gyalogok pedig rendben álljanak és a törökökkel beszélgetéstől, nehogy összekoczanásra okot adjanak, eltíltassanak. S ámbár a törökök kívánják a békét, mindazáltal a császáriak indítványozzanak, mert így eleje vétetik sok, amazok által támasztható követelésnek és meg lesz mutatva, hogy Ferdinánd nem új békekötést szorgalmaz, hanem, mint panaszos fél, csak a sokban megsértett zsitvatorokinak megerősítését kívánja. Ezeknek általános előreboesátása után, ha a törökök saját föltételeiket tudatják, azokra vagy azonnal kell felelni, vagy a körülmények szerint meggondolásra időt kérni; ha pedig Ferdinánd kívánatait akarják tudni, ezeket készen kell tartani s nekik átadni. Kívánhatni pedig: Vácot és a béke ellen elkövetett károkért Esztergomot adják vissza, a nálok levő rabokat boesássák szabadon, a béke alatt behódított falvakat ereszszték vissza, a szegény községek adóját följobb ne emeljék, a béke ellenére épített palánkokat rontsák le, a nemeseket és a vitézlő szolgáló népet szabadságaikban tartsák meg, végházakból a meghódolt falvakra semmi ürügy alatt ki ne járjanak, a ki közülök kihágást követ el s névszerint jelentik be, büntetessék meg.

Eszterháznak másik javaslata szerint: 1) Ha a törökök váduld hozzák fel, hogy Érsekujvárnál a Bethlennel megkezdett alkudozás után megtámadtattak, erre az válaszolandó, hogy Eszterháznak az alkudozásról bizonyos tudomása nem volt; ők Bethlen akarata és saját ígéretök ellenére számos rabot vittek magokkal; sőt Eszterházy kezében van a nádornak levele, melyben a török támadások visszaverésére hívja őt fel, az levén Bethlennek is nézete. 2) Nógrád a vár alatt levő, de a törökök által felperzselt mezőváros nélkül alig fog megállhatni, mert szűk leven nem fér el benne elegendő lovas és gyalog had; ehhezképest, kivált ha Vác nem lesz megkapható, semmi értékkel sem fog birni a vácziai által is fogván háborgattatni: árokkal tehát és palánkkal, mint hajdanában, kellene körülövezni és a zsitvatoroki czikkelybe beigtatni. 3) Vác mindenesetre visszakövetelendő, de ha ez nem volna elérhető, legalább függőben tartassék a kérdés. 4) A kárért régi végházakat nem kérhetvén, faluk, mivel a törökök is falukat pusztítottak, nem egyazon területen, hanem Esztergomnál 60, Egernél ugyanannyi, Kanizsánál a szerint követelendők. 5) Mivel a törökök még falukat is fognak kérni, arra az válaszolandó,

hogy itt nem új békekötésről, hanem a zsitvatorokinak megerősítéséről és az azalatt elfoglaltaknak visszaadásáról van szó. 6) Ha várakat kezdenének kérni, azt meg sem kell hallgatni, hanem fölkelve színlenni, hogy a biztosok azonnal elmennek, látván, béke a törököknek nem kell.

1625-iki ápril első felében Ferdinánd biztosai: Althan Adolf, Kurecz János Jakab, Frangepán Miklós, Galler Zsigmond és Cziráky Mózsés, Komáromban tartott előtanácskozmány után, megnyitották Hidas-Gyarmat határában felvont sátorok alatt az értekezletet a török bizottsággal. Ezek tagjai névszerint ezek voltak: Isa effendi budai mufti, Musztafa effendi budai defterdár, Jajha régebben kanizsai pasa, Amhát egri pasa és Haczi Bajarán budai olajbég, kiket Bethlen követei: Kamuthy Farkas, Toldalaghy Mihály és Borsos Tamás, ha a másodiknak hitelt adhatni, kéz alatt igazgattak.

A tárgyalások eredménye — mivel a francziák, dánok és svédek részéről veszély fenyegette Ferdinándot, mely engedékenységgel s áldozatok útján is szükségesnek mutatta a békét — a gyarmati béke volt, mely máj. 26-kán íratott alá. Ferdinánd, noha későséskén, megerősítette ugyan, de nem a porta. Itt ugyanis Roe Tamás Franciaország, Holland és Velence követivel mindent elkövetett, hogy Bethlent, Ferdinándtól elvonva, a portának és az új erőre kapó protestáns uniónak megnyerje. Még febr. 20-kán tehát felhívta őt, 40 nap alatt nyilatkozzék határozottan, kivel akar tartani, egyszersmind besúgta neki, mikép Ferdinánd követei gyanúsítólág hol azt beszélik, hogy magát kötelezte háborút tüzeni a portának; hol azt, hogy Magyarország olyan részeit foglalta el, melyek a portáéi; hol végre azt, hogy Ferdinándnak ajánlkozott vallását megváltoztatni s neki Magyarországon némi egyházi jószágokat átengedni, miért viszont a császár őt segíteni fogja, Moldva és Havasalföldet Erdélyhez kapcsolni s abból a pápa pajzsa alatt új, független királyságot alkotni, stb.

Bethlen válasza csak 60 nap múlva, ápril második felében, érkezett Konstantinápolyba. Örömet nyilvánítá, hogy az egyesült fejedelmek elszánták végre magokat fegyvert fogni Ferdinánd ellen, kinek portai ügyvivői mivel gyanúsítják, jól tudja, de az már épen neveltséges, hogy őt vallásváltoztatási szándékról s holmi czéltokról Moldvára és Havasalföldre vádolják. Hiszen ő azon mód által, melylyel a császár s a porta közötti békealkudozásokat meg-

hiúsítani ügyekezett, megmutatá elégségesen, mily szeretettel viseltetik a császár iránt. Örömet esatlakozik tehát az egyesült fejedelmekhez a követe által előterjesztendő föltételek alatt, melyek a következők valának: 1) Teljes szabadságot adjon neki a porta a vele barátságos fejedelmekkel, névszerint a német birodalmiakkal, véd- és daczszövetséget köthetni. 2) A zsitvatoroki béke megújítása iránt Budán folyamatban levő alkudozások haladéktalanul szüntessenek meg. 3) A magyar-török végek bégjeinek parancsol tassék meg, hogy hadaikat Pesten gyűjtven együvé, itt tőle s a budai pasától várjanak rendeletet. 4) A folyó évi adót, mivel a nagyúr szolgálatában közelebb viselt hadai nagy költségébe kerültek, a porta engedje el. — Anglia-, Franciaország-, Holland- és Velenczétől pedig követelék: 1) A protestáns unióba azon világos kikötéssel vétessék föl, hogy nélküle és tudtán kívül béke ne kötethessék. 2) A szövetséges fejedelmek Thurn fővezérlete alatt 20 ezernyi harcra kész sereget tartsanak Csehország- és Sziléziában; 3) neki pedig 500,000 tallért fizessenek segélypénzül. 4) Parancsolják meg konstantinápolyi követeiknek, őt minden alkalommal támogatni.

Minderről a gyarmati béke megkötésekor szabatos tudomása volt a bécsi udvarnak. Eszterházy mindamellet tanácsosnak látta bizodalmasabb viszony eszközölését egyelőre mégis megkísérteni: május 29-kén tehát, mindjárt Bécsbe érkezte után, a Ferdinánd részéről Bethlenhez menendő Récsey Bálint által küldött levelében reményét nyilvánítá, hogy a fejedelem a mostan kötött békének „oly őrzéssel való protectora leszen, az kívül mindnyájunkat fog maga szolgálatjára kötelezni.“ Kamuthynak június 10-kén irt levelében pedig figyelmeztetőleg tudtára adja, „nem tudja micsoda, és éretlen elméjü, tőlünk igen távol lakó emberek újobban sokképen szorgalmazták az fejedelmet, hogy magok galibájokat mireánk vonhassák“, de nem hiszi, hogy Bethlen helytadna kívánatuknak, s „micsoda magyar hídjé azt el, hogyha ezek, az minket fegyverforgásra szorgalmaztató emberek biznának magok erejekhez, ide három-négyszáz mélyföldről jünének segedelmet szorgalmazni.“

Bethlen Eszterházynak jun. 17-kén adott válaszában örül a megkötött békének s „minden elmélkedését annak megőrzésére fordítani kész,“ de utána veti, „talám hasznosban is concludáltathatott volna az mostani frigy: de ha így tetszett ő felségének és kegyelmeiteknek, így is jó leszen.“ — Bethlen válaszát Eszterházy

e megjegyzéssel küldé Ferdinándnak: „Felelnének meg bár a tények a szavaknak, de feltéve is, hogy ezek az ő érzelmei jelenleg: miután változékonyabb a holdnál s csak az alkalom által vezéreltetik, tanácsos, kevés, vagy semmi bizodalommal viseltetni iránta; sőt épen most, midőn jó szókat ad, kivált most kell, nézetem szerint, felvigyázni.“ Bethlenhez július 27-kén intézett levelében pedig megvallja, hogy a gyarmati béke előnyösebben is megköttethetett volna, ha bizalom uralkodik Bethlen és Ferdinánd közt. Kéri tehát őt, ne higye azokat, a miket a császárról és némely hívei felől gonosz nyelvek neki megírni találnak.

A diván Bethlen minapi követét májusban komoly intéssel bocsátotta vissza urához: siessen kibontakozni azon szoros viszonyból, melybe a császárral nem rég lépett s mely a portát méltán megbotránkoztatá. A kibontakozás sebes léptekkel közeledett. 1625-iki júliusban Bethlentől újabb követ érkezett Konstantinápolyba s itt több rendbeli emlékiratot nyújtott be a divánnak, melyekben a fejedelem az „álnok és gyalázatos gyarmati béke“ ellen tiltakozván, késznek nyilatkozott a rendelkezésére álló csekély hadakkal haladék nélkül Ferdinánd birodalmára törni. Látni való, hogy a császár eljárásában őszinteség nincs és csak időt akart nyerni. Most is 20,000 gyalogot és 6000 nehéz lovast gyűjtött Csehországban és a szomszéd tartományokban, melyek Franciaország ellen indulandók, hogy onnat valahogy segédet ne nyerhesen a Pfalz. Most igaz, elmúlt ideje, valami nagyot mivelni; de ő mégis kész, minden hadait összeszedni, augusztus közepéig előnyomulni Kassára s ott a végeknél telelni, hogy részéről is kénytelen legyen a császár, hadait éjszokról oda visszavonni; mire a protestans unio Németországban majd fellélekzik ismét. Ő, a fejedelem, nem azt tanácsolja a portának, hogy nyomban szakítson Ferdinánddal, hanem tanácsa oda van irányozva, hogy a békét kereken ugyan ne utasítsa vissza, de ne is erősítse meg azt a gyalázatos békét, melynek kötéseért 8000 tallért fizettek Ferdinánd biztos í a budai vezérnek; mert ugyanis Eszterházy Miklós titokban ezt mondotta Kamuthynak: hogy czélt érjünk, ajándékok által megvásároltuk magunknak a török biztosokat. Ne erősítse meg tehát az artikulusokat a porta, hanem időnyerés végett kívánja Ferdinándtól, hogy mindenekelőtt rendkívüli követet küldjön, ki a császár által aláírt békekötést 10,000 tallér ajándékkal hozza meg; Vác

ügyének eldöntéséhez öt-hat hónap kívántatnék s ahhoz, hogy részéről a porta is küldhesse követét a megerősített oklevéllel Bécsbe, szintén hat-nyolcz hónap fogna szükségeltetni. De időközben lefoly a zsitvatoroki békekötés; lehet, hogy addig mind Ázsiában mind Németországban javúlnak a viszonyok; s ha nem is, lesz idő majd akkor kötni meg a békét. Valamit azonban tenni kell egyelőre okvetlenül, hogy a császár tartson a portától s hogy ennek barátjai reményt táplálhassanak. Legjobb lesz öt, Bethlent, 15,000 emberrel támogatni, még pedig békebonnlás kikerülésére azon ürügy alatt, hogy ezek a fejedelem és szövetségesei zsoldján fogadott segédhadak. Ennyi elégséges neki, Ausztriát, Stájer- és Horvátországot úgy foglalkodtatnia, hogy a császár kénytelen lesz meghunnyászkodni, s még azon esetre is, ha békebontást látna az eljárásban és háborút kezdene, mielőtt ahhoz elkészült volna a porta: igéri a fejedelem, hogy a magyar végeket két éven át saját költségein fogja oltalmazhatni.

Ezen emlékiratok folytán a nagyvezér csakugyan oda nyilatkozott, hogy a budai pasa nem volt elégségesen felhatalmazva ama béke megkötésére s hogy az oklevél egyelőre padisai megerősítés nélkül fog maradni; a szövetséges hatalmasságok követci által ösztönöztetve pedig aug. 27-kén fermánt eszközölt ki a szultántól Bethlen számára, melynek erejénél fogva szabadságában álljon az ausztriai ház ellen szövetkezett s a portával barátságos hatalmasságok uniójához csatlakoznia, saját költségén a török birodalomban katonákat toborzania, a kívánt segélyről is biztosítottván.

E tárgyalások azonban, mihelyt megtörténtek, szintén már tudtára is voltak adva a bécsi udvarnak, vagy Bethlen ügyvivője, Balásházy László árulásából, mint Roe hívé, mi nem lehetetlen, vagy pedig, a mi még valószínűbb, a tolmácséból, kinek Bethlen 500 tallért s hintót két lóval ígért, ha „igazán fordítja az ő emlékiratait“ a ki hasonló bérért mindig kész lehetett Bethlen titkait Ferdinándnak és emezéit amannak eladogatni. S éppen mielőtt ezen írományok Ferdinánd tanácsosainak kezébe kerültek, Bethlen a császári udvarnál még egy ízben tett Kovácsóczy István és Mikó Ferencz, Bécsbe júliusban érkezett követci által kísérletet egy ausztriai főhercegnő kezének elnyerésére, de, noha kiméletesen, kikosaraztatott.

Ferdinánd Sopronba országgyűlést hitt össze. A királyi elő-

terjesztések a végek biztosításáról, a rendbontók fenytéséről s egyéb rokon tárgyakról szóltak; de a rendek mindenekelőtt a Thurzó Szaniszló halálával megürült nádori széket kívánták betölteni. Eszterházy igényt tartott s tarthatott is az ország legfőbb méltóságára, mint ki a rendek vallomása szerint „rég érdemes volt reá.” Az országgyűlési többség a protestánsok kezében volt, de közülök is nem kevesen őt óhajtották nádornak. Ő, Pálffy János, Nádasdy Pál és Osztrostih István valának a jelöltek. A protestáns Nádasdy ellenében, a ki 25 szavazatot kapott, 125 szavazattal Eszterházy választatott meg. Nádorválasztás után nagy kérdés volt a királyválasztás. Már az 1622-iki országgyűlés vonakodott a koronaöröklést külön törvénnyel szabályozni, mint az udvar óhajta vala, azaz, vonakodott választási jogáról lemondani. Most majdnem súlyosabb feladatnak mutatkozott Ferdinándot arra bírni, hogy fiát királylá ne csak választassa, hanem koronáztassa is meg. Az atya nem akará a koronázást szükségképen megelőző eskü által fiát a protestáns vallás szabadítékait is biztosító törvények szentültartására kötelezni s csak a hosszabb fejtegetések után: hogy a választásnak ninesen ereje, ha a koronázás elmarad; hogy Bethlent csak azért nem tekintette soha királyának a magyar, mert választását nem követte a koronázás; s hogy végre, ha a katholikus rendeknek majdan többségök leszen az országgyűlésen, akkor hatalmukban álland ama törvényeket is, ellen nem állván az új király esküje, megszüntetni — bírathatott reá Ferdinánd, hogy megegyezését adja a koronázáshoz. Ezeknek megállapítása után a rendek Ferdinánd Ernesztet november 27-kén királyul választották, december 8-kán pedig megkoronázták.

Ferdinánd Eszterházyt 1626-iki jan. 1-jén Sopronmegye főispánjává nevezte ki, 9-kén pedig 22,000 frtot rendelt neki nádori fizetésül és a személyének őrzésére rendelt lovas és gyalog katonák eltartására a szenczi, galgóczy, újhelyi és nógrádi harminczadok jövedelmeiből évenként kifizettetni.

Átvevén Eszterházy a nádorságot, közte és Bethlen közt három tárgy fölött folyt egy ideig a levélváltás: egyik szives, barátságos, más kettő meglehetősen keserű anyagot szolgáltatott nekik; mert egyfelől Bethlen menyegzőjét tárgyazzák a levelek, másfelől Bethlennek a nádor elleni panaszait a múlt országgyűlésen történetek miatt; a harmadik tárgy új félreértés, melyet Bethlennek a

nádornál decemberben járt követe támasztott, mivel a nádor üzenetét halál fogta föl és vitte meg a fejedelemlennek.

Bethlennek, kikosaraztatása után Ferdinánd részéről, Bécsben egy neversi hercegnőt ajánlottak; de a neversi herceg kevesebb tekintélyben s a konstantinápolyi udvarnál rosszabb hírben állott, hogysem akár Bethlennek tetszett, akár a porta beleegyezését könnyen megnyerhette volna. Követei tehát, a portának is beleegyeztével, Berlinbe mentek s ott brandenburgi Katalin kezét, mi a birtoktalan cseh király nejeinek, Erzsébetnek, eszméje volt, részére meg is nyerték. E házasság a mily mértékben közlelőbb hozzá Bethlent a németországi s úgy szólván az összes európai protestánsokhoz, és az angol diplomácia a mily nagy nyereségnek tekinté ezt, oly kellemetlen hatást tehetett Bécsben. Ez a kedvelenség nem lehetett titok Bethlen előtt: mindamellett Ferdinándot, Pázmánt és Eszterházyt meghitta Kassán február 22-kén tartandó menyegzőjére. Ez meg sem történt még, midőn Eszterháznak, magaviseleteért az országgyűlésen, szemrehányásokat tőn Bethlen, január 6-kán egyebek közt írván: „Csavargók ifjúságunkban sem voltunk, hanem magunkat életünknek minden folyásában tiszteséggel viseltük. Tudja és látta sok ezer vitéz sokszor sok helyeken, hogy ellenségünk előtt sem csavargottunk mi. Kegyelmed hogy legyen olyan ember, mint mi, megengedjük; hogy minálunknál bölcsebb, vitézb, gazdagabb — lehet; mert isten minket talám abbeli gratiájával nem akart meglátogatni — mi affelett kegyelmeddel nem altercálkodunk. De nem illik egy eszes s vitéz emberhez is az, hogy valamely felebarátját, sőt ellenségét is gyalázatosan tractálja — annál inkább, hogy okot azokra nem adtunk, keservesen szenvedjük.“ Eszterházy sértő szavait, melyekre Bethlen czélloz, hivatalos jelentésekben a Bethlen alatti hét megyének a soproni országgyűlésen megjelent követei ekként irták meg küldöiknek: „Az mi kegyelmes urunkat és fejedelmünket gyalázza és szidalmazza (t. i. Eszterházy), sőt publice nem szégyenli ő nagysága azt mondani: „Mit vártok az erdélyi fejedelemtől?“ — Az újjával fittyet hányván — „ezt adom rajta“ ügymond. „Én is vagyok olyan ember, mint ő. Hallom, Kassa közül csavarog őt avvagy hatezered magával. Azt tudja talán, hogy minket ide megijeszthet azzal? Meghiggye, hogy nem úgy találja, mint azelőtt. Elhiggye nagyságtok, rút, gyalázatos szókkal illeti ő felségét.“

A menyegzőre Eszterházy „galibás és terhes hivatalának mi-volta s egyéb akadéki“ miatt el nem mehetvén, öcsését, Eszterházy Dánielt, küldé képviselőjeül; a vádakra nézve pedig Wesselényi Istvánnak, mert nagy udvariatlanságnak tartaná ily állapotában a fejedelemnek replicálni, akként ír, hogy a követjelentést „az idétlen abanjavári notáriuska“ feltében s maga mentségére írta, Bethlennek tehát előbb vagy magát Eszterházyt vagy másokat kellett volna megkérdeznie s oly élesen csak akkor írnia, midőn a nádor magát nem menthette volna. E szerint „tegyen ország bizonytságot rólla, s ne egy ilyen rossz ember.“ A levélnek, úgy látszik, nem volt sikere; Eszterházy tehát a fejedelmi családi örömmünnepek letelte után ápril 10-kén magának Bethlennek írt s hosszú levelében ellene emelt valamennyi vádra felel. Igaz, nem tudatták Bethlennek a leendő kivályválasztást, de nem azért, mintha tartottak volna tőle, hogy Bethlen ellenzeni fogja, hanem, egyéb okokon kívül, azért, mivel utódai is hasonló befolyást követeltek volna, ez pedig a törököt is hasonló követelésre ösztönzendő. Hogy pedig Bethlen a szándékba vett királyválasztás felől előbb értesült a portáról, mint Bécsből, az nem arra mutat, mintha a czélzatot előtte titkolni akarák vala; hiszen Eszterházy feles számú főfő emberekkel tanakodva, mihelyt szükségesnek találták a választást, azt azonnal a közönség elé vitték és az ország elé terjesztették: köztudomású levén tehát a dolog a portai francia követ sem írta meg azt mint titkot Bethlennek. Tagadja, hogy „rivogató, pirongató s fenyegető“ szókkal és voksoknak torkokba való verésével vitte volna az választást végben.“ Ő indokolva ajánlotta a választást s akkor senki sem tiltakozott ellene, csak azután kezdének a Bethlen birta megyék követei mentegetőzni, hogy nincs utasításuk, mi a többség ellenében csorbát a szabad választáson nem üthetett. Más ügyekben sem akartak ők szavazni hanem haza készültek, de mivel azt nem tehették s Eszterházy sem engedheté meg, nem tagadja „kemény szókat is vőttenek, mint az kik meg is érdemlették.“ Tagadja, hogy az ország előtt gyalázta a fejedelmet s kéri őt, tudassa vele beestelenítő szavait, melyeket, mint nyilvánosan mondottakat, másoknak is kelle hallaniok. Ha azon szavak olyanok lesznek, melyeket magaéinak kell hogy elismerjen, tagadás helyett inkább bocsánatot fog Bethlentől kérni. De mivel indiscretus nem volt, kéri őt, „tegyen animadversiót az ellen az ugocsavármegyei követ ellen, ugymint Egresi ellen.“ —

Hogy kényszerítés nélkül történt a választás, mutatja az, mikép a törvényezikbbe, mi annak előtte nem történt, beigtattatott: „libere választottuk legyen ő felségét.“ — Tagadja, hogy üldözné a protestánsokat, mert „tudja, hogy annak mind az a r a t á s i g f e n n kell maradni, és az kit ennyi irások és vérontások is el nem igazíthattak, ő inkább el nem igazíthatja, s páleza sincsen szinte oly kezében, a kivel olyan igen fenyegetőzhetnek.“ — Bethlen követe által balulértett szavait pedig akként magyarázza Eszterházy, mikép arra kérte a fejedelmet, ragaszkodjék a Ferdinándal kötött békéhez s azt „senki arany hogynék igéretiért, ha lehet csak kiesiny dologban is, ne igyekezzék megsérteni“, különben a közjó sérelmén kívül maradékát is megkárosíthatja, a meny nyiben Ferdinándtól „tracták és transactiók által sok szép uraságokat vett és nyert“, melyeket csak úgy szállíthat maradékára, ha megtartja a békekötést. Ezzel Eszterházy inkább bizalmat, hogy sem idegenséget tanúsított a fejedelem iránt, de ez a jámbor követ vagy nem tudta, vagy nem akarta megérteni.

Bethlen Eszterházyhoz mintegy öt hét múlva irt levelében a személyes vitát elejtette, mert nagyobb mérvű tervek, fontosabb európai tekintetek valának döntők a béke és háború kérdésében a fejedelemtől: szövetségeseivel titkos alkudozásai. Már 1625. végén szóban volt az a terv a szövetségeseknél, hogy míg a dán király hadai Németországon fognak működni, Mansfeld a maga kisebb hadseregével Csehországon és Szilézián át Magyarországra törjön, hol Bethlennel egyesülvén, a császár hadainak háta mögött működjenek. Ezen még csak szóban volt tervről Ferdinánd értesülvén, tudatta 1625. december 20-án a nádorral, hogy Berbiszdorf *) gyógyszerészi öltözetben Bethlenhez utaztában átjött Sziléziának Briga nevű helyén, hol valaki reáismervén, ennek bizalmasan azt mondá, hogy őt a dán király Bethlenhez küldi, hogy tőle öt-hatezer magyart hozzon, mert a királyi seregben horvátok használtatván, a dán király is szeretné, hogy ezek ellen könnyű lovassága legyen. Berbiszdorf már Kassán is van s ott várja be

*) Egyike azoknak, kik Prágában a három úr ablakon kivetésélen sajátkezüleg segítének, ki a jagerndorfi hercegnél táborőrnagy volt s ekkor ezredes a dán királynál.

Bethlent. Ferdinánd tehát meghagyja Eszterháznak, vigyáztasson, hogy Berbiszdorfot visszatértében föltartóztassa. Sziléziában s más helyeken a császár is vigyáztatni fog. — Ugy látszik azon tervről is értesíté Ferdinánd a nádort, hogy Mansfeld angol zsoldban tartott hadaival Németországból Magyarországra akar jöni, csatlakozandó Bethlenhez. A nádor 1626-ki újév napján írt válaszában mind a két dolgot figyelmenre méltónak véli. A katonasze döst nem lehet ugyan annyira eltitkolni, hogy Ferdinándék meg ne tudják; de mivel Bethlennek megvan most ürügye menyegzőjében, ezer módja leszen, mi által eselszövényeit eltitkolhatja és ha rossz szándékkal van, beronthat ott, hol legkevésbbé gondolták. Mansfeld szándéka is gyanús, mert ha Bethlen nem biztatná és egyet nem értenének, alig hihető, hogy oly csekély sereggel, minővel hallomás szerint van, meg merné támadni Ferdinánd birtokait. Bethlen ellen tehát elővigyázat, Mansfeld ellen serénység szükséges. Elő kell készíteni az országot, meg kell erősíteni a várakat, magyar katonaságot fogadni s az eddigiek zsoldját kifizetni. Mik elintéztetvén, ha Mansfeld betörne, e magyar katonaság mindjárt ellene fordítható és míg Bethlen menyegzői ünnepélyei elvégződnek, melyek február utolsó napjáig fognak eltartani, Mansfeld serege könnyen szét lesz verhető. Az ország előkészítése tekintetéből: a soproni országgyűlés végzéseit foganatosíttassanak; a mi ígérve volt, adassék meg a rendeknek; a megyék készenállásra felszólítandók, nemkülönben némely főurak is. A katonafogadás Zrinyi Györgyre és Nádasdy Pálra, kik örömmöt állítnának ki ezer-ezer lovast, volna bizandó. De intézkedéssel Ferdinánd ez oldalról mind magát, mind pedig országait könnyen fogja biztosítani és (hacsak a török valamely hatalmas sereggel nem segíti Bethlent, a mi alig hihető) bátorságban lehet. Mert a már fogadott ezerhez ha még három ezret állít ki a fennevezett két gróf, a megyékből és a várakból csaknem ugyanannyi áll ki. Ha ezekhez négy-ötezer német járúl, könnyű lesz Bethlennek ellenállni.

Ferdinánd folytonos hadi készülletekkel volt elfoglalva. Németországon Tilly seregén kívül Wallenstein nagy sereget gyűjtö, úgy hogy a császár ereje jóval nagyobb volt, mint eddig. Magyarországon is fegyverkezett. Még 1625-ki decz. 1-én Forgách Miklóst, Felső-Magyarország alkaptányát, ezer magyar lovas fogadásával bizta meg. Zrinyi György következő évi márczius végéig ezer horvát

lovast toborzott, kik azután Wallensteinhoz, a német birodalom területére küldettek ki.

Bethlen azonban nagy titkon készíté elő a háborút. Még az év négy első havában nem állott volt a nyugati angol dán-svéd szövetségbe, ámbár képviselője is ott volt Hágában, midőn 1625. december 9-én aláírák a szerződést az éjszak-nyugati hatalmasságok; de Bethlen számára egyszerűen csak föntartaték, hogy hozzájárulhasson, mit azután ápril 18-án meg is tett. — Gyanús mozgalmi volt tapasztalható török részen is. Magyar végbeli kapitányok jelentgeték ápril vége felé a nádornak, hogy Konstantinápolyból török követek érkeztek Budára, kikkel Bethlen képviselője hosszason értekezett. Beszéltek, a tanácskozás arról folyt, hogy Bethlen nemsokára miként induljon ki Erdélyből. Másfelől is jelenték a nádornak, hogy a fejedelem pünkösöd után ki fog jöni Munkácsra.

Ezek nyomán hitta össze Ferdinánd a magyar tanácsosokat, köztök a nádort, Bécsben május 10-én tartandó tanácskozmányra, mi egyébiránt Eszterházy eszméje volt. A tanácskozmány május 11-én Ferdinánd elnöklete alatt megtartatott; eredménye volt: alkudozni a törökkel a gyarmati béke megerősítése iránt, egyszerűs mind nagy mérvben fegyverkezni, mely végre fölszólítottak a megyék, hogy felülésre készen legyenek.

Ferdinánd késlekedett lefizetni Bethlennek azt a 30,000 forintot, melyeket ígért neki a birtokolta megyékben fekvő várak fenntartására. Míg e fölött folyt a vita, Bethlen ügye nevezetes lépést tön előre a háború felé. Úgy látszik, nem Hágában jött létre a szerződés Bethlen s az angol és dán király közt, hanem Konstantinápolyban az illető udvarok képviselői hozták azt létre. A császár konstantinápolyi követe jelenté ugyanis, hogy Bornemisza Ferencz Konstantinápolyba érkezett, a francia követ házánál rejtekben tartózkodott, a liga szorgalmazására Bethlen 40,000 embert, viszont a liga neki havonként 50,000 tallért és török segély-kiosztást ígért, Mansfeld Szilézián által Csehországra akar ütni. — Ezek szerint föltehetjük, hogy sem a királynak, sem a nádornak nem volt szándéka lefizetni azt a 30,000 forintot, melyeket Bethlen kétségtelenül a már valószínűen oly közel álló háborúra a király ellen fordítand.

A király és királypártiak katonaszedéshez láttak. Habár Né-

metországban a császár seregei Wallenstein és Tilly alatt előnyben látszottak lenni, Bethlen titkos czélzatain kívül támadt egy más aggasztó tünemény is. 1626-ban még májusban pórlázadás ütött ki felső Ausztriában. A pórok már Linzert ostromolták s a császári hadak színe külső Németországon levén elfoglalva, nem volt mód lecsendesítésökben. Ferdinánd ennél fogva a Forgách zászlaja alatt állt magyar, fogadott hadat akarta kivinni a pórok ellen. De mivel Forgách azzal menté magát, hogy e katonaság az ország védelmére gyűjtetett s ha kivinné is, azt csak úgy tehetné, ha nemcsak két havi zsold fizettetik ki, hanem a birodalomba küldött Zrinyi és Gál Péter-féle csapatokkal egyenlő kedvezményekben részesíttetik: Ferdinánd meghagyta Eszterháznak, vegye rá Forgáchot és lovasait, hogy egy havi zsold lefizetése mellett is induljanak, mert e katonaság nem lenne kénytelen az országtól messze távozni és szükség esetében bármikor néhány nap alatt Magyarországra visszajöhet.—Eszterházy részletes véleménye az volt, hogy a győri, komáromi és pozsonyi német gyalogokat a pórok ellen semmi úton sem lehet kivinni, mert öt-hatszáz ember ott nem sokat szolgálhatna, itt pedig nagy lármát csinálnának, hogy odáig jutott a dolog, miszerint a várbeli németeket is kiviszik; ehhez járúl, hogy Bethlen kijövetelét bizonyosnak hírlik, „pedig hertelen szokta gonoszsága az országot elfogni.“ — A győri végházakból lehetne ugyan 200 lovast kivinni, mert abban nincs anynyi félelem, de mind Bethlent, mind a törököt azon véleményre vezethetné, hogy Ferdinánd végveszélyben forog, mi támadásra annál inkább ösztönözné őket. — Magyar gyalogokat fogadni szükséges volna, mert erdős földön sokat szolgálhatnak, az ellenséget nyugtalaníthatják, imitt-amott fölverhetik, lövegek mellett lehetnek, várakat vehetnek be.—Forgách lovasait, noha fizetést kérnek mindjárt, czélszerű volna mind kivinni, mert a kik itthon maradnak, imide amoda eloszolnak, s ha Bethlen kijő, ha nem is csatlakoznak hozzá, de nehéz lesz őket összegyűjteni. — Tanácsos lengyeleket is fogadni, a kik Bethlennek, ha kijőne, Huszt-vagy Munkácsnál háta mögé kerülnének. — Sziléziában mind gyalog, mind lovas fogadandó, mert Bethlen valószínűleg oda fog törekedni.—A fellázadt pórokkal nyiltlevelekben tudatni kellene, hogy csak a főbujtatók fognak megbüntettetni; a házukhoz önként visszatérőket nem kellene bántani, hanem általok inkább a többit haza hiteget-

ni; ha pedig elegendő had állíttathatik ellenök, alkudozásba kel-
lene velök bocsátkozni s Eszterházy állítani meri, vagy szétoz-
lanak, vagy kiadják a főbujtatókat. „Azonképen történt Len-
gyelországban is, volha ott nagy urak és nemesség is volt, s vol-
tak nyolczvanezeren is; de az lengyel király az mostani csak mint-
egy tizennégy ezer emberrel ellenek ment és melléjek szállott s
úgy kezdvén tractálni veleket, nagy urakat és főnépeket adtak ke-
zében az királynak. Itt is azért én ezt az utolsó mediomot javal-
lanám.“

A Bethlennel folytatott viták alatt a kora tavasszal Német
ország éjszaki részeiben elkezdődött háború mind közelebb vonult
Magyarország határaihoz. Bethlen, mint a protestans szövetség
tagja, magára vállalta volt, hogy a gyarmati béke megerősítését
a porta által meggátolja; három török hadsereg közreműködését
is kieszközli, melyek közül egyet Stiriába, egyet Bécs ellen ve-
zével; Lengyelországra, mely a svéd király működését gátolhatná,
50—60,000 tatárt küldet a portával, melyet rávesz, kössön békét
a most háborúban levő persával; tudatá szándékát, hogy össze-
kötetésbe teszi magát a svéd királlyal s rábírja az orosz czárt
Lengyelország megtámadására. A hadi tervet illetőleg kívánta,
hogy Mansfeld Csehországon és Szilézián át Magyarországra jöjjen
nem több, mint 8000 gyaloggal és 2000 lovassal; ő maga 8000
huszárral, 2000-nyi oháhországi segédhaddal és 4000 gyaloggal fog
hozzá csatlakozni; ezenkívül három tábort ígért felállítani, melyek
Erdélyt a lengyelek uralani beütése ellen védelmezzék ezalatt.

A szövetségesekkel emigy rendben volt az alku, de nem a
portával még. 1625 végén történt ugyanis, hogy Bethlen konstan-
tinápolyi követének minden sürgőnye elfogott s köztök a követnek
adott titkos utasítások is. Ezeket Ferdinánd portai követe Bécsbe
küldé; honnan, mint mondják, módosításokkal Konstantinápolyba
küldettek. Másfelől a császár portai követe átadta a portán Bethlen
néhány leveleit, melyeket az bizalmasan írt Ferdinándnak s melyek
azt voltak bizonyítandók, hogy Bethlen a császárt a török ellen közös
vállalatra buzdítja. Ez gyanússá tette a fejedelmet a diván előtt s
megnehezíté annak kivitelét, hogy a porta beleegyezzék Bethlen
szövetkezésébe a nyugati protestans fejedelmekkel. Az angol követ
közbenjárására a porta megadta ugyan az engedélyt, de egyszer-
smind kimondá a diván, hogy ezúttal nem akar háborút folytatni

a császárral. Csak a budai pasának ígért parancsot küldeni, gyűjtse össze hadseregét s álljon készen arra az esetre, ha az ellenség akár a török, akár a fejedelem birtokát megtámadná. Bethlen nem volt meglegedett az engedményekkel s új követséget küldött a portára, melynek azonban sikeréről még aligha értesült volt, midőn julius végén levelet írt Eszterháznak, kit úgy látszik, igyekezett teljesen megnyugtató békés szándékai felől, egyszersmind sok panaszt hoz fel, melyek korántsem lehettek megnyugtatók a nádorra nézve. A panaszok közt fő volt a vallás miatti üldözés, melyről Eszterházy augusztus 8-án emigy ír: „Az religiónak bántása dolgát a mi nézi, esztinkben vöttük, honnét légyenek ebben való információi felségednek, de ha meghallaná az más félt is felséged, elhittem bizonynyal, mást ítélne. Mienk volt bizony az a panasz, és mienk most de facto is, mert az háborúságtól fogvást sok fületlen és orratlan papot tudnánk mutatni, s az mellett martyrokat is, a kiket agyon vertek; és sok különb különbféle kénokkal megöltének. Csak im most is az pórok egynehányat végeztenek ki a világból benne. De in contrarium, azt biszem, hogy igen szép keveset mutathatnak azok az panaszló uraim, s talán egyet sem. Hanem ha kiket kiküldöttek közülök, azt nem annyira az religióért, mint az rebelliónak indításáért küldték ki. Kiért nem csak azt érdemlették volna, hanem többet is annál. Nem is tudom, hol vagyon most annak az religiónak olyan nagy persecutiója, az kiről felséged ír; mert ha Bécsét érti felséged rajta, azt nem ő felsége, hanem az respublica, úgy mint az polgárság cselekedte, mert az úri és nömös renden való főnépek közül az kik az polgárság alá ninesenek vettelve, csak egy sem bántódott meg, sőt a ki nagyobb dolog, valaki udvari szolgál, avagy csak udvari kalmár is, az kik nem kevesen vadnak, de azok közül is csak egyet sem küldettek ki az városból. Az kik mind elég jeljei annak, hogy nem ő felségétől vagyon ez, hanem az város az ő szabadságából cselekszi, és az mint az erről való edictum nyomtatva vagyon, azokat is prodióért küldték ki magok közül, a kiket kiküldtek, nem az religióért. Ha penig Csehországot, Morvát és felső Ausztriát érti felséged rajta, igaz, ezeknek voltanak concessiói az religió dolgában, de mivel abutáltak azokkal az concessiókkal és az ő felkent koronás királyok és fejedelmek ellen arczczal támadtak, és azután nem compositióval az mint Szilézia, a ki az is in-

corporálva volt Csehországhoz, avagy Lusatia és alsó Ausztria, a ki nem is rebellt, szerzették ez dolgokat, hanem fegyverrel domáltattanak, felszabadult ő felsége mingyárast azoktól az concessióktól, és szabad volt véle ex jure belli, ac etiam jure imperii, micsoda rendelést teszen azokban. Ezeken kívül örömet látom, ha felséged vagy akárki más is, csak egy példát is adhat, az kiben az én kegyelmes uram ígéreti ellen az religió dolgában valakit megbántott volna, sőt most is ki bántotta az dániai királyt, és ki bántotta az ő adhaerensit is, nem hogy az religio dolgában, de csak kisebb más dologban is? holott az jus imperii nem csak az örög fejedelmeknél intacte meg volt és vagyon, de minden egyéb fejedelmek is, sőt csak az grófok is, mindnyájan szabadosan éltek azzal az igazsággal és az egész imperiumban választásától és koronázásától fogvást ő felségének mind ez óraiglan, hogy abban az ő igazságokban csak egyet sem bántott ő felsége meg közülek, nyilván megmutathatjuk. Hanem isten, az igazság és fejedelmek ellen ők fogtanak mindenkor fegyvert, ők persecuálták az mi religiönkat, ők foglalták el országit s birodalmít az mi kegyelmes urunknak, ők ölték és mutiláltak sokképen az mi religiönkből való papjainkat, kiket hogy az ur isten vindicált és nem csak szándékokban élő nem hagyá őket menni, de az mely vermet másnak ástak, magok esének belé, azzal nem az mi kegyelmes urunkat, hanem vádolják magokat. És így méltó panasza és nehézsége ebben is felségednek az mi kegyelmes urunk ellen bizony nem lehet; mert az kinek mit ígért és adott ő felsége, azokat mind intacte megtartotta mindeddig, és megtartja ezután is ő felsége mind religiójokban, mind egyéb szabadságokban, s ne az én kegyelmes uram cselekedetít, kit ő felsége igazsággal és ex jure divino et humano cselekszik, bánja, hanem azoknak az alkalmatlan embereknek vétkeken talált eseteket feddje.“

Toldalaghy, a főnebb érintetteken fölül, kieszközlé még a portán, hogy a budain kívül más végbeli pasák és az oláh s moldvai fejedelmek is parancsot kaptak Bethlenhez csatlakozásra s a török nem köt békét a császárral Bethlen mellőzésével. Ily körülmények közt is a fejedelemnek augusztus 16-ka előtt még nem volt határozott szándéka a fegyverfogásra. A konstantinápolyi angol követ csak augusztus 19-én írta Bethlennek e buzdító szavakat: „Itt az idő, hogy véget vessünk annyi fáradozásnak, ki-

elégítsük annyi fejedeleim méltó kíváнатát s elégtétessék felséged játékban forgó becsületének is. Nem kell már egyéb hozzá a dicső munka megkezdésénél, mely az elnyomottaknak visszaadja birtokaikat (értvén különösen a pfalzi választó fejedelmet, a Csehországból elűzött királyt) s mely a lelkiismeretükben és vallásukban háborgatottaknak megadja teljes szabadságukat.“ — Mindezeknél hatalmasabban buzdítá, mintegy kényszeríté Bethlent beavatkozni a háborúba egy külső esemény. T. i. Mansfeld hadai, melyeket Wallenstein még april 25-kén szétvert volt a dessauai hidnál, de a melyek újra összeszedvén magokat és ezer skótnak hozzácsatlakozásával, valamint a dán királytól küldött erősítésekkel ismét megszorodván, még jun. végén elkezdének Szilézia felé vonulni, Magyarországra véve útjokat. Elindult Ernő weimari herezeg is, ki később csatlakozott Mansfeldhez. Wallenstein távolról kísérte az utóbbit negyvenezernyi hadával, míg a visszavonulás háborgatására egy erős lovas osztályt küldé nyomába. Mansfeld és a weimari herezeg jul. 25-ke táján érkeztek Sziléziába. Onnan irt előbbi többrendbeli sürgető levelet Pethlenhez, a hadjárat megnyitására és a hozzácsatlakozásra szólítván föl őt.

Mansfeld, saját vallomása szerint, a legnagyobb veszélyben forgott. Bethlen tehát, mintegy hadüzenet gyanánt, augusztus 18-án a magyarországi felső megyéknek közfölkelést rendelt maga mellett és szept. 16-kára Lőkhöz rendelte a fölkelőket. Felhívásában még csak annyit mond, hogy a szomszéd országok, németek, lengyelek, törökök, nem tudja miért, hadi készületeket tesznek: szükségnek látja tehát, hogy ő is táborba szálljon, nehogy készületlenül találtaassék. — Ferdinándnak s a kanczellárnak aug. 21-kén irt levele már nyiltabban mutatja harezias szándékát. Még az sem hadüzenet, csak erélyes sommatio a sérelmek orvoslására s mintegy ultimatum. Fölemlíti benne a béke pontjai ellenére rajta elkövetett méltatlanságok közül: 1) A gyarmati békealkudozásokkor követeli azt kívánták, hogy róla is igtattassék valami a béke czikkei közé, mi Ferdinándnak károsodásával vagy sérelmével nem járt volna: Eszterházy nyiltan kimondá, készebb félbeszakítani az egész békealkudozást, mint megengedni, hogy a békeczikkek közt Erdélyről csak egy szó is legyen. 2) Ugyanakkor a nádor nagy hévvel bebizonyítani törekvék, hogy Bethlen Magyarországnak jókora részét Ferdinándtól erőszakkal ragadta el s azt a

császár, adott alkalommal, keményen megboszulandja és Bethlen halála után maradékai közül senkit sem fog tűrni a neki átengedett várak és jószágok birtokában. 3) Ezzel még meg nem elégedve, Bethlen udvarmestere, Csúty Gáspár előtt világosan kijelenté a nádor, hogy a fejedelem megszegte a császárral kötött frigyet, így Ferdinánd is fel van mentve a szerződés megtartásának kötelezettsége alól. 4) Elhallgatja több gyalázó szavait a nádornak, melyekkel nyilvánosan és magánkörben Bethlent szidalmazni mintegy bevett szokása s már vendégségeken sem mérsékli magát becsülete kisebbitésében. 5) Bethlen több ízben, de mindig eredménytelenül, szólítá fel a császárt a már többször említett 30,000 frt kiszolgáltatására s a pozsonyi kamarához küldött emberei azon válaszsral bocsáttattak el, hogy Ferdinánd nem akar neki pénzt szolgáltatni az ellene való katonák fogadására. 6) Bethlen több ízben szorgalmazá a végváraknak a szerződés értelmében kijavítását, de még csak építőmester sem küldetett, a ki legalább megtekintette volna a végvárak romladványait. 7) A bécsi szerződésben kikötetett, hogy a Bethlennek átengedett hét megyében a birtokok eladományozása az ő joga maradjon, Ferdinánd mégis többekre ruházott jus regiumot Bethlennek korábbi adománylevelei ellenére. Csak e napokban is a meghalt Károlyi Mihály szathmári főispán helyett fiát nevezte ki azzá, holott főispánok kinevezése Bethlent illetné. E méltatlanságokkal szemben hogy bebizonyítsa békehajlamát, azokat a császár elé terjesztendőnek vélte s kéri őt, mindezeket késedelem nélkül s a nádor ellen adandó illő elégtétellel válaszoljon. — A kancellárt pedig kéré Bethlen, sűrösse Ferdinándnál a választ, még pedig olyat, melyvel megelégedhessenek mind ő, mind Erdély. „De ez a hozzánk intézendő válasz ne legyen olyan, mint e most három évi s az azutániak. Mert ha ilyes lesz, kimondom nyiltan, nem fogok vele megelégedve lenni, hanem kénytelen leszek más módokhoz nyúlni.“ Tudatja azt is, mikép futárának meghagyta, őt napnál tovább ne várakozzék a válaszra, hatodnap válasz nélkül is térjen vissza. Megemlítve még, hogy hitelt érdemlő személyektől értette, mikép orgyilkosok vannak élete ellen kibérelve, záradékul ezt írja: „Hallom, hogy Mansfeld behatolt Sléziába s magyar lovasokat akar fogadni, tíz forint havi zsoldot ígérven egynek egynek. Félő, hogy ily nagy zsoldért elég fog találkozni, ha lehetséges lesz őket a

hegyszorosokon átvinni, és tartani lehet tőle, ha ő felsége hadai megengedik, hogy ő az ország szomszédságába érkezék, sokan fognak zsoldjába seregleni. Mert ez a mi nemzetünk, mely fegyverrel szokta fentartani életét, nagy zsoldért könnyen elmegy szolgálni. És ha valami ilyes történnék, azért írom ezt, hogy ő felsége ne tulajdonítsa nekem; mert tudom, mi véleménynyel lesz ebben a részben kegyelmed.“

Eszterházy Bethlennek aug. 31-kén válaszolva főlemlíti, hogy az ellene emelt panaszok másként vannak, de ha úgy volnának is, mint magánembertől eredők okot békebontásra annál kevésbé szolgáltathatnak, mivel Bethlen Eszterházy mentségeit elfogadta s vele azóta jó lábon állt. Csodálkozik tehát, hogy panaszait most, évek múltával, újra fölmelegíti s megbüntetését kéri. — Szept. 2-kán pedig Felső-Magyarország megyéihez fölhívást intéz, melyben erősebb kifejezésekkel mutogatja Bethlen panaszainak alaptalanságát s hirdetve, hogy Mansfeld a császári sereg által Sziléziába, onnan Morvába üzetett; midőn ott sem tarthatá fenn magát, Magyarországra jött s most Trenesinben van. Ebből láthatják a megyék mind a jelent, mind a jövőndőt. Inti tehát hűségben maradásra ama részek nemeseit, polgárait s különösen a hajdúkat. — Ferdinánd szept. 1-jén szintén válaszolt Bethlennek. Hiszi felőle, hogy a békét nem akarja felbontani, valamint ő is a békepontok mellett áll. Panaszait illetőleg a 30,000 forint megküldése hátráltatásának nem ő az oka, hanem Bethlen ellenségei és a helyzet kétes volta. A zavaros idők okozták azt is, hogy a végvárak vizsgálata és kijavitása elmaradt. A nyugalom helyreálltával ezek is teljesítetnek. Szathmárban hogy főispánt ne nevezhessen ki a király, nem tiltják a szerződések. A nádor elleni panaszokat illetőleg, Eszterházy válaszolni fog, Bethlen pedig gondolja meg, hogy a távollévőkről gyakran terjesztenek álhireket és szavaiknak más értelmet adnak, mint a hogy mondva voltak.

Bethlen még nem mozdult ki, de ezen felelélés közben már megkezdődött az 1626 ki magyarországi hadjárat. Mansfeld, mint említve volt, szept. 2- vagy 3-kán Trenesinben volt már. Illésházy Gábor volt a kalauza a határon át és Illésházyné maga már korábban tudósítá őt az ellenfél állapotjáról és Bethlenről. Wallenstein 7-kén lépte át a baza határát. Eddig csak Mansfeld és a weimari herceg volt az ellenség, kiken fölül még kettőnek, Bethlennek és

a töröknek, csaknem bizonyosnak látszó kitörésétől kelle Ferdinándnak tartania. Alkudozott mindkettővel. Bethlen az ellenségeskedésnek csak egy nyilvános tényét követte még el. Augusztus harmadában indítá útnak egyik kapitányát, Horváth Istvánt, hogy a közelgő Mansfelddel egyesüljön. Ez aug. 31-kén, midőn Mansfeld Magyar-Bród táján volt, átlépte a Tiszát s mire Mansfeld szept. első napjaiban megtelepedett, már, úgy látszik, táborához csatlakozhatott. Horváth azt vitt Mansfeldhez, mire legnagyobb szüksége volt: könnyű lovasságot, mely nemcsak pihent, hanem válogatott nép is volt. De ezen vezér nem volt félelmes ellenfél; jeles katoná, de ingatag pártember. Az egykorú Kemény János nem alaptalanul vádolja őt hűtlenséggel ura iránt. Úgy látszik, már korábban a királyi párt felé hajlott s most sikerült tétlen semlegességre bírni őt.

Bethlen nemcsak hogy bevárta a választ ultimatumára, hanem a válasz megérkezte után sem nyilvánította háborút szóval avagy tettel. Fejérvárról kiindult ugyan, de Kolosvárt megállapodván, szept. 3-kán újabb ultimatumot küldött fel Bécsbe. Újabb panasza volt most az előbbieken fölül. Egy, úgy látszik, Mansfeld által hozzá útasított követét, Dreiling Henriket, elfogták a királyiak útközben. Fölemli ismét korábbi panaszát a nádor ellen s úgy látszik, sérelmi pontul van felhozva az is, hogy a király idegen hadat hozott Magyarországra.

Ferdinánd Eszterháznak küldé a fejedelem panaszlevelét s más teendők iránti kérdéseit, mi felett a magyar tanácsosok Pozsonyban ülést tartának és szept. 10-kén fölterjesztve véleményüket 1) a császárt kérték, Dreilinget nagy gyorsasággal bocsássa el, Bethlennel pedig tudassa, hogy Dreilingnek nem volt sem a császártól, sem a fejedelemtől menekvőlevele. 2) Mellesleg fölemlítvén a dán király vereségét, tudassa Bethlennel, hogy habár Ferdinánd nagy számú sereget hozott be Magyarországra, nem annak romlására tette ezt, de látván, hogy egy részről a török, más részről Mansfeld ellenséges készüllettel jönnek Magyarországra, ő is kénytelen volt a maga idejében segítségről gondoskodni. Mivel pedig Mansfeld Bethlen segítségével dicsekedik, a fejedelem mutassa meg, hogy a dolog egészen másképp van. 3) A nádor ellen felhozott panaszokra maga Eszterházy már felelt, fejezze ki tehát reményét a császár, hogy Bethlen kielégítőnek találta a választ, így e dolog több nyilatkozatot nem kíván. — Ferdinánd e pontok értelmében válaszolt

Bethlennek, de Eszterházy is mind Bornemiszáznak, Bethlen diplomatái egyikének, mind a fejedelemnek irt, a béke fentartására kérve emezt.

Wallenstein nem üldözte Mansfeldet, nem reménylve öt utólrérhetni, mielőtt Bethlen területére érkeznek. Be akarta tehát várni a nádor vezérlete alatti hadakat, be Albert Ferencz szász-lauenburgi herczeg csapatát, mely útban volt Magyarországra. Az összpontosítási törekvés oly nagy volt, hogy azon lengyel hadak is, melyek Lengyelországban Bethlen elleni diversióra voltak rendelve, azt a parancsot kapták a császártól, Morván át csatlakozzanak Wallenstein seregéhez.—Mansfelden kívül csakhamar más ellenség is mutatkozott, a Pest körül addig veszteglett török had, mely szept. 20-ka táján hozzá is fogott Nógrád ostromához s Wallenstein és a nádor ennek fölmentésére voltak viendők hadaikat. Akkor még Bethlen jöveteléről mitsem tudtak s nem is tudhattak a császári táborban. A fejedelem szept. 13-án Debreczenben volt ugyan, de ez az ő területébe tartozott. Szept. 23-kán Rimaszombatnál lévén, valószínű, hogy azelőtt csak egy-két nappal lépte át azt a határt, mely az ő birtokait elválasztá a Ferdinánd birta Magyarországtól. Azon nap a nádor, 25-kén Ferdinánd sem tudták, hogy Bethlen is hadviselő félként lépett már fel.

Szept. 25-ike táján Wallenstein és a nádor hadai már Érsekújvárnál voltak összevonva. Itt hallá Eszterházy, hogy Bethlen Rimaszombatnál van. Azonban 26-kán futár érkezett magától Bethlentől nem hadüzenettel, hanem alkudozási ajánlatokkal. A nádor tovább küldé a futárt a királyhoz, de addig is, míg útasítást kapna, útnak indítá Kéry Jánost Bethlen táborába, tudatván vele, követét, Zoltánt, a császárhoz küldötte, ki az alkudozástól idegen nem lesz. Ő azonban Wallensteinnal a Nógrádot ostromló törökök ellen induland. — A békét ajánló hírnök daczára sem Bethlen nem késlekedett az előnyomulással, sem Wallenstein és a nádor egyesült hadai az elébe menetellel. Még az nap, midőn Kéry indult, a királyi hadak is Érsekújvárról kiindultak.

A nádor a királyhoz is levelet intézett, melyben kijelenté Bethlen futára ügyében, hogy a fejedelem harcziás szándékai kétségtelenek. A mi a békülési szándékot illeti, Bethlen kijelentvén, hogy a török nélkül békét nem köthet s most is csak a török akaratjából lépte át a határt, hogyan lehetne szerződni olyannal, ki,

saját vallomása szerint, annyira hódol a török kényének? Ennél fogva a nádor azt a választ javasolja: hogy mindaddig nem fog a király békealkuba cserzkegni a fejedelemmel, míg ez a magyar király területéről hadaival együtt vissza nem vonul. — A vezérek egy, magában helyes, s ha a kivitel megfelelő, kedvező eredményű hadi tervben állapodának meg. Bethlen seregét meg voltak támadandók, mielőtt az a törököket és Mansfeld seregét magához vonhatta volna. A gyorsaságtól függött minden. Azért 27-én a mintegy 30 vagy több ezerből is állott magyar-német hadak a podgyászt és nagyobb ágyúkat Érsekújváron hagyva, a gyalogságot a lovasok mögé lóra iltetve s a hadat csak három napi éléssel ellátva az nap öt mértföldet haladtak előre s Léva tájára a Garam melletti Bars faluhoz érkeztek. — Bethlen fő hadiszállásától 28-án már csak négy magyar mértföldre volt az ellenfél. Ezen fő hadiszállás a Balassa-Gyarmat melletti Csalomia falu volt. A török onnan csak mintegy három mértföldnyire Nógrád alatt volt; de a fejedelem nem tudá, vajon felhagy-e ezen vár ostromával, miután ezen felhagyásra való többrendbeli unszolásai sikertelenek voltak. Találkozási helyül a szintén az Ipoly mentén, Csalomiához már közel eső Drégely-Palánk volt kitűzve. — Mansfeld és a weimari herceg Német-Prónán, egyenes vonalban s a hegyeket nem számítva is mintegy 12 magyar mértföldnyire voltak ama találkozási helytől. A fejedelem 28-án, felpanaszolván késedelmeket, sürgetve irt nekik, hogy csatlakozzanak, 29-én pedig jelenté nekik, hogy kerüljenek hátra Losonez felé; mert ha az ellenség túlnyomó erőben lesz, maga is néhány mértfölddel hátrább húzódik, hogy a csatlakozás annál könnyebben megtörténhessék. A fejedelem levele bizonyítja váratlan meglepetését. A ellenség oly gyorsasággal közeledik, ugymond, minő épen nem szokása. Még sohasem jött vele szembe ily merészen. Nem is tenné ezt most sem, ha nem tudná, hogy Mansfeld és a weimari herceg hadai oly távol vannak.

Szept. 29-én Bethlen még mindig Csalomianál volt, de más nap már szemben állott egymással a két sereg. Azonban még a csata előtt a fejedelem irt a nádornak, hogy Nógrád ostroma, az ő közbenjárására, abban hagyatott, a török had hozzá érkezik, kéri tehát a nádort, „keresse fel módját, távoztassuk az keresztyén vérontást, ha mód vagyon benne.“ — Az ütközet szept. 30-án volt megtörténendő. Délelőtt 10 órakor kezdődött az előcsapatok könny-

nyebb csatája s tartott mintegy délután 4 óráig. Bethlen nem hitte hogy az nap az ellenség meg akarjon mérközni s azért hadai nem voltak csatarendben. De délután 4 óra táján Wallensteinnak mintegy 4000 emberből állott hada gyorsan előrenyomúlva közeledett az ipolysági szoroson át. A fejedelem némileg megnyughatott abban, hogy már csak pár óra levén hátra a nappalból, míg az ellenség csatarendbe áll, be fog esteledni s az nap nem kell harczot állani. Mindamellet más nap sem volt ez tanácsos a most elszántan támadólag föllépett ellenséggel. Mansfeld s a weimari herezeg nem érkeztek volt meg s velük volt Bethlen seregének legszemeltebb része is Horváth István alatt. De ha mind együtt voltak volna is, a tér nem volt alkalmas arra, hogy a lovasság, melyben az erdélyi és török had fő ereje állott, szabadon mozoghasson. Különben is, mint láttuk, Bethlen már eleve arra határozta volt magát, hogy ütközetet nem kockáztat Palánknál, hanem hátravonúl Szécsény és Losonc felé, hol késlekedő szövetségeseivel bizton egyesülhessen. — Az est daczára Wallenstein csatarendbe állítá hadait. Bethlen azonban a nádornak átüzent, hogy következő éjre fegyvernyugvást kíván kötni. És Eszterházy — kiről krónikáink azt állítják, mintha azt sürgette volna, hogy nem kell megadni Bethlen kívánságát — épen maga volt az, ki a keresztyén vér kimélése tekintetéből a hadi tanácsban kivitte a fegyvernyugvás megadását.

Bethlen az éj és a fegyvernyugvás oltalma alatt seregével elindúlt Szécsény felé s a táborhelyen mintegy 1200 lovast hagyott az ellenség szemmeltartására. A nádor jelentést tett a királynak okt. 1-én a történetekről. Ferdinánd meglegedését fejezi ki mindezen hadműködésen. Azonban nemcsak Bethlen vonúlt vissza, a császáriak sem üldözhatték őt, mert a podgyászt, a tábor „szekereit“ Újváron hagyva, kifogytak a magokkal hozott kevés élelemből, e szerint kénytelenek voltak, talán még okt. 1-én, visszatérni Érsekújvár felé.

Ferdinánd okt. 2-án válaszolt Bethlen kiegyenlítési ajánlataira s késznek nyilatkozott a békére, csak hogy oly szerződés köttessék, hogy jövőre ne kelljen rettegni minden évben annak felbontásától. Az alkudozás föltételeül azt szabja, hogy Bethlen mindenekelőtt vonúljon ki területéről, az itt elfoglalt helyeket és javakat hocsássa szabadon, Mansfeldnek segítséget ne adjon, sőt a már ezzel egyesült Horváth István csapatát is parancsolja el mel-

löle. -- Hasonló értelemben irt Bethlennek a nádor is. De a békealkudozás meghiúsult. Bethlen okt. 10-én Szécsényből hadüzenethez hasonló levelet intézett Eszterházyhoz.

E szerint a két ellenség serege okt. 10-ke táján ismét közeledni kezdett egymáshoz. Wallenstein azon nap Komjáthnál, Bethlen 12-én ismét Drégely-Palánknál, 15-én Kéméndnél volt. A fejedelem újra Keresy Jánost küldötte a nádorhoz, onnan a királyhoz, hogy béke alkudozást kezdjen. Erre ugyan hajlandó volt mind a nádor, mind, a főttebb említett pontok mellett, Ferdinánd; de okt. 16-án szemben állván a két ellenhad, a Garam völgyében megtörtént az ütközet, melyben Wallenstein, Bethlennek Konstantinápolyba küldött jelentése szerint, halottak- és foglyokban 10,000 embert veszített. Az ütközet után fegyvernyugvás köttetett öt napra. Wallenstein derék serege Galgócznál foglalt állást, másik része Vágújhelynél, egy harmadik Deákinál. Az öt napi fegyvernyugvás hallgatag belleegyezésből még vagy négy nappal tolaték meg. Ekkor mindkét fél csapatrészeket küldte ki az ellenség megsemmisítésére s kisebb nagyobb csatározások, elfogások történtek. Bethlennek egy, Vágújhely felé kiküldött portyázó csapata, melyben az ifjú Kemény János is jelen volt, szétveré az ellenség egy kisebb csapatát meglepés által s elfogta Wallenstein főtüzerét, Schlick tábornokat. Ugyanezen napokban történhetett, hogy a törökök és Horváth István huszárai megrohanták és szétverték a németek Deákinál fekvő táborát is.

E közben tovább folytak az alkudozások. Ferdinánd föltételeihez, kivált ahhoz, hogy területéről Bethlen vonúljon vissza, folyvást ragaszkodott. E föltételt Bethlen határozottan visszaütötte. azonban nov. 2-án kelt levelében tudatja, hogy két követet küldteljhatalommal a békealkudozás folytatására a királyhoz, ugymint Mikó Ferenczet és Lónyay Zsigmondot. Mind a két fél nagyon hajlandó lett a békére csak külső kénytelenségből is. A királyi sereg nemcsak hogy nagy sikerrel nem működött, hanem számban is nagyon leapadt, kivált betegségek miatt. Wallenstein a királyhoz nov. 3-án irt levele szerint a sereg most felényi, mint az országba jöttekor. Ő attól tart, hogy az ellenség körülveheti s nagy számú könnyű lovasságával elfoghatja az élelmet s Pozsonyig kalandozhatik. Lovai is oly nagy számban kidőlték; hogy a nagyobb ágyukat mind s a kisebbek közül is néhányat kénytelen volt Újvárbán

hagyni. A lovasság lovai is nagy részben elpusztultak. — Bethlen mellől is eltávozott a török hadak egy része s már a kanizsai és boszniai bégek november első napjaiban útban voltak Kanizsa felé. Továbbá úgy látszik, legalább a királyiak úgy hitték, hogy Mansfeld Trencsin felé ismét ki akar vonulni felső Magyarország vidékeiről, vagy mivel ezek ki voltak már élve, vagy mivel értesült a békealkudozásokról, melyeknek most sikerét gondolni lehetett. Wallenstein útra tökélté magát, hogy Mansfeldet csak szemmel tartja; de nem remélte, hogy üldözhetni fogja a jablonkai úton. Mint a királynak írta, ő csak tiz-tizenkét nappal későbbben érkezhetnék Morvába, mint Mansfeld, mert más úton kellene mennie. — De Wallenstein elszánta magát, hogy ha Bethlen a Vágon át Pozsony felé akar nyomulni, meg fog vele ütközni megfogyatkozott seregével is. Különben kérte a királyt, nevezzen határnapot, a meddig tátorban kell még lenni; mert ha soká így tart, serege merőben elfogy s emberei különben is demoralisálva kezdenek lenni.

Ily viszonyok közt érkezett Pozsonyba és Bécsbe Bethlen azon jelentése, hogy követeket küld oda békealkudozásra. Eszterházy november 3-án kérde a királytól, szabad-e neki; mint nádornak, a követekkel alkuba bocsátkoznia? Válaszul más nap azt nyerte, hallgassa ki őket s tegyen róla jelentést, november 5-én pedig felkéri őt Ferdinánd, a nehéz helyzetben ne szűnjék meg tanácsával neki segítségül lenni.

Mire a nádor a felszólítást vette, alkalmasint útban volt már egy terjedelmes véleménye a helyzetről, mely véleménye nagyobb súlyt volt adandó azon fölterjesztésnek, melyet a Pozsonyban ülésezett magyar tanács küldte föl az uralkodónak. Eszterházy kéri a királyt, ne ellenezze, hogy Bethlen követeit ő, mint nádor, fogadhassa. Fejtegeti azután, hogy ámbár Bethlen eddig untalan megtörte a békét, mit tőle ezentúl is várhatni, de mivel az ország három megyét kivéve, egészen ki van pusztítva, a béke elfogadandó volna annálinkább, mivel a nádor és a magyar tanácsosok úgy intézendik a dolgot, hogy a császár tekintélye a béke által ne csorbúljon. Ehhez járul, hogy Ferdinánd egyéb tartományai is annyira ki vannak pusztítva, hogy hadseregét nem élelmezhetik, melynél nagyobb és szebb külföldi segélyhadat még nem látott ugyan Magyarország, de a véletlen úgy hozta magával, hogy támadóból védekezővé lett s a három ellenségén kívül az élelemhiány

és az égalj mostohasága által könnyen oda juthat, hogy sem magán nem segíthet, sem támadólag nem léphet föl.

Ferdinánd újra beleegyezett, hogy Eszterházy Bethlen követeit hallgassa meg, e végre még a kancellár Sennyey Istvánt és Cziráky Mózesst is kiküldvén. A fejedelem teljhatalmú biztosai november 8-án, vagy 9-én érkeztek Pozsonyba. Wallenstein november 11-én, Bethlen 12-én adta ki a rendeletet az általános fegyverszünetre mindaddig, míg követei visszatérnek a táborba. Bethlen a törökök nevében is magára vállalta a fegyverszünet megtartását. Az alkudozásnak, úgy látszik, kettős alapja volt: egyfelől Bethlen terjesztett elő javaslatot, melynek pontjai ismeretlenek, másfelől a királyiaknak is voltak föltételeik. Mindkét fél szilárdul ragaszkodni kívánt a maga föltételeihez.

A békealkudozás, minden nehézség s a fegyvernyugvás meg nem tartását illető félreértések és szemrehányások elhárítása után, létrejött. Deczember 20-ika táján a biztosok közt már kész volt az egyezés. Ferdinánd teljes bocsánatot hirdetett mindazoknak, kik azon év szeptember 1-jétől kezdve a békekötésig akár a Bethlennek engedett hét megyében, akár Magyarország többi részében alattvalói közül elpártoltak tőle. Bethlen igéri, hogy a császár birtokait sem maga meg nem támadja, sem másokkal meg nem támadtatja, ugyanaz történjék Ferdinánd részéről is. Bethlen saját területére költözik át s mindent, a mit elfoglalt, visszaad. Mansfeldet hadastúl magától elbocsátja és ezentúl nem segíti, de más részről a német katonáknak, a kik kívánandják, Ferdinánd menevéldlevelet ad. A békeokmányok kieserélése után a Bethlennek élethosszig adott hét megye, a bennök fekvő városok, hatóságok, tisztviselők, erősségek kapitányai és helyőrségek katonái császári biztosok jelenlétében esküvel kötelezendik magokat, hogy soha és senkinek rendeletére nem fognak támadó fegyvert Ferdinánd s utódai ellen, Erdély is mielőbb tartandó országgyűlésen hasonló biztosító leveleket adand. Azon nehézségek, melyek előbbi idők békekötései tárgyában, időközben, ezen utolsó mozgalom előtt támadtak, ugyanazon eskütételkor fognak elintéztetni. Bethlen ki- eszközli, hogy a törökök az általok e hadjárat alatt elfoglalt Damásdot visszaadják. A foglyok mindkét részről ingyen bocsátatnak el, a török fogságba esteket pedig a fejedelem szabadítja ki. A kik Ferdinánd alattvalói közül Bethlennek esküvel vagy írással

kötelezték le magokat, kötelezettségük alól oldoztassanak fel. A hét megye továbbá is Bethlen birtokában marad. Ha valami nehézség támadna a béke végrehajtásában, az intéztessék el békésen. A nikolsburgi és bécsi korábbi szerződések azon pontjai, melyek ezúttal nem másítottak meg, érvényesek maradnak, kivéve a 30,000 forint fizetését és a fejedelemnek átengedett végvárakról való gondoskodást.

Igy végződött az 1626-ik évi magyarországi hadjárat, s kötöttet meg Pozsonyban a béke. Valamint nem a nádor személye volt a háború valódi oka, mint Bethlen ürügyül adá, hanem általános európai tekintetekből indítá az erdélyi fejedelem, úgy nem az e részben való elégtétel okozá a békét, hanem szintén az európai események fordulata. — Bethlent szövetségesei magára hagyák. Követe, Quad Mátyás, még szeptemberben is hasztalan szorgalmazá az ígért havonkénti pénzsegélyt; az angol király Velence által akará azt fizettetni, mely pedig szintén nem volt hajlandó teljesíteni. Még kevésbbé adá meg az angol király a kívánt 12000 ember segédsereget. A dán király eléggé el volt foglalva; az év utolsó felében hátrányosan harczolt Tilly császári hadvezér ellen. A svéd király, kire szintén számított a fejedelem, mitsem lendített ügyén; a tatárok beütése Lengyelországba megghiúsult; saját török segédhada nemcsak fellázadt volt novemberben, hanem különben is, mint a következő évben magok a törökök mondják, a török hadsereg alja volt s nagyon roszul vala ellátva pénzzel s más szükségeseikkel. — Mindezekhez járult a téli sanyarú idő beállása, mely hadait szintűgy megviselte kétségkívül, mint Wallensteinéit. A hadjárat most is félig diplomatiái úton folyt s ebben Eszterháznak, mint nádornak, mint befolyásos embernek, mint a békekötésben egyik teljhatalmú biztosnak s mint a legkiválóbb politikai egyéniségnek nagy szerepe volt s kétségkívül senkinek sem volt nagyobb érdeme a békekötés létrehozásában, mint neki, a ki még a hadjárat folyamában is, mint láttuk, mindkét részen mérséklő igyekezett lenni s mintegy közbenjáró a két szélső és élesen szembeállott fél között. Ellenfele Bethlen is új példákban győződhetett meg, hogy a nádor, bár ellenkező táborban, mindennekfölött hazája és nemzete ügyét viseli szívéen. — A békekötést főkép azért sürgeté s valóban legnagyobb eredménye is volt, hogy a hazánkat emészttet idegen ha-

dak kivonuljanak. Ez meg is történt. Mansfeld elboesátván katonáit, maga déli irányba utazott, Velenczébe menendő, de útközben, Dalmátiában kimúlt; Ernő weimari herczeg magyar földön, Turóczban lelte sirját még az év vége előtt. Katonáik Sziléziába vonultak ki. A törököket haza boesátá Bethlen s maga is Erdélybe vonúlt. Wallenstein maradék hadai Sziléziában és Moldvában teleltek ki s a békekötéskor csak a nádor a magyar hadakkal volt téli szálláson Nagyszombat és Pozsony között.

GARÁDY.

A CHEOPS-GÚLA TITKAI,

AZ 1865-IKI FÖLFEDEZÉSEK SZERINT.

A Nil partjain még mindig állnak Napoleon dicsőségének tanúi. A nagyszerű emlékek, melyek itt egy nemzet sirját jelölik, már gyakran költék fel az utódok bámulatát. Hazájuk fénykorában Göröghon, majd Róma bölcssei fürkésztek e földet, hol a geezei, aboosir, és deshoori pyamidok, Thebe, Memphis, s a Denderah templom romjai csodás sejtelmeket keltének a nép nagysága felől, mely azokat alkotá. Utánok, mint másutt, úgy Egyptomra is a tudatlanság sötét éje borúlt, melyen csak a kincsszomjas arab hordák dúfó fegyverei villantak olykor át; mignem az újabb kor három nagy nemzetének, de kivált Britanniának tudvágyó fiait illeti a dicsőség, hogy napjainkban ez emlékekről is egymás után foszlik le a lepel, mely velök együtt Egyptom rejtélyeit takará.

Azonban a temérdek áldozat, az ernyedetlen kutatás, mely az emlékek csak egy fajára, a gúlákra fordított, -- sokáig nem látszott továbbra vezetni azon általános nézet erősödésénél hogy e gúlák királyi temetkező helyekül építtettek. Ez óriás alkotmányokban, melyek a Nil mentében számosan vannak elszórva, — bár hány átfúrás után is rendesen csak egy sírszoba, s benne egy sarcophag lett a fáradság jutalma, melyekből azonban rongált állapotokban már nagyobb részint hiányzott a királyi hulla, jeléül annak, hogy a középkorban feldúlattak.

Méltán lett tehát általánossá a fentebbi nézet a gúlák rendeltetéséről. Azonban ezelőtt pár évtizeddel a fáradhatatlan kutató Col. Howard Vyse megtalálván a Cheopsféle nagy gúla valódi bejáratát: hatalmasan megingott a már ezred éves vélemény,

midőn Col. Howard Vyse feltárta e mű meglepő sajátságait. Azon különösnél különösebb mesék, melyek az ókori írónál e műemlék felől keringnek, azon szokatlan pontosság, mely még roncsolt állapotában is előmleni látszik e gúlán, — már többekben költött nagyszerű sejtelmeket e mű célja felől; azonban az eredmény, mi a legújabb kutatások gyümölcse, még a legvérmesebb reményeket is túlhaladni látszik. De nézzük előbb magát e rejtélyes alkotmányt.

A Nil balpartján, Kairóval csaknem átellenben fekszik G e e z e h nevű falveska, rommaradványa ez is valamely ősi di esőségnek, mely jelenleg csak kemenczéiről híres, mikben a tojásokat mesterségesen keleszti. Ennek közelében áll a gúla-család, melynek tagja a mi választottunk. Éjszokról közeledve homok pusztán visz át az út, melyen csak itt-ott küzdenek egyes pálma-bokrok, vagy egy pár szomorúfűz a barátságtalan elemmel. Keletre az itt már szétágazó Nil szegi a láthatárt, melyen túl Kairó minarettjei fehérlenek. Az előtérben a homok alatti sziklaréteg ütügeti fel imitt-amott fejét, mígnem azon magaslattá emelkedve, melyen a gúlák állanak, — szélein azon katakombáknak ad helyet, melyek körül a nagymennyiségű kagylók (Nummalitok u. m. Nautalis, Mammalia, vagy Denticularis;) s a s z e r t e f e h é r l ő e m b e r e s o n t o k hangosan jelentik, hogy alattunk egy dús ösvilágnak, s Egyptom virágának kettős sírja van.

Előttünk a g e e z e h i g ú l á k állanak. Jobbra egymás után kajsza sorban vonúl a három óriás, balra pedig a s p h i n x szörnyfeje bámúl undok tekintetével keletre, — mindannyian méltó őrei a Nil völgyén mögöttük táborozó nagy seregnek.

Ez előrsük derék vezére az óriás gúla. Ötödfél száz láb magas tetejére (akkora mint a bécsi Sz. István tornya, vagy a Sz. Gellértnél 250 lábbal kisebb) 203 sorú lépesőzet vezet minden oldalon, bár az egykor tűhegyű orom már annyira lekopott az úta zók pusztításai miatt, hogy jelenleg hét teve kényelmesen lefekhetik rajta. Az oldalát alkotó a lépesősorok, — melyek alólól csak téglarétegeknek látszanak, — közelebbről embernyi magasságú szikla kockákból állanak. Tíz évig száz-százezer ember, három havonként felváltva, dolgozott — Herodot tudósítása szerint, csak a kövek ásása, szállítása, és az e végett készült óriás úton, a mely hieroglífhekkal beirt drága esiszolt kövekből építve, 3050

láb hosszant 32 láb széles, és 80—85 láb magas volt. Magának a gúlának építése husz évbe került, a mely idei munka nagyságát képzelhetjük ugyanesak Herodot azon megjegyzéséből, hogy — a mint ő még a gúla külső borítékán felírva látta, — csak a munkások ellátására szükséges retek és hagyma 2.000,000 firtba. (1600 talentum) került.

Ez alkotmány, melyet Plinius a királyi gazdagság biú fitogtásának nevez, — mint említők, emelkedett sziklatalajon áll, mely előbb hasonlólag óriás munkával kisímitatva, adott helyett a 13. holdnyi alapterületű gúlának, melynek 21 holdnyi felszínét egykor tükörsíma fehér márványlapok boríták, miket azonban a kalifák palotáik fényeeért lassanként lefosztottak e szent emlékről.

De vessünk egy pillanatot e mysticus mű belsejébe is. Már magánál a bejáratnál egyikébe ütközünk azon talányoknak, melyekkel az építményben minden lépten-nyomon találkozunk. Mint a többi gúláknál, úgy ennél is az éjszaki oldal közepén keresnők a bejárást. Az építő, úgy látszik, előre tudta az utódok e gondolatát, a mint azt a később megkísérlett betörések igazolták is: — a miért az bölesen oda van téve, hol senki nem gyanítá, t. i. középpontól rézsút felfelé és oldalt kelet felé. Belépve, egy 342 láb hosszú menetbe érünk, mely 29 foknyi hajlással azon földalattiszobákba vezet, melyek a többi gúláknál a királyi sarkophag befogadására szolgáltak, — itt azonban csak arra valók, hogy félrevezessék a rabló betörőket, azt hitetvén el velök, mintha ez építménynek is csak e sírszobák biztosítása volt volna a czélja.

És hogy mennyire sikerült az építőnek ez elámitási szándéka, eléggé kiténik abból, hogy a régiek egész a IX századik Kr. u. nem bírtak tudomással a gúla többi rejtékéről. Ekkor azonban (Kr. u. 810) a híres Harun-Al-Rashid, az ezeregyéjszakai Al-Mammon fia elhatározta, — bármibe kerüljön is, — betörni az általa kinestárnak gondolt óriás műbe. A valódi bejárást az említett okért nem találta el, számítása szerint közepén, de a kellőpontnál alább kezdte meg a betörést. Az izzasztó munka már hetekig folyt, emberei már lázongani kezdettek, mivel a kemény mészkövek oly szilárdul voltak egymáshoz illesztve, hogy nagyobb darabok kifeszítésére gondolni sem lehetett, hanem csak lassú vésegetésként haladt a munka, a kemény tömeg pedig engedni még semerre sem akart. Midőn éppen már reményt veszelve, fel akartak hagyni a munkával, — felettük

egyszerre csak valami zuhanást hallanak, mintha egy nagy terem bolthajtása omlott volna be. Újra éledve azonnal a hang által jelölt irány felé nyomódnak, s nemsokára csak egy szűk sikátorra bukkantak, mely a gúla felső titkos termeibe vezet. Mohón rohant aztán ezen, majd ennek végénél egy különösen épült nagy teremén át felfelé a kinesszomjas tömeg; azonban ennek felső végénél is csak 5—6 fülkeszerű mélyedéket találva, már csalódva érezték magokat, s boszankodni kezdenek, midőn átellenben egy $3\frac{1}{2}$ lábnyi nyílást véve észre, ismét új reménnyel hajlottak meg, hogy a 22 láb hosszú meneten átbúvjanak; újra egy pompás terem, de a melyből már sehova sincs kijárás, hanem egyik oldalánál gyönyörű porphyrláda áll — — üresen! Képzeltetni az ingerültséget, mit az ügyes Harun csak jósai azon biztatásával csillapíthatott, hogy a kétségkívül ott rejlő kincs helyét holnap biztosan ki fogják azok mutatni. Természetesen ez meg is történt. A kijelölt helyen azonban — különös! — ép annyi kincset találtak, a mennyit az ásásért megérdemelte, s még különösebb! — éppen olyan pénzben, minő akkor az araboknál forgalomban volt. „Ime! — mond a bölcs vezér az elámúlt tömegnek, — ez is mutatja, mily régi fajunk, már e pyramid építésekor is ugyanezen pénzünk volt.“

A terem, melyben a csalódás és csalás egymást követte, az u. n. király-szoba, a szentek szentélye volt. A szép szürke porphyrból készült üres szekrény, vagyis sarkophag volt az oltár, melyért az egész mű épült. De hagyjuk ezt most, míg újra visszatérünk hozzá s folytassuk útunkat a mesterileg épült nagy termen át visszafelé annak bejáratáig, hol egy új folyosóra találunk, mely a király-szoba alá egy másik csinos helyiségbe, az u. n. királynői szobába visz, melynél azonban furesa ellentétül éppen a padlózat hiányzik. Innen visszatérve az idevezető sikátor fejénél oldalt egy harmadik menet nyílására akadunk, mely lefelé a sírszobákba vezetve, valószínűleg azon munkásoknak szolgált kijáratul, kik a felső termekbe vezető bejárást az építés bevégeztével berakták, s aztán ez ép említett meneten előbb a sírszobákba le, innen pedig a főbejáraton át jöttek föl.

E csak futólagos leírás után is tájékozhatva magunkat a gúla belseje felől, egymás után tolnak a kérdések: miért ez? miért amaz? Ki építé, mikor és mi czélból e rejtélyes emléket? — Kér-

dések, melyekre feleletet adni oly münél, melynek múltja az őskor homályába vész — nem könnyű. Tulajdonképi történeti adatok helyett csak népmondák maradtak fen róla. Az egyetlen biztosnak mondható kiindulási pont azon kőmivesi jel, mely véletlenül a kövek egyikén maradvá, Cheops vagy Cephrent jelent, s ez szolgált alapúl e gúla elnevezésének. Hogy azonban a Cheops, vagy más olvasás szerint S u p h i s, melyik volt az egyiptomi királyok közül, a IV-dik dynastiabeli II. Cheops vagy Chnemu Chufu-e — körülbelől 4100 évvel ezelőtt, — nem kevésbbé vita tárgya.

Herodot még említi az egyiptomiak általános gyűlöletét e király iránt, kinek még nevét sem szerették kimondani, ép azért, hogy megghiúsítsák e gúla építésében szándokát e királynak, ki „bezáratván a templomokat, s eltiltván az egyiptomi isteni tiszteletet, a népet e mű építésére hajtá, melylyel csak saját emlékét akará megörökíteni, — hanem e helyett inkább a p á s z t o r P h i l i t i s után nevezék azt, ki építése idejében e környéken legelteté nyájait.“

Diodor pedig azt állítja, hogy a nép által kihányatástól félve, nem temetkezett e pyramidba építője.

Ila már e mondai értékű feljegyzéseket betű szerint nem vehetjük is, annyi mindenesetre látszik belőlök, hogy e n a g y g ú l a v a l a m i o l y j e l e n t é k e n y e s e m é n y n e k k ö s z ö n i l é t e l é t, mi az egyiptomiak mély gyűlöletét költötte fel; a mi egyzersmind azon gyanút is támasztja, hogy e mű építésének czélja a többi pyramidokétól egészen különböző szokatlanabb valami volt.

Azon bámulatos pontosság, melylyel ennek óriás kövei úgy vannak összeillesztve, hogy alig észrevehetők csesztékei, azon — hogy úgy szóljunk — matematikai tökély, mely kivált a szögletek alkotásánál nyilatkozik, annyira, hogy most ezredek múlva is elméleti számítás után találtattak fel több eltemetett részei, — előbb némely tudósokat az új korban is azon gondolatra vezetett, hogy a gúla csillagászati célból épült, mit nem kevésbé támogattott azon tény, hogy a főbejárás szöglete épen a sarkesillagnak felel meg, úgy hogy azon át ezt a sírszobából látni lehet.

De legújabbán a gúla részeinek Col. Howerard Vyse közlései után figyelmesebb vizsgálása, s ezeknek egymáshoz és a földhöz való arányának összehasonlítását, azon csaknem hihetetlen eredményre vezetett, hogy „a g e e z c h i n a g y g ú l a e g y o l y t i-

zedes tér-, súly- és hőmérsékrendszer mintájának fentartása végett alkottatott, melynek alapja a föld forgási tengelyének $1/10.000.000$ -od része, s mely e szerint sokkal felülmúlja tökéletességre nézve a francia decimalis rendszert.

Hekekyen Bay, egy, 1863-ban Konstantinápolyban kiadott művében már állítja, hogy a „királykö“ (t. i. a szekrény) az első piramid szentélyében, az Arionok által tétetett oda le, mint az ő metricalis rendszerök mintapéldánya.

De meg kell vallanunk, hogy ily gondolat a Sir John Taylor agyában keletkezett legelőször, ki azon tényből indulván ki, miszerint a bálványimádó egyiptomiak egy istentelen szörnyetegnek festék a nagy gúla építőjét: — elmésen azt következteték, hogy tehát annak egy más istenhívőnek, talán épen monotheistának kellett lenni, mit erősít az is, hogy ez egész gulán nincs egy betű hierogliph, úgy az egyiptomi istenek iránti tiszteletnek sincs semmi nyoma, holott a többi gúlák mind az ellenkezőt mutatják.

E gondolat vezette alig pár éve C. Piazzi Smith urat, az edinburgi skót királyi csillagda igazgatóját, az emlék körüli új kutatásra, ki az 1865-ik év tavaszán maga is elmenvén Egyptomba e végett, fél évig sátorozott derék nejével, az egyiptomi kormány védelme alatt, e gúla közvetlen szomszédságában, nagyszámú pontos észleleteket, és nagybecsűeknek ismert fényképeket gyűjtven e gúla minden részeiről. Mi is részint ezen legújabb műve, részint egy már előbbi munkája után adjuk a következőket. *)

Ha — mint már említők, — figyelemmel hasonlítgatjuk össze e nagy gúla részeit, s látjuk pl. hogy a főbejárás szöglete $29^{\circ} 59' 59''$, mi a gyakorlatban lehető legnagyobb pontossággal adja azon szélességi fokot (30°), mely alatt e gúla fekszik; továbbá ha látjuk, hogy szélessége kétszer véve ($1527,6$ láb) a magasságához ($486,25$ láb) a Ludolphi szám, π arányában ($3,14$) viszonylik; — akaratlanul is egy matematikai művet látunk magunk előtt, melynek főpontjául több jelek a közepére helyezett köszekrényt mutatják ki. A szoba, melyben e nevezetes mű van, egy 97 láb hosszú,

*) „Life and Work at the Great Pyramid by C. Piazzi Smyth. 3 vol. 1867. London.“ és „Our inheritance in the Great Pyramid. 1864. London.“

17 l. széles, s 19 l. magas szép síma kövekkel kirakott ékes terem, de melynek falai már teljesen feketék a temérdek fáklyafüsttől, valamint maga a szekrény is, melynek már színét sem lehet kivenni. E szekrény, melyen semmi nyoma annak, hogy az valaha sarcophagul használtatott, vagy legalább e célból készült volna (de sokkal inkább a többi sarcophagoknál oly szokatlan nagy pontosságnak), a legújabb angol méret szerint 70.982_4 angol köbhüvelyket tartalmaz. E szám megközelítőleg már régóta tudva van, de mindaddig feltűnés nélkül maradt, míg C. Piazzinak azon gondolata nem jött, hogy ezt az angol mértékekkel hasonlítsa össze.

Alig lehetett ennél szerencsésebb ötlet. Figyelme legelőször is a már nevénél fogva is gyanús „quarter“ felé fordult. Van ugyanis Angliában egy régi divatú búza mérték, az úgynevezett quarter, mely negyedrészt jelent. Azt azonban, hogy ez minek, mily mértékegységnek negyedrésze, jelenleg senki sem tudná megmondani, valamint azt sem, hogy honnan származott az, mivel nincs róla emlékezet hagyva, hogy valaki látta volna e negyedrésznek megfelelő egészet. Ha azonban ez 17.765 angol köbhüvelyk tartalmú quaterből 4-et összevesszünk, hogy az egészet nyerjük, úgy találjuk, hogy ez egésznek 70.983_6 angol köbhüvelyk tartalmúnak kellett lenni.

Ime! a gúlabeli kőszekrény 70.982_4 köbhüvelyk, a quarter egésze pedig 70.983_6 köbhüvelyk volt! — Kinek kell ide magyarázat? — A mi után alig kételkedhetünk e kettőn:

1. Hogy a gúlabeli kőszekrény azon búzamérték mintapéldánya volt, melynek negyede jelenleg is életben van Angliában, és hogy e pyramid ennek fentartása végett építtetett; a mely véleményt hatalmasan támogatja ez építmény neve is. Ez ugyanis eredetileg nem pyramid volt, mely a $\pi\rho\rho\sigma$ és $\mu\epsilon\rho\rho\sigma$ görög szavakból származhatva, valami tüzmértéket vagy áldozati helyet jelentene, mint sokan vélték, hanem a $\pi\rho\rho\sigma\sigma\sigma$ = búza, és $\mu\epsilon\rho\rho\sigma$ = mértékből lett pyramid volt eredeti neve, a mely szónak coptus synonymja is búzamértéket jelent.

2-or. Hogy az angol-szász mérték rendszer a gúlában mértékegységből származott tízes osztás által; mivel pedig mint az előbbinek, úgy az utóbbinak is az angol hüvelyk (0.002539 metre) az alapja, mely a föld forgási tengelyének $1/500,000,000$ -od része: a

gúla építésénél használt 2 cubitos, az az 50 angol hüvelykes mértékegység a föld tengelyének $1/10\cdot000,000$ -od része.

Az így t é r m é r t é k ű l szolgáló szekrény azonban valószínűleg még súlymérték-mintául is használatott egyszersmind. Ugyanis többféle mondák maradtak fel e gúlát illetőleg, egy ebben rejlt forrásról, vagy ennek a Nilussal csatorna általi összeköttetéséről, majd arról, hogy ama szekrényben a papok valami nagylevelű vízi növényeket tenyésztettek. Ha már aztán e mondákból (mivel a Perring 32 lábra leható fűrésai után csaknem biztosan mondható hogy azon csatorna nem létezett) innét kivonjuk a szokás szerint bennök rejlt parányi magvat: annyi valónak látszik, hogy csakugyan volt a víznek valami szerepe a gúlában. Ezt tudva, mi természetesebb mint azon gondolat, hogy a szekrény vízzel megtöltve súlymértékegységül is szolgált, ép úgy, mint ezt jelenleg a franczia decimalis rendszernél látjuk. Igen! de erre szükséges volna, hogy azon szoba, melyben az ily mérték minta áll, bizonyos állandó hőmérsékkel bírjon, mivel tudjuk, hogy a levegő hőváltozásának ellenállhatlan befolyása van az ily mértékegységek mintapéldányaira s napjainkban a legrendkívülbb gondoskodás sem képes azokat a változástól megóvni,—mint a párisi és londoni e czélú intézeteknél*) látjuk, úgy hogy csak 50 év múlva is tekintélyes hosszabbodás vagy rövidülés vehető rajtok észre. Már pedig az nagy fontosságú lévén egy országnak ép úgy tudományossága mint ipara és kereskedésére nézve, hogy lehessen a használatban levő mértékeknek egy oly változatlan példányát bírni, melylyel biztosan történhesék meg olykor az összehasonlítás: — ezért mindent elkövettek, hogy e czélra alkalmas állandó közérdekű helyet találhassanak. Azonban mivel a tudomra legmélyebb, párisi csillagda alatti helyiségben (88 láb) sem sikerült állandóbb hőmérsékű helyet előállítani mint a mely legalább $0\cdot7$ R^o-ot változik évenként, — méltán nem lehetünk hajlandók feltenni, hogy e föladatot megfejteni a pyramis építőjének sikerült volna.

De nézzük csak meg közelebről a gúlát. Mirevaló lehet azon rettenetes kőhalmaz, mely ez építmény kis üregeit körül-

*) Londonban a Sommerset házban, Párisban a „Conservatoire des arts et metiers”-ben mikroszkopok alatt áll több példánya az ingának és méternek.

veszi. E gúla építője sokkal több építészeti ismeretet árul el, mint sem feltehetnők róla, hogy „ezáltal ama kis szobák biztosítása volt a célja, mivel — mint a tapasztalás mutatta, — emberi erő ellen felényi anyaggal is elérhette volna a célját. Azon hiúság sem vezethette, hogy az ő műve legyen a legnagyobb, mivel a nagy gúla előbb épült minden egyiptomi pyramidoknál. Miért kellett tehát azon óriás vastag fal, mely seholse vékonyabb a királyszoba körül 174 lábnál (míg a párisi csak 88 láb) s még a mellé a mészkőnek oly messziről hozott fájából, mely — mint az újabb észlelésekből behizonyult, — a hőváltozás iránt legkevésbé fogékony anyagok közé tartozik? Mindezekre a feleletet megtaláljuk C. Piazzý vizsgálatának azon eredményében, hogy a királyszobának, évi középhőmérséke $16^{\circ} \text{R}^{\circ}$, azaz a víz fagy- és forrpontja között $\frac{1}{5}$ öd rész, a mi egész éven át alig $0.2^{\circ} \text{R}^{\circ}$ -ot változik, s így a nagy gúla építőjének $0.5^{\circ} \text{R}^{\circ}$ -al állandóbb hőmérséket sikerült előállítani mint a XIX. században!

E hámulatos ténynél nem kevésbé meglepő még az, hogy azon kis szobácskák, vagy inkább fülkék területe, melyek a király-szobához vezető (22 láb hosszú) folyosón állanak, — (s miknek elsejében egy óriás kölap szolgált függő ajtóul, még ez utolsó ponton is elzárni a bejuthatást a szentek szentébe az avatatlanak;) — éppen 567-ad, mely szám mint tudjuk a föld súlyának a vízéhez arányát jelenti. Mivel ez üregek látszólag minden más cél nélkül, s éppen ide a szekrény közelébe vannak helyezve, — nem valószínűtlennek látszik ~~azon~~ nézet, hogy amaz átalok képviselt szám azon viszonyra akarja figyelmeztetni a belépőt, melyben a víz áll a földhöz, a mi ismét egy ok a mellett, hogy a szekrény csakugyan vízzel megtöltve súlymértékmiatául is használtatott.

Azonban, ha csakugyan így egy egy állandó hőmérsék előállítása volt a királyszoba alkotásában a cél, mirevalók lehettek azon vékony lyukak, melyek éjszaka és délfelől 45° -nyi szöglet alatt furják át a vastag kőfalat? Hisz ezeken friss lég jöhetvén be, az meg változtatja a szoba mérsékletét. Ezen ellentét csak látszólagos, mivel a csövek vastagsága (4 hüvelyk) elenyészik azok hosszúságához képest, s így eléretik ugyan átalok a cél, hogy a királyszobában folyvást friss levegő van, de a lég míg a 174 láb hosszú vékony csövön átérkezik, egészen felveszi a körétegek hőmérsé-

két, s így a szoba mérsékletére már semmi hatással nem lehet. És ez ismét a mellett bizonyít, hogy a király-szoba nemcsak a szekrénybe temetkezők egyszeri megjelenésére volt számítva, mert—mint a többi gúlánál, — ép e sirszobai rendeltetésével ellenkezett volna a szellőztetés; míg ellenben ha e szekrény mérték-mintául szolgált, arra hogy ezt többször meglátogathassák a titokba avatottak, — kiknek lélegzése és világítása által mindannyiszor megromlott és megváltozott volna a király-szobában a levegő, — nélkülözhetlen volt a szellőztető készüllet.

Ép ilyformán kell értelmeznünk azon tüneményt is, hogy míg a gúlában minden szobának a szokott 6 fala van, addig a királynői szobának ékbemenő tetejével már 7 fal jutott, melyek közül egyik tekintélyesen nagyobb a többinél, a mi több hozzájáruló apróságokkal együtt azt látszik mutatni, hogy a szoba rendeltetése meg már a 7-es rendszernek időegységűli megállapítása volt. Egyéb-iránt a királynői szoba körül még nagy homály uralkodik.

Ila már most az izraelitáknál és több a vidéki népeknek használt mértékeket összehasonlítjuk azokkal, melyek a gúla rejtélyes falai közt szerepelnek, nagymérvű hasonlatosságot találunk a kettő között. Azon szent cubit, melyet Mózes mint „a Jehova által megszabottat“ parancsol a zsidó népre, s a mely a Salamon temploma építésénél használtatott, ugyanaz, melyet a gúla építője ismert, de a mely ép úgy mint a gúlában jelölt és a zsidók által tartott hetes időszámlálás, magában Egyiptomban sohasem divatozott.

Ez vet némi világot magára e mű építőjére is, Herodot és Diodor fenebb idézett megjegyzéseikből kétségkívül világos, hogy e mű az egyiptomiak által gyűlölt idegen eredetű, s habár a „pásztor Philitis“ alatt — „ki után szeretik nevezni inkább,“ — alig kereshetjük is Mózeszt, mégis valami keletről, tán a csillagászat kedvelő Cholder vagy Babyllon síkjairól jötnnek kell a gúla építését valószínűleg tulajdonítanunk.

Bármint légyen azonban, annyi világos már csak az eddigiek után is, hogy a gúlát méltán számították őseink a világ 7 csodái közé, s mely reánk nézve megdöbbentő jelétül szolgál azon nép magas műveltségének, mely ezelőtt 4 vagy tán ötötfélezer évvel már ily művet alkotott, s mely tán most ép úgy elvadúlva bolyong Ázsia vagy Afrika pusztáin mint az Aztekek és Inkák népe

Amerikában. Pedig még sok van ám,—mint Piazzы maga elismeri, — mi jelenleg még megfeythetlen e nagyszerű műemlék különösségei közt, a mikhez majd valamelyik keletibb eredetű nép ősmondaiban remélhetjük megtalálni a kulcsot.

Végül megemlíti még e tárgygyal összefüggőleg azon nevezetes találmányt is, mely C. Piazzы urat az egyptomi forró homokpusztában képesíté, hogy a nagy gúláról oly fényképeket vehessen, melyek műértők ítélete szerint szinte minden várakozáson felüliek. Ezen eszköz egy angol köb hüvelyk nagyságú kis camera obscura, minőt 12-öt is eltarthat az ember egy újján, s melyeket zsebében hordhat egy más hasonló kis készülékével együtt, melyben a fényképezésre kész lapok lég- és fénymentesen tartatnak, a mikkel aztán oly hirtelenséggel történhetik a fényképezés, hogy pl. egy pillanatra elbotlott embernek, s repülő sólyomnak C. Piazzы úrnál elég hű képeit láttam, a mely képek negatívjai, jóllehet csak egy angol vonalnyi miniatűrök, mégis 18 lábnyi nagyítás mellett is oly tiszta képmást adnak, hogy a gúla mészkövein azok lukacsait, és a rajtok levő írásokat könnyen olvasni lehetett.

E találmánya által, — mely még nincs elterjedve,—lehetővé lett oly forráságban is a fényképezés, minő a gúlák honában van, mi eddig egy európainak sem sikerült, s mivel e mellé e készülékét könnyűsége és egyszerűsége az eddigiekhez hasonlíthatlanná teszi, méltán nevezhető új találmánynak, bár túlszerűen szerzője csak a régi módszer szükségsgallta módosításának tartja is azt. *)

DAPSY L.

*) Midőn ez érdekes cikket közöljük, távol van tőlünk Piazzы Smith úr fölfedezését egyébnak tartani, mint annyi más foltevés után, egy újabb, de valószínűleg nem utolsó, hypothesisnek a nagy gúla rendeltetéséről.

A

FRANCZIA KLASSZIKAI DRÁMÁRÓL.

Néhány vonással rajzolni szándéksom a francia klasszikai dráma aranykorát. Bocsánatot kell kérnem, hogy részletes és kimerítőbb tanulmány helyett csak töredékes vázlatot nyujtok s mintegy előre lehangolom olvasóim várakozását és részvétét. De ily vázlat sem épen fölösleges irodalmunkban, hol a francia klasszikai drámáról oly keveset irtak s talán szempontjaim annyiban némi érdeket gerjeszthetnek, a mennyiben épen oly távol állanak a francia kritika tulzó dicsőítésétől, mint a németek öntetsző s olykor alap nélküli szigorától.

A classicismus a költészet egyetlen nemében sem gyakorolt oly jótékony hatást, mint a drámai költészet terén. Az eposzban, lyrában nem szült semmi nagyobbszerűt, leginkább csak formaérzékeny költőt, de a drámai költészet fejlődésére, különösen a tragédiára, lényegesen, bensőleg folyt be. Bátran kimondhatni, hogy a classicismus kovása nélkül majdnem lehetlen lett volna kifejlődni a keresztyén tragédiának a mysteriumokból. E benső hatás kiváltkép abban rejlik, hogy a tragikum kiképzését elősegítette. A keresztyén drámai költészetben mindenütt a vígjáték fejlődött előbb s csak azután a tragédia, ellentétben a göröggel, hol a komédia csak követte a tragédiát. A keresztyén komédia már fejlődésben volt, midőn érintkezett a classicismussal, s az életből merithetve, inkább fejlődhetett, mint a tragédia, mely sehogy sem tudott kibontakozni a mysteriumok szűk és tragikaitlan köréből. A keresztyén komédiának leginkább csak forma tekintetében kellett a classicismus iskolájába járni, a tragédiának valami egyébért is. A görög tragédia könnyebben fejlődhetett, mint a keresztyén, mert a mythosz, melyből kiindult, szoros kapcsolatban volt a nemzeti mondakörrel. Egy szóval a görög vallás

nemzeti volt s a hitmondák a nemzeti történelemnek úgyszólván ös-korát képezték. A mysteriumok tárgya általános volt, mint maga a keresztyénség s nem volt kapcsolatban a nemzeti mondakörrel. A görög hitmondákban, melyek a görög tragédia első tárgyait szolgáltatták, sokkal több volt a tragikai elem, mint a bibliai történetekben, a szentek életében, melyek az önmegtagadást, szenvedést és martyrságot dicsőítették. A középkori spiritualismus siralom völgyének nézte a földet, a megpróbáltatás szenvedéseinek az életet, az igazságtalanság és bűn diadalainak az emberi eseményeket s a jutalmat és büntetést egészen a túlvilágra helyezte. Ily felfogás nem kedvezhetett a tragikum kifejlődésének, mely a tévedések és bűn nemesítését már e földön felmutatja. A görög hitmondák kérlelhetlen fátuma, kegyetlen nemesítése főelemét képezte a görög tragédiának s folyvást táplálta fejlődését. A keresztyén szellem fűnsége alkalmasabb volt ugyan egy újabb és mélyebb tragikum levegőjét előkészíteni, azonban középkori egyoldalúságából a classicismusnak kellett kiemelni, hogy az emberi életet, a szenvedélyek küzdelmét más szemmel tekintve, itt a földön is keresse isten kezét azaz az erkölcsi világrend benső kényszerűségét. Valóban a classicismus érintésére indul fejlődésbe mindenütt a keresztyén dráma s kezd tragédiává emelkedni.

E vegyület, e képződés különböző alakulásokat vesz föl, melyek közül legkifejezőbbek a spanyol, angol és francia dráma. A két elsőben a classicismus nem tudott erőt venni a romantikai elemeken, de nagyban elősegítette fejlődésüket. A francia drámára nemcsak bensőleg hatott, hanem külsőleg is: teljes győzelmet von rajta s merev rendszerré erősödött. Feltűnő, hogy a klasszikai rendszer a dramaturgiában a francziáknál fejlett ki legélesebben s nem az olaszoknál, kik mintegy örökösei voltak a klasszikai műveltségnek s kikre a classicismus hatása nemcsak irodalmi volt, hanem politikai is, mert a hajdani Róma nagysága fölébresztette bennök szétdaraboltságok fájdalmát, az idegenek gyűlöletét, Italia egysége eszméjét, mely visszakövetelte Rómát, egy új köztársaság vagy császárság fővárosának. E jelenség okait nem épen nehéz fölfejtetni. Olaszország nagy epikusa Dante romantikus irányú volt, hatalmas szelleme roppant befolyást gyakorolt az olasz irodalom fejlődésére; Olaszország szétdaraboltsága, mely nélkülözte a központot, szintén akadályozta az ízlés egyoldalú fejlődését, de

különben is az olaszok leginkább a vigjátékot és dalművet kedvelték, mely utóbbi a klasszikai tragédiából fejlődve, mintegy pótolta azt. Ellenben Franciaországban nem nagy epikusok virágoztatták fel a költészetet, hanem nagy drámairók; a dráma volt a költészet legkedveltebb neme, XIV. Lajos udvara, akadémiaja, Párisban központosított Franciaországa fegyelmezte az izlést s a classicismust tüzte ki eszményül.

Jodelle (1533—73) volt az első francia költő, ki klasszikai minták szerint írta drámáit. Tragédiái között *Cleopatra* és *Dido* a nevezetesebbek. *Cleopatra* prológja bár durván, de élénken kifejezi azt, mi később a classicismus egyik főirányává fejlődött: a népies megvetését. Jodelle pöröl benne a *Confrères de la Passion* társaságával, hogy csak a fapapuesos nép számára írja és játssza színműveit. Ő magasb színvonalra akar emelkedni s megpróbálja a görög tragédia külsőségeit, szelleme nélkül. Azonban az újság ingere, az ó-kori történelemből kölesönzött nevek, bizonyos szokatlan ünnepélyesség, a pathetikus ékesszólás kíséreltei meglepték a közönséget. Jodelle barátjai a siker lelkesülésében felajánlották neki a görög tragédia kecskebakját s mondják, hogy áldoztak is volna egész pogány módon. E klasszikai külsőségek lassanként meghonosodtak a francia színpadon s némi csirabensőség is fejledezni kezdett. Jodelle-t Garnier (1534—90) követte, ki a latin drámát vette példányul és Senecából merítette lelkesülését. A magán- és párbeszéd sententiosussága, mely később a francia classicismus oly jellemző sajátysága lön, Garnier-n kezdődik. Garnier nemcsak a latin tragédia utánzását esatolta a görögéhez, hanem más tekintetben is szélesítette a classicismus körét. Hozzá nyúlt a görög és római tárgyakon kívül, a bibliai történetekhez is, mit *Corneille Polyucte*-ben, *Racine Esther* és *Athalie*-ben követett is. De Garnier sententiosus bölcsesége és szabatos verselése nem elégítette ki a közönséget, mely cselekvényt várt. Hardy (1560—1630) épen ezt igyekezett adni, ki nem kötötte magát kizáróan a klasszikai mintákhoz, hanem egyformán fordult mindenüve, hounan csak kölesönözhetett. Írt Jodelle és Garnier szellemében, utánozta az olasz pasztoralét, a spanyol drámát. Összevegyítette az ó-kori színpad chorasait, dajk áit, hírnökei az olasz *Pantalonnal* és a spanyol *Matamoreval*, de a cselekvényre több gondot fordított, mint elődei s némi visszahatásnak adott kife-

jezést a fejlődő klasszikai tragédia drámaiatlansága ellenében. A romanticismus egy darabig még mintegy küzdeni látszik a classicismussal. A szomszéd Spanyolország fejtettebb drámairodalma, mely romantikus irányú, még folyvást hatással van a francziára, annyira, hogy a győzelmes classicismus egyik hősenek, Corneille-nek is első tragédiáján, *Cid*-en, még némi romantikus szellemet érezhetni.

A XVII. század közepén és végén teljes győzelmet ül a classicismus Franciaországban. E korszak hősei Corneille Péter, Racine János és Molière (Jean Baptist Poquelin). Amazok a tragédiát emelték a tökély magas fokára, emez a vígjátékot. Corneille 1606-ben született Rouenben s ugyanott halt meg 1684-ben. Mintegy harminczhárom drámát írt, melyek között legnevezetesebbek: *Cid*, *Horace*, *Cinna*, *Polyeucte*. Racine 1639-ben született Ferté-Milonban, meghalt 1699-ben Párisban. Legnevezetesebb művei: *Andromache*, *Britanicus*, *Berenice*, *Bajazet*, *Iphigenia*, *Phädra*, *Esther* és *Athalie*. Molière 1622. Párisban született, s meghalt ugyanott 1673-ban, mint színész. Molière a vígjáték majd minden fájában tett kísérletet és számos kitűnő s néhány remek művet hagyott hátra. Nemesak a francia classicismus, hanem az egész európai költészet legnagyobb vígjátékirója. Főbb művei: *Tartuffe*, *Misanthrope*, *Fösvény*, *Dandin György*, *Nők iskolája*, *Tudós nők*, *Képzelt beteg*.

E három költő legfőbb képviselője a francia classicismusnak, mely később mindinkább hanyatlott, de egész a jelen századig megtartotta uralmát a francia drámai költészetben. E drámai iskola kizáróan a görög és római drámát tüzte ki eszményül s Aristotelesből merítette szabályait, kit némely részben félre is magyarázott. Így lett a francia dramaturgiában szigorú és áthághatlan szabálylyá a három egység elve, a cselekvény, hely és idő egységéé. A francia classicismus a cselekvényegységet majdnem a görög drámák értelmében veszi, melyeknek cselekvénye nagyon egyszerű volt. A bonyolultabb cselekvényt nem tartja megegyeztethetőnek a cselekvényegységgel s kizárja a romanticismusnak mind gazdagságát, mind változatosságát. A francia klasszikai dráma kevés személylyel a legegyszerűbb vonalban siet célra s bizonyos ünnepélyes magas stílt követel s ün-

nen egyszerűségében néha szegény, egyhangú, és szabályos ünnepléysége bele bele esik a hideg pompába. Az idő egységének elve Aristoteles félreértésén alapúl, ki csak annyit mond, hogy jó, ha a dráma hajnaltól alkonyig lefoly, de azt tanácsképp mondja s nem állítja fel, mint szigorú szabályt. A görög drámaírók műveiben nem is találhatni e szabály igazolását. A dráma foly, de nem tudjuk egy vagy két nap alatt folyt-e le. A költők általában nem jelölik meg az időt, bár némely dráma cselekvénye lefolyásának idejét okoskodás útján több napra is tehetni. Például Szophoklész „Trachini nők“ című tragédiájában a Thessaliából Euboeajáig terjedő tengert háromszor hajózzák be a személyek, mi bajoson eshetett meg egy nap alatt. Azonban Szophoklész nem jelöl meg se napot, se órát; a cselekvény a nélkül foly le, hogy az időt valaki enlegetné. Az igaz, hogy számos görög tragédia egy nap alatt foly le, de a görög drámának föelve úgy látszik az volt, hogy az idő mennyiségéről ne tájékozza hallgatóit.

A helyegységről épen hallgat Aristoteles s vannak oly görög drámák, melyekben változik a szín. Azonban azon körülményből, hogy a legtöbb görög drámában nem változik a szín, azt követ kezttették a francia klasszikusok, hogy az egyik föltétele a tökélynek s mint áthághatlan szabályt alapították meg. Hogy a görög tragédia az idő folyamát nem jelölte meg, többnyire egy helyen történt, az nagyobb részt némely külső körülményből folyt. A görög dráma nem oszlott felvonásokra s a nyugpontokat a chorus töltötte be, mely közbeszólásával folyvást kísért a cselekvényt. A chorus állandósága maga után vonta a hely állandóságát, de a görög tragédiák különben is csak néhány jelenetből állottak s a kifejlődés előtti úgynevezett pathosz jelenetekre fektették a fösúlyt, s így erőltetés nélkül lehetett egy helyre öszpontosítani a tragédia személyeit. Másfelöl a görög tragédiaírók trilogiákat írván s az egymásból folyó hármasharab terjedelmére nézve nem levén több egy mai drámánál, könnyebben mellőzhette az idő folyama megjelölését s a hely változását egy-egy részben, miután a második rész már más helyt történhetett, és hosszú idő választhatta el az elsőtol. A francia klasszikusok elvetvén a chorust, nem írván trilogiát s általában színpadjok más alkatú levén, nem volt szükséges, hogy külsőségeiben is utánozzák a görög tragédiákat. Az idő és hely egysége jármába hajtván fejüket, kénytelenek vol-

tak lemondani sok alkalmas tárgyról, vagy a műt feldolgoztak, nem egyszer erőltetni kellett, hogy egy nap alatt s egy helyen történhessék. E szabály leginkább a tragédiára volt kártékony befolyással, a vígjáték kevesbbé érezte, mert tárgyai inkább megtűrhetők.

Azonban a francia classicismus nemcsak e szabályokon alapult. A görög tragédiák utánzása mindinkább kiemelte a francia drámát a romantikus elemekből. A romanticismus nemzeti hagyományokból merítette leginkább tárgyait; a classicismus megvette hazája történetét s az ó-korba, távol világrészekbe menekült. A tragédia fonségét nemcsak a régiségben kereste, hanem kizáróan az ó-kori régiségben. Amazt indokolhatni, mert a régmúltban már magában fonség rejlik, az idő fonsége s inkább enged nagyítani a körvonalokat, mint a jelen, de emez ismét oly egyoldalúság, mely még szűkebbé tette a classicismusnak különben is szűk körét. Előszeretettel viseltetett a görög és római mondákhoz, történetekhez s legfeljebb csak az ó-kor barbar királyaiért és héber mondáiért tett néha kivételt. Corneille és Racine hazájok történetéből egyetlen tragédiát sem írtak s elfordultak a nemzeti mondáktól, melyek az epikai és drámai költészet legmélyebb forrásai. Csak a vígjáték vette tárgyait a francia életből, mert a jelennel levén kénytelen foglalkozni, nem mellőzhette nemzetét. Innen van, hogy a francia klasszikai vígjáték már tárgyainál fogva sokkal nemzetibb, mint a tragédia, más tekintetben is szabadabb mozgású és kevésbbé egyoldalú. A francia klasszikai tragédia tárgyaiban még bizonyos állami és társadalmi ranghoz is kötötte magát. Főszemélyei csak királyok és királynők, hercegek és hercegnők, vezérek és hősök lehettek s alábbszállani nem tartotta megegyeztetetűnek a tragédia fonségével. Annyi igaz, hogy az állam és társadalom legmagasb köreiben a szenvedély korlátlanabbúl nyilatkozhatik s a tévedés és bűn megrázóbb katasztrófot idézhet elő, s mindig fogékonyabbak vagyunk az oly emberek szerencsétlensége iránt, kiket szenvedélyük magas polczról buktat le, mi ritkábban, majdnem kivételesen történvén, emeli a tragédia fonségét. De ezt kizáró szabálylyá emelni oly egyoldalúság, mely megint egy csoport tárgytól fosztotta meg a tragédiaköltőket. Nem a rang költi fel a tragikai részvétet, hanem a tehetség és szenvedély ereje és Shakspeare megmutatta Othello- s Romeo és Juliában, hogy a királyi méltóságon és hercegi rangon alul is megtalálhatni a tra-

gédia anyagát. E szabály egyébiránt inkább Racinetől származik, mint Corneilletől, ki alantibb körből úgynevezett drámát is írt s ezek egyikének, Don Sanchenak előszavában azt fejtegeti, hogy a mi sorsunkbeli emberek szerencsétlenségének erősben kellene hatni reánk, mint az uralkodókéinak, melyek leginkább kivételsségöknél fogva érdekelnek. Oly nemű eszmék, minők a Diderot-éi, ki később a polgári tragédiát kezdeményezte s kinek nyomán indult Lessing és Schiller.

A francia classicismus nemcsak tárgyban, hanem feldolgozási módban is ellentéte volt a romanticismusnak. Kivált a szenvedély és jellemrajzban vehetni ezt észre. Költőiket a görög dráma tanulmánya itt is félrevezette. Erős érzéket költött fel bennök a nagy szenvedélyek rajza iránt, de egyszersmind oly módhoz szoktatta őket, melyre a görög tragikusokat színpadjok alkata és színésztök szokásai kényszerítették, de a mely alól az újabb színpad és színészet mindenkit feloldoz. Elfogadott vélemény, hogy a görög éposz és dráma csak típusokat rajzol s nem egyéneket. Nem tagadhatni, hogy ez állítás alapos, de hogy Homér és Szophoklész jellemrajzai nem épen egy természetiek, az szintén nem alap nélküli vélemény. Homérban van valami, a mi a típusból az egyén felé hajlik s típuszai is életteljesebbek, mint a tragikus költőké. Ez természetes következménye volt a görög színész álarczának, hangcsövének és kothurnusának. Az arcz és tagjáték elveszván, a szavalat recitativ énekléssé válván, a költő a legáltalánosb tipikus rajzra volt kényszerítve, különben nem hathatott. A francia classicismus elégséges ok nélkül átvette a jellemrajz e módját, de nem a naiv és erőtéljes népiesből táplálkozott, mint a görög, hanem az udvari szahályszerű- és illemesből, mely a bensőséget elegantiával korlátozta, a szenvedélyt szónoklathoz szoktatta s természetes nyilatkozatait a styl szépségével akarta pótolni. A francia klasszikai tragédia a legtöbbször nem anyyira az embert rajzolja szenvedélyeivel, mint inkább csak magokat a szenvedélyeket. Ez a francia classicismus legfőbb baja. Az, hogy tárgyairól letörölte a kor, hely és nemzetiség bélyegét, csekélyebb baj és többé-kevésbbé közös majd minden tragikai költővel, s ha itt feltűnőbb, annak oka egy részt a tárgyakban, más részt a francia viszonyokban rejlik. A költő nem léphet ki egészen kora és nemzete köréből s ha kiléphetne, elvesztené hatása

jó részét. Nemzeti tárgyakban minden költő hübb a korhoz, mert a jelent annyi concret jelenség köti össze a multtal, hogy könnyen megtermékenyíti a phantasiát. Shakspeare, ha az angol mondákból vagy történetből ír, mindig hübb a korhoz, mintha idegenből veszi tárgyait. A francia classicismus elfordulván a nemzeti tárgyaktól, e kapcsolatot nélkülözte s mindinkább az általánosba süllyedt. Shakspeare ó-kori személyei sem hűk a korhoz; római aristokráciáján és népén meg lehet érezni az angolságot. De az angol le nem tiprott aristocrácia inkább hasonlított a rómaihoz, mint a francia, melynek csak czimeit és előjogai voltak, de más-kép megtörve és megalázva a király udvaronc szolgálatává változott. Shakspeare már ezért is hűbben festhette Rómát. De másfelől Shakspeare közönsége egy egész nemzet volt, a francia klasszikusoké egy udvar; Shakspeare a népiesből táplálkozott, mely minden időben szélesebb körű, mint egy kiválasztott kör szelleme. A német kritikusok sokat gunyolódnak Corneille és Racine görög és római hőseivel, kik igen hasonlítanak a versailli udvar hercegei- és hercegnőihez. Valóban Andromache és Hermione keresztyén francia hercegnők, de vajon Goethe Iphigeniája egyéb-e keresztyén német leánynál? Vajon szükséges-e, hogy a tragédia személyei kielégítsék a történelmi kutatók és régiség-búvárok minden követelését? Mindennek nem sok köze a drámai emótióval.

De bármily félszegek legyenek a francia klasszikai dráma né-mely elvei és szabályai, mindamellett e korlátok között kitűnő, sőt egynehány remekművet hagyott hátra. Drámai erős összeütközések rajzai ezek tiszta tragikai vagy komikai alapon s bámulatos technika kíséretében. A fenkölttség szelleme lebeg rajtok s nagy gondolatok tárházai. E tekintetben mindig érdemesek a tanulmányra, sőt más szempontból is sok tanulság rejlik bennük szemben a francia romanticismussal. A francia classicismus csak a tragédiát és komédiát művelte s mellőzte a drámai középneveket; később éppen a középnevek jöttek leginkább divatba s ma már alig irnak valódi tragédiát Franciaországban. Az idő és helyegység igája elvette-ett ugyan, de a szabadság nagy túlságokra vetemedett s van elég francia dráma, mely ötven év alatt történik, három országban, sőt világrészben. A nagyon is szűk idealismust nagyon is tág realismus váltotta fel s az igen is egyszerű cselekvényt nagyon is bo-

nyolúlt, tele szinpadai csinnyel. A szónoklat eltűnt, de helyette az útezők nyelve kapott lábra. A régiség és rang korlátja összetört, de a törvényszéki terem és börtönök titkainak egész raja lepte el a szinpadot.

Racine nagyobb tragikai költő, mint Corneille, de Corneille tulajdonkép a francia tragédia megalapítója, s az ő vállain emelkedik Racine. Midőn Corneille föllépett a francia drámai költészet nem volt egyéb, mint a régi görög, az új olasz és spanyol dráma keveréke, jellemek és szenvedélyek rajza nélkül. Corneille művésztette emelte mind külső- mind belsőleg. „Cid“-jével először kísérletet meg a tragédiának művészibb formát adni. *Menteur* vigjátékával szintén alapját vetette meg a francia vigjátéknak s egyengette Molière útját. Az úgynevezett drámára vagy nézőjátékra, melyet akkor tragikomédiának neveztek, *Nicomède* és *Don Sanche* darabjaival ő nyújtott először művészibb mintát. Egyszersmind a francia drámai nyelvnek is megalapítója. *Cid*, *Polyeucte*, *Cinna*, *Horace* című tragédiái legjobb művei, mint a melyekben a jellemek alkotják a helyzeteket, míg a többiekben a helyzetek uralkodnak a jellemeken. Corneille tanulta és utánozta a régieket, de a három egység szabályait inkább csak tisztelte mint szerette. Cidben még nem tartja meg a hely egységét. A spanyol dráma hatása alól még nem tudta magát egészen kivonni. Lope de Vega drámáiból átvette a hatásos helyzetek iránti előszeretetet a jellemek kárára, mivel aztán megrontá tehetségét. Corneille kedveli a heroismust, az erköles i hősiességet rajzolni mind férfi mind nőszemélyeiben, kik inkább bámulatot keltenek a nézőben, mint megindulást. Férfiai félistenek, női hősök. Ezért mondotta La Bruyère: „Corneille úgy festi az embereket, a minőknek kellene lenniök. Több van bennök olyan, a mit bámúlhatni, mint a mit utánozhatni.“ A nagy eszmék, dolgok és emberek iránti előszeretetet a francia szellemből merítette s költőivé emelve viszszahehte nemzetére. Bizonyos római erényt hirdet, keresztyén szellemmel vegyítve, francia finom formák alatt: az önmegtagadás, a becsület és hazaszeretet szenvedélyeit, szemben a szív más szenvedélyeivel. Ez népszerűségének egyik fő forrása. Corneille hatása sokkal nagyobb volt nemzetére, mint egyelőre látszik. A nagy forradalomban, a pártok küzdelmei, a vallás, hazaszeretet, szabadság, nemzeti becsület örvöngő önfeláldozásai közepett, a szó-

széken, a vérpadon, az ágyúk zajában mindentűt megérezhetni Corneille szellemét. Múltán kiált fel egy francia kritikus Corneille-ről szólva: „Mi a hősiesség bálványzó! vagyunk [s nyomoraink örvényében is tapsolunk annak, ki nagy szerepet játszat velünk a világ színpadán, s megnyeri nekünk az emberiség tapsát. Isten ne adja, hogy a hősiesség iránti babonás lelkesülésünk kiapadjon. Ez lelkiünk aczélrugója; ez adja vissza nekünk mindig a diesőséges békét s a tiszteletes nyugalmat. Isten ne engedje, hogy a nagy Corneille valaha népszerűtlen legyen színpadunkon, mert az nap megszűnnénk nagy nemzet lenni.“

Azonban Corneillenek a hősiés iránti előszeretete akadályozza őt abban, hogy valódi tragikai költő legyen, s műveinek véghatása tragikai erős felindulást keltsen fel bennünk. Majd mindig a kötelesség és szenvedély közti küzdelmeket festi, mi a tragikum egyik legfőbb forrása, de személyei a legtöbbször hősiesebbek, mintsem szenvedélyeik martaléka! s így valódi tragikai alakok legyenek. Mily szép mű *Cid*, mily drámai erős összeütközések között foly le. De mi a véghatás? Rodrigo is Chiméne is hű marad kötelességéhez, szerelmük ellenére legyőzik szenvedélyüket. Vér választja el őket egymástól, Chiméne atyja vére, melyet Rodrigo ontott ki atyja becsületéért. Nem lesznek ugyan egymáséi, de a költő sejteti, hogy később boldogulni fognak. Feltettük őket, de már nem sajnáljuk, meg nem sirathatjuk s csak félig örülünk boldogságuknak. Ez nem tragikai hatás s valóban senki sines a költők között, ki a tragikai erős összeütközéseknek több tapintattal tudna jóra fejlődést adni, mint Corneille. De ez nem az igazi tragédia. A közönség minden bámulata mellett is érezte ezt, mi később némi visszahatást idézett elő s ezért fogadta a mindjárt Corneille sikerei után föllépő Quinaultnak műveit meg nem érdemelt tapsal, mert felindulás után esengett, s ha Quinault nem is hatotta meg tragikailag, legalább elérzékenyítette. Végre föllépett az a költő, ki valóban tragikaivá tette a francia tragédiát. S itt kezdődik Racine pályája.

Racine is nagyrészt a kötelesség és szenvedély összeütközéseit rajzolja, mint Corneille, de hőseivel nem győzeti le szenvedélyeiket, hanem martalékaikká teszi, ezért műveinek hatása tragikaibb. Neki nem a hősiesség, hanem a szenvedélyek iránt van előszeretete, s így nemcsak tragikaibb, hanem a szenvedélyeket is élén-

kebben rajzolja, különösen a női szenvedélyek rajzában mester. Corneille legszebb szerepei azok, kik szenvedélyöket feláldozzák a kötelességnek. Mindnyájan hősök, kiket a költő erős összeütközések küzdelmei közé helyezett, de ők erősbek helyzetüknél s győzedelmeskednek rajtok. Chiméne és Rodrigo feláldozzák szerelmüket részint a szülői kegyeletnek, részint a becsületnek. Paulina szereti Severust, de hű marad Polyuctehöz, Augustus többre becsüli a kegyelmet a törvényes bosszúnál, Horatius feláldozza nőtestvérét hazájáért. Racine nem hősöket rajzol, hanem szenvedélyes embereket, kik nem tudják legyőzni szenvedélyöket s örvényébe sodortatnak. Phaedra, Roxane, Athalie, Hermione, Orestes, Pyrrhus mind ilyenek. Látni való, hogy Racine tragikuma sokkal erősb s rokonabb a Szofoklész és Shakspeare tragikumával. A moralista ugyanazt mondhatja: Corneille arra ad példát, hogy milyen legyen az ember; Racine, hogy mitől őrizkedjék s így a hatás egyenlő becsü. Az erkölcsi hatást megengedhetni, de nem a tragikait. A moral csak úgy része a tragédiának, ha a félelem és a szánalom költészetté olvasztja. A hősies, a szenvedély legyőzése bámulatra indítja a szívet, de sem félelemre, sem szánalomra. Az érdemetlen szenvedés szánalmat költ fel, de haragot és elkeseredést az igazságtalanság ellen, s így a legkellemetlenebb érzést. Az oly szenvedés, melyet szenvedély és tévedés idéznek föl az emberre, mindig tiszta szánalmat kelt föl, melyet nem zavar meg se bámulat, se keserűség. Ez a tragikai érzés. Krisztus, midőn a tévedők-, bűnösök- és szenvedők-höz vonzódott, a legemberibb indulatnak hódolt, ugyanannak, mi a tragikum forrása. Corneille ezt kevésbé érti, Racinenek ebben rejlik legfőbb ereje. Corneilleben némi epikai szellem lappang, Racine egészen drámai. Corneille kevésbbé doctrinaire s nem épen merev klasszikus; Racine doctrinaire, merev s a classicismusnak szigorú törvényhozója, de egyszersmind ő az, ki a tragikumot a francziáknál először képezte ki a maga teljes erejében. Corneille a francia művészi tragédia kezdeményezője, Racine tökéletesítője; Corneille termékenyebb, de egyenetlenebb; Racine kevesebbet irt, de kivéve ifjúkori kísérleteit majd minden művében a költői magasság egyenlő fokán találjuk.

De mindkettőt felülmulja a francia classicismus harmadik hőse, Molière, ő legnagyobb az újkori vígjátékköltők között, sőt az újkori komédiának épen úgy képviselője, mint Shakspeare a tra-

gédiának. A három egység elvét ő is hiven követi, mint tragikus társai, de kevesebb hátrány kíséretében; ő is inkább tipusokat rajzol, mint egyéneket, de jellemei mégis mintegy közép alakok a typus és egyén között. Tárgyait nagy részt a francia életből vévén s kora, sőt az egész európai társadalmi élet hibáit ostorozván, sokkal nemzetibb, s mégis szélesb körű, mint tragikus társai. Shakspeare vígjátékaiban a személyek egyénibbek, eleve- nebbek, de szerkezetre nézve hátrább állanak, mint Molière darabjai. E mellett Shakspeare vígjátékai majd mind vagy bohózatok vagy legalább hajlanak a bohózat felé. Molière is írt bohózatokat, sőt azzal kezdte pályáját, de aztán mindinkább emelkedett a felső komikum felé. Egyetlen újabbkori költő sincs, ki oly valódi és mély komikum alapján építi föl műveit, mint Molière Komikai conceptiói épen oly tanulmányt érdemelnek, mind Shakspeare tragikuma. A vígjáték-írók hamarább elavulnak, mint a tragikusok. Hogy Molière nem avúlt el, annak oka leginkább ama bámulatos művészetben rejlik, mely az idő szerintibe általános érdeket tudott önteni, mely egykép ismervén a szív és színpad titkait, a hatás belső és külső eszközeit szerencsésen egyesítette.

Molière föllépte előtt a francia vígjáték nem volt egyéb, mint durva keveréke a klasszikai, olasz és spanyol vígjáték reminiscenciáinak. Larivay Péter volt az első, ki a XVI. század végén némi jellemzésre törekedett, s kinek Fösvényéből Molière is kölcsönzött egypár vonást. Általában a francia komédia első kísérletei bizonyos nevetséges helyzetek összefüzése voltak jellemek nélkül, a természetes komikum helyét a túlhajtott, természetlen vagy képzelt bitorolta, személyek helyett bizonyos hivatalok és állások típusai szerepeltek, minők orvos, kapitány, bíró, szolga, a cselekvény valószínűsége épen nem tartatott szükségesnek s alig volt némi szorosb kapcsolata a jellemekkel. A cselekvény tárgya rendesen görög és latin, majd spanyol vígjátékokból vétetett, a bohózatos elem pedig, mely legfőbb füszerét képezte a francia vígjátéknak, az olasz bohózatokból, de némely jelek már arra mutattak, hogy a vígjáték fejlődésnek indul. A francia könnyedség és elmésség némi jelei a durva kísérletekben is mutatkoztak. Némely célzások a napi eseményekre előre hirdették, hogy a vígjáték törekszik szorosb kapcsolatba jönni a jelen élettel. A bohózatos elem torzításaiban már meg lehetett ismerni az

emberi élet rajzának egy-egy igaz vonását. Corneille föllépte különösen elősegítette a komédia fejlődését és egyengette Molière útját. Igaz ugyan, hogy Corneille csak azt tette a mit Hardy t. i. spanyol drámákat és vigjátékokat ültetett át a francia földre, de mind eselekvény, mind jellemzés, mind dietio tekintetében egy fejlődési fokkal egyszersmind feljebb emelte mindeniket. Corneille *Melite* s még inkább *Menteur* című vigjátékában helyenként megtalálhatni a komédiának azt a szép nyelvét, melyet Molière tökélyesített. A helyzetek és jellemek rajzában is, bár nem lehet sikerültnek mondani, oly nemű törekvést lehet észrevenni, mely Molière fölléptét mintegy jelenti.

Molière bohózatokkal lépett föl, ez volt a kornak legkedvesebb vigjátéka, s valóban e művek képezték az akkori vigjátéknak legeredetibb s legegészségesebb nemét. De a *Menteur* előadása után Molière is egy fokkal feljebb törekedett s a *L'Etourdi*-t írta, melyet nemsokára a *Dépité amoureux*, *Precieuses ridicules*, *Sganarelle* követtek. Ezek többek, mint bohózatok, itt már a helyzet, az intrigue a fő, de a jellemrajz sines elhanyagolva, sőt már a francia társadalom rajza is helyet foglal bennök. Innen a jellem és erkölessrajz komédiára emelkedett: a *L'École des Femmes* (a Nők iskolája) *L'École des Maris* (a férfiak iskolája) *L'Avare* (a Fösvény) *Dandin György* oly vigjátékok, melyekben a eselekvény a jellemmel szoros kapcsolatban áll. Innen egy lépés volt az úgynevezett fenső komédiáig, mely tisztán a Molière teremtménye s mely nembeli művei e következők: *Le Misanthrope* (Az embergyűlölő), *Tartuffe*, *Les femmes savantes* (A tudós asszonyok). Mit értett Molière a magas komédia neve alatt? Az élet hübb képét, mint a minő a közönséges vigjátékoké, oly vigjátékot, mely kerüli a vigjáték szokott fogásait, szinpadí csi nyeit, megveti a véletlen és félreértés komikumát, hol mindent természetes ok kikerülhetlen következményt idéz elő, hol az események valamivel komolyabbak, de a tárgyalás vidám, mely nem idéz elő nagy kacajt csak mosolyt, úgyszólván a lélek mosolyát. Molière költői nagyságát egyaránt tanusítják mind e három nemből írt vigjátékai. Mind a három nemből kora s az emberiség ne vetséges oldalait vitte a szinpadra. A *Precieuses ridicules*-ben a fensőbb körök s általában az elsatnyult salon izlés finnyás és idétlen nyelvét tette nevetségessé. A *tudós asszonyok*-

ban, mint Arago mondja, a nevetségesnek legotrombább és szenvedhetlenebb faját, a tudákosságot állította pellengérre, a pedansság által megfertőztetett tudományt, a felolvasó körök maníáját. Az orvosok nyegleségét nem egy művében gúnyolta ki, valamint a korabeli metaphysikusok barbar nyelvét és ködös subtilitásait. A *Nők és Férfiak iskolájában* a nők és férfiak nevetséges követeléseit mutatta fel a szerelem dolgában s kigúnyolta azt a maig is táplált előítéletet, hogy a tudatlanság és szolgaság legigazabb záloga az erkölcsiiségnek. A *Fösvényben* a fukarságot, *Tartuffe*-ben a szenteskedő képmutatást bélyegezte meg. Az *Amants magnifiques*-jében az astrologiának adott halálos döfést. *Dandin Györgyben* a kapaszkodó és hiú szerelmest tette nevetségessé egyszerre mind a szegény és kevély nemességet. A *Misantrópe*-ben a nemes szív ferdeségeit hozta színpadra, esodálatra méltó művészettel, finom tapintattal vivén keresztül, hogy embergyűlölőjét a néző megmosolyogja, mégis folyvást a legbensőbb részvétellel csügg rajta. Élesen szemügyre vette az emberi szív bohóságait s a társadalom ferdeségeit. Méltán nevezte Boileau *contemplateurnek*.

De Molière nemesak az udvart, környezetét, a francia társadalmat vizsgálta nagy figyelemmel, hanem saját magát is. Költői munkásságát saját élményei táplálták. A házassági viszonyokat, melyeket vigjátékaiban rajzol, nagy részt saját házassálettéből vette, mely nem volt a legholdogabb. A mi gyöngeséget vagy nemességet talált szívében, átlehelte személyeibe. A *Férjek iskolájában* Ariste, az *Embergyűlölőben* Alceste többé-kevésbbé ő maga. A francia társadalom és önszívének vizsgálata, erkölcsi mély érzése, illúziói, szenvedései, türelme, philosophiája képezték költészete egyik legfőbb forrását. Másik főforrása, műveltsége volt: különösen mindent ismert és tanult a vigjáték terén, mit elődei irtak, s mit csak képes volt megszerezni. Jól ismerte a görög és római, az olasz és spanyol vigjátékokat. Műveiben nyomaikra is találhatni, s a mit ellenségei egész a mai napig, mint vádat hoznak föl ellene, t. i. hogy meglopta elődeit, csak dicsőségére szolgál. Minden valódi nagy költő elődei vállán emelkedik s eredetisége nem abban áll, hogy elődei tárgyai- és inventióiból semmit sem használ, hanem abban, hogy miképen tudja feldolgozni és saját szellemébe olvasztani. Mit Molière Plautus- és Terentiusból vett, az keze között

egészen mássá vált. Példa reá a Fösvény, mely egészen franczia mű és felülmúlja a Plautus Aululariáját. Ugyanezt mondhatni arról is, mit az olasz és spanyol vigjátékokból kölcsönzött. Schlegel állítja föl leginkább e vádat, ki Molièreben nagyon keveset ismer el s majd mindent megtagad tőle. Nem fölösleges vizsgálnunk Schlegel egy pár vádját s kimutatnunk alaptalanságukat.

Schlegel „Über die dramatische Kunst und Literatur“ czimű művének sok érdeme van, de semminemű érdem nem ellensúlyozhatja azon silány kritikákat, melyekkel e könyvben Molièret sárba tiporni törekszik. A vigjáték mind e mai napig a franczia költészet legfőbb dicsősége s Molière, a komikus, majd oly magasan áll az európai irodalomban, mint Shakspeare a tragikus. S ime, éppen Németországon állott elő egy nagy tekintélyű kritikus, ki Molièret lenézi, azon a Németországon, melynek még maig sincs egyetlen kitünő vigjátékirója, csak Kotzebueval dicsekedhetik s egyik legnagyobb költője, Goethe, gyöngénél gyöngébb vigjátékokat hagyott hátra. Azt érthetni, hogy a francziáktól akkortájt annyira megalázott Németország örömjajongva fogadott egy oly kritikust, ki a legnagyobb franczia költő dicsőségében gázol, de az megfoghatlan, hogy Magyarországon is találkozunk oly kritikusok, kik Schlegel uszályhordozóivá alázták magokat. Ezelőtt tizennégy évvel Dandin Györgyöt Schlegel kardjával támadta meg egyik kritikuskunk, ezelőtt négy évvel egy másik szintén Schlegel corpus jurisából olvasott halálos ítéletet Tartuffere. Csodálatos, hogy Fösvénye ellen még senki sem hívta segítségül Schlegel bölcsességét. Vagy talán meg is történt, csak én nem olvastam.

De mit mond tulajdonkép Schlegel a Fösvényről? Sajnálja, nagyon sajnálja, hogy Molière annyira elrontotta Plautust, kinek Aululariájából kölcsönözte tárgyát. Sokszor veti Molière szemére azt a léha vádat, hogy latin, olasz és spanyol elődeitől egyet-mást átkölcsönzött, azonban itt megelégszik azzal, ha kimondhatja, hogy a mit Plautusból kölcsönzött, tökéletesen elrontotta. És mivel rontotta el? Szerinte éppen azzal, mi a mű érdeme, hogy alapeszmében, cselekvényben, jellemrajzban különbözik a Plautus vigjátékától. Schlegel dicséri Plautus egyszerű cselekvényét s hibáztatja, hogy a Molièreé bonyolultabb; tetszik neki, hogy Plautusnál az egész cselekvény központja a kincs ellopása, melyet a fösvény éppen az által idéz elő, hogy azt gondosan rejtegeti; megrója Mo-

liet, hogy a kincs rejtegetésére nem helyez oly nagy súlyt, mint Plautus, hogy egy pár felvonásban a kincsről nincs is szó s Molière igen művészietlenül lepi meg nézőit, midőn a szolga az ellopott kincsesel belép. Ez ellenvetés mind állana, ha Molière nem akart volna egyebet, mint Plautus vigjátékát reprodukálni. Azonban történetesen egészen új vigjátékot írt s mind alapeszméje, mind jellemrajza másnemű cselekvényt kívánt. Molière fősvénye harezban áll gyermekeivel fősvénysége és szerelme miatt s így a jellem és helyzet e bonyolultsága szükségessé bonyolultabb cselekvényt kíván, mint a minő a Plautusé; a kincs rejtegetése is épen azért nem válhatik a cselekvény központjává s csak mint másodrendű dolognak kell szerepelnie. Schlegel oly követeléssel áll elő, mely szerint Molière kénytelen lett volna vagy csak Plautust vázolni, vagy saját eredeti conceptióját megrontani. S vajon miért művészietlen meglepetés az a jelenet, midőn a szolga az ellopott kincsesel belép? La Flèche nem haragszik-e Harpagonra, Kleant nincs-e a legnagyobb szorultságban? A szolgát kettős indok ösztönzi e lépésre: Harpagon elleni gyűlölet s a segíteni kívánás urán, míg Kleant az ellopott kincsben eszközt talál arra, hogy vagy elszöktesse a leányt vagy lemondásra kényszerítse atyját.

Azonban halljuk Schlegel fontosabb gáncsait, melyek ha állanának, valóban megdönthetnék Molière Fősvényét. „Molière — úgymond Schlegel — a fősvénység minden nemét egy személyben halmozta össze s mégis az a fősvény, ki kincsét elássa s az, ki uzsorára kölesönöz, bajosan lehet ugyanazon személy. Harpagon éheztetni lovait, de hát miért van kocsija és lova? Ez csak oly embert illet meg, ki aránytalan csekély költséggel bizonyos rang tekintélyét kívánja megőrizni. A komikai jellemrajz hamar véget érne, ha Molière csak egy fősvény jellemét rajzolná. Molièrenek legnevezetesebb eltérése Plautustól az, hogy emez csak kincsörzött állít előnkbe, amaz pedig még szerelmessé is teszi fősvényét. A szerelmes vén ember nevetséges, az aggódó fősvény szintén az. Könnyű belátni, hogy ez éles ellentétet szül, ha a fősvénység szenvedélyéhez, mely az embert különhúzóvá és zárkózottá teszi, a szerelmet esatoljuk, mely közlékeny és pazar szenvedély. Azonban a fősvénység jó óvszer a szerelem ellen. Hol van itt a finomabb jellemzés vagy erkölcsi hatás, minthogy itt erre kiváló súlyt helyeznek, Plautusnál-e vagy Molièrenél? Harpagont a mint végignézi a

fősvény és a vén szerelmes, mindkettő eléggülten térhet haza a színházból. A fősvény azt fogja magában mondani: „Én legalább nem vagyok vén szerelmes“; a vén szerelmes pedig: „Én legalább nem vagyok fősvény.“ A fensőbb vigjáték az emberi bohóságokat, bármily feltűnők legyenek is, a dolgok rendes kerékvágásában rajzolja; a mit csak kivételelességnek, a felfordultság véletlen születtének gondolhatni, csak a túlzó bohózatba illhetik be.“

Schlegel, úgy látszik, éppen oly figyelmetlenül olvasta el Molière Fősvényét, mint a mennyire nem érti a complicált szenvedélyek lélektani és művészi jogosultságát. Ellenkezést lát abban, hogy Molière fősvénye elásta kincsét és mégis uzsorára kölesönöz. De vajon Harpagon oly fősvény-e, ki abban találja örömét, ha a holt kincsben gyönyörködhetik? Azért ássa-e el tízezer tallérát, mert nem akarja uzsorára kiadni, vagy azért, mert nem akadt még reá jó alkalom? A mű minden sora cz utóbbi kérdést igenli. Harpagon tízezer tallérát azelőtt való nap hozták haza, melyen a mű kezdődik. „Mindamellet — mond (I. felv. 5. jelenet.) — nem tudom, jól tettem-e, hogy a tízezer tallért, a mit tegnap meghoztak, kertemben ástam el.“ Már ebből is látszik, hogy ő nem igen szokott magánál pénzt tartani. „Bizony nem kis gondot ad — kiált fel (I. felv. 4-dik jel.) — ha az ember egy jó esomó pénzt rejteget magánál s be boldog, ki jól elhelyezte vagyonkáját, s csak annyit tart kezénél, a mi napról napra kell.“ Molière az egész műben úgy jellemzi fősvényét, mint egy telhetlen embert, ki minél több pénzre áhít s ezt fősvénységgel és uzsorával igyekszik elérni, de sehol sem olyannak, a ki a mit bevesz, rejtegeti, elássa szenvedélyből. Mellözve a Simon mester jelenetét, csak az I. felv. 5-ik jelenetét említem, midőn fiának így szól: „Ha szereneséd van a játékban, haszonra kellene fordítanod s a mit nyersz kiadnod becsületes kamatra, hogy annak idejében megtaláld. Egyébiránt mellözve a többit, szeretném tudni, mire való mind e szalag, mely tetőtől talpig elborít s nadrág-tartani nem elég-e egy féltuczat kapocs? Szükséges-e parókákra vesztegetni a pénzt, ha az ember saját természetes haját viselheti, a mi semmibe sem kerül? Fogadnék reá, hogy paróka és szalag husz pisztolra rüg s 20 pistol évenként csak 8% kamattal 18 livret, 6 sout, 8 fillért jövedelmez.“

Azt tanácsolja-e Harpagon fiának, hogy megtakarított pénzét elrejtse, vagy azt, hogy uzsorára adja? Nem az uzsorás fős-

vény szól-e belőle ? Ime mily alaptalan az egész ellenvetés. Nem Molière következetlen, hanem Schlegel nem fogta fel Harpagon jellemét s nagy-felületesen, a kines rejtegetését és az uzsorát csak magokban tekintve, a legigazságtalanabbul ítélte.

Az az ellenvetés is, hogy miért tart a fősvény kocsit és lovakat, ha fősvény, csak oly ellenvetés mint a fentebbi. Molière vígjátékainak főbb személyei nagy részt a nemesi osztályhoz vagy a gazdag bourgeoisiehez tartoznak. Hogy Harpagon előkelő polgár, több körülmény mutatja, bár a cselekvény nem tette szükségessé, hogy a költő Harpagon társadalmi állásáról részletes felvilágosítást adjon. Harpagonnak szakácsa és cselédei vannak, sőt fiának is szolgát tart. Valére nem állhat vala be hozzá udvarmesternek, ha Harpagon valami obscurus szatócs. Ha a társadalom alsó fokán állana, szabadon élhetne aljas szenvedélyének, de így kötve van, kénytelen megőrizni társadalmi állásának külszínét s lehető ölcsón úri házat tartani. Ez is egyik komikai vonás benne. Schlegel követelése itt is, mint mindenütt, csak rosszabbá tenné a vígjátékot.

A nagy német kritikus megvetőn néz le a törpe franczia költőre; a fősvénység és szerelem között lélektani ellenkezést lát s lehetőségét csak a legritkább kivételességnek hirdeti. S ezt Schlegel mondja, ki bámúlja Shakspearét, azt a Shakspeare, ki a drámairók között leginkább rajzol complicált szenvedélyeket, vagy jobban mondva különböző szenvedélyekből összeolvasztott jellemeket. Miért csak Molière kontár, miért nem Shakspeare is? Miért Harpagon kivételes szörny, miért nem Schylock is, Macbeth is és így tovább? E szempontból kiindulva Schlegelnek Shakspeareről szólóban először is Shylockot kellett volna megtámadni, ily formán: „Könnyű belátni, hogy az éles ellentétet szül, ha a nyereségvágyat, mely ravasz és tartózkodó szenvedély, összekapcsoljuk a boszúval, mely meggondolatlan és kockáztató: a nyereség áhitozása rendesen jó óvszer boszú ellen.“ Macbethet így kellett volna megtámadnia: „Mily össze nem illő dolgokat kever össze az a Shakspeare; a nagyravagyó azért nagyravagyó, mert kockáztatni mer, mert kockáztató és merész, nem hajt senkire, legkevésbé a feleségére s ezt a Macbethet, ki áhítja a koronát, feleségének kell a véres tette ösztönözni. Papushős és királygyilkos, minő szörnyű kivételesség.“ Így lehet végig menni az egész Shakspeare-n s csudálatos, hogy Schlegel e böles szempontot, ez éles ana-

lysiszt nem alkalmazza Shakspearere is? Vagy talán mérsékelnie kelle magát, mert Shakspeare angol, s az angolok szövetségesei voltak azon német fejedelmeknek, kiket Schlegel szolgált s kik nem kevesebb szerencsével harezoltak a francziák, mint ő Molière ellen? Schlegel tulajdonkép azért hibáztatja Molièret, mi egyik ok arra nézve, hogy sokkal nagyobb költőnek tartsuk őt, mint tragikus társait, Corneillet és Racinet, kik nagy részt egy uralkodó szenvedélyt rajzolnak, míg Molière gyakran több szenvedélyt vegyít egy főszenvedélybe, hasonlóan Shakspearehoz, bár nem tudja oly életteltjesen összeolvasztani, mint a nagy angol költő. Innen van, hogy Molière típusai némileg hajlanak az egyénhez és sokkal közelebb állanak az élethez, mint a francia classicismus bármely teremtménye. Ha Molière Harpoganjában hiba van, az nem a fősvénység és szerelem vegyítése, mi éppen oly természetes, mint komikai, hanem az, hogy nem mindenik olvad egy életteltjes egészszé. Harpagonban van ugyan hiúság, fiatalabb ohajt lenni, szeretne tetszeni a hölgyeknek, e mellett azért házasodik, hogy gazdagabb legyen, felesége hozzon valamit a házhoz, azonban mindez talán élénkebben, természetesen több változatossággal vegyülhetne a jellemrajzba. De ki tehet róla, hogy Molière nem Shakspeare? Így is nagy költő marad s az európai dráma-irodalomban egyedül méltó arra, hogy Shakspeare mellett foglaljon helyet.

A mit Schlegel a Fősvény erkölcsi hatásáról mond, éppen nevetséges. Úgy látszik, azt hiszi, hogy a fősvényről, nagyravágyóról vagy féltékenyről írt művek csak a fősvények, nagyravágyók és féltékenyek számára készülnek, s az író erkölcsi hatása egyedül az, ha a fősvény, féltékeny, nagyravágyó egészen magára ismer. Így egyetlen tragédiának, egyetlen vígjátéknak sem volt és lesz soha erkölcsi hatása. A közönség nagy része azt fogja mondani Schlegel szerint: én nem vagyok se féltékeny, se fősvény, se nagyravágyó, nem tartozik rám az egész; a valóságos fősvény, nagyravágyó, féltékeny pedig, kik nem találják meg a rajzon minden szörszálukat, rossz photographnak nevezik a költőt s erkölcsi épülés nélkül hagyják oda a színházat, a kritikus pedig előáll s ír ilyforma kritikákat: „Othellónak nincs erkölcsi hatása, mert sok féltékeny lesz a színházban, ki így fog szólni: „Én legalább nem vagyok szerecsen;“ ha pedig szerecsen találna ott lenni, ez így vigasztalja magát: „Én legalább nem vagyok féltékeny;“

Macbeth hatása olyan, mint Othellóé, mert a nős ember így fog szólni: „Reám ugyan sok hatása van a feleségem ösztönzéseinek, de legalább nem vagyok nagyravágyó;“ a nagyravágyó pedig így kiált fel: „Én ugyan nagyravágyó vagyok, de nem hallgatók nőmre, sőt nincs is nőm.“ E szempontból tönkre lehet tenni az egész drámairodalmat s elmefuttatásnak talán beillik.

Molière költészetét erkölestelenséggel is vádolják. Schlegel erkölesi lelkesülésében többször megtámadja Molièret, kit nem átalalt XIV. Lajos udvari bohóczának nevezni. Rousseau válja régiebb s egész európai hírivé lett, Rousseau itt sem tagadhatta meg különbséget. Ő zenész és költő is volt, irt operát, sőt vigjátékot is, de mintha megbánta volna ifjúkori bűneit, megtámadta a drámai művészetet, a romlottság szüleményének nevezte, mi igen illett oly böleszhöz, ki a polgárisodásban csak romlottságot látott s visszavágyott a természeti ősz állapotba. Nem vizsgálom, vajon Rousseau az affectált vagy őszinte erkölcsbírak közé tartozott-e, de annyi bizonyos, hogy e nagy író, kinek, mint a szinpad elvbeli ellenségének, kár volt színművet bírálni, aligha hirdetett nagyobb előítéletet, mint akkor, midőn Molière Fösvényét erkölestelen vigjátéknak nevezte.

Nagy bűn — úgy mond — a fösvénység és uzsoráskodás, de nem nagyobb-e ennél meglopni az atyát, s oly tiszteletlenül bántani vele, mint a IV. felvonás 5-ik jelenetében. Ezért nem haboz ki: mondani, hogy a Fösvény a rossz erkölcsök iskolája, mely a tiszteletlen és tolvaj fiút a nézővel megszerettette, magát az erényt akarja nevetségessé tenni. Ily egyoldalú erkölesi szempontból itélni meg költői művet Rousseau előtt is divatos volt s most még divatosb, kivált oly körben, hol egyébiránt Rousseau a legkevesebb kedvelt író. E divat természetesen a mi irodalmunkat sem kerülte ki. Hiszen minden nap olvashatunk bírálatokat, melyek a drámai költészet erkölesi tartalmát félreértik. Hiszen alig mult néhány éve annak, hogy egyik vigjátékírónk akadémiánkba oly elmélettel köszöntött be, mely szerint Molière legkitünőbb vigjátékai erkölestelenek, sőt általában a valódi komikum lehetlenné válik. Az erkölesi szempont ez egyoldalú képviselői hatását sok tekintetben elősegíti az a körülmény, hogy a művészeti szempont képviselői rendszeren hasonló egyoldalúságban sínylenek. A művészet önmagának célja — semmi köze a morállal — mondja az el-

lenfél — a művész ecsete csak úgy adja vissza a rajzot igazán, ha logikája csupán a tárgyat tartja szem előtt s nem törődve se jóval, se rosszal meggy czélja felé. Ily egyoldalú általánossággal még esekélyebb érdekű kérdéseket sem dönthetni el. Ha a költészetben minden a morál, akkor tulajdonkép nincs szükség költészetre, ha a morál semmi, akkor a költészet nemesak hűtlen rajza az emberi szívnek, hanem egészletében véve nem is költészet. Hogyan, tehát a költőnek semmi köze ne volna a morállal s épen a drámai költő sérthetné erkölcsi érzésünket, az a költő, ki a szenvedélyek küzdelmét rajzolja, szemben a társadalom és állam nagy érdekeivel s egyszersmind a tévedések és bűnök nemesítésével rázza meg szívünket? Ha így áll a dolog, akkor a költői igazságszolgáltatás közönyös kérdés s csak a szeszély játéka; akkor a szenvedélyek küzdelmét akár a véletlen döntheti el, e részben legművészebb rajz, vég hatásában a legművészietlenebbé válik, s a drámai művészet, melyet Aristoteles a szenvedélyek tisztításának nevezett, a szenvedélyek felzavarását tűzné ki célul. A morál épen úgy része a drámai művészetnek, mint a lélekbuvárlat, jellemrajz, cselekvény, sőt úgy szólva egymásba játszanak. Holmi kevély phrasisokkal nem a morált kell kiküszöbölni a drámai művészetből, hanem a morálisták balga követeléseit, de annyiban küzdünk a morál mellett, a mennyiben a drámai művészet alkatrésze.

A morálisták ily balga követelése a többek közt mindjárt az, hogy a költőnek főszemélyeiben az erény képviselőit, az emberi tökély eszményeit kell rajzolni. A drámai költő épen ily személyeket használhat legkevésbé. Hova lesz a tragédia megrázó hatása a tévedésbe vagy bűnbe sodort szenvedély rajza nélkül? Vagy ártatlan, erényes embereket szenvedtessen a költő, kiket végül megjutalmaz? Így lehetlen tragédiát írni, legfeljebb csak érzékenykedő drámát s mellőzve a költői szempontot, csak tisztán erkölcsiből is, melyik nagyobb hatású: az erkölcsi nemesítés sujtó karja-e, melyet az élet mindennemű viszonyaiban többé-kevésbé feltalálunk, vagy a gondviselés jutalmazása, mely ritkább az életben s melyet maga a keresztyén vallás is a túlvilágba helyez? A martyrologia költői formája a legenda s nem a dráma s erkölcsi túlbuzgalmunkban kár összezavarni a műfajokat. Hogy komédiát hogyan lehet írni erényes hősökről épen nem képzelhetjük, mert azt csak föl nem tehetni a morálistákról, hogy az erényt akar-

ják kigúnyolni. A komikus költő még kevésbbé használhatja az erény hőseit, mint a tragikus.

A morálisták követelései kifogyhatlanok, de csak azt érintjük, mely némiképp rokon a fentebbiel s a Molière Fösvénye ellen emelt vádat képezi. A drámában így szólnak: a jónak kell győzni a rossz felett; a tévedt vagy bűnös ember bukását az erényes diadalának kell követni akár a tragikum, akár a komikum alakjában. Az igaz, hogy mind a tragédiában, mind a komédiában valaminek győzni kell s ez nem lehet ellentétben a morállal, sőt széles értelemben maga a morál azaz az erkölcsi rend; de tulajdonképp eszmének kell győzni, nem személynek s hogy a személyek, kik erre befolyanak, erényes vagy nem erényes emberek legyenek-e, inkább csak a tárgytól függ s épen nem abszolút szükségesség, sőt a tragikum és komikum legjobb tárgyai közül sok épen meg sem tűrné. Mind a tragédiában, mind a komédiában a katasztróf a megsértett erkölcsi érdek kiengesztelődése s itt az a pont, hol az erkölcsi és művészeti elem legláthatóbban összeolvad. Ezt támadjátok meg, ha erkölestelen, mert akkor művésztelen is, de ne vessétek latra azok erényét, kik a katasztrófát előidézték, mert akkor oly kevésbé vagytok lélekűvére, mint aesthetikusok. Ime Szofoklész Elektrájában Klütemnesztra, a férjgyilkos nő, fia kardja alatt vérzik el. Ti felsóhajtotok, hogy a férjgyilkosság nagy bűn, de az anyagyilkosság még nagyobb. Szerintetek talán idegen, de erényes embernek kellett volna végrehajtani e tettet. De az erényes ember boszúálló-e? Vagy a tragédiákat törvényszéki ítélettel akarjátok-e befejezni, mely inkább külső-, mint belsőképp büntet? De a költő nemesak nagy bűnöket rajzol, hanem nagy tévedéseket is, melyek kívül esnek a törvényszék hatáskörén s némely nagy bűnök esetében miféle törvényszék fog itélni a királyok és királynők bűnei felett? Ime ott van Shakspeare Brutusa, megbukik, nem azért, mert a szabadságot szerette, hanem mert nem okosan szerette s oly körülmények között akarta visszaállítani a republikát, midőn már hiányzottak a republikai erkölcsök. Vajon a győzőknek a hazafiság és erény képviselőinek kell-e lenni? Antonius és Octavius nem azok, de az természetes, az erkölcsi szükségesség fejleménye, hogy a szabadság nevében elkövetett politikai orgyilkosságot, a szabadsággal kacérkodó zsarnokság kövesse, s a szabadságot nem érdemlő Róma végkép a caesarismus karjaiba dől.

jön. Ebben rejlik a morál, a költői igazságszolgáltatás, kiengesztelés s nem holmi erényes mesterkedésekben. A drámai költő inkább csak felvett hőse pályáját rajzolja bukásáig s nem egyszerűsmind a többi személyekéit is. A görög drámaírók ugyan trilogiákat irtak, melyekben a tévedések és bűnök egymásból folyó láncolatát rajzolják külön fő személyekben s így Orestes bűne egy új tragédia alapja lesz, de arra a gondolatra soha sem vetemedtek, hogy a tragikai hatást az erényes emberek győzelmében keressék, s nem a tévedők vagy bűnösök bukásában. A fűdolog az, hogy a tévedés vagy bűn magában hordozza nemesítését, mely végre eléri a viszonyok kényszerűségénél fogva: ez az eszme győzelme, az a morál, a többi e tekintetben kevésbbé lényeges, sőt éppen lényegtelen.

A komikus költő még kevésbbé fogadhatja el a morálisták eme tanácsát, mint a tragikus. A vígjáték hőse mindig olyat akar, mi helytelen, mi ellenkezésben van vagy saját tulajdonságaival, vagy az erkölcs, társadalom, életbölcsesség, közszokás, illem követeléseivel. Személyiségénél vagy viszonyainál fogva már akarata is nevetséges, nem is érheti el, a mit akar, vagy ha eléri, el kell vesztenie, pórul járnia, mit eselszövény eszközöl a többi személyek részéről. E eselszövényt önkénytelen maga a komikai hős is elősegíti, mi emeli a komikai hatást, mind a jellemrajzot, mind a helyzeteket illetőleg. A komikai hős pórul jár; kijátszodják, megcsalják, csúffá teszik, meg is javúl olykor, ha a körülmények engednek, de csak akkor, ha komikailag megszenvedett. Vájon erényes jámbor emberek képesek-e valakit kijátszani, megcsalni, hogy czéljokat elérjék? Nem kell-e ide egy kis ravaszság, gonoszság, ha nem is éppen bűn, de mindenesetre mégis annyi, a mennyi a szigorú morálisták kritikáját ki nem állja? Mit csináljon a szegény vígjátékiró erényes, jámbor személyekkel, kiket arra kell használnia, hogy komikai hősét tönkre tegyék? A cselekvény megindul, s ha a jámbor emberek egy kissé nem gonoszodnak el, bizony a bohó, sőt bűnös ember fog győzedelmeskedni felettök, mi aztán éppen oly művésztelen, mint erkölestelen. Azonban van egy más körülmény is, mi a komikai eselszövek győzelmes ravaszságát nemcsak szükségessé teszi, hanem enyhíti is, annyira, hogy éppen nem sérti erkölcsi érzésünket. A valódi komikai hős maga idézi föl maga ellen a eselszövényt, saját hibájával vagy bűnével

kelti ki környezetében a ravaszságot, a megtorló szenvedélyt s így midőn pórul jár, azt az érzést költi föl bennünk, hogy megkapta a mit keresett és megérdemelt, s távolról sem azt, hogy ama gonoszok mily rútul bántak e szegény emberrel. Az erkölcsi érdek itt is a katasztrófa olvad, a fő dolog itt is az, hogy a hős magában hordozza nemesiségét, mely eléri, s nem az, hogy a kik befolytak bukására, hány próbás erényűek. Ha az igazság szolgáinak megengedünk egy kis ravaszságot a bűn üldözése, az igazság kiderítése körül, még inkább meg lehet engednünk személyeire nézve a drámai költőnek, ki ugyan nem rendőr, nem vizsgáló bíró, de, ha valódi költő, minden törvényszéknél, minden morálistánál igazságosb.

Ily valódi, ily igazságos költő Molière. Az erkölcsi és művészeti elem összeolvasztását a komikumban senki sem értette jobban, mint ő. Főszemélyei magok idézik föl a cselszövényt, és a szenvedélyök által felköltött szenvedélyekben lelik büntetésüket, bukásukat. Az a vád, melyet Rousseau Fűsvénye ellen emel, a műnek épen egyik legfőbb érdeme. Harpagon fűsvénységével kinozza egész családját, még a legszükecskébbet is megvonja gyermekeitől. Mi természetesb, hogy a fiú adósságokat csináljon és tékozló legyen? Kell-e komikaibb valami, mint az, hogy az, a ki magától is megvon mindent, idegen uzsorásoknak gyűjti vagyonát? Mi utánozhatlan jelenet, midőn tudtán kívül saját fiának akar nagy uzsorára pénzt kölcsönözni s ohajtja a gazdag atya, saját maga halálát. Nem vitatjuk, a tékozlás nagyobb bűn-e vagy a fűsvénység, de vajon ki idézte elő a tékozlást s ki szenved miatta? Nem az-e, a ki megérdemelte? Tulajdonkép ez itt a kérdés s nem az, hogy melyik nagyobb bűn. Harpagon vén léte-re szerelmes is s egy fiatal leányt akar elvenni, kit fia szeret. Fia kijátsza atyja tervét, hogy házasodhassék, átveszi a szolgája által ellopott pénzes szekrényt, s addig nem adja vissza atyjának, míg házasságába belé nem egyezik. Megint nem vitatjuk: vajon a lopás és fiúi tiszteletlenség nagyobb bűn-e a fűsvénységnél és uzsoráskodásnál, de, ismét kérjük nem oly embert ér-e, ki azt felidézte s megérdemli? Jól esik nevetnünk rajta, hogy ily pórul járt s e nevetésben több erkölcsi érzés nyilatkozik, mint Rousseau moralizálásában. Nem a tiszteletlen és tolvaj fiút szeretjük, de csodálunk, ha Harpagon, nevelési rendszere másképp ütne ki s bosszankodnánk, ha egy szerény, engedelmes fiút látnánk magunk

előtt, ki eltűri, hogy atyja boldogtalanná tegye. Rousseau nem gondolta meg, hogy midőn a tékozló és tiszteletlen fiú miatt anyyira feljajdul, okvetlen a fűsvény és rosz atyát védi, s ha ő maga irta volna meg e művet, már conceptiójában is lélektani hibát követett volna el s épen úgy gyöngítette volna az erkölcsi, mint a művészi hatást. Ha a Fűsvény katasztrófját nem családi tagok idézik elő, kevésbbé lesz vala természetes és komikai. A fűsvénység veszélye és nevetségessége seholsem tűnhet föl élénkebben és sehol sem szűlhet oly könnyen más bünt s vonhat magára visszatortlást, mint épen a családi körben. Csak itt lehetett Molièrenak kifejtetni komikai erős nemesist vagy más névvel valódi drámai morált. Kell-e több moral, mint egy fűsvény atya, ki tékozlóvá, sőt tolvajjá teszi fiát, egy vén szerelmes, ki, mert nem tiszteli magát, gyermekeitől sem tiszteltethetik és semmit sem ér el, mire nevetéses szenvedélyében törekszik. Vajon lehető lett volna-e ez más conceptióval? Nagyon kétlem, s meg vagyok győződve, hogy a morálisták némely balga követeléseai a drámai művészetben épen úgy tönkre tennék a tragikumot, mint a komikumot s velök együtt az erkölcsi mélyebb hatást.

Az erkölestelenség e képmutató és léha vádjainál fontosbak azok, melyek Molière némely vígjátékainak szerkezete ellen hozzatnak fel. Legalább van alapjuk, ha egy s más tekintetben túlzottak is. Molière technikája erősb és változatosb, mint tragikus társaié s ment a classicismus némely stereotyp eszközeitől. Például a francia klasszikai tragédia expositiói meglehetősen egyhangúak és drámaitlanok. Egy jó barát, nevelő, egy meghitt udvaronc vagy udvarhölgy kezdik meg a legtöbbször az expositiót s épen nem azzal a természetes és drámai mozgással, mely Shakspearenek oly bámulatos sajátja, hogy nem tudja az ember tragédiai tetőpontját és katasztrófját vagy expositióit bámulja-e inkább. Corneille és Racine beszéltetik e meghitteket, udvaroncokat és udvarhölgyeket, de tulajdonkép magok beszélnek, hogy tájékozzuk hallgatóikat, s csak a cselekvény első mozzanatakor zökkennek belé a drámaiságba. Molière valódi drámaisággal exponál. Például Tartuffe expositiója majdnem oly drámai, mint Shakspearenél a Romeo és Juliáé. Mindamellett annyi igaz, hogy a francia classicismushoz híven Molière is inkább kedveli, mint szükséges a böles mondatokat, az erkölcsi maximák

fejtegetését, s *Misanthrope*-jában részint a jellemrajz, részint a sentiosus magán és párbeszédnek kedvéért elhanyagolja a cselekvényt. Néha a cselekvény bogát a mű végén váratlan eseménnyel oldja meg, mint a *Füsvény*, *Nők iskolája* s *Tartuffe* című vígjátékaiban. Azonban e váratlan események nem folynak be a jellemekre, csak a bonyolult helyzetből való kiemelkedésüket segítik elő s általában nem oly lényeges részei, elhatározó mozzanatai az említett műveknek, mint azt Molière némely bírálói feltüntetik. Inkább csak *Tartuffe* szenved e tekintetben kivételt, hol Orgonnak kegyelem általi megszabadulása és *Tartuffe* bukása a végső stadiumon lényeges rész, elhatározó mozzanat. De Molière csak kényszerült úgy végezni be a művét, mint a hogy bevégezte, a kor fogalmainál fogva is, de leginkább saját egyéni körülményei miatt. A fejedelem a régibb drámákban a gondviselés szerepét játszta, továbbá a középkor letűnével, a hűbérurak hatalma romjain emelkedő új monarchiára áhitattal tekintettek föl az eddig elnyomott néposztályok. Mindez vonzotta Molièret a csomó kegyelem útján való megoldására, de az a körülmény, hogy csak félig kész művét is már megtámadták ellenségei, vallástalansággal, erkölestelenséggel vádolták, később eltiltatták a királylyal, kényszerítette a fejedelem által buktatni meg képmutatóját a végső stadiumon, s a trón védszárnyai alatt keresni menedéket. Azonban e kényszerített bevégezést, lángeszéhez méltóan hajtotta végre. Orgonnak nem minden ok nélkül kegyelmez meg a fejedelem, Orgon szolgálatokat tett régen az államnak, melyeket a fejedelem most akar megjutalmazni. Továbbá *Tartuffe* Orgon elleni föllépése által maga ejti magát törbe, a felsőség egy rég nyomozott gonosztevőre ismer, kire már csak a törvényszék ítéletét kell kimondani. A nem tisztán drámai megoldásba mennyi drámai indokot vegyít Molière, s mi szép az, mit a rendőrrel Orgonnak, közönségének és királyának mondat. S mennyi szépség takarja a műnek nagyobb vagy csekélyebb hibáját. Egyebet mellőzve van-e hatásosb naiv komikum, mint *Marianna* és *Valérre* összezördülése s rajzolt-e valaha vígjátékköltő szeretetreméltóbb, okosabb s minden affectatio nélküli, erkölcsösebb nőt; mint a minő Orgon neje, *Elmira*?

E töredékes vázlatokból is kitetszik, hogy a francia klasszikai drámának nagy árnyoldalai mellett nagy fényoldalai is van-

nak. Az árnyoldalakat eléggé, sőt túlozva kiemelte Lessing, de a fényoldalakat mellőzte. Nem Lessing ellen akarok szólni. Táborozása a francia classicismus ellen, nem csak korszakos polemia, hanem hazafiúi tett is volt. Megszabadította nemzetét a francia classicismus jármától s a görög classicismusra és Shakspearere utálva, lehetővé tette a német dráma kifejlődését. Azonban, hogy polémiai hevében s a helyzet kényszerűségei miatt egészen igazságos lett volna, azt épen nem mondhatni. Nem a rendszer teszi a nagy költőt, legfeljebb csak egyben másban elősegíti vagy akadályozza, hanem a tehetség, s ha valamely rendszerben egészséges elemek is vannak, még mindig születhetnek nagy művek. A német kritika még most sem eléggé igazságos a francia klasszikai dráma képviselői irányában, s túlbecsüli saját német-görög classicismusa drámai kísérleteit. Melyik ér többet, a francia klasszikai dráma-e vagy a német-görög dráma, melyet Schiller és Goethe fejlődésük bizonyos stadiumán egypár műben megkísérlettek. Azt hiszem a francia többet ér, ha nem is elvben, de művekben s ha vita tárgya lehet is e kérdés, annyi bizonyos, hogy a német görög classicismus nem szült Molièret. Arago a matematikus majdnem matematikai igazságot mondott, midőn Molière szobra leleplezése alkalmával tartott, beszédében így szól:

„A nemzetek természetszerű hévvel versenyeznek a szellemi elsőbbség fölött. Ha mi francziák idézzük Descartes, Pascal, Corneille, Racine, Bossuet, Voltaire, Montesquieu, d'Alembert, Buffon, Lagrange, Lavoisier, Laplace s mások neveit, válaszol azonnal Baco, Galiléi, Newton, Leibnitz, Huygens, Euler, Kepler, Linné, Dante, Shakspeare, Milton, Tasso, Ariosto, Priestley, Volta, Cavendish stb. neveit fogjuk hallani. Molière az egyetlen Molière bir azon kiváltsággal, hogy versenytársa nincs az európai irodalomban.“

GYULAI PÁL.

IRODALMI SZEMLE.

ANGOL BÜNTETŐJOGI REFORM.

A general View of the Criminal Law of England.
By James Fitzjames Stephen, M. A. of the Inner Temple, Barrister at Law,
Recorder of Newark upon Trent. 1863.

Sok dolog fordult elő újabb időben, mi Angliában a közfigyelmet nagy mértékben a büntető jogra irányozta. A gyilkos Müller kivégeztetése alkalmával mutatkozott iszonyú romlottság és istentelenség kétséget keltett az emberekben, vajon ezélszerű-e a mostani nyilvános kivégzési módot fentartani s nem gyakorolna-e a gonosztevőkre nagyobb elriasztó hatást, ha az elítéltnak kevesebb alkalom nyújtatnék makacs merészsége kitüntetésére s nem lehetne-e sok baromi s illetlen látványt elkerülni, ha a kivégzés zárt helyen, csupán illetékes tanúk jelenlétében hajtatnék végre. A főben járó büntetések kérdésének megvizsgálásával foglalkozó bizottság kineveztetése is azt gyaníttatja, hogy a korona tanácsosai kétségben vannak az iránt, vajon fentartsák-e a halálbüntetést bármi alakban. Ha a másodlagos büntetések kérdését vesszük szemügyre, még nagyobb bizonytalanságban találjuk a dolgokat. A királyi bizottság meggondolatlan javaslata, hogy a Nyugat-Ausztráliába való deportatiót szaporítani kellene, mint annak idején előre látható vala, oly izgatottságot szült a gyarmatokban, hogy mielőtt érvényre emelkedett volna, visszavonatot, s a kormány hajlandónak mutatkozott felhatalmazást kérni a gyarmatoktól a nyugati Ausztráliába való deportáció teljes megszüntetésére.

Minden arra mutat, hogy a dolgok nem maradhatnak úgy, a mint vannak; de daczára e hatalmas újítási iránylatnak, a közvélemény — úgy látszik — a mellett van, hogy a dolgot nem kell bolygatni, s a meglevő jót nem kell tulságos reformatori buzgalom által veszélyez-

tetni. Azoknak, a kik a tárgyról ily véleményen vannak, ajánlható Stephen fent czimzett munkája, mely a büntetőjog általános céljait s irányait tárgyalja s józan kételyeket támasztani s az elmét egészséges és jótékony következtetésekre kalauzolni nagyon alkalmas.

A halálbüntetés ellen felhozott ok, melyet az emberi élet állítólagos szentségéből s azon nézetből származtatnak, hogy a társadalomnak nincs joga tagjait megfosztani azon élettől, a melyet nekik nem adott, mint várható, kevés viszhangra talál. E nehéz és gyakorlati korban az emberek azon meggyőződésre jutottak, hogy a bölcséleti feltevések, melyek 30—40 évvel ezelőtt oly nagyon kedveltettek, nagyon csalóka vezérek az emberi élet ügyeiben. Azen állítás sem gyakorol ránk valami nagyon meggyőző hatást, hogy az állam kötelessége jó példával járni a nép előtt s az által buzdítani az alattvalókat az emberi élet tiszteletben tartására, hogy maga tiszteletet tanusít az iránt. A francia bölcsész felelete ép oly találó, a mily elmés; az egész csak az elsőség kérdésén fordul meg. Ki kezdje meg a dolgot, az állam-e, vagy a gyilkos: „Abolissons la peine de mort, mais que messieurs les assassins commencent.” Törölje el csak a gyilkos a halálbüntetést s az állam szerencsésnek fogja magát tartani, ha példáját követheti. De hogy ő ezt tenni fogja, az iránt nem vagyunk hasonlóképen biztosítva.

A leggyakrabban felhozott okok a következők: hogy a büntetés célja vagy javítás, vagy elriasztás; hogy a javítás a halálbüntetés esetében természetesen kérdés alá nem jöhet s másrészt kereken tagadják a halálbüntetés elriasztó hatását. Felhozzák azt is, hogy a nép hozzá szokik a büntetés látásához, hogy részvétet érez a bűnös iránt. Továbbá, hogy azon ellenszenv, mely sok helyütt a halálbüntetés ellen uralkodik, azt okozza, hogy az esküdtszékek főbenjáró ügyekben nem teszik meg kötelességüket úgy, hogy a büntetés szigorát e tekintetben több, mint ellensúlyozza az, hogy e szigor következtében nehéz egyáltalán büntetést eszközölni.

Ezen ellenvetésre először is az a megjegyzésünk, hogy azon folytonosan felhozott állítás, hogy a büntetés két célja vagy az elriasztás, vagy a javítás, a tárgyat igen tükéltelenül meríti ki, mert elmellőzi a büntetésnek egyik rendeltetését, mely ép oly becses, mint bármelyik a fentebbiek közül: azt t. i. hogy elejét veszi a további büntényeknek. Minden gonosztevő lidérczként nehezül a közönségre, s oly módon keresi élelmét, mely a közönség vagyoni segédforrásaira nézve a legkártekonnyabb és legsérelmesebb. A tolvaj nagyon csekély hányadrészét

kapja azon vagyonnak, melyet elvisz; az erőszakoskodó végetlenül nagyobb nyomort idéz elő azon gyönyörnél, melyben maga részesül; a gonosztevő iszonyú emberi vagyon és emberi jóllét pazarlásával folytatja életét. Azon idő alatt, míg egy gonosztevő fogva van, a társadalom nyereségben van azon összes nyomor erejéig, melyet szabadon maradása esetére okozott volna, s azon különbség erejéig, mely fogságban tartásának költsége s azon adó között létezik, a melyet a társadalomtól pusztító és gondatlan rablásai által szedett volna. Ha e tekintetek állanak az egyszerű fogságra nézve, mennyivel inkább állani fognak, ha oly büntetésnemre alkalmaztatnak, mely a közületet teljesen felmenti a gonosztevő eltartásának költsége s őrzésének gondjai alól s ezt tökéletesen képtelenné teszi, hogy embertársainak további ártalmára legyen? A kik túlságos emberbaráti érzelmeiktől elragadtatva, a halálbüntetést ellenzik, azok kizárólag a gonosztevő szenvedéseire központosítják figyelmüket s tekinteten kívül hagyják azon nyomort és szenvedést, melyet ő egészen ártatlan személyeknek okozott s kiszabadulás esetére ismét okozni alkalma lenne. Tehát teljes okunk van azt mondani, hogy a büntetés egyik célja a büntény további elkövetésének megakadályozása s hogy e cél a halálbüntetés által a legnagyobb mértékben el van érve.

Ha igaz, a mit némelyek állítanak, hogy az ember hatalmas szenvedélyei teljesen ellenállhatlanok s hogy a bűnös vágy, melyhez kedvező alkalom járul s melyet a siker reménye szít, mindig bizonyosan döntő befolyással van az emberek elhatározására, akkor nemesak a halálbüntetést, hanem általában véve minden büntetést meg kell szüntetnünk s a büntények megzabolázását oly nevelésre kell bízunk, — ha t. i. létezik oly nevelés, — mely az embereket képesekké teendi belülről féken tartani nyugtalan szenvedélyeiket s külsőleg oly rendőrségre, mely elégséges védelmet fog nyújtani az erőszakoskodás ellen. Ez az ok önmagában hordja képtelenségének bizonyítékát. A gonosztevő életpályáját is úgy kell megítélnünk, mint bármely más életpályát; ennek is megvannak vonzó és kellemetlen sajátságai; vonzó oldala abban áll, hogy lehetővé teszi mások vagyonának folytonos munka nélküli megszerzését, s minden boszúálló vagy romlott vágy rögtöni kielégítését; továbbá bizonyos kalandos szellemben áll, mely némely emberekkel a veszélyt csupán az általa okozott izgalom kedvéért keresteti. Hogy melyek kellemetlen sajátságai, az főleg a törvénytől függ. A törvényhozás kötelessége, hogy a társadalom becsületes részének érdeké-

ben e visszariasztó sajátosságokat lehetőleg nagyokká tegye, a nélkül, hogy az emberiség általános érzetét megsértené, vagy czélját azon büntetlenség által eltévesztené, mely a túlságos szigorot mindig biztosan követi.

Azon egyetlen bizonyíték, mely azon állítás mellett, hogy a halálbüntetés a bűnök elkövetésétől vissza nem riaszt, felhozatik, azon kétségbevonhatlan tény, hogy a halálbüntetéssel sújtott bűnök e büntetés daczára is még mindig elkövetetnek, — azaz a gyógyszer egyáltalán nem is gyógyszer, mivel minden esetben tökéletes gyógyulást nem eszközöl. De a dolog lényege nem az, hogy a bűnöknek tökéletesen elejét vegyük, hanem az, hogy jelentékeny mértékben akadályozzuk azok elterjedését és szaporodását, és ezen egyszerű kérdésben foglalható össze: félnek-e nagyon, vagy nem a gonosztevők a halálbüntetés-től? Lássuk a tényeket. Ha valakit halálnál kisebb büntetésre ítélnék, keveset hallani tovább felőle. Eltűnik a közönség szemei elől, feledésbe megy s ritkán tétetnek jelentékeny kísérletek a rá szabott büntetés-től való megszabadítására. Mennyire máskép áll a dolog a halálbüntetés esetében! Mit el nem követnek minden oldalról kivégeztetésének megakadályozására! Mily ritka az oly gonosztevő, ki valamely halálbüntetéssel járó vádat beismer! Mennyire igyekszik bűnét eltagadni s szépíteni, s ha teljesen be van is rá bizonyítva, olyannak tüntetni fel, mely kevésbbé szigorú büntetésre méltó!

Ha tehát beismerjük, hogy a halálbüntetést fen kell tartani, az a kérdés: egészen nyilvános maradjon-e az tovább is? A nyilvánosság mellett az szól, hogy okvetlenül szükséges, miszerint a kivégzés ismeretes legyen; úgy, hogy semmi gyanú se maradjon fel az iránt, hogy netalán a bűnös az igazság kezeiből a hatóság bűnös engedékenysége folytán megmenekedett. Azt is mondják, hogy mivel a büntetés czélja az elriasztás, azt oly nyilvánossá kell tenni, a mennyire csak lehet, hogy e cél minél tökéletesebben elérjék. Másfelől azonban felhozzhatni, hogy teljesen lehetséges valamely ítélet végrehajtásáról oly bizonyosságot nyerni, mely okos embert jobban kielégít, mint egy néptömeg tanúskodása, leirhatatlan tolongás és zavar közepette, mely tömeg nem igen képes a büntetett személyének azonosságát megítélni, kinek végharca szemei előtt színházi látványossággal megy végbe. Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy mindent megfontolva és tekintetbe véve, feltehető, hogy a magános kivégzés nagyobb rémületet gerjeszt a rab lelkében, mint az ismeretes közszemlére való kiállítás. E dolgokat nem

a nevelt és művelt egyéneknek, hanem azoknak szempontjából kell megítélni, a kik számára rendeltetvék, t. i. a tudatlanság, mértékletlenség és bűn által baromiságba süllyesztett osztályok szempontjából. Kétséget nem szenved, hogy művelt ember, — ha ugyan egy e névre valóban méltó egyént ily helyzetben képzelhetünk — a közszemlére való kitétetést büntetése legkeservesebb s legelviselhetlenebb részének tekintené. De a törvény ezélszerűségét mindig azon osztályok érzelmeihez s fogalmaihoz képest kell megítélnünk, a melyekre az főleg alkalmaztatik. A kivégzés nyilvánossága a konok gonosztevőre nézve éppen a lehető legnagyobb vigasz és könnyebbség. Azon gyönyörben részesül, hogy a nyilvánosság színpadán megjelenve, ott igen feltűnő szerepet játszhatik s egy pillanatra ezer meg ezer embertársa osztatlan figyelmének s érdekeltségének tárgya lehet. Ő nem a felette állóknak, hanem azon osztálynak véleményére fektet súlyt, melyből maga származik, s mely ítélő bíróként van jelen, hogy megtapsolja vagy kárhoztassa azon módot, a hogy magát a végső jelenetben viseli. A tömegben ismeretes arcokat lát, ismerősök intenek feléje s fülei még ama végórában is jól ismert hangokkal találkoznak. Nem kell egészen egyedül, egészen elhagyatva meghalnia. Még egy hőstettet kell végbevinnie, bátran kell meghalnia. De forduljunk a nézőkhöz. Ezekre nézve az egész látvány megrázó érdekű s izgató hatású, s még a legdurvább lelkekre is mély benyomást gyakorol. A bátorság és merészség, melyet a gonosztevő mutat, bátorítja őket a bűnökben, s érzik, hogy hasonló körülmények között képesek volnának hasonlóan viselni magukat. Ha a kivégzés, mint közönségesen történni szokott, mint a Mülleré, majdnem minden halálkiüzdelem nélkül megy végbe, akkor oly személyek, kiknek egyedüli borzalma az élettől megválás, megtudják azon végzet-szerű titkot, hogy mily könnyű meghalni:

„Victuorque Dei celant, ut vivere durent,
Felix esse mori.

Ha ellenben, mint néha megesik, a gonosztevő szenvedései hosszantartók, akkor indignatio támad az igazságszolgáltatás ellen s nagy a veszély, hogy a gonosztevő vértanúvá lesz. A mennyire tehát elvont okokkal győzni lehet, úgy látszik, hogy a mérleg nagyon határozottan a nyilvános kivégzés ellen van. De nem vagyunk kizárólag elvont okokra utalva. New-South-Wales gyarmatban, hol, ha valahol a világ, bizonyosan alaposan ismerik azon osztályok érzelmeit, szokásait, hajlamait, melyekből a gonosztevők rendszerint kikerülnek, az utolsó

tizenhét év alatt a magános kivégzés volt gyakorlatban s a gyarmati törvényt s ennek következményeit illetőleg nagyon érdekes tudósítással szolgál maga azon gyarmatnak legmagasabb tisztviselője. A new-south-wales-i törvény szerint, mely 1853-ban hozatott, néhány békebíró saját hivatalánál fogva, s néhány a sheriff által kiszemelt nemhivatalos néző bocsáttatik a fogházba, hogy ott a kivégzés szemtanúja legyen; s a kivégzésnél jelen kell lenni s ezt írásban kell bizonyítani a sherifnek vagy helyettesének, a fogház orvosának vagy felügyelőjének s még két-három más személynek. Tényleg minden ily bizonyítványt rendszerint nyolcz-tíz, hitelt érdemlő személy ír alá. Kétszer közzé tétetik a hivatalos lapban s a hamis tanúskodás hűtlenségi büntény — felony — gyanánt büntetetik. E hivatalos kihirdetésen kívül rendszerint a kivégzés részletes leírása tétetik közzé a gyarmat két-három hírlapjában oly tudósítóktól, kik e célból a helyszínére beocsáttatást nyertek. Szóval, soha még a jelen rendszer alatt a gonosztevő kivégeztetése iránt kétség nem támadt. Nincs itt semmi alkalmja a kivégzendőnek maga fitogtatására, nincs semmi rokonszenv, nincs senki, a ki azért jött volna, hogy lássa, vajon a gonosztevő bátran hal-e meg. A nézők egészen szenvtelenek, azért jöttek, hogy a ténynek tanúi legyenek s róla értesítést adjanak s nem rokonszenveznek a szenvedővel: minden ünnepest és nyugodt. Ha ellenben az eset olyan, mely a nép szenvedélyeit és gyűlöletét felizgatni alkalmas volna, akkor az elítélt utolsó perezeit nem zavarják egy oly csöselék ordításai és szitkai, mely közül, ha a szívek titkait ki lehetne tudni, sokan kévéssel bizonyúlnának jobbaknak, mint ő maga. Az esemény titkos volta tért enged a képzelődésnek s a halált iszonyúbbnak tünteti föl, mint a végküzdelem tényleges látása. Adjuk ehhez még, hogy a titkos büntetésnél teljesen mellőztetnek azon erkölesrontó jelenetek, melyek a nyilvános kivégzéseknél rendszeren elő szoktak fordulni; — s úgy hisszük, döntő tényeket szolgáltatunk annak bebizonyítására, hogy a magános kivégzés a nyilvános fölöött előny érdemel.

A nyugati Ausztráliába való deportálás meg fog szűnni, s az a kérdés merül fel Angliára nézve, vajon megszünjék-e most már a deportatio egyáltalán, s ha nem, minő alakban s minő föltételek alatt lehetne azt tovább folytatni. Ezelőtt a deportálás abban állott, hogy a gonosztevőket egész életükre vagy bizonyos számú évekre valamely új telepre küldötték, hogy ott munkára kényszeríttessenek, s mint eleinte New-South-Wales-ben történt, vagy bizonyos szabályzott rabszolgaság

ban tartva, magán egyének számára dolgozzanak, vagy együtt kézi munkákkal foglalkozzanak. Az váratott és czéloztatott, hogy a gonosztevő ítélete leteltével a gyarmatosok tömege közé vegyülend, s hogy a keresetmód könnyűsége megóvandja őt a régi bűneibe való visszaeséstől. Nem vitatjuk, mennyiben alapos e fölfogás, elég, hogy ezen egész eljárás a gyarmatosítás mai viszonyai között s a közlekedés nagyobb könnyűsége mellett, egyszerűen kivihetlen. A régi mód szerinti deportálási rendszer első föltétele egy virágzó s emelkedő közület s e föltételnek nyugati Ausztrália meg nem felelt; s az eredmény az, miszerint a helyett, hogy a rabszolga szabad munka tömege közé elvegyült volna, túlárasztotta a munkapiacot s a szabad munkát elűzte az országból. Nemesak, hogy a szabad munka a fogoly munka elől elmenekült, hanem magok a deportáltak is nagy tömegekben újra kívándoroltak jobb munkabért, vagy bőségesebb martalékot keresni. A deportatio tehát a régi terv szerint kivihetetlen, mert számos, szabad, romlatlan népességgel össze nem fér. Ha az illető ország szegény s a tőke-szaporodás lassú, akkor a szabad népesség ki fog üzetni. Ha az ország gazdag s a tőkeszaporodás gyors, akkor a szabad népesség egy pillanatig sem fogja tűrni az elítéltek betelepítését, mert ezt joggal veszélyesnek tartja nem csak erkölcsi, hanem anyagi érdekeire nézve is. Azért a kérdés csakis egy részletes ponton fordul meg, azon t. i. vajon minden másodrendű büntetést a britt szigetek területén hajtsanak-e végre, vagy pedig a gonosztevők némely esetekben a birodalom valamely távoli, félreeső részében kényszerüljenek-e kiállani büntetésöket? Kétséget nem szenved, hogy a mostani angol büntetőjog egyik legszembetűnőbb hibája azon roppant űr, mely a legnagyobb büntetés és a legsúlyosabb másodrendű büntetés között létezik. Oly nagy büntetteseket, kik a halált ugyan meg nem érdemlik, de bűnösségük foka megközelíti azokét, a kik halálra ítéltetnek, czélszerű volna valamely vad, magános, zorgon éghajlatú vidékre szállítani, hol élethossziglan kellene maradniok.

Különös figyelmet érdemel még az angol büntetőjog azon határoz-mánya, hogy az esküdtszék ítélete végleges, mind a felmentést, mind az elítést illetőleg. Ha 'az elítelt ártatlansága utólagosan a legvilágosabban kiderül is, az angol jog nem hagy fen számára más jogorvoslatot, mint a korona kegyelmezési jogát, melyet ez a belügyi államtitkár tanácsa szerint gyakorol. Világos, hogy ily ártatlan elítéltnek nem kegyelemre, hanem igazságra volna igénye.

„E baj valódi gyógszere — írja Fitzjames Stephen, — az lenne, ha egy törvényszéket állítanának fel, mely nyíltan tenné azt, a mit most a belügyminiszter titkon tesz. El kellene határozni, hogy, ha a belügyminiszter azt venné észre, hogy, miután valaki elítéltetett, új bizonyítékok fedeztetnek fel, vagy új okok merülnek föl, melyek az eddig felhozott bizonyítékok igazsága s pontossága iránt kétséget támasztanak, vagy pedig, ha a bíró, ki az ügyet elítélte, az esküdtszék határozatával megelégedve nem volna: akkor a belügyminiszter egy bíróságot hívna össze, mely állana: azon bíróból, ki az ügyet elintézte, egy más bíróból és magából a belügyminiszterből; e bíróság tetszése szerint tanúvallatást eszközölhetne, kihallgathatná a vádlottat, ha jónak látná, nyilvános ülésben s meghallgatná az ügyvéd védbeszédét is s végre ítéletet mondana, mely az esküdtszék határozatát vagy megerősitené, vagy megsemmisitené, vagy megváltoztatná.“

E nézet bizonyára tekintetbe vételt érdemel, az ajánlott új bíróság azonban aligha alá nem ásná az esküdtszék függetlenségét. Ha egy ily felső bíróság felállítatnék, az esküdtek ügyis gyűlölt tisztét még tiszszerte gyűlöltebbé tenné annak tudata, hogy a tényálladéokra vonatkozólag kimondott határozataikat megdönthetnék oly személyek, kik nem bírnak azon helyismerettel és gyakorlattal, a melylyel ők, kik nem hallották ugyanazon bizonyítékokat, a melyeket ők hallottak s kik a dolgot törvényes és szaklagos s nem azon közönséges és népies józan ész szempontjából tekintik, a melynél egyebet a közönséges esküdttől követelni nem lehet. Az angol eljárásnak egy nagy előnye az, hogy az ügy egész érdekét egyetlen bíróságnál központosítja. Mind a két fél teljesen elkészülve jön, mert jól tudja, hogy bármely bizonyításbeli hibáit soha többé jóvá tenni nem lehet. Vajon ez volna-e az eset akkor, ha a védőnek lehetővé tennék, miszerint érdekében fekiüdjkék valamit visszatartani, hogy azt utólagosan hozhatná fel s ezáltal az ügy újolagos tárgyalását eszközölhesse elítéltetése esetére. Igen tekintélyes jogtudósok azon nézeten vannak, hogy bármily nagy is azon anomalia, miszerint valakinek megkegyelmezznek, mivel ártatlan, jobb megtartani ezen anomaliát, mely ügyis inkább elméleti, mint gyakorlati bajnak tekinthető, mint megingatni azon alapot, melyen az összes angol büntetőjog nyugszik: véglegességét az esküdtszék határozatának melyet az az elébe terjesztett tények alapján hozott. S ha a kegyelmezési jog sértetlenül marad, kell valakinek lenni, a ki ennek gyakorlatát illetőleg a koronának adott tanácsokért felelős; s e személy nem

lehet senki az ország birái közül, hanem miniszternek kell lennie, kinek a parlamentben ülése van és ki a parlamentnek azon tanácsért, a melyet ad, felelős. Mindaz, a mit veszély nélkül tenni lehet, abban áll, hogy a belügyminiszteriumnak minden segítséget meg kell adni, a mit csak a törvény teljesítésében neki nyújtani képes, s biztosítani kell a közönségnek azon módot, melynek segítségével a miniszter eljárásának okairól magának teljes tudomást szerezhet. A belügyi államtitkár kötelessége nem az esküdtszék határozatának felülvizsgálata, hanem annak fontolóravétele, vajon az esküdtszéki határozat alapján hozott ítélet végrehajtassék-e vagy ne. Ha az esküdtszék előtt felhozott bizonyítékokon kívül még valamire támaszkodhatnak, mi a büntetés enyhítése mellett szól, akkor ez iránt ugyanazon nyomozási eszközöket kellene alkalmaznia, melyeket a bíróságok alkalmaznak. Az így nyert bizonyítékokat a bíró jelentésével együtt a parlament elé kellene terjeszteni s ezzel együtt a belügyminiszter azon indokainak előadását is, melyek őt az ítélet elengedésére, vagy enyhítésére indították.

Stephen munkájának legkitűnőbb része az, a hol a büntények felosztásáról s osztályozásáról szólva, az olvasót az angol jog tömkelegeibe vezeti be; kétséget nem szenved, miszerint a büntető jog legfőbb célja annak biztosítása, hogy a büntetés a bűnnek éppen megfelelő legyen. Hogy pedig ez lehető legbiztosabban elérjék, szükséges, hogy ugyanazon elnevezések alatt oly büntények foglaltassanak egybe, melyek egymással bűnösségek fokára nézve lehetőleg megegyeznek, hogy így minél kevesebb bizassék a bíró, s minél több a törvényhozó eldöntésére. Stephen munkájának azon része, mely a büntetések felosztásáról szól, nemcsak legkitűnőbb, de legfontosabb is. Mindazáltal e terjedelmes s a jogtudósra nézve rendkívül érdekes részletekre nézve, kénytelenek vagyunk az olvasót magára a munkára utalni, mert azoknak csak megközelítő visszaadása is tulságos terjedelművé tenné a jelen cikket. Csak általában jegyezzük meg, hogy az angol büntetőjog ezen része a legtekintélyesebb s messze mögötte marad a szárazföldön érvényben levő codificált büntetőjogi rendszereknek. Anyagilag véve az egyes jogtételeket, nem mondhatni, hogy ezek éppen rosszak volnának, de az egész oly töredékes, oly logikátlan, oly tömkelegszerű, hogy a biztos eligazodást majdnem lehetetlenné teszi. Ennek oka az, hogy az angol büntetőjog leginkább bírói magyarázat alapján keletkezett, mi két ellenkező hibára adott alkalmat. A mint a társadalmi élet fokonyként sokoldalúbbá s fejlettebbé lett, a bűnök új meg új fajai merültek föl, melyek a régi

durva jogrendszer kategóriáiba besorozhatók nem voltak. De a törvényhozás elmulasztotta kötelességét, a kortól elmaradva az új viszonyoknak megfelelő új törvényeket nem hozott, s így a bírák mesterséges szőrszálhasogatások segítségével az új bűntényt oly bűntényekkel erőszakolták egy osztályba, melyektől az mind jogi természetére, mind bűnössége fokára nézve tetemesen különbözött. Így történt, pl. hogy az árulás és a gyilkosság rovatába sok oly bűntény soroltatott, mely oda nem tartozik. Majd meg az ellenkező hibába esett a bírói magyarázat s nagyon is szűk értelmet adott valamely elnevezésnek, kizárt valamely meghatározásból oly bűntényeket, melyek helyesen oda tartoztak volna. Így például a lopás meghatározása még azon korból való, mikor kevés egyéni tulajdon létezett s a mi volt, az rendszerint a tulajdonos közvetlen személyes birtokában volt. Azért a lopást az angol jog úgy határozza meg, hogy az valamely dolognak a tulajdonos birtokából való elvétele (taking away). Ennélfogva a szomszéd földjének ellopását, mely a lopás egyik leggonoszabb neme, az angol jog nem tekinti lopásnak. Ha valamely dolog nincs a tulajdonos birtokában, akkor elvétele nem lopás. A dologhozi jogok elidegenítését az angol jog most sem tekinti lopásnak s a megbízott, ha a rábízott pénzeket elsajátította egész 1861-ig büntetlen maradt. Kétséget nem szenved, hogy e büntetlenség a közerkülsiségre nézve nagyon veszélyes, mert a törvény nemcsak hogy a nép jogtudatának kifolyása, de viszont visszahat a forrásra melyből eredt s annak látása, hogy a bűnök több nemei megbüntettetnek, azon véleményt ébreszti fel, hogy a mi meg nem büntettetik, az jogszerű.

Stephen azt ajánlja, hogy mindazon nyomorult jogesavarásokat, melyekhez a bírák folyamodnak, egyszerre meg kellene szüntetni az által, hogy az 'elvétele' helyébe 'elsajátítást' kellene tenni s meg kellene szüntetni azon korlátozást, mely az elsajátítást csak akkor tekinti bűnösnek, ha birtoki jogokra vonatkozik.

Valóban sajnós, hogy az angol büntetőjogot, mely többnyire szőrszálhasogató s erőtetett bírói magyarázatnak köszöni létét s kézzelfoghatólag téves tételeken s teljesen logikátlan következtetéseken alapul, azon töredékes, ingatag állapotban hagyják, a hogy először megalakult, holott egy kis gond, egy kis gondolkozás, egy kis munka, oly rendszerre alakíthatná azt át, melyet mindenki képes volna megérteni, míg most az egész távolról vett analógiákon, s túlvitt megkülönböztetéseken nyugszik. Szomorú látni, hogy az 1861-ki ugynevezett Consolidation Act ho-

zatalánál mily gondosan elkerülte a törvényhozás mindazon új meghatározások alkotását, melyek nem ugyan az „Acták“, hanem a jog consolidatióját egyedül eszközölhetik; s azon acta szerkesztői mily szolgálai kötelességüknek tartották a régi idő tapogatódzó s töredékes törvényhozását követni, s mennyi fáradságot fordítottak számos oly határozatok összegyűjtésére, melyeket néhány általános rovat alá lehetett volna osztályozni, s melyek csupán annyiban védhetők, a mennyiben régi időkben a büntetőjognak csupán töredékes reformja vala lehetséges.

Nem lehet csudálni, hogy az angol büntetőjogban, mely egyes esetek alkalmából keletkezett, nincs arány, összefüggés és világosság. A nép egyszerű józan eszének durva művei, bármily ügyesen és gondosan feljegyeztessenek is, mindig ilyenek fognak lenni, de valóban bámulandó, — s ha kétségtelen bizonyítékai nem volnának teljesen hihetetlen volna — hogy egy felvilágosult s művelt kor azon becses örökséggel, mely a múlt idők feljegyzett s felhalmozott bölcsességében maradt, annyira nem gondol, hogy azon csekély szellemi munkát is elmulasztja, mely megkívántatnék arra, hogy e tönktelegebe rend hozassék s az angol jog ne csak észszerű és szeű, hanem egyszerű és érthető rendszer is legyen.

H. I.

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK PÉNZÜGYI VISZONYAI.

B. Hock Károly: Die Finanzen und die Finanzgeschichte der vereinigten Staaten von Amerika. Stuttgart. 1867. 8. ré. XIV. és 812. lap.

Ha a történet lapjait forgatjuk, több példát találunk arra, mit tehet egy szabad nép, mely politikai és társadalmi intézkedéseinek czélszerű rendezése, a szellemi élet minden oldalról kifejtése s az ember vele született jogainak tiszteletben tartása által összes nemzet életfejlődésében támogatva, századokra hat ki, s irányúl szolgál évezredeknek; — mely hatalmas coloss gyanánt emelkedik fel a népek sorából s a világ történetben új korszakot alapít, korszakot, melyben minden mozzanat e nemzet életében találja fel gyökerét. Hogy ne említsünk többet, ott a görög nemzet, melynek évlapjain a dicsőség, nagyság és erkölcs egymással váltakoznak, mely a világnak megmutatta, hogy a szellemi erő és a kitartás, a vad erő felett diadalmaskodik, melynek hősei még a jelenkorban is minden népnek példányképtül szolgálnak! De ha a bátorság, a szabadság szeretete és a haza szent esz-

méje melletti küzdés az ó, közép és új korban majdnem minden nemzetnél megtermett is egy-egy Leonidast, ha a történet gyakran példákat mutat föl, mit tehet a vad rajongás, gyakran meg sem értett eszmékért lelkesedés, mint a keresztes hadak sorozata bizonyítja, ha a történetben akadunk is egyes lángelmékre, kik szellem s erély folytán Napoleonként alig sejdített merész dolgokat hajtanak végre: — Északamerika, különösen az unió, oly állam gyanánt magaslik ki, mely mellett az ó-kor égis emelt görögjei ép úgy, mint bármely más nemzet árnyba vonul vissza.

Ha az utolsó, a rabszolgaság örökös eltörlése miatt folyt — háborút tekintjük, minden tekintetben bámulatos példákra akadunk. A hadsereg nagysága, a vezérek taktikája, a hadi operatiók óriás volta, a csatározások hossza, a kegyetlenség, melylyel egy s ugyanazon haza fiai saját honszülöttjük vérében gázolnak, a háború sikeresb vezetése végett feltalált gépek, az unio elnökének kérlelhetlen jelleme: — mind oly jelenségek, melyekhez hasonlókat a nap még nem látott. És ha ez állam pénzügyeit tekintjük, lehetetlen nem csodálkoznunk azon összegeken, melyeket a háború felemésztett, a nélkül, hogy a nép jóléte veszélyeztetett volna. Az unió, mely majdnem félszázadon át a központi hatalom javára adót nem fizetett, melynek államadóssága mindig igen csekély, sőt több ízben egészen elenyészett: — a haza iránti szeretet és az emberiség jogainak védelméért a legkülönfélébb, a kivetés és behajtás módja folytán igen terhes adókat és államadósságokat vállal el, államadósságokat, melyek évenként több 100 millió dollárral emelkedve majdnem az angol államadósság nagyságát érik el — de a mi legfeljebb e terhes adót szívesen viselték és a nép jóléte a több éven át szerencsétlenül folyt háború daczára is folytonosan emelkedett.

Ily ország pénzügyét és pénzügyi kezelését tanulmányozni annival inkább érdekes, minél terhesebbek lesznek Európában is az adók, s minél inkább súlyed Európa is mindinkább az államadósságok örvényébe, mely maholnap egész népeket tönkre juttatással és elnyeléssel fenyeget.

Amerikában a pénzügyi törvényhozást illetőleg az alkotmány megengedi a congressusnak, hogy adósságok törlesztése, védelmi gondoskodás és a közjó tekintetéből taksákat, vámokat, adókat és accisákat vethessen ki s hajthasson be, de ez illetékek és adók az unió valamennyi államaira vettetnek ki, egyenes adót nem szabad másképp mint a census szerinti mérv vagy már előbb megállapítandó arányban kiszabni, s

a vámok meghatározásánál nem szabad egyes kikötőknek külön kedvezményeket nyújtani vagy egyes államok kivételére vámokat rakni. Az ily törvényjavaslatok először a képviselők házában terjesztetnek elő, azután a senatusban is tárgyalatnak, hol változásokat szabad tenni, s végre a két törvényhozási közeg egyetértvén, végleges megerősítés végett a törvényjavaslatok az elnöknek adatnak. Azonban mindkét törvényhozási test a pénzügyi javaslatokat bizottságok által vizsgálta meg, s pedig a képviselőházban 13 ily állandó bizottság van, ugyanis: a módok és eszközök (1802. jan. 7. óta) a közkiadások (1814. febr. 26. óta) a köz- vagy állami földek (1805. decz. 17.) a postaügy (1808. máj. 9.) az államvagyonra követelések (1794. nov. 13.) az államföldekre követelések (1816. apr. 29.) a Washingtonban levő nyilvános épületek és földekre követelések (1837. szept. 15.) az évi államszámadási megvizsgálás bizottsága, továbbá az állam-, pénzügyi-, had- és tengerészeti miniszterium, a postaügy s a nyilvános épületek számadásainak megvizsgálásával megbízott alosztályok. (1816. márcz. 30. óta.). A senatusban csak négy állandó bizottság működik és pedig: a pénzügyi, a közföldekre, a közföldek iránt támasztott igényekre s a postaügyi bizottság.

A pénzügyi közigazgatás élén áll az államkincs titkára, melynek hivatalát és címét az 1789. szept. 2-án kelt törvény állapította meg, s mely hivatalt Hamilton Sándor kezelte legelőször. De az államkincsititkár nemcsak pénzügyi miniszter, hanem kereskedelmi és tengerészeti miniszter és az állam számvetői ellenőrségnek elnöke; hatósága alá tartoznak a vám-, adó-, pénztári és kikötői tisztviselők, a világító toronyok és zátonyok felügyelői, a pénzverde, a bank- és gőzhajózási felül-örködés, a távirda és a vasut — a mennyiben az államtól segélyeztetnek. Hivatalának fő emberei a következők: a két helyettes (assistants), az államkincsmester és helyettese, két ellenőr, a levéltárnok s az államkincs hat auditora, a vámbiztos, a beladók biztosa, a pénzforgalom ellenőre, az államkincs főügyésze, a világító toronyok, a part-felvétel, s a gőzhajózási felügyelet elnöke. Nagy számú hivatal-személyzete közt igen sok asszony is nyer alkalmazást, miután a háború folyama alatt igen nehezen lehetett a sok megállapított hivatali vagy szolgálai állomásra férfiakat találni; — és a tapasztalás azt mutatta, hogy a nők nagy szorgalom, tisztaság és redszeretettel feleltek meg hivatásuknak. Az unióban azonban eddig egy lényeges hiba uralkodott, nemcsak a pénzügyi, de valamennyi államhivataloknál, hogy t. i. a miniszter leléptével nemcsak a főbb hivatalnokok, hanem valamennyien, sokszor le a

szolgákig oda hagyják állomásaikat s új hivatalnokok neveztetnek ki; a zavar, mit ily változás okoz e kérdés feletti elmélkedést támasztott s hihetőleg előbb-utóbb megtalálандják a helyes közép utat e téren is.

Maga az egész adórendszer lényegesen az adózó önbevallásán alapszik, mely önvallomását a bevalló esküvel erősíti meg, s melyet az adóhivatalnokoknak bármikor megvizsgálni, illetőleg megállapítani jogukban van; a bevallásoknál netán elkövetett hamis eskü három évi fogság- s 500 dollár pénzbírsággal büntetetik, valamint a hamisan esküvő a törvényszék előtt tanúságot többé nem tehet. Az unió e részben eljárása korántsem helyeselhető, mert először is a bevallásoknál annyi és oly sok eskütétel kívántatik, hogy az eskü tulajdonképi jelentősége és szentsége a köznapiaság által majdnem semmivé tétetik; de másodszor itt a hamis eskütétel sokszor a bevalló érdekét mozditja elő s így nagy ösztön nyújtatik hamis eskütételre és harmadszor hamár eskü melletti bevallások követeltetnek, legalább az adóbehajtási tisztviselők ne faggassák a bevallót a számtalan kutatások- és nyomozásokkal, melyek által az eskütétel melletti bevallást constatirozni akarják; mert ez az állam részéről az eskü iránti bizalmatlanságot, tehát erkölcsvallási szempontból hibás eljárást tanusít.

Ezeknek előrebocsátásával vizsgáljuk az unio pénzügyi rendszerét, és pedig a három fő momentum: a vámügy, az adó és az állam-adósságügy szerint, mely utóbbinál a vele szorosan jelenkező bankügyet is figyelemre fogjuk méltatni.

A v á m ü g y.

Csak miután az amerikai államok függetlenségüket kimondták, vethetett ki az alkotmány szerint a congressus vámokat, és a vámok jó ideig az államföldek eladásából származott bevételen kívül egyedüli jövedelemforrást képeztek. Az első vámtariffa 1789. jul. 4. hirdettetett ki, itt még igen sok tárgy vámmentes volt, és a legtöbb tárgy után értékvám vétetett, mely átlag 5%-ot tett, a tariffa következő elveken sarkalt: a vám kiszabásánál a pénzügy tekintetett fő czélnek, s csak mellékes volt a belföldi ipar terjesztésére a tekintet, de a védvámnál is a kereskedést akadályozni nem szabad. 1792-ben, midőn az indian törzsek elleni védelem nagyobb kiadásokat igényelt, a vámtárlag 7½%-ra emeltetett és 1804. márcz. 26-án a földközi tengeri kalózság megszüntetésére 2½%-kal nagyobbított, mely százalékból külön földközi tenger pénzalap alkottatott. Ha a vámügy fejlődését tovább

vizsgáljuk igen korán akadunk tilalmakra, így 1806 apr. 8-án bizonyos angol készítmények behozatala végleg eltiltatott s hogy e törvény ki ne játszattassék 1807 dec. 22. valamennyi hajó átvizsgálása rendeltetett el. Ez utóbbi hajó-átvizsgálási rendelet 1809 márc. 1 megszűnt ugyan, de az angol ugy szintén a francia kereskedés sok tekintetben — többnyire visszaszorítás végett — megszorítva maradt. Franciaország azonban kielégítvén az unio kívánalmait 1810-ben az irányában felállított tilalmak is megszüntettek; holott ellenkezőleg Angliának 1812 jun. 19-én háború izentetvén, e háború költségeinek fedezésére a vámok mind megkészszeresztettek. A vámfelemelés természetesen az árúbevitt csökkentette, mi különösen az inkább földművelési, nevezetesen gyapottermető déli tartományokat igen sújtja vala, mert ezek már most terményeiket a külföldön nem értékesíthetvén, a műiparilag előhaladt éjszaktól lettek teljesen függőkké. De vigasztalta magát dél, mert a háború sikeres befejezte után a régi állapot visszatérését remélte. A béke 1814. dec. 24-én Gentben megkötöttet, ámde a déli tartományok reményei nemcsak nem teljesültek, hanem a túlnyomólag képviselt s a déli tartományokat gyarmatként tekinteni kívánó éjszak 1816 febr. 5. a kétszeres vámot továbbra is fenhagyta, sőt 1816 jun. végétől 42°/_o kal meg is toldá. Igaz ugyan, ez utóbbi életbe nem lépett, mert már 1816 apr. 27. új vámtariffa hirdettetett ki, melynek fölve teljesen a védvám volt s mely szerint minden mi az országban elegendő mennyi- és minőségben előállítatik, tilalmi vám alá esik; minden, mi nem állítatik elő, elegendő mennyiség- és minőségében, de az előállíthatáshoz remény van, védvámok által támogatástik. Minden oldalról óriási számú aláírással ellátott petíciók folytak be a déli tartományokból ezen félszeg vámtételek ellen, de mitsem használt; 1828 apr. 21-én, midőn az államadósság mindinkább kevesbült s külháborútól vagy egyéb nagyszerű költségeket igénylő vállalatától tartani nem kellett, a már is túlságos vámok még magasabbra emeltettek, úgy hogy a vámtételek átlaga a tárgy értékének 48°/_o-át teszik vala. Ismét kérvények és petíciók mitsem használtak; 1831 aug. 3 Augusztában (Georgia állam) antitarif-conventio, oct. 7-én Philadelphiában szabadkereskedelmi conventio alakult; végre, hogy mégis valami történjék, az ipar állását illető enquête rendeltetett el s az államkincstítkár a vámok 27°/_o-ra leszállítását indítványozta: azonban a congressus nagy megütközéssel visszavetette az indítványt és 1832 jul. 14-én egy 1833 márt. 3-án életbe lépendő új tariffát hozott, melyben

mellékes czikkekre vámengedés tétetett ugyan, de egészben véve az 1828 iki tariffa épségben hagyatott.

Ez több volt mint a mennyit a dél nyugodtan tekinthetett volna. Jul. 23-án Charlestonban (dél-Carolinában) egy convent ült össze, mely a hozott tariffát semmisnek nyilatkoztatta. A Kolumbiában tartott convent nov. 24-én a kormányzót felhatalmazza, hogy e részben a szükséges intézkedéseket tegye meg. E mozgalmak végre az 1833 febr. 12. törvényt szülték, mely szerint minden 20%-ot felülhaladó vámtétel 1841-ig minden másodévben a többlet 10%-val, 1841 végén a többlet 25%-kal és 1842 júliusban a még fen maradt többlettel leszállítandó; azonban az éjszak folyvástiparkodott a védvám elvének épen tartásán mindaddig, míg Buchanan a dél jelöltjének elnöksége folytán 1857 márcz. 3-án mérsékelte vámtariffa nem hozatott, melynek átlaga 19—24% volt. És ime mily különös a sors szeszélye! — midőn a szabadság némi élvezete mellett a szabadkereskedés védői a védvám pártot már most gyakorlatilag hitték meggyőzhetni a szabadság jótékony hatásáról: — akkor tör ki 1857-ben a nagy kereskedelmi válság, mely az összes nemzeti életet minden ágaiban megrázkódtatja, s melynél fogva a vámjüvedelem 1857-től 1858-ra 78. 3 millio dallárról 22. 1 millióra szállott. — 1860-ban Lincoln választatott elnökké, az éjszaki párt jelöltje. A dél előre tudhatta, mit remélhet a vámtételeket illetőleg, s ez is egy oka annak, hogy a szakadás oly gyorsan történt. A dél nem esalatkozott, 1861. márcz. 2-án új tariffa lépett életbe, mely az 1816. 1828 és 1842-ki vámtételeket visszaállította, sőt 1861 dec. 24. 1862 jul. 14. 1863 márcz. 3-án 1864 apr. 29 és jun. 30-án 1865 márcz. 3-án és 1866 jul. 28-án új meg új vámfelemlések hoztak: — de az amerikai védvám párt még ezzel sem elégszik meg Carey, Colwle István s mások fanaticus beszédekben a fennálló vámtételeket még mindig kiesinylik.

Lássuk már most a fennálló vámtariffát:

a) é r t é k v á m o k. A legmagasabb értékvám alá esik az opium-kivonat és a szivásra szánt opium valamint az ürmösborok és a vám tariffáiban külön ki nem írt szeszés folyadékok; és pedig ezek 100%-ot fizetnek az érték után.

75% alá esnek a pipatokok, felszerelmények és egyéb pipaszerek.

60% alá esnek a tiszta selyemből készített árúk, kész ruhák, piperek s más vegyes árúk, melyeknél a selyem a fő alkatrész.

50%-ot fizetnek a kész gyógyszerek, különösen azok, melyek titkos szerek gyanánt szerepelnek, valamint a szépitő szerek, illatszerek.

rek (hová az illatos olajok és essentiák is tartoznak), arezfestékek, moschus, a finom alabastrom és márvány művek, a dísztollak, mesterséges tollak és virágok, az alpacca-, mohair- és angorakelmék, viaszkos vászón, kesztyűk és félkesztyűk (mitts), bőr szőnyegek, szita-szövetek (bunting), porcellán, ha nem fehér és nem sima, olvasók, gá-gátszén és üveg korallak, mindennemű játékszerek, finom esontkészületek toll és zsebbkések, paraffadugaszok, és parafaárúk, besózott vagy olajjal elkészített anchovis- és sardellák, befűzött gyömbér, cukor és jégcukor, ha fontjának ára 30 centimest meghalad, cukorsütemények, ha nem font szerint árultatnak, szörpök (jellies), rózsalevelek és a pálinka festésére szolgáló szerek.

45%-ot fizet a chinin, kénsavas chinin és chinin-készülékek; minden egészen vagy részben készült aczél árúk (természetesen a toll- és zsebkések kivételével), fehér, nem díszített porcellán és bárány bőrből lábtakarók.

40% alá esnek: orvosi kivonatok, tincturák és eczetfélék, angol tapasz, és valamennyi orvosi készülék a mennyiben az 50%-os tarifába nem esnek, természetes, különösen meg nem nevezett balzsamok, szarvas-szarulél, bast-, szalma-, fű-, pálmalevékalapok, halesont, parókák és egyéb ember haj készítmények, aranyzott vagy nyomott bőr-árúk gyapotezérna, lenczérna, lenspárga, varróselyem, physikai és chemiai apparatusok; gyutacsok, kefék és esetek, palatáblák és irlák, gypsz-művek, agyag- és kőedényárúk a porcellán és közönséges agyagedények kivételével; metszett, festett vagy nyomott üvegárúk, szem- és óraiüvegek, drágakő utánzások, tejiüveg, üvegkristály, hegykristály, nem igazi gyöngyök, egészen vagy részben nemes érczek vagy pakfonból készült árúk, kagyló arany és ezüst, aranypapír, befűttel tett palaczkok bőr vagy különösen meg nem nevezett kelmékből kalapok, guttapercha árúk, különösen meg nem nevezett szőnyegek, finoman festett bádognívek, len- és kenderárúk.

35% alá esnek: a capri, szarvas gomba, cukor vagy borszeszben elkészített gyümölcsök, marmeládok és egyéb édességek, hal- és más-nemű sauceok, valamint minden különösen nem említett étel, üvegárúk, a mennyiben az előbbi alá nem esnek, papír és tör, különösen meg nem nevezett ércz-, fa-, csont-, papír-, carton-, bőr-, kaucuk-, szalma-, fűbart-, pálmalevél-, kosárkötő-, szita-, kőfaragó-, nyerges- és bognárárúk, műasztalos művek, ha más tétel alá nem esnek, fúvók, billárdlabdák, mindennemű seprők, legyezők, fésűk, zongorakalapácsok (jacks), rake-ták, fűződerekak, üveg mérő eszközök, kocsik, hatszeg, négyszegek és

világgyolyók, teleskopok, papirtapeták, ostorok, sétatálcák, és napernyők, óraművek és tokok, gyöngy vagy más kagyló-művek fegyverek, koresolyák, ha párjok 20 c. meghalad, lószőr szövetek, és fonatok, szücsárúk, különféle kocsonyaneműek, vízfestékek, phosphor gyúpalaczkák, pecsétviasz, ostyák, 14. sz. feletti gyapjúfonalak, esapóreczék, paszomántárúk, himzések, különösen meg nem nevezett ruha és pipereszerek, egyes szőtt árúk; továbbá tinta és tintapороk, természetes és utánczott csontszén, írlatégelyek, fehér agyagpipák, czipők és eszímák, nadrágtartók és övek, szőr-ecsetek, halesontgyárművek, carmin és carminlak, anatómiai praeparatumok, gyapotfonalak, ha más tétel alá nem esnek, lenfonal, ha fontja 24 cent. fölötti; nyersselyem.

30% vétetik következő árúknál: friss, sózott vagy olajban olivák, különösen meg nem nevezett olajbani halak, highalvac (calomel), glycerin, benzoe sók, cinéleg, sósavas ezin és egyéb czinsavak, ásványzöld és kék, suviksz, béhlúrok, ágytollak és tolltakarók, tollszárak, fák, csemeték, virághagymák, gyökerek (nem orvosi célból), kerti és vetőmagok, tisztított vagy fűrtbefektetett emberhaj, a kosárkötéshez elkészített fűzágak, fel nem dolgozott parafa, kikészített borjúbőr, pergament, vízhólyag, cocusdiórostokból gyékények, hangszerek, facsövek, faszögek, lószőrkészítmények, hólyagok és belekből készítmények, graphittégelyek (?) czinlapok, gyutaesok, vas lószerek, vas fűzőtüik, öntött vas, más tariffa alá nem eső aczél, alabastrom ékítmények, cameák és gyöngyök, metszett vagy másképp elkészített corallok, rajzlapok, szalmaszövetek, gombok, festett vagy nyomott via-szkvászon, ha \square yardja 80 centimet meg nem halad, vitorlavászon, hajból plüsch, és gyapjú választólapok.

25% alá esik: — az albumin, asbest, asphalt, csontfekete, királýsárga, ásvány barna, esiszoló por, berlini kék, párisi zöld, kék vitriol, ultramarin, velencei vörös, vermillon, a frankfurti fekete, különösen meg nem nevezett kréta, ecetsavas mész és agyag, festsavas ólom, kékitő, olaj és egyéb különösen meg nem nevezett festékek. — ananász, ezitrom, narancs, bananok és cocusdiók, saját nedvében befőtt gyümölcsök, gyümölcsbor, elkészített nád; cokes, széntéglák, könyvnyomdaérez, betűk, stereotyp vagy vésett lapok, czinlapok és bádoggönyvek, mappák, papír képek, legközönségesebb agyag és kő edényárúk, varró-hurkoló és kötőtűk, ékszerek, gyöngyök, mosaik, arany és ezüst árúk, órakulesok, lánczok és pecsétnyomók, kikészített bőrök (a borjúbőrök kivételével) nyers disztollak, gyapjúból kalap-fejékek.

20% alá leginkább nyers anyagok jelesen: égetés-, építés- vagy

iparczikkekre szolgáló fa, deszkák, gerendák, léczek, zsindelyek, fűrészpör minden külön meg nem nevezett fanemű, gyökerek, héj, levelek, virágok, magok; szurok és kátrány, madárcnyv, különösen meg nem nevezett gyanták, bucco és tongabakok, szőlő, naranszlé, pisang, mangrovák és mangrovaléjak, buza, cassada liszt, hüvelyes vetemények, maláta, borseprő, folyékony viasz, növény anyagok, melyek ágytöltéshez használatnak, nádcassia, salep, indigocarmin, lackmus, orleans saflókivonat, viaszszivaesok, olajpogácsák, kátrány és korom; — továbbá nem tisztított kőszén és kátrányolaj, külön meg nem nevezett állati olajok, a körömszír és halzsír, nyers pézsmá, hódonny, elefantessont- és tuloklapok, halcsont, gyöng fényle, ráspolt szarvasszarú, botrog-ollók (Krabbenschere) rákszemek, hólyagok, sózott belek, lattyú- és halbőrök kikészített nyul és báránybőrök, prémárúk, kötelek, ha bőrből vannak fonva, madárfészek, füstölt marhanyelv, tekenős békák, építő-, horzsa-, tisztító-, malom-, kém-, köszörűkövek, római cement, delejvas és lithographkövek, vörös kő, méspát, csillámkő, festett gipsz, téglák, arsenik, opernmeut, arquifont, fehér föld, bronzpor, arany és ezüst alap (séze) aranyéleg, sósavas arany, cobalt, kéklényüveg, vad sáfrány, ammoniak és amoniáksók, festavas calé, citromsavas mész, fehér vitriol, szemcsézett ón, önfolyadék, kolkothár, vasrosda, pokolkő, kreosot, phosphor, higanykészülékek, cinóber, sziksólúg s minden külön meg nem nevezett fém, ásvány, festő, gyógy és chemiai segédszer; kátrányterítők (tarpawlings), nem enyvezett nyomtatópapír, kóták, nem arany és ezüst órák rajzok és más tétel alá nem eső gyártmányok.

15% alá esnek: nickel, higany, ón, darabok vagy rudakban, fest-sav, hamuszsír, sárgarézbadag, és bronz darabok v. rudakban végre minden közintézetek számára szolgáló tudományos készülékek.

10% alá esnek: a külön meg nem nevezett érczek, dárday, kövező és építőkövek, kövületek, nedves agyag, kovag, tűz- s goromba köszörű kövek, bolusbarnakő, mész és fagyla, nyers gipsz, salétrom- és sósav, választóvíz, vasrozsdavíz, ásványos kermes, ayr és bezoarkő, üveges gyémánt, külön meg nem nevezett technika üzletre szolgáló savak, drága- és fél drágakövek; — mohok, makkok, hagymák, narancsvirág, cserhaj, saflor, sáfrány, samuek, katecku, tamarind, káka és nád, dió fonásra való szalma, tapló, takács-mácsonya, pirosító buzér, festőfa, indigo és buzérkivonat, kudbear, orseile, kautsuk, guttapercha, gummia gumbia, és gummi gutta; — granátalmák, tök, mangoe, shaddock (a narancs egyik neve), citrom, citromlé, narancshéj, virágok, gyümölcs frissen és aszalva,

külön megnem nevezett babok és bogyók, rozs-kukoricza- és zabliszt, cocusdió-pálma- és foka-olaj, külön megnemnevezett zsiradékok, bőrök, lószőr, esontok és szarúk, állatfogok, elefántesont tömegben vagy karikákban, sepia és esigák; hordódongák, bronz-folyadék, pakkoló papír (sheathing paper) nyers üveg tömegek, kőfaragó munkák, festvények, hajócronometerek, esizmákra való szőtt árúk apró részletekben és végre minden nyersanyag, ha más osztályba nem esik.

5% alá esik egyedül a réz és a jódsó.

b) s u l y u t á n i v á m o k ismét különfélék még pedig 1) 20 mázsányi tonna után az orosz len 40 doll. manillalen 25 d. kender más len és növény-szövő anyag 15 d. irla, fehér kréta, rudakban kén, lenszész 10 d. nyers vas 9 d. régi, olvasztásra szolgáló vas 8. doll. nem festett, esiszoló, nyers kén, és jute butts 6 d. agyag és kaulin 5 d. kalló föld 3 d. földgyantás köszén és palaagyag 1 $\frac{1}{4}$ d. más szén $\frac{1}{5}$ dollárt fizet. — 2.) font után fizet a cognac aether 64 dolárt, a morphin és morphinsók 40 d. a strychnin 24 d. rózsaeassenz olaj 24 d. borostyán falevél olaj 17 d. 50 centim, a santonin 5 d. a vanília 3 d. az opium, alma-, körte-, barack-, számoéca- és pöszméte-olaj 2 d. 50 c. a tannin és a tanninsav caraway-, szegfűbors-, és fahéj-olaj 2 d, a gallussav, a gyökönke (baldrian) s keserű mondola olaj 1 d. 50 c. a bergamot-, kassia-, kroton- és a kubeba olaj 1 dollárt; — az 1040 fajsúlynál sulyosabb eczetsav 80 centimest: a föllengített jód, és hamiblan, eczetsavas hamany, eczetsavas ammoniak, vas, magnezia, szikeny, pirany, horgany, 70 c. nyers iblan, kantarida-, kardamona-, mastix, szerecsendió yalappa. gyanta, ipecacuanha, rhabarbara és rózsalevelek, perubalzsam, különösen meg nem nevezett dohány gyártmányok 50 c; eczetsavas sulyföld szerecsendió virág, elkészített kámphor, 40 c; dohány levelek, 35 c; torubalzsam, nyers kámfor, fahéj, fehér thymian olaj 30., 1040 fajsúlynál nem sulyosabb eczetsav, manna, örölt fahéjceassia és fahéjvirág, thea, kajaput-, gyalogfenyő- és kakuktfüölaj 25 c., borkősav, eczetsavas ólom (ólom czukor), kopaivabalzsam, szegfűbors, borostyánolaj, tisztított ambraolaj 20 c., törött bors 18 c., elkészített mustár üvegekben 16 c. hamany, szikeny, nyers salétrom, egész bors, szegfűbors, fahéjceassia, dohánylevél nyelek, czukor és jégczukor, serték 15 c. 2 hüvelyknél rövidebb fásrófok 11 c. tisztított barax és borkősav, vörös kéksavas hamany, tisztított borkő, sternis, benzoe, sárkányvér, gummi kopal, damaz, kanzi, sandarak, sellak, kubeba, keserahuák, bukkolevek, koloquinták, és kokelmagvak, édes fa nedv, hajnélküli mondulák, szegfűbors-, kocsányok, festetlen jégczukor, zsiros olajok, nyers ambraolaj, parafin 10 c. kakao

készítmények 9 c. törött gyömbér, parafin-, spermacet- és viaszkgyer-
tyák, 2''-nél hosszabb fasrófok 8 c., a chocolate 7 c., különösen meg
nem nevezett haláslázók 6 $\frac{1}{2}$ c. sósavkali, szénsavas magnesia, nyers
borkő és rézrozsda, komló, aloe, mandulák héjban, gyapjú, alpaka
kecske s egyéb szőrök, ha fontjuk a 12 c. értéket felül nem haladja,
6 c., — továbbá a tímso $\frac{6}{10}$ c. a sulypát, kénsavas vas és csodasó $\frac{1}{2}$ c.,
salétromsavas és vörös irla, ólomfehér 3 c., a nyers borax és borsav 5
c., a halvmész $\frac{3}{10}$ c., fehér földfestékek 1 c., ugyanazok olajban 1 $\frac{1}{2}$ c.,
az ockerföldfestékek $\frac{1}{2}$ c., olajjal 1 $\frac{1}{2}$ c., festett esiszoló, kénsav 1 c.,
festsavas kali 3 c., sárga kéksavas kali 5 c., szénsavas szikeny és ha-
many $\frac{1}{2}$ c., salétromsavas 1 c., kétszer szénsavas szikeny 1 $\frac{1}{2}$ c.,
konyhasó darabokban $\frac{18}{100}$ c., különben $\frac{24}{100}$ c., sósavas magnesia
 $\frac{3}{10}$ c., tisztított salétrom 3, oxalsav 4, ánizs 5, édes kapor és fűmag 2,
coriander carawaymag s mustár 3, köménymag 5, lenmag $\frac{1}{2}$, repeze
földi mogyoró és árpa 1, sago és sagoliszt 1 $\frac{1}{2}$, diók 3, gesztenyék 2,
gyapot 3, rizs 1 $\frac{1}{2}$, istle vagy tampikorostok 1, édesgyökér, daty Al. 2,
fügek, szilvák, mazsolaszőlők, közönséges szőlők és egész gyömbér,
kávè 5, cigoriagyökér 4, makk 3, törött és pörkölt cigoria és makk,
valamint más pótkávè-anyagok 5, kakaohéj és levelek 2, kakao 3, vaj
és sajt 4, fagygyú, marha- és disznóhús 4, sonka és szalonna 2, külön
meg nem nevezett halak $\frac{1}{2}$, fehér halesont, sertésszőr 1, stearingyertya
5, rudvas 1—1 $\frac{1}{2}$ c., de semmiesetre ne legyen e vám az árú értéké-
nek 35%-nál kisebb, megrendelt vasrudak vasútakhoz $\frac{7}{10}$ abroncs és
pántvas $\frac{1}{2}$ —6'' széles és $\frac{1}{8}$ ''-nél nem vékonyabb 1 $\frac{1}{4}$; $\frac{1}{8}$ '' alatt, de
20 sz. sodronynál vastagabb 1 $\frac{1}{2}$, a 20 sz. sodronynál vékonyabb 1 $\frac{3}{4}$
c., vasúti sínek, vastáblák, szögek, kapák, csövek, rostélyok, kályhák,
kályhatáblák s öntött vasból géprészek 1 $\frac{1}{2}$, dúrva géprészek és ko-
vácsolt sínpad 2, fekete bádóg 1 $\frac{1}{4}$, kovácsvas 2 $\frac{1}{2}$, horgony és hor-
gonylánczok 2 $\frac{1}{2}$, kovácsolt vasesövek 3 $\frac{1}{2}$, patkóvas 5 centimest.

e) különféle mérték után vett vámok még pedig,

1) minden bushel után fizet az árpa és rozs 15 c., a zab és kukori-
cza 10 c., a búza 20, a burgonya 25, a lenmag 16 c., a madártójas sár-
gája 1 dollárt és a ricinusmag 60 c.; 2) minden barrel után fizet a
beszózott vagy füstölt hering 1 d. a makarellák 2 d., a füstölt lazac 3 d.
és különösen meg nem nevezett füstölt halak 1 d. 50 c.; ha a halak
ninesenek barrelokban, úgy minden font után $\frac{1}{2}$ c. fizettetik; 3) minden
gallon után a sör, édes sör (ale) és porter palackokban 35, hordók-
ban 20 cent. pálinka 3 d. gyalogfenyő-búzapálinka (absynth), arak, rhum

és borszesz 50 fokig 2 d. 50 c. azontúl minden fok után a vám $2\frac{0}{10}$ -át a liqueurök (édes szeszes folyadékok) 2 d. 50 c. amylalkohol 2 d. bay-water burning fluid 57 c. eczet 10 c. kender-, len- és repceolaj 23 c. ricinusolaj 1 d., köszénkátrányolaj 15 c., kőolaj 20, tisztított köszénkátrányolaj és kőolaj valamint ásványégető olaj 40, terpentinszesz 30, oliva olaj technikai célra és hordókban 25 c., palaczkokban vagy más tartályokban 1 d., méz 20 c. és melissasyrup 8. 4) *d a r a b* szám után és pedig a pálmalevelekből legyező darabja után 1 c., bor vagy szeszes italokkal megtelt palaczk darabja 2 c., faszegek, ha ezerje nem nehezebb 16 unziánál, minden ezer darab $2\frac{1}{2}$ c., játékkártyák s pedig 25 c. értékig egy-egy játék után 25 c., 25 c. értéken felül 35 c., aranylevelek s pedig 500 darabnyi csomag után 1 d. 50 c., ezüstlevelek szintén 75 c., gyufák 80 darabot magában foglaló 40 csomagot tartalmazó láda után 1 d., 20 c. alúli koresolyák 8 c. — 5) *H o s s z m é r t é k* után s pedig fűrészeknél keresztátmérő szerint minden láb 10 c. malom- és vonfűrész 9" szélességig $12\frac{1}{2}$ c. azonfelül 20 c. 6) *N é g y s z ö g* mérték szerint és pedig a *n é g y z e t l á b é r t* : — nyers, nem esiszolt és nem metszett üvegtábla 150 □ küvelykik $\frac{3}{4}$ c. 150—384 hüv.-ig 1 c., 384—720 hüv.-ig $1\frac{1}{2}$ c., 720-on felül 2 c., ha azonban a négyzetláb egy fontnál többet nyom, arány szerinti vámfelemelés következik be; — esiszolt de nem metszett üvegtábla 150 négysz. hüv.-ig 3, 180—384-ig 5, 384—720-ig 8; 720—1440-ig 25, ezenfelül 50 c.; — esiszolt és metszett üvegtáblák 150 négysz. hüvelykig 4, 150—384-ig 6, 384—720-ig 10, 720—1440-ig 35, azonfelül 60 c.; — ablak-crown és cylinder-üveg a mondott arány szerint $1\frac{1}{2}$, 2, $2\frac{1}{2}$ és 3 c., esiszolt minőségben pedig $2\frac{1}{2}$, 4, 6, 20 és 40 c.; — a négyzet *y a r d* ért. axminsteri, aubusson, brüsseli, tournay-i, szász, patent bársony és kárpitos szőnyegek, ha a négyszög yard értéke 1.25 doll. felül nem halad 70 c., ellenkezőleg 80 c., de a vámtétel soha sem lehet kisebb, mint a szőnyeg értékének 50%, nyomott brüsseli szőnyeg 50 c., háromszoros ingrain és velencei szőnyeg 40 c., kétszeres ingrain velencei szőnyeg 35 c., a nemez szőnyegek, baizes, bocking és drugget 25 c., végre a kender szőnyeg $6\frac{1}{2}$ c. nem festett vagy nyomott gyapjútarak 5 c.

d) vegyes mérték szerint kiszabott vámtételek s pedig:

α) érték és súly szerint:

Növény-kelmék, ha más tétel alá	d.	c.
nem esnek	$10\frac{0}{10}$ és 5	— per tonna
kénvirágla	15 „ „ 20	— „ „

	d.	c.
anilinfestékek	37% és 1	— per font
illatos szappan és szappangolyók	25 „ „ —	10 „ „
közönséges szappan	30 „ „ —	1 „ „
burgonya- v. kukoricából keményítő	20 „ „ —	1 „ „
szivarok és cigarették	50 „ „ 3	— „ „
lőpor s egyéb explodáló anyag, ha a font értéke 20 c. felül nem halad	20 „ „ —	6 „ „
lőpor s egyéb explodáló anyag, ha a font értéke 20 c. felülhalad	20 „ „ —	10 „ „
aczel rudakban vagy lemezekben, ha a font értéke 11 c. felülhalad	10 „ „ —	3 $\frac{1}{2}$ „ „
szögvas, ha egy oldalon van jelölve	30 „ „ —	3 „ „
„ különben, vagy ha aczelből van	30 „ „ —	6 „ „
ráspoly 10''-nél rövidebb	30 „ „ —	10 „ „
„ „ hosszabb	30 „ „ —	6 „ „
vassodrony, ha $\frac{1}{4}$ ''-nél átmérője nem kisebb s ha a sodronymérték nem nagyobb a 16 számnál	15 „ „ —	2 „ „
ha a sodronyszám 16—25	15 „ „ —	3 $\frac{1}{4}$ „ „
„ „ 25 felüli	15 „ „ —	4 „ „
aczelsodrony, ha átmérője $\frac{1}{4}$ ''-nél nem kisebb	10 „ „ —	3 $\frac{1}{2}$ „ „
ha az átmérő $\frac{1}{4}$ ''-nél kisebb, de a fontja 24—sodronyszám 16	20 „ „ —	2 $\frac{1}{2}$ „ „
16 sodronyszámon felül	20 „ „ —	3 „ „
nyers gyapjú, alpaka kecskeszőr, ha 32 c. értékű	10 „ „ —	10 „ „
32 c. értéken felül	10 „ „ —	12 „ „
a mosott gyapjú e vámtételek há- romszorosát fizeti;		
gyapjúfonal a 14 számig és ha fontja 50 c.-nál kevesebb értékű	25 „ „ —	16 „ „
50 c.—1 dollar értéknél	25 „ „ —	20 „ „
1 d. értéken felül	30 „ „ —	24 „ „
különösen meg nem nevezett gyapjú- árúk, ha a yard értéke két dol- lart meg nem halad	40 „ „ —	24 „ „

	d.	c.	
különben ha meghalad egy yard értéket	45 ⁰ / ₁₀₀ és —	24	per tonna
harisnyafélék	30 „ „ —	20	„ „
ruhák	40 „ „ —	24	„ „
nyomtató és papirgépek részére való			
nemezek	35 „ „ —	20	„ „
balmoral vagy hasonló gyarattfonal-			
ból való árúk ,	35 „ „ —	24	„ „
terítők egészen gyapjúból, ha fontja			
28 c. értéket meg nem halad .	20 „ „ —	12	„ „
28—40 centimesig	25 „ „ —	24	„ „
40-en felül	30 „ „ —	24	„ „
nem festett flannel, ha □ yardja 30 c.			
meg nem halad	30 „ „ —	24	„ „
ezen felül, valamint a festett és			
nyomott flannel	35 „ „ —	24	„ „
β) érték és egyéb mértékek szerint:			
fehér márvány, darabokban s szob-			
rászatra	25 ⁰ / ₁₀₀ és 1 —	a köbláb után	
más márvány	20 „ „ —	50	„ „
rajzlák, fából és irlával s más anyag-			
gal, a krétát kivéve	30 „ „ —	51	a gros után
krétával	35 „ „ —	50	„ „
ércztollak	25 „ „ —	10	„ „
pipák fából, lava-tajt, porcellán s			
egyéb külön nem nevezett anya-			
gokból	75 „ „ 1	50	„ „
firnisz, ha a gallon értéke 1 ¹ / ₂ dollárt			
felül nem halad	20 „ „ —	50	a gallon után
firnisz, ha a gallon értéke 1 ¹ / ₂ dollárt			
felülhalad	25 „ „ —	50	„ „
kölni viz s más illatszerek, ha fő-			
anyaguk szeszes	50 „ „ 3	—	„ „
ásványviz	23 „ „ —	3	a quart után
borok, ha a gallon értéke 50 c.-nál			
nem nagyobb	25 „ „ —	20	a gallon után
borok 50 c.—1 dollárig	25 „ „ —	50	„ „
„ 1 d. felül	25 „ „ 1	—	„ „
Végre c) következő árúk v á m m e n t e s e k : régiségek, érem-			

és drágakőgyűjtemények, valamint a természetrajzi felszerelvények; szürke ambra, szörbencsek, barilla, ombolyhamú, nadályok, a törmény (breccia), ki nem készített malomkövek és építési kövek, horzsakő, gipsz. Könyvek, mappák és műtárgyak, ha valamely bekeblezett tudományos, művész- vagy vallásos társulat hasznára hozatnak. Cadmium, Iridium és gálma. A cedrus-, ében-, grenadil-, rózsafa, a lignum vitae s általában valamennyi finom asztalosfanemű. Selyemgubók és nyers selyem. Fel nem dolgozott drága fémek, jég, örökösödési, bevándorlási és utazási holmik. Amerikai halászat készítményei; nemez, mely a hajófenék kitöltésére szolgál; a napi használatra szánt friss halak, mindennemű baromfi; a kormány használatára szolgáló tárgyak; régi törött üveg, régi harangok és betűk, guano s más trágyaszerek, a tariffában nem említett szőr, csontok, állati szén, nyers korallok, amerikai művészek műtárgyai; rongyok, régi hajókötelek, szősz, kéziratok; a mezői gazdaság: lenszövés- és ezukorgyártáshoz megkivántató gépek, érmek és vertpénz, tengeri víz (bríme).

Részletesebben közöltük az amerikai államok vámtariffáját, miután sok tanulságot nyújt s a jelenkorban ismét előtérbe lépő vámkerdés helyes megfejtése ilyen vámtételek szabásától örökzárásban állandó. A vámok ily rendezése mellett 1864-ben 320 millió dollárnyi érték vitéstett ki s pedig Angolország és európai gyarmataiba 168 m., a britt Amerikába 266 m. egyéb britt gyarmatokba 181 m., Franciaország és gyarmataiba 19 m. Németországba 158 m. Cuba- és Portoriccoba 204 m. Mexicóba 127 m. Brasiliába 55 m. Chinába 87 m. — A bevitel tett összesen 3296 m. dollárt, miből Angolországból 1433, a britt Amerikából 389, egyéb britt gyarmatokból 126, Franciaország és gyarmataiból 117, Németországból 139, Cuba- s Portoriccóból 471, Mexicóból 79, Brasiliából 144, Chinából 102 m. hozatott.

A z a d ó r e n d s z e r.

A congressus fel volt ugyan jogosítva adó kivetésére, mindazáltal ezen jogával igen szűken élt eleinte; ugyanis 1791. márcz. 3-kán pálinkára vetettett adó s pedig 20—30 c. egy gallonra, 1791—94-ben a kocsikra, dohányra, árverésekre és szeszes italok kimérésére, de ez adók mind megszüntettek utóbb. Az 1813—1815. évi háborús időben újra megkísérletett az adókivetés s az adó tárgyai a következők voltak: italok, só (80 c. 100 font után) dohány, ezukor, játék és látogatójegy, vas, papír, gyertya, bőr, nyergek, cipő és eszímák, kalapok és sípkák, nap és esernyők, arany- és ezüstművek, ékszerek, bizonyos házi eszkö-

zók; váltóra bélyeg szabatott, valamint több ipartól engedélydíjt kívánt a kormány; ez adó is megszűnt 1817-ben. Végre a lefolyt polgárháború, midőn már minden segédforrás kiapadni készült, midőn az államadóság óriási kamata a legnagyobb erőfeszítés mellett is kifizethető nem volt: ekkor visszatért innét a congressus az adókhöz és adórendszert készített, melynél tán súlyosabbat állam nem viselt, melynek egyes tételei a józan politika elvével ellenkeznek s mely rendszeresítve vagy európainlag állandó adókká systemisálva tán az összes Amerikát nyomorra kárhozná — s mely mégis a nép enthusiasmsa folytán a legnagyobb készséggel s minden látszólagos hátrány nélkül viseltetett. Lássuk már most ez adórendszer egyes részeit és tételeit külön.

a) az iparadó (tax of licenses), mely adót mindenki fizeti, ki ipar-hivatásszerűen más mint mezőgazdasági terményeket állít elő, mások terményeit eladja vagy szellemi tehetségeit hasznosítja; kivétel alá esnek az államhivatalnokok, az ujságokkal bibliákkal és vallásos értekezésekkel házalók, némely magasabb adó alá vetett üzletek; — minden iparos, évenként engedélyt vált, ily módon fizetvén le adóját; az ipart csak is azon személy és azon helyen gyakorolhatja, melyért kiállított az engedély, kivétel alá esnek az ügyvédek, jegyzők közalkuszok, árverezők, orvosok, barom- és lókereskedők s házalók. Az engedélyadó rendszeren 10 dollárt tesz egy egy évre, nevezetesen 10 dollárt fizetnek az ügyvédek, jegyzők, alkuszok, orvosok, fogászok, építésszek, mérnökök, bányászok, művészek, minden különösen meg nem nevezett kézműves, kiskereskedők s egyéb egyének, kiknek áruforgalma illetőleg jövedelme legalább 1000 dollárnyi, tehát a papok, tanítók gyógyszerészek, ácsok, temetésrendezők, könyvvezetők, igazgatók és segédek kereskedelmi üzletekben, stb. Ezen rendes adó alól számos a kivétel jelesen 1) bankárok 5000 dollárnál kisebb tőke esetén 100 d., minden következő 1000-nél két dollárral többet; 2) nagykereskedők a bankárookra szabott adó felét fizetik. 3.) pénzalkuszok 50 d. 4.) záloghitelezők a nagykereskedőkkel egyenlők, 5.) szeszestialokkal kiskereskedők 25. szeszégetők 50 d. serfűzők 50 d.; szeszfinomítók minden 500 baril után 25 d.: 6) vendéglők, kocsmák, s egyéb intézetek hol útasok fogadtatnak v. ételmezés nyújtatik, ha az évi házber 200 dollárt nem haladt meg 10 d.; minden további 1000 d. után 5 d. gőz; s más hajók, hol útasok ételmeztetnek 25 d. 7.) Színházak, muzeumok, concertek és circustulajdonosok, illetőleg rendezők 100 d. büvészek 20 d.; kugli- és billard termék minden kugli, vagy billardasztal után 10 d.

8.) photographok, ha évi jövedelmök 500 dollárt meg nem halad 10 d. 500 — 1000-ig 15 d. 1000-en felül 25 d. 9.) lottorendezők és lottosorsjegyárusok 100 d. 10.) árverezők, ha évenkénti eladásuk 10,000 d. nem halad túl 10 d.; azonfelül 20 d.; biztosítási alkuszok, ha 300 dollárt meg nem haladt üzletök adó mentesek 11.) építési vállalkozók, ha egy évben kötött szerződéseik 25,000 dollárt meg nem haladt 25 d., minden következő 1000 ért 1 d., marha s terménykereskedők, ha évi forgalmuk 10,000 dollárt meg nem halad 10 d. minden további 1000 d. után 1 d.; petroleumtisztítók 50 d.; hágató intézetek minden esődörért 10 d. 12.) Arany és ezüst vizsgálók, ha a megvizsgált árúk 250,000 d. értéket túl nem haladnak 100 d. 250,000 — 500,000-ig 200 d. és 500,000-ren felül 500 d. 13.) Házalók gyalog 10 d. egy lóval 15, két lóval 25 d. azonfelül vagy ha ékszerekkel s egyéb árúkkal nagyban kereskednek, 50 dollárt 14.) katonahelyettesek alkuszai 100 dollárt s azonkívül minden egyes helyettestől 10 d. fizetnek.

Az iparadó tett 186²/₃-ban 6,824,000, 186³/₄-ben 7,145,000 és 186⁴/₅-ben 12,599,000 dollárt tett.

b) fényűzési adó vagy élvezeti adó: minden kocsi, mely rugón áll, s nem kizárólag mezőgazdasági vagy jószágszállítási célra használtatik, ha értéke 50 — 100 d. 1 d., 100 — 200-ig 2 d., 200 — 300-ig 3 d., 300 — 500-ig 6 d., 500 felül 10 d. fizet minden hajó, mely mulatságul használtatik, 10 tonna alatt 5 d., 10 — 20 tonnáig 10, 20 — 40 t. 25, 40 — 80 t., 50, 80 — 110 t., 75, 110 tonnán túl 100 dollárt; minden zongora, orgona, melodium és más húros hangszer (kivéve tanintézetek s templomokban) 100 — 200 d. érték mellett 2 d., 200 — 400-ig 4 d., 400 dolláron felül 6 d.; minden saját használatra szolgáló bíl-lárd-ért 10 d., minden arany vagy ezüst zsebkór-á-ért 100 d. értékig 1 d., azonfelül 2 d.; arany vagy ezüst edényekért s pedig az aranybóliaknál minden unza troy súlyért 50 c., az ezüsthénel ugyanazon súlynál 5 c. Ezen fényűzési adó minden év májusának első hétfőjén fizetendő. Az adó összege tett 186²/₃-ban 366,000, 186³/₄-ben 520,000 és 186⁴/₅-ben 780,000 dollárt. Ezen adókon kívül némikép ide sorolható a színházak, circusok muzeumok előadásai, valamint egyéb műproductiók, melyeknek nyers jövedelméből 2°/₁₀ az adó végre a lotteriák, ezek ismét nyers jövedelmük 5°/₁₀-át szolgáltatják; ez utóbbi két adóból azonban az összes bevétel nem mutattatott ki.

c) Fogyasztási adók alá esnek: az égett szeszes folyadékok; az adó tett minden gallon után 1864 márczius 7-ig 20 c.

1864 június 30-ig 60 c. 1865 január 31-ig 1 d. 50 c. és 1865 február 1 je óta 2 dollárt; az összes adójövedelem 186 $\frac{1}{3}$ -ban 3.230,000, 186 $\frac{3}{4}$ -ben 28.432,000, 186 $\frac{1}{5}$ -ben 15.996,000 s így valamennyi fogyasztási adó közt a legjövedelmezőbb volt. A sör minden 31 gallont tartalmazó barit után 1 doll., mely adó mellett 186 $\frac{1}{3}$ -ban 1.558,000, 186 $\frac{3}{4}$ -ben 2.224,000 és 186 $\frac{1}{5}$ -ben 3.657,000 d. volt az államjövedelme. A vágómarhas pedig 3 hónaposan fölül szarvasmarha darabja után 40 c., borjakért 5 c., hat hónál idősb sertésekért 10 c., birkákért 5 c. fizettetik. Végre vannak még egyéb tárgyak, melyek szintén fogyasztási adó alá esnek, s melyekért az érték 6%-a jár s mely minden készítmény, termény után követeltetik. De ezen 6%-nyi adó alól is sok a kivétel, így jelesen a dohány; még pedig a tubák, a finoman vágott dohány fontja 40 c. a dohánylevélkoesán dohányja s tubák fontja 15 c., cigaretták papirborítékban, ha 25 darab van egy csomagban és 100 csomag értéke 5 dollárt meg nem halad, csomagjáért 5 c., más cigarettákért s mindennemű szivarért 1000 darab után 10 d.; a dohányadó jövedelme tett 1863-ban 3.054,000, 1864-ben 8.342,000, és 1865-ben 11.085,000 dollárt; a cukorkövetkező adó alá esik, s pedig a ezukor-ülep egy gallonjáért 6 c., a ezukorlé, syrup és ezukor-ülepkivonat egy fontjáért 1 $\frac{1}{2}$ c., a nyers ezukor fontjáért, ha a hollandi standart 12 számát túl nem haladja 2 $\frac{4}{10}$ c. 12—18 számig 3 c., azonfelül 4 $\frac{2}{10}$ c. nyers vagy tisztított ezukor ha külföldi (már megvámolt) ezukornád s nedvből készült az érték 3%; jégezukur (Zuckerkandis) s ezukor sütemények, ha a font értéke 20 c. felül nem halad 2 $\frac{4}{10}$ c., 20—40 c-ig 4 $\frac{8}{10}$ c., azonfölül az érték 12%. A konyhasó 100 fontjáért 7 $\frac{2}{10}$ c. A bor egy gallonjáért 6 c. ha borszeszszel van erősítve 60 c. A kávé fontjáért 1 $\frac{2}{10}$ c. Törött fűszerek fontjáért 1 $\frac{8}{10}$ c. Kakao-készítmények és chocolate fontjáért 1 $\frac{8}{10}$ c. Növény és állati olajok gallonja után 6 c. a terpentinszesz gallonja után 20 c. a nyers hegyi olaj minden 45 gallont tartalmazó barilljáért 1 d. Tisztított hegyi olaj, naphta, benzin, benzol s egyéb hegyi és kátrány olajok a gallonért 20 c. A kőszén tonnájáért 6 c. a légszesz minden 1000 köblábért, ha a havi termés 200,000 köblábnál nem több 12 c. 200,000—500,000-ig 18 c., 500,000—5.000,000-ig 24 c. s azonfölül 30 c. A nyers gyapot fontjáért 2 c., a papir értékének 3%-át fizeti. A nyers vas tonnája után 2 d. 40 c. hevenyvas tonnájáért 3 d. 60 c.; azonkívül minden nevezetesebb gép szintén külön adó alá esik, mit azonban nehogy hosszadalmasok legyünk elhagyni kénytelenítettünk. A

legnevezetesebb fogyasztási adók jövedelme következő volt: a szivarok és cigarették után $186\frac{2}{3}$ -ban 477,000, $186\frac{3}{4}$ -ben 1.255,000, $186\frac{4}{5}$ -ban 3609,000 d.; a dohány után $186\frac{2}{3}$ -ban 2.577,000, $186\frac{8}{11}$ -ben 7.087,000 és $186\frac{4}{5}$ -ben 8,016,000, a tisztított hegy és kőolaj után 650,000, 2.255,000, és 4.047,000; a vas és aczél árúk után ugyanazon években 1.863,000, 3.694,000 és 9.222,000 dollar folyt be.

Vannak egyébiránt tárgyak, melyek árú-bélyeggel láttatnak el, olykép, hogy ez árúkat a készítési helyből a kiszabott bélyeg ellátása nélkül kivinni vagy eladni nem szabad; ily bélyeg-adó alá esnek a) a porok, pilulák, tincturák, syrupok, vizek, tapaszok, kenőcsök, pasták, cseppek, essenciák, szeszek, olajok, mely szerekről készítője azt állítja, hogy különös módon készültek, mely mód csak előtte ismeretes, vagy melyhez csak neki vagyon kiváltsága, továbbá illatszerek, szépitő és hajfestőszerek; s pedig minden skatulya, szelencze, palaczk kisbeni ára szerint, ha ez ár a 25-centimest túl nem haladta, 25—50 c. 2 c., 50—75 c. 3 c., 75 c.—1 dollárig 4 c. azonfelül minden 50 centemes után 2 c. b.) a játékkártyák a játék ára szerint következő adót fizetnek s pedig a játék ára ha 18 c. meg nem halad 2 c, 25 c-ig 4 c, 50 c-ig 10 c, 1 dollárig 15 c. azonfelül minden 50 c. után 5 c. c.) gyufák pakettja minden 100 db. után 1 c. d.) photographiák a detailár után s pedig ha ez ár 25 c. meg nem halad 2 c. 50 emig. 3 c. 1 dollárig 5 c. azonfelül minden dollárért 5 c.

d.) adók melyek a forgalmi és jogi ügyletekre vetetnek. Forgalmi ügyletekre s pedig hirdetésekre, a hírlapok melyek hirdetéseket hoznak, a hirdetés nyers jövedelme $3\frac{1}{2}\%$ -át fizetik, mily nagy lehet a jövedelem, kitűnik azon körülményből, hogy egyedül New-Yorkban tett ez adó 1865 év első negyedében 500,000 d. Árvréseknél a bevétel $\frac{1}{4}\%$, üzleti alkuszoké s pedig nyers anyagok és iparcikkeknél $\frac{1}{8}\%$, értékpapiroknál $\frac{1}{20}\%$, idegen váltóknál, utalványok- és magánpapiroknál $\frac{1}{20}\%$; ezen alkusz-adó tett $186\frac{4}{5}$ -ben 4.062,000 d. Gőzhajózási, vasuti s más vízi vagy szárazföldi közlekedési vállalatok, hidak, csatornák, utak, nyersbevételök $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}\%$ -át fizetik, ez adóból következő összegek folytak be s pedig $186\frac{4}{5}$ -ben az utak és hidakból 75,000, csatornákból 92,000, átszállítóktól 1.26,000 kocsik omnibusok stb.-től 4.69,000 a vasutakból 5917,000; d. A távirda a nyers jövedelem $5\frac{1}{2}\%$ -át fizeti a biztosító intézetek a praemiumok összértékének $1\frac{1}{2}\%$ -val adóznak; tett pedig ez adó $186\frac{2}{3}$ -ban 321,000 $186\frac{3}{4}$ -ben 524,000 $186\frac{4}{5}$ -ben 962,000

dollárt. Az egyes államok bankjai (Staatenbanken) $\frac{2}{21}$ %^o-ot fizetnek minden látra vagy rövid nap utáni fizetés végett letett pénzek után, ez adó alá esnek egyúttal a takarékpénztárak, $\frac{1}{21}$ %^o-ot a banktőkének azon részétől, mely nem áll az unio papirjaiból, $\frac{1}{12}$ %^o-ot minden forgalomban levő jegy után, $\frac{1}{6}$ %^o-ot (a mondott $\frac{1}{12}$ %^o-on felül azon forgalomban levő jegyeitől, melyek a banktőke 90%-át felülhaladják. A bankok utáni adó, tett s pedig a jegyforgalomtól 186 $\frac{3}{4}$ -ben 2.057,000, 185 $\frac{1}{5}$ -ben 1.903,000 d. a léteményektől 186 $\frac{3}{4}$ -ben 780,000 és 186 $\frac{1}{5}$ -ben 2.041,000 d. a banktőkétől 186 $\frac{1}{5}$ -ben 903,000 dollárt. Minden, a külügyi titkár vagy követ vagy konzul által kiállított útlevélért 5 dollár fizettetik. — A mi már a jogi ügyleteket illeti, különösen a halálesetére a jándékozás említendő, ez alá esik azon vagyon, mely legalább 1000 dollárértékű s egyenes ágon vagy testvérek közti örökösödésnél 1%^o, a testvérek leszármazóinál 2%^o, a nagybátyák és — nénék valamint a tölök leszármazóknál 4%^o, az ösbátya és nénénél valamint a tölök leszármazottaknál 5%^o, a távolabbi rokonoknál és idegeneknél 6%^o. Ezen örököségi adó azonban mindeddig igen kis jövedelmehozott, úgy hogy megszüntetése indítványoztatott. Minden jogügyi okmány helyeggel látandó el. Kivétel alá esnek: az államfizetmények felvételérei felhatalmazványok, mértékjegyek, állatok, fa, szén, és szénát illetőleg, utazási károk elleni biztosítási béczák; kölcsön-biztosítótársulatok letétjegyei, ha az illető biztosítási béczákért az adó lefizetett; a törvényszékeknek azon okmányai, melyek valamely okmány hitelességét bizonyítják; a helyettesített törvényszékek idézetei kezességeknél, melyek az eljárás alkalmával pl. hivatkozás folytán a törvényszék részéről követeltnek; a váltólevelek hátiratai, utalványok stb. efféle valamely ügyész warrantjai; teherlevelek, hajómanifesztumok; az állam részéről kiállított okmányok, ha különben bélyeg alá esnek, emélfogva 1) minden különösen meg nem nevezett szerződés és minden becslési okmány; a bélyeg ívenként 5 c. 2.) checkek 2 c. 3.) a dóslevelek ha látra vagy kívánatra fizetendők minden 100 d. után 2 c. különben 5 c. 4.) A belföldön kiállított utalványok és váltók 100 dollárig 5 c. minden következő 100 dollárnál ismét 5 c. 5.) nem kereskedő kötelezvények 100—500 drig. 50 c. 500—1000 dollárig 1 d. minden következő 5000 dollárnál 50 c. 6.) kezességi okmányoknál (bonds), ha a lekötött összeg 500 dollárt felül nem halad 50 c. minden következő 1000 d. után 50 c.; kezességi okmányok, melyek átvállalt hivatal pontos teljesítése tárgyában állíttatnak ki 1 d. 7.) Teherlevelek s pedig a tengeri teherlevelek 10 c.

egyebek ha a teher bére 25 c. nem halad meg 1 c., 25 c. — 1 dollárnál 2 c.; azonfelül 5 c. 8.) hajóbérlési egyezségek (charter-party) ha a hajó nem nagyobb 150 tonnánál 1 d.; 150—300 dollárig 3 d. 300 — 600 d-ig 5 d. azonfelül 10 d. 9.) hajók- vagy hajórészletekről vétellevelek, ha 500 dollárt meg nem haladnak 50 c. 500—1000-ig 1 d.; minden következő 500 dollár után 50 c. 10.) az alkuszok végbizonyítványai 10 c. 11.) ingatlan jószágok átruházásai okmányai 100—500 d. értékig 50 c., 500—1000 d.-ig. 1 d., minden következő 500 dollár után 50 c. 12.) bér és haszonbéri szerződéseknel, ha évi bér 300 dollárt nem halad meg 50 c. minden következő 200 d. ért 50 c. 13.) Élethbiztosítási polizák, ha a biztosított összeg 1000 d. meg nem haladt 25 c., 1000—5000 d.-ig 50 c. 5000 túl 1 d., tűz, víz és más biztosítási nemeknél, ha a biztosítási díj 10 dollárnál nem nagyobb 10 c., 10—50 dollárnál 25 c., 50 d.-on felül 50 c. 14.) Certificatumok és pedig activ certificatumok 25 c., couponok 10—50 dollárig 10 c., 50—1000-ig 25 c., minden újabb ezernél 25 c., szenvedett vízkárról bizonyítványok 25 c., letéti certificatum 100 dollárig 2 c., azonfelül 5 c., egyéb bizonyítványok 5 c. 15.) A vámhivatalok behozatali engedményei oly árúknál, melyek vámot fizetve, hivatalos rakhelyekben voltak, ha az árúk értéke 100 dollárnál nem nagyobb 25 c., 100—500 dollárig 50 c., azonfelül 1 d. 16.) Hajómanifesztumok a be- vagy kihajózásnál, ha a hajó tériméje 300 tonna 1 d., 300—600 tonnáig 3 d., azonfelül 5 d. 17.) mérési bizonyítványok folyadékoknál, 500 gallonnál nem többnél 10., azonfelül 25 c., gabnaneműeknél, ha a tömeg 1000 bushelnál kevesebb 10 c., azonfelül 25 c., mérlegbizonyítványok, ha a súly 5000 fontnál kisebb 10, ellenkezőleg 25 c. 18.) 20 dollárnál kisebb összegekről szóló nyugtatványok 2 c. 19.) Felhatalmazások és pedig értékpapírok adás-vevéséhez, állam és értékpapírok járadék- vagy dividendáinak felvételéhez 25 c., választási szavazáshoz 10 c., ingatlan jószágok adás-vevés-, bérléséhez 1 d., külön meg nem nevezett célokhoz 50 c., jószágkezeléshez, ha a jószág értéke 1000 dollárt felül nem halad 1 d., azonfelül minden ezer dollárért 50 c. 20.) Váltó és tengeri-óvások 25 c. 21.) Peres tárgyakban iratok 50., bélyegmentesek a fenytőtörvényszéki és a békebíróság perek. Az összes bélyegadó tett 1862/3-ban 4.140,000, 1863/4-ben 5.895,000, és 1864 5-ben 11.162,000 dollárt.

e) a jövedelmi adó; minden északamerikai évi tiszta jövedelméből akár az országból, akár a külföldről szerezte azt, jövedelmi

adót fizet, ha ezen évi jövedelem 600 dollárt meghalad s pedig 600—5000 dollárig 5%, azon felül 10%. És pedig nyers jövedelemnek tekintetik minden activ kamat tekintet nélkül, behajtatott-e vagy sem, csak ha az adóévben behajtható volt, a vállalatokból, a kereskedésből és a földekből befolyt nyereség, s kereskedelmi társulatok nyereségéből részletek. Ezen nyers jövedelemből a tiszta jövedelem kitudása végett levonatnak: szenvedő kamatok, házber s eselédber, földek eladásánál veszteségek, építmények javítására fordított költségek és a lefizetett unio-állami és községi adók. A jövedelmi adó tett:

	1863.	1864.	1865.
A hitelintézetek tiszta jövedelméből	767,000	1 577,000	3 987,000
A szállító intézetek „	339,000	927,000	2 470,000
A biztosító „ „ „	225,000	445,000	765,000
Államfizetmények után.	696,000	1 705,000	2 836,000
Más jövedelemből	458,000	14 919,000	20 567,000
Rendkívüli jövedelmi adó	—	—	28 929,000

S így az eddig előadott adók összesen 1862/3-ban 41.003,000, 1863/4-ben 116.851,000 és 1864/5-ben 211.130,000 dollárt tesznek.

f) a földadó azon adó, mely által az egyes államok költségeiket rendszeresen fűdözik, az összes unio részére kivetett adónál az adó az egyes államok útján vették ki, de már 1864. jun. 30-án ez adó mint az unio javára szolgáló megszüntetett s fő elv gyanánt mondatott ki, miszerint a földadó mindig az egyes államok kiadásainak fűdözésére szolgáljon és csak szükség esetén vétessék az uniótól igénybe.

Egyéb jövedelmi forrásokhoz tartozik a közföldek eladása: az állam ugyanis önkéntes és sokszor erőszakos telekvételek által az indián törzsektől rémitő nagy területű földeket kapott, a mely földek betelepítettnek s előbb territoriumok, utóbb államokká hasíttatnak ki. Az összes terület, mely még így eladásra szánatik, 2.265,625 négyzet-angol mértföld, s oly termékeny vidékeket foglal magában, melyek egyaránt alkalmasak a forró s a mérsékelt égöv terményeinek előállításához. E térségekből 1865. szeptember végéig 132.285,000 acres már fel van mérve. A közföldekből az alakítandó vagy már megalakult állam részére iskolák, templomok, törvényszéki épületek, gyűlhelyek és példánygazdaságok végett 500,000 acrest szolgáltat, a többi magánosok részére adatik el s pedig kizárólag közárverésen; a kikiáltási ár rendszerint 1 d. 25 c. egy acre-ért, s a vételár azonnal készpénzben lefizetendő. Sokszor azonban történik, hogy az unio települőknek ingyen

ad földeket. 1864/5-ben 557,200 acres adatott el, a kiszolgált katonáknak praemiumul 348,700 acres adományoztatott, települőknek 460,100 acres, az egyes államoknak gazdasági s ipari iskolák végett 808,400 acres adományoztatott.

Az unio első pénzverdét 1793-ban Philadelphiában alapította, mely még jelenleg is a legelső pénzverde s a többi New-Orleans, Charlotte, Dahlonaga, S.-Francisco, New-York, Denver, Carson és Dalles föltött örökdik. A pénzügy első szabályzását 1792. april 2-án nyerte, a dollár pénzegységnek fogadtatott el és 100 centimesre osztatott, a sas (eagle) = 10 dollár aranypénzegségül vétetett. Pénzverési díj Amerikában ép úgy mint Angliában nem vétetik. 1837. január 18-án az ötvény az aragnál ép úgy mint az ezüsthöz akkép szabályoztatott, hogy $\frac{9}{10}$ rész legyen mindig a nemes érez; továbbá megállapittatott az arany pénzknél következő súly: a sas = 10 dollar = 258 gran, a félhas = 5 d. = 129 gran, a pegyedsas $2\frac{1}{2}$ d. = $64\frac{1}{2}$ gran; az ezüst pénzknél: egy dollar = $412\frac{1}{2}$ gran, $\frac{1}{2}$ dollar = $206\frac{1}{4}$ gr., $\frac{1}{10}$ d. = $41\frac{1}{2}$ gr., $\frac{1}{20}$ d. = $20\frac{3}{8}$ grammal 1849. márczius 3. óta két dollar és egy dollar is veretik aragnál. A dollar körirata 1863 óta „god our trust“ isten a mi védelmünk. Váltópénz gyanánt azelőtt réz használtatott és pedig 1 és 2 cents, mintán azonban e darabok nagyban kivitetek, 1857. február 11. óta 88% réz és 12% álnykeverékből veretnek, de ez is sok csalásra adott alkalmat, úgy hogy jelenleg 1864. april 22 óta bronz váltópénz 1 és 2 cents, és álny váltópénz 3 c. létezik. A háboru alatt papir váltópénz (5 c.) és postabélyegek is forogtak. 1793—1865-ig az amerikai államokban összesen a váltópénzzel együtt 947,300,000 dollar pénz veretett.

A postaügy Amerikában nem tekintetik jövedelmi forrásnak, sőt ellenkezőleg a kormány rendesen többet ad ki, mint a mennyit ez üzletágból bevesz és csakis a levélpóstát kezeli maga, a szekérpostát s a csomagszállítást az általa e részben felhatalmazott magánosok üzik. A postaügyet a főpostaigazgató kezeli, ki alatt 1861-ben 120 központi hivatalnok és 28,620 postahivatal állott. A postaforgalom területre 1862 3-ban 6161 út 139,598 mérfölddel, 1863/4-ben 6083 út 139,170 mérfölddel, 1864 5-ben 6012 út 142,340 mérfölddel. A levélbélyeg az egyszerű nehézségű levélért 3 c.; a folyóiratoknál, ha hétszer jelenik meg hetenként 35 c., ha hatszor 30 c., háromszor 15 c., kétszer 10 c., egyszer 5 c. fizetnek évnegyedenként, külföldre szóló levelekért 10 c. fizetnek. Ily árak mellett a postajövedelem 1858,9 — 1860/1-ig

8.800,000 dollár volt, a kiadás pedig 14.500,000, tehát 5.700,000 dollárral több volt a kiadás a bevételnél, 1861,2—1863,4-ig, míg a dél postája nem kezeltetett, 10.900,000 bevétel és 11.700.000 d., kiadás tehát csak 800,000 dollárral több a bevételnél.

A z á l l a m a d ó s s á g.

Az amerikai államadósság története szorosan összefügg magával az amerikai államok történetével, minden nevezetesebb mozzanat új és új stadiumot jelez, mely magát az államháztartás ezen szakában észrevehetőleg megkülönbözteti. Ha általában az összes amerikai államadósság keletkezését tekintjük, két lényeges elv lebeg azok felvételénél, ugyanis: a) hogy minden adósságlevél bizonyos idő elmúltával törlesztendő és b) hogy maga a magasabb kamattal együtt inkább, felveendő, semhogy a tőke kisebbitessék vagy hogy az adósság, a kölcsön a szerencsejáték ingerével köttessék egybe. A szerint amint a kölcsön 1—3 év, vagy hosszabb idő alatt visszafizetendő: az adósság is lebegő vagy megállapított. A lebegő adósság papirjai kincstárjegyeknek (bons, notes), a megállapítottakéi kötelezvényeknek (bonds) nevezetnek.

A függetlenségi hárc az amerikaiaknak nagy költséget okozott, pénz nem volt, misem természetes, mint hogy ily körülmények közt az állam papírpénzt bocsásson ki. S ép azért az 1774. szeptember 5-kén egybelépett congressus már a Lexington melletti csata után (1775-iki ápril 19.) papírpénz kiadását rendelte el s a papírpénznek „continental currency“ nevet adott. Eleinte csak 2 millió dollár adatott ki s az év végén már 20 millió volt forgalomban. Tizennyolcz hónapon át sikerült a papírpénzt pari értékben tartani. De ezután minden törekvés hasztalan volt, a papírpénz értékét mindinkább veszítette. 1781-ben már 300 millió dollár volt forgalomban s a papír úgy állott az ezüsthöz, mint 1000 : 1. Maga Washington egyik levelében írja, hogy egy kocsi papírpénz már nem elég egy kocsi étel vásárlására. Maga a congressus nemsokára állami fizetéseknel saját papírajegyeit el nem fogadta. Nehogy azonban főkép a külföldön felvett kölcsönök el nem ismerése által az új állam hitelét veszítse, 1790-ki congressuson Hamilton kijelentette, miszerint az államadósságot, melyet körülbelöl 54 millióra becsült s e közt 13 millió külföldi kölcsönt, az uniónak el kell ismernie és 1790. augusztus 4-én csakugyan ki is mondatott, hogy nemesak az adósságok kamatai fognak pontosan fizetetni, hanem maga az adósságok is egészen törleszteni fognak s hogy ez

lehetőség legyen, 12 millió forintnyi kölcsön vétetett fel 15 év alatti törlesztésre. Ugyanakkor merült fel az eszme állami bank segítségével az adósság törlesztését könnyíteni és csakugyan 1791. február 8-án az állami bank törvényileg megállapított. A bank 20 évre kapott szabadalmat, tőkéje 10 millió dollárra határozatott 20,000 részvény kibocsátása mellett, maga az állam 2 millió dollárig részes, $\frac{1}{4}$ részvény készpénzben a többi $\frac{3}{4}$ államkötelezvényben lett volna kifizetendő. A bank a központi kormánynak 100,000 dollárnál, az egyes államok kormányainak 50,000 dollárnál többet nem kölcsönözhet; ellenkezőleg köteles az állam-kölcsön felvételeknél közvetítő lenni, s minden nevezetesh kereskedési helyen fiók bankot nyitni. A bankactia az első napon mind alá volt írva. A bank segítségével csakugyan igen áldásdús működés következett be, mert 1791-ben az államadósság 75 $\frac{1}{2}$ millió d. s a fő bevételi tétel kölcsönfelvétel volt; húsz év múlva a legmostohább viszonyok mellett 1811-ben az államadósság 48 millióra csökkent, a kölcsönfelvételek egészen eltűntek és az ez évi bevétel 4.700,000-ról 14.400,000-re emelkedett. Ez évben lejárt a bank szabadalma, s miután az állam nem szükségeltette tovább, meg sem újított, fenmaradtak még az egyes államokban volt bankok, összesen 88, melyek elegendőkép gondoskodtak az üzletforgalom élénkségéről.

Azonban Amerika csillagos zászlóját új vihar fenyegette; 1812-ben kitört az angol háború, s a költségek fedezésére 1812. márczius 14-én 11 millió d. adósság 6% mellett 12 év alatti törlesztésre kiíratott, de csak kevéssel 6 milliónál több íratott alá, a többi összegre tehát 5 $\frac{1}{2}$ %-os egy év alatt lejárt kincstárjegyek bocsáttattak ki; 1813-ban újra 16 millió 6% mellett s ugyanazon év augusztus 2-án 7 $\frac{1}{2}$ millió kölcsön vétetett föl. De a háború szerencsétlenül folyván új és új összegeket igényelt. 1814. márczius havában 25 millió dollar hirdettetett ki, de csak 10 millió folyt be s így márczius 4-én újra 5 millió kincstárjegyet kellett kibocsátani. Végre 1814. december 24-én megkötötték a béke s felmentette az uniót kellemetlen pénzügyi helyzetéből. Az adósság megvolt, kincstári jegy s úgy papírpénz elég forgott, az arany és ezüst agio magasra hágott s a congressusban azon kérdés támadt, nem lenne-e czélszerű e bajon ismét az állambank intézménye által segíteni? és csakugyan 1816. ápril 16-án ismét egy állambankra adatott szabadalom, alapja 35 millióra határozatott, melyből az állam $\frac{1}{3}$ öt visel, szabadalma 20 évre terjed, élén 25 igazgató álland, melyek közül 5-öt az unió elnöke nevez ki, 1816. július 1-jén nyitottat

meg az aláírás és augusztus 1-je előtt a magánosok részére szolgáló actiák mind alá voltak írva; különben megjegyzendő, az állam a részére eső 7 milliót soha sem fizette be, csak az érte járó 5%-ot fizette, természetes, hogy másfelől a sokkal magasabb dividendát is húzta. A bankoperatio ismét jótékonynak bizonyult be, mert 1816-ban az állam-adósság 120.200,000 dollárt tett. 1825-ben már 73 millióra szállott, sőt 1832-ben már az adósság nemcsak teljesen törlesztve, hanem még 30 millió dollarnyi követelése volt az unionnak a nemzeti banknál. Ily körülmények közt, de főkép Jackson elnök s a bankok halálos ellenségének szilárd vasakarata folytán a banknak 1836. évben lejárt szabadalma meg nem hosszabbított. Az államkincstár titkára pedig felhatalmaztatott, hogy az állami pénzeket tetszése szerint bármely államok bankjánál elhelyezhesse; de Jackson ily intézményekkel meg nem elégedett, ő valamennyi bankot el akarta törölni s ezért a congressus ellenkező határozatának daczára mint végrehajtási hatalom az állam pénztáraknál csak évi pénzfizetések elfogadását rendelte el. Azonban az elnök ez intézkedése által célzott nem ért; miután ép ez időben a válalkozás hatalmas lendületet vett, a nemzeti bank megszűnte folytán számos új bank keletkezett s a bankjegyforgalom 50%-kal emelkedett, a legfélszegebb speculációk és szédelő üzletek napirenden voltak, egynehány bank már is inogni kezdett, ekkor az állam, nehogy nagy veszteségeket szenvedjen, a bankoknál letéteményezett összegeit visszavoná, ez jel volt s az általános kereskedelmi válság 1837- és 1839-ben kétszeresen megrázkódtatta Amerikát. E válságok s másrészt a bonyodalmak, melyeket egyes államok az egyes bankoknál előidéztek, az egyes államokat a banktörvény rendezésére vezette s így keletkezett a new-yorki és a suffoki bankrendszer.

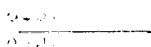
Maga az unio is tetemesen megérezte a válság árjait; mert már egészen adósságtól mentes állapotából ismét adósságesinálásba ment át; ugyanis kisebb kölcsönzések folytán 1843-ban az államadósság már ismét 27.2 milliót tett, 1846-ban azonban 16³/₄ millióra szállott; ekkor kitört a mexicói háború s az államadósság 1853-ban 67.3 millióra emelkedik, a bekövetkezett nyugalmas idő ez adósság törlesztését lehetségessítette és 1857-ben már csak 29 millió d. állott mint adósság, az 1857-diki válság, de különösen az 1861 óta támadt háború óriási demensiókban emelte az adó összegét; de bármily magasra esigáztatott is az adósság rettentő terhe, erőteljes nép, milyen az amerikai, csakhamar ki fogja forni magát s ismét megújult erővel fog előrehaladni, s példát

adni az agg Európának, mint kell s mint lehet jó kedv és szabadság mellett, habár gyakran hibás szerkezet- és intézkedéseknél is adósságokat a semmiség szédítő ölébe lökni. Az adósság emelkedésére nézve ide mellékeljük még Amerika adóssági állapotát :

1791-ben	75.5	millió	dollár	1825-ben	83.8	millió	dollár
1792 „	77.2	„	„	1826-ban	81.1	„	„
1793-ban	80.4	„	„	1827-ben	74.0	„	„
1794-ben	78.4	„	„	1828-ban	67.5	„	„
1795 „	80.7	„	„	1829-ben	58.4	„	„
1796-ban	83.8	„	„	1830-ban	48.6	„	„
1797-ben	82.1	„	„	1831-ben	39.1	„	„
1798-ban	79.2	„	„	1832 „	24.3	„	„
1799-ben	78.1	„	„	1833-ban	7.0	„	„
1800-ban	83.0	„	„	1834-ben	4.8	„	„
1801-ben	83.0	„	„	1835 „	0.4	„	„
1802 „	80.7	„	„	1836-ban	0.3	„	„
1803-ban	77.1	„	„	1837-ben	1.9	„	„
1804-ben	86.4	„	„	1838-ban	4.9	„	„
1805 „	82.3	„	„	1839-ben	12.0	„	„
1806-ban	75.7	„	„	1840 „	5.1	„	„
1807-ben	69.2	„	„	1841 „	7.7	„	„
1808-ban	65.2	„	„	1842 „	15.0	„	„
1809-ben	57.0	„	„	1843-ban	27.2	„	„
1810 „	53.2	„	„	1844-ben	24.7	„	„
1811 „	48.0	„	„	1845 „	17.1	„	„
1812 „	45.2	„	„	1846-ban	16.7	„	„
1813-ban	56.0	„	„	1847-ben	39.0	„	„
1814-ben	81.5	„	„	1848-ban	48.5	„	„
1815 „	99.8	„	„	1849-ben	64.7	„	„
1816-ban	127.3	„	„	1850 „	64.2	„	„
1817-ben	123.5	„	„	1851 „	62.6	„	„
1818-ban	103.5	„	„	1852 „	65.1	„	„
1819-ben	95.5	„	„	1853-ban	67.3	„	„
1820-ban	91.0	„	„	1854-ben	47.2	„	„
1821-ben	90.0	„	„	1855 „	40.0	„	„
1822 „	93.5	„	„	1856-ban	31.0	„	„
1823-ban	90.9	„	„	1857-ben	29.1	„	„
1824-ben	90.3	„	„	1858-ban	44.9	„	„

1859-ben	58·8	millió	dollár	1863-ban	1098·8	millió	dollár
1860-ban	64·8	"	"	1864-ban	1740·7	"	"
1861-ben	90·9	"	"	1865 "	2682·6	"	"
1862 "	514·2	"	"				

MATLEKOVITS SÁNDOR,

BARONYAI DECSI JÁNOS MAGYAR HISTÓRIÁJA.

ELSŐ KÖZVÉLEMÉNY.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. Második osztály: Írók. XVII. kötet. E külön cím alatt is Baronyai Decsi János Magyar históriája 1592—1859 A szerző életével közli Toldy Ferencz m. akad. r. t. s. a történelmi bizottság előadója. Pest. 1866 n. 8. r. LXXX. és 328. l.

Decsi Jánosról, kinek történelmi munkáját a ezimzett kötet hozza, fukarúl szolgáltat adatokat a történelem. Közlőnek, Toldynak, apró részletekig kiterjedő figyelme is csak keveset állíthatott össze e XVI-ik századi tudósról, a ki 1560. körül tornamegyei Deesen (innen, az akkori szokás szerint, neve is, különben családneve Czimor) birtokos nemes apától született s első oktatását az akkor virágzó tolnai reformátos iskolában vette. Innen Debreczenbe, majd Kolosvárra menvén tanulmányai folytatására, itt losonezi Bánffy Farkas fejedelmi tanácsúr figyelmét vonta magára s általa fia, Ferencz, mellé adva, ezt 1587-ben Vittenbergbe kísérte. Itteni tartózkodása első félévében dolgozta ki utazása leírását latin versekben, a következő évben pedig Erasmus Rotterodamus közmondásos könyvét, másokéiból bővitve, magyar szöveggel látta els közre is bocsátotta. Valószínű, hogy 1589-ben cserélte föl növendékével, vagy tán maga, a vittenbergi egyetemet a strassburgival, hol később 1595-ben bölesészeti tétéleket védett. Ugy látszik innen látogatták meg utazóink Francia- és Olaszországot.

Míg Decsi Erdélyben tanult s mintegy öt évig külföldön mulatott a szigeti és pécsi bégek apró harcrai és rablásai folytán nemcsak maga pusztult ki atyai javaiból, hanem az övéi is kiszorultak lakhelyeikből s

Erdélyben Báthori Zsigmond alatt kerestek, és találtak is, menedéket. Itt telepedett tehát le ő maga in 1592 végén, kénytelen az övéiről is gondoskodni. Itt dolgozta ki jogrendszerét és Zsigmond fejedelemnek ajánlotta azt, részint hálából, a miért nem rég az övéivel jótéteményt gyakorlott, részint hogy magának a fejedelem részéről oltalmat s munkája után díjt biztosítson. Kevéssel ennek megjelenése után, vagy épen legott marosvásárhelyi tanárnak hivatott meg, hol dicséretesen működött, úgy látszik, haláláig. Itt készült egyéb, Toldy által jellemzett munkáin kívül, történeti nagy munkája, melyet 1603-ban április 14-ke előtt fejezett be s melyből, ha megis írta, a mi egyébiránt még nincs földerítve egészen, számunkra csak az itt közlött X-ik decas és XI-iknek két első könyve maradt meg. Ő saját kora eseményei körül jól volt értesülve; nem hitang hírből szedte anyagait, hanem oly férfakkal társalkodott, kik a magas politika körében forogtak s kiktől a történetek részletei- és okairól helyesen értesülhetett. Mindent mellőz ugyan, mi Báthory Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vetne, s e tekintetben részrehajló; nem mond mindent, de valótlant, tudva, semmit. A fejedelem neki pártfogója volt, jótévője már előbb rokonainak s neki fentartója: bezárta tehát kebelét a zsarnok véres tettei előtt, de nem tekinté tilosnak hálával viseltetni azon fejedelem iránt, ki első bátorodott fel azon merész és nagy gondolatra, hogy Erdélyt a török felsőség alól felszabadítsa. E szerint lehet-e Deesit vétkelni, hogy e gondolat szerencsés hőse előtte a nagyság jellemével bírván, elfordulva vétkeitől, azon terveit és tetteit dicsőíté, melyek a hazára, ha egyesek ártatlan áldozatúl estek is, boldogabb időket voltak derítendőek.

Munkáját Deesi a X. decas első könyvében Sziszek 1592-ki ostromán kezdi. Hasszán, boszniai pasa, t. i. 5000. válogatott embert küldött bevenni a sziszeki várat, hol akkoron Miskolczy Miklóst szemes és vitéz apát, paranesnokolt: de a Hasszán által tetemes összeggel megvesztegetett helyettese már hat év óta keresett módot, miként adhatná fel a várat s ennek végrehajtására ekkor hitta meg a pasát. Ez látván, hogy erővel nem veheti be a várat, feladására fenyegető levélben hitta fel a paranesnokot, tudatva vele, hogy minden titkosb szándokát ismeri. Az apát által nyájasan fogadott követ azon kérdésre kiesoda tudatta a vár körülményeit a pasával, megvallá, hogy az áruló nagyon közel áll az apáthoz, czélózva a helyettesre. Az apát elfojtva fájalmát, a fegyvereket, pénzt, élelmi szereket s a vár egész felszere-

lését és egyéb látni valókat megmutogatta a követnek, kit azután az árulóval, barátságot színelve, gazdagon megvendéglelt. Étkezés után, mindkettőjüket megkötözteté s a vár alatt folyó Szávába vetteté. Napok multával a követ vissza nem érkezén csudálkozó pasa más követet küldött fenyegetőzve, ha gyalázattal van letartóztatva követe, azt ő hasonló, ha nem nagyobb erőszakkal torolja meg. Az apát nyugodtan felelé, ő a követet a várból kibocsátotta s nem oka, hogy az a pasához nem tért vissza és mivel tudja, hogy erejével a várat meg nem védheti, igéri miszerint átadja a pasának olyan föltétel alatt, hogy három nap mulva csak válogatott főembereit küldje átvételére, mert nem esekély gyalázatára válnék, ha alrendűeknek kellene oly fontos erődöt átadnia. Az apát vála-sza annál is inkább nagyon tetszék a pasának, hogy az oly erős várat minden kockáztatás nélkül ejtheti majd hatalmába. Az apát azután valamennyi ágyúját gondosan megtöltötte s az udvarban, melyen átjövendők valának a törökök, elásatta, azon fölül néhány löporos hordót hantokkal s más effélével betakartatott. Harmadnapra a törökök fényes öltözékekben a vár alá érkeztek. Közülök az apát 500 előbbkelőt bocsátott be s midőn nagyobb részők bevonúlt, az ágyúkat elsíttette. Emigy a törökök közül némelyek darabokra lőnek szaggatva, mások légbe röpitve, egytől egyik elvesztve; mit látva a váron kívül állók, Hasszán táborába visszafutottak. A pasa megtudva válogatott övéinek ilyenén elvesztét, dühöngve esküvék, hogy e szerencsétlenséget a várnak földig lerontásával bosszúlja meg.

E végett Hasszán az egész telet sereggyűjtésre s hadi készülétekre fordította; jun. 22-ke körül 36,000 válogatott lovassal és gyaloggal Sziszek ostromára indúlt. Útközben a drenesinai kastélyt néhány nap alatt bevenén, azonnal Sziszek alá szállt s azt nagy ágyúi- és egyéb szereivel oly hevesen ostromlá, hogy ha segínyt nem kapnak a benszörültak, a vár feladatott vagy bevétetett volna. Értesülvén a veszélyről a mieink, Erdődy Tamás horvát bán s Eggenberg károlyvárosi tábornok gyorsan összegyűjtött hatezerrel a Száván átkelnek s a mármár kétségbeesett sziszekieknek az ostrom hetedik napján segélyére sietnek. Megtudván kének által a pasa, mily esekély az érkező segély, az ostrommal ideiglen felhagyott s a mieink ellen indúlt, és hogy katonáival diadalt szükségkép arattasson, a hidat, melyen azokat átszállítá, fölszedette s egész podgyászat túl a Kulpán hagyta. Erdődyék azon eltökélettel, vagy győznek vagy legyőzetnek, oly hévvel ütköztek meg, hogy az ellenséget azonnal megfutamtották és a Kulpának hajtották. A törökök

egymást megelőzni törekedve, magok pusztíták egymást, sokan a Kulpába fúltak. Hasszánnal több bég s némelyek szerint 26,000 mások szerint 16,000 török veszett el ez ütközetben, azonkívül 6 nagy, több kisebb ágyú, 30 élelemmel és sok drágasággal megrakott hajó jutott a győzők kezébe, kik tümlőkön átkelve a folyón, a táborot feldúlták, a tábori szolgálakat, öröket s markotányosnókat részint levágták, részint rabul eladták.

M á s o d i k k ö n y v. A sziszeki csatavesztés az egész Törökbirodalmat, de kivált a szultán tanácsosait, köztük leginkább Szinán nagyvezért, kit e szerencsétlenség gyalázata csaknem egyedül terhelte fölöttébb megrémítette. Szinán tehát egész erejével azon volt, hitesse el a szultánnal, mikép ő elkövet mindent, hogy az ő neve és dicsősége el ne homályosuljon. Ámde egy agg nő, a szultán nagynénje, majd végveszélybe dönté őt. Az t. i. több nagyreményű ifjú anyja, legidősb fiának, máris illyr kormányzónak, a Kulpába fúltat fájlalva, bosszúvágytól égve és a dolog halasztgatása miatt türelmetlenkedve, egy éjjel gyászruhában, szomorú arczeval a szultánhoz ment s a késedelmezőt ekkép izgatá: „Mit mivelsz, fejedelem, hát így kell magát az uralkodónak viselnie? ily közszerencsétlenségen, oly hadsereg elvesztén, annyi hősnek, kik dicsőségedért harczolva veszték el, szánandó halálán meg sem indulsz? Nem hallod-e, hogy a keresztyének, he nem érve már határáikkal, hadad elveszte után tenveszélyedre s a város véngromlás ára törnek? Valóban nem hallod ezeket, hitem szerint, azoknak büne miatt, kik a kormány élén állva eltitkolják előtted azokat, a miket tudnod kellene, vagy önhasznukért nem köteles hűséggel adják tudtadra. Hidd meg, fejedelem, nagyobb veszteség ért, mint a közönség véli, mint magad vél-néd; semmivé lön azon hadsereg, melyhez tán nincs hasonlód, melylyel pótolhasd. Ezt nem fájdalom, nem oly hős fiam elveszte miatt állítom szemed elé. Bár elveszett ő, ugy vélem, elveszett dicsőül, mert életét dicsőségedért s a vallásért veszté el. Vannak más fiaim, kiknek, csak javadra váljék, hasonló halált kívánok: de engemet az gyötör, hogy a birodalmad ügyeit oly gonoszul kezelő hivatalnokok miatt hatalmadat s méltóságodat a keresztyének által megvetni látom. Utánozd, fejedelem őseidet, kivált Szolimánt, a kinek életében annyira megnagyobbodott Törökország, hogy megrémíté az egész világot. Igérem neked, nem lesz ember, a ki, fordúlj bárhova, megálljon előtted; hatalmad előtt elpusztul minden, de ha itthon vesztegelsz, attól félek, rövid idő múlva a mostanihoz hasonló több veszteségről fogsz hallani.“

A szultán lábailhoz siránkozva borúlt nő annyira meghatá őt, hogy azonnal hadra készüléshöl bízta meg Szinánt. Ez társaival egész éjjel tartott tanácskozás után más nap közakarattal jelenté a császárnak, hogy háborúhoz, melyben a szultán is jelen akar lenni, illő készületeket már nem tehet az előhaladott évszak miatt, mely könnyen télivé változhatik; de ha úgy tetszik a császárnak, ő az évszak daczára haladéktalanul indul.

Ez tetszett a hadi fáradaľmakhoz nem szokott, gyenge alkutú szultánnak; fővezérre Szinánt nevezte ki. A 80. éves agg elfogadta a fővezérséget, mert tudta, hogy vonakodása esetében a sziszeki esata-vesztes gyalázataért életével kellene lakolnia. A hirtelen összegyűjtött haddal tehát kiindult Konstantinápolyból s némi távolban tábort ütött, hova a hadak a birodalom minden részéből gyorsan gyűlendők valának. A birodalom valamennyi tartományába levelekkel negyvennél több csauszt küldött, katonákat, fegyvereket, élelmet berendelve s a fegyvereseket bizonyos helyekre beparancsolva. Báthory Zsigmondhoz is küldött egy Mahomed nevű csauszt, a ki Erdélyben ismeretlen helyen született ugyan, de több év előtt elhagyva tanítóí állomását renegáttá lett, s tettetés-, álnokság-, nemzete gyűlölésében született törökökön is tultett. A csausz Gyulafejevárt tanácsülésben adta át a szultáni levelét s hosszú beszédben taglala a németeknek Szapolyay óta a legújabb időkig elkövetett hltzegését, terjeszkedési vágyát, a mostani háborúnak is okát, Szinán nevében Báthoryt szövetségesnek híván fel a háborúra.

Ekkor sajátkezűleg összeírt következő pontokat kívánt a fejedelemtől: A török táborba 50,000. hosszú lándzsát vitessen, melyekből 20,000 tömör, 30,000 homorú legyen. Sok munkást kapákkal, fejszékkel, rostákkal s más ily nemű eszközökkel készen tartson. Azon ágyúkat, melyekkel II. Szapolyay János Tokajt ostromlá, magával hozza. Löpor és golyó elegendő mennyiségben legyen. Azon hajókat, melyeket ugyancsak Szapolyay Tokajnál használt, felszerelésök legkisebb hiánya nélkül hidverésre készen tartsa. Az asztagokban levő gabonát, senkit nem kimélve, csépeltesse; a ki német zsoldba lép, jószágát, a kinek ez nincs, fejét veszítse. A minő pompával egykoron János Zsigmond Szolimánt, Báthory is Szinánt Belgrádnál olyannal fogadja, hová a ki az erdélyiek közül nem akarná elkisélni, az életétől s javaitól fosztassék meg. — Felolvastaték azután a szultán levele is, melyben az említettekén kívül Báthorytól követeltetett: 100,000. kila búzát, ugyanannyi árpát, sok mézet, vaját és sőt hajókon Szendrőbe szállíttasson, Szinán-

hoz menjen és parancsainak engedelmeskedjék. E követelések leverőleg hatottak az erdélyiekre, jól tudván: ha a pontokból valami nem teljesítettik, az béketörésre ürügyül fog felhasználtatni. Azonban a korosbak és és tapasztaltabbak azon észrevételt tették, hogy az előadottak csakis Mahomed és Ibrahim, egy másik renegát, sugallatai; a határozat tehát annál inkább elhalasztandó, mivel a fejedelemnek vannak Konstantinápolyban követei, a kik mind az ottan történőkről, mind arról, minő hitel adandó a csausznak, jelentést teendnek. Hogy a csausz hivatalával visszaél, onnan is kitetszik, miszerint szokatlan, hogy a szultán leveléhez valami hozzáadatnék, s a levélhordók csak futárok, nem egyszerűsmind tolmácsok. Ezt utóbb a csausz is bevallotta, midőn figyelmeztették a reá váró büntetésre, ha iratát a szultán kezébe panaszkodva küldené el a fejedelem.

A korosbak észrevételét Ravazdy Györgynek azon napokban Konstantinápolyból jött szolgálja igazolta. Ravazdyt Báthory Szinánnak visszanyert nagyvezérsége alkalmából üdvözlésére küldötte: de Szinán, a fejedelem ellensége, nyíltan megmondotta, hogy felmagasztaltatásán nincs az erdélyiek miatt örülnének, mert ha él, gondja lesz, hogy azon öröm Erdély végromlásává, min régóta töri a fejét, változzék át. S Ravazdynak úgy szolgálja, mint levele csakugyan azt jelenték, hogy Szinán követeléseit a kegyét vadászó Mahomed csausz és Ibrahim *) sugalmazták; fondorlataik tehát mindenkép megghiúsítandók, hogy Szinán is lássa, mit kell felőlök tartania. — Szinán, vagy hogy az erdélyieket e háború alkalmával barátaivá tegye, vagy hogy az erdélyiek közül senki az udvarnál ne legyen, Ravazdyt, kit eleinte magánál a táborban készült tartani, haza küldötte, de Bodogi Jánost táborával járatta. Ravazdyval elküldé még Csáfer béget, öreg, ravasz férfiút, az ifjabbak közül pedig Ali magyar renegátot, azzal bízván meg valószínűleg őket, hogy az erdélyi hangulatot puhaltolják ki. Mivel pedig az üdvözlő követek durván fogadása s a Mahomed által küldött parancsok megváltoztathatnák Erdélyben a hangulatot: Ravazdyt most már nyájas szavakkal bocsátá el, csupán azt kívánván tőle, bírnia rá a fejedelmet, hogy szóval és tettel érdemesítse magát a szultán

*) Ibrahim renegát azon Markházy Pál, a ki Hajnácsköt árulás által török kézbe juttatva, előbb Erdélybe, innen Törökországba szökött s ott az erdélyi fejedelemséget vadászta. Hitét megtagadva, előbb koppáni, azután jenei, végre Horvátországban liehi parancsnokká tétetett, mely hivatalától esatavesztés miatt megfosztatva, nagy nyomorban élt, míg Szinán kegyébe magát behízelegte s általa lippai parancsnokká lett.

irányában. A követek Gyulafejervárra érkezve, Ravazdy Szinánt képviselőnek állította, a ki csak azon van, hogy Báthoryt az ellenség ellen felizgassa, Erdélyt fegyvertelenné s azután, ha a dolgok ohajtása szerint folynak pasasággá tegye. Csáfer ezekkel ellenkezően vitatá, hogy Szinánt az ajándékok megengesztelték s csak azt kívánja a fejedelemtől, érdemesítse magát a szultán irányában, Szinán e szerint mindenkép megnyerendő volna. Ali Ravazdyhoz hasonlóan állítá, hogy Szinán fondor, Csáfer, ámitva a fejedelmet, haszonleső Mahomed pedig jelleme szerint sugalmaz, de becsületét veszti Szinán előtt mindkettő, ha e követségből eredménytelenül térnek vissza.

Báthory a követeket olyan válaszzal bocsátá el, hogy a rendekkel kell tanácskoznia. Ő, maga részéről, kész a szultán kedvéért mindenre, de végrehajtja-e akaratát, az nem tőle, hanem az időjáráttól függ, melynek mostoha voltát magok a követek látják.

A nagy háború híre naponként és szokás szerint nagyítással terjedve, Báthory megszánta a rokon magyart, Imrefy János követe által Tieffenbach Kristóf felső-magyarországi főkapitányt mindenről tudósította, intvén őt, hogy ideje korán összegyűjtött sereggel menjen Szinán elébe. Tieffenbach, a történetekről mitsem tudva, kedvesen fogadta ugyan a tudósítást, de kételkedett, hogy Szinán oly távolból s oly nagy sereggel az annyira előhaladott évszakban kiindulhasson. Ámde Szinán szeptember 4-én már Belgrádban volt s ott egyesítve nem egészen 30 ezernyi seregét, 180 tábori ágyúval, oda jövetelének tizenegedik napján a Száván átkelt s átlépve Magyarország határán, tábornok Zemlinnél üttött. Belgrádban időzésekor az erdélyiek fölöttebb megrémültek, attól félve, hogy a németek ellen indított háború ürügye alatt országukat támadja meg. — Belgrádból csakugyan új követet küldött Erdélybe, a szultán nevében parancsolva Báthorynak, hogy lehetőleg nagy sereggel a temesvári pasához esatlakozzék, vele egyetértőleg az ellenség földére nyomuljon, Kállót s más várakat hatalmába ejtse, Báthory Istvánt, Ecsed urát és rokonát, pártjára hódítsa, ellenkező esetben erővel is kényszerítse; azonfölül a magyar főrendeket s népet biztosítsa, hogy a kik a németektől a szultán részére állnak bántatlanul s mint az erdélyiek, saját törvényeik alatt hagyatnak, ellenesetben ellenség gyanúát tekintetnek. — Ezek közben Báthory Gyulafejervárott országgyűlést tartott, kellő időben gondoskodván, nehogy, a háború oly közelségéből kárt valljon az ország. Alig oszlott el a gyűlés, midőn Szinánnak új, a fejedelmet serénységre intő követe érke-

zett, kinek válaszul adatott, jelentse küldőjének, mikép Báthory egész erővel azon van, hogy a szultán parancsait teljesítse s képviselőjének, a pasának, tekintélyét tisztelje; de a pasa jól tudja, hogy a hadrakészülés időt igényel s az ország minden részéből a hadakat hamar összegyűjteni lehetetlen. — Tetszett azután a tanácsnak részint tisztelgés, részint a közjó eszközlése és ezen háború alóli feloldoztatás végett tekintélyes követet küldeni Szinánhoz. Olyanul Sennyey Pongráczot választották, útasításul adva neki, hogy kéréssel, ajándékokkal és ígéretekkel engesztelje meg a pasát, a fejedelmet pedig legalább azon évi, hadakozásra alkalmatlan időre a háborúban részvét alól oldoztassa fel. Hogy pedig nyomatékosabbak legyenek szavai, Szinán számára 10,000 tallér más drága ajándékokkal adatott kezébe s ha a kívántakat megnyeri, azon ígéretre is felhatalmaztatott, hogy a fejedelemtől két-, sőt háromszorta annyit kap még a pasa. Szinán benső barátait is, nem kimélve ajándékokat, törekedjék megnyerni. A gyulafejervári újabb népes országgyűlés elé pedig csak azon kérdés terjesztett, a háborús viszonyok közt mit kelljen a Szoliman óta török fensőség alatt állt Erdélynek tennie?

Két párt alakult. Az egyik, melynek élén Kendy Sándor és Ferencz s Kovacsóczy Farkas álltak, azon volt, hogy a török szövetség tartassék fenn. Mert ha megkisértenék lerázni az ígát, félniök kellene, hogy isten ellen, ki azt nyakukba veté, harczolnának. Az önként elfogadott szövetség felbontása semmikép sem volna igazolható. A török hatalomhoz most nincs a világon hasonló, annálkevésbbé azt felülhaladó, melytől elállani akarni mi volna egyéb, mint magokat önként behálózni? Ha azt a németektől vagy más keresztyénektől nyerendő segély reményében tennék, gondolnák meg, hogy az ne legyen nagy áron megvásárolva s vennék fontolóra a multakat, mi ejté Magyarországon azon nagy sebet, a mely most is sajog. Segélyt a külföld csak ígért, soha nem adott! higgyék meg mindnyájan, most sincs jobb idő annál, midőn V. Károly Ferdinánd és Miksa uralkodása alatt megfeszített erővel lőn megtámadva, de rövid időre is alig visszanyomva a török hatalom. Avagy nem hallják-e, hogy a törökök Erdélyt most is egyre emlegetik s akként vannak róla meggyőződve, hogy ha megálapíthatnák benne, mint valami várban, uralmokat, könnyebb volna más keresztyén országokat meghódítaniok s az ország meghódításától csak azért tartózkodnak, mivel a szövetség felbontására alkatmat még nem találtak. — Mit tesznek a keresztyén nemzetek, mi szándékuk a

török ellen, ez csak annyiban érdekli az erdélyieket, hogy a közö vallás és barátság folytán dolgaikban boldogulást kívánjanak nekik, de hogy velök kezet fogjanak, az az erdélyiekre nem tartozik. Ezt a keresztyén fejedelmek s nemzetek sem vehetik nekik rossz néven, ha igaz lélekkel meggondolják az erdélyiek helyzetét s mily kemény az a sors, vagy inkább szolgaság, melyet a közjóért tűrni kénytelenek. Mert ki nem látná akár közelségét, akár nagyságát a veszélynek, midőn annyi török haddal, annyi szomszéd néppel, moldvaiak, oláhok-, tatárokkal fenyegettetnek, kik egy szisszenésre, a szultán egy levelére azonnal készek reájok nyomort hozni? Míg bajokon nem hogy segítenének, de azokról csak hallanának is az idegen nemzetek, addig az erdélyieknek valóban el kellene veszniök.—A háborúban részvételt kívánó Színánnak pedig mit lehetne válaszolni egyebet annál, hogy ők mindenre készek s kötelességüket, mihelyt megengedi az évszak, teljesítendik; az ellenvéleményűeknek méltán lehetne mondani, hogy a szövetségnek képmutató hívei valának, midőn a szultánt követek s levelek által biztosíták, hogy barátainak barátai, ellenségeinek ellenségei lesznek. Ha tehát itt az ígélet teljesítésének alkalmá, minő arczczal fogják azt megtagadni? Ha pedig megtagadják, nem fordúlnak-e ellenök, mint felségsértők ellen, felhagyva más ellenségeikkel, egész erővel a törökök? Megengedve, hogy ezt most, midőn nagy háborúval elfoglalvák s másfelé ügyekeznek, nehéz volna végrehajtaniok: de megbékélve a keresztyénnel, nem az erdélyiek lesznek-e az elsők, kiket a barbárok mindenkép üldözöbe vesznek? — Az említett főurak ezen s ezekhez hasonló okokkal törekvének rábírní a rendeket, ne pártolnának el a török szövetségtől.

A másik párt, élén Báthory Boldizsárral, ki mint rokona a fejedelmeknek nagy tekintélyű volt a tanácsban, a viszonyok- s körülményekre úttalt. A mindeneiket kormányozó isten az, a ki valamint a természetben mindennek, úgy a birodalmaknak is határt szabott s abban áll az emberi bölcsesség, ha azokat, miket az idő isten rendeletéből magával hoz, fölismerní s eszélyesen fölhasználni tudja. Így történt ez hajdanta is a legnagyobb birodalmak változásaival. E párt emberei azonban nem a hajdannak, hanem Erdélynek azonkori viszonyaira hivatkoztak, midőn a benyomuló s mintegy az istentől küldött törökök miatt lakaik-, javaik- s birtokaikról lemondani valának kénytelenek. Akkor nekik ellenszegülní annyi volt, mint isten ellen harczolni, mit vitéz nemzeteknek a törökökkel az erdélyiek ügyében sokszor vítt, de

szomorú kimenetelű csatái eléggé igazolnak. De ha azon hatalmas isten, megszánya az erdélyieket, nyomoruknak s a török zsarnokságnak gátat vet, kiesoda nem követné a vezérlő istent? És ki kételkedhetnék, hogy a mostani dolgok istennek művei? Ő szállítja le a hadakat mind a földnek határáig, eltöri az ívet és elrontja a kopját és a szekereket tüzzel megégeti.

Ez, úgy mondának, valamint mindenkor, úgy legközelebb a boszniai pasával vitt ütközetből volt látható, midőn a parányi keresztyén had megütközni eleinte vonakodott, csak istennek üsztöznéséből nyert oly fényes diadalt a döllyfős ellenség fölött. Kétségtelen tehát, hogy nem vakeset, nem emberi vitézség, hatalom és sokaság, hanem isten műve azon nagy és csudálatos dolgok kezdete, a melyet látunk olyan időben, a midőn mindenki reményét s bátorságát elveszté, és nyilvánvalóvá legyen, hogy isten akkor segíti az övéit, midőn minden tanácsból kifogyva, gondolataikat csakis ő feléje irányozzák. Ha ez igaz, kiesoda ne ragadná meg két kézzel istennek e jóságát s ki ne mozdúlna az ő harezra hívásakor? Ha pedig isten végezése az, a minek kezdetét látjuk, úgy engedelmeskedniünk kell s nincs az az erő és hatalom, támadjon ellene bár maga a pokol, a mely azt folyamában feltartóztathatná. Legyenek bár olyan hatalmasok a törökök, a miként cisekesznek: az övéihez kegyelmesebbé lett isten vezérlete alatt mégis kétségtelen a diadal; ha pedig valaki jól meghányja-veti a török erejét, ezt sem oly szerfölöttinek, sem, miként közönségesen vélik, győzhetetlennek nem találja. Háborúk és dűghalál legnépesebb nemzeteket is megapasztanak: azok pedig csaknem folyton dühöngnek közöttük, néptelenítik tartományaikat, városaikat. Háborút is szakadatlanul folytatnak; majd támadók, majd megtámadottak. A persákkal, köztudomás szerint, hosszas háborújuk volt, melyben, miként hirt van, nem csak ázsiai, hanem európai seregük is sokszor egészálíg lemészároltattott. A sok bajt megunt arabok, mórok s más szomszéd nemzetek is nem egyszer lázadtak fel ellenük s csak nagy veszteséggel leheté őket újból meghódítaniok. A keresztyénekről nincs mit mondanunk, tudva levén, hogy több év előtt szárazon és vizen több kárt tettek nekik, mint magok szenvedtek. Elhallgatjuk az Echinas melletti tengeri győzelmet, hol a keresztyének annyira megtörték vízi erejüket, hogy azóta mindenhol az olasz hajók zsákmányaivá lőnek. Múlt évben is hallottuk, hogy 22 háromevezős hajójokat összezúzta a vihar. Ha ezekhez hozzáadjuk azt, hány régi katonát, hány tapasztalt vezért

vesztettek el közelebb Magyarországon, nem úgy találjuk-e, hogy hatalmuk nagy részben megcsökkent s megmaradt erejük gyakorlatlan, félmeztelen barbár csöcselékből áll, mely nem vivás, hanem az ellenség megijesztése s rablás végett kisérendi táborukat. A ki pedig azt veszi fontolóra, hogy ők birják az ismeretes világ nagyobb részét, gondolja meg azt is, azon tartományok- és országokban hányan vannak, tőlük vallásban különbözök. Magok a mahomedánok is annyira felekezetekre oszolvák, hogy köztök is, mint köztünk, halálos gyűlölet, viszályok és háborúk uralkodnak s Ázsiában és Európában, hol legnagyobb erejük és kormányuk székhelye van, nem keresztyének fölött országolnak-e? Nem látjuk-e, hogy a köztök lakó keresztyének, kiket oly nehéz iga nyom, szemük láttára s fülük hallattára naponként imádják és kéri az istent, szabadítaná meg őket szolgaságuktól. Csudálatosnak látszanék, hogy oly kevés és valódi vitézséget nélkülöző török (Európában száz keresztyénre egy esnék) oly régóta büntetlenül zsarnokoskodhatott művelt és hős nemzetek fölött, ha nem gondolnók meg, hogy velünk is ugyanaz, mi Izrael népével, történt. Isten úgy büntette vétkeikért a zsidókat, hogy őket megbüntetés és megjavítás végett a legezudarabb népeknek adta át: a szerint minket törvényének, hogy életünket s erkölcsünket szabályozza, megtartására az által akart vezérelni, hogy ezen istentelen s aljas nép uralma alá vetett s e büntetéssel tegyük jóvá vétkeinket. Hogy ezelőtt amnyi hatalmas uralkodó alatt nem találtathatott mód nekik ellenállani, az inkább mellettünk szól, mint ellenünk, kik azt mondjuk, istennek tetszése, hogy erőtlen eszközökkel mutassa ki hatalma erejét az őt nem ismerő népek előtt, melyek istentelen tetteikkel s útálatos életökkel tele töltötték az isteni harag mértékét. Vegyük ezekhez a kornak, melyben élünk, dolgoknak és személyeknek viszonyait, s könnyen átlátjuk, mennyit kell azokra fektetniünk. Akkor Európa telve volt belháborúkkal s úgy Németország, honnan segély volt reménylhető, mint Magyarország, mely fölött két király, Ferdinánd és János, kétfelé szakítva a harcziás nemzet erejét, esatázott, könnyű diadalhoz juttatták az ellenséget. Azon vita pedig János királynak Erdélyt birtokló fia haláláig, a keresztyén társadalom nagy kárával, tartott. Akkor nem mi fogadtuk-e be Magyarországra Szolimánt, épen úgy adván neki megtámadásra alkalmat, mint a görögök Amuratnak a keleti birodalom elfoglalására, melyet utódai most is bírnak? Vannak ugyan a távolabb eső keresztyén országokban most is belzavarok, de a szomszéd Német-, Olasz-, Magyar-

Lengyelországban isten jóvoltából s VIII. Kelemen pápa s Rudolf császár, kiknek számára tartá fen e diesőséget a végzet, törekvése és eszközlése által olyannak halljuk a fejedelmek és népek közötti egyetértést, hogy hinnünk kell, miszerint a háborúnak, mintegy a világ közös tüzlángjának eloltására vetélkedve fognak seregelní. Nincs is, ki a dolgok e folyamát hátráltatná, kihalván ama vetélytárs nemzet-sége s oly karba hozatván Erdély, hogy fejedelmével a keresztyének ügyeit mennyire saját javával teheti, támogatni sok oknál fogva köteles. Más most az ügy, más a háború oka, mint midőn János és fia, török fegyver által segítettve, az osztrák fejedelmekkel az ország birtoklása fölött czivódtak. Magyarország most egy úré levén, a törököt, mint erőszakos bitorlót s törvényei, szabadsága és vallása ellenségét-visszaűzni egész erejével buzog. Ez ügyben pedig, mintegy már eldöntött perben, az igazságra támaszkodik s úgy véli, hogy a mindenki, jogához segítő isten sem fogja segélyét tőle megvonni. Nagy továbbá a hajdani szultánok s a mostani császár közt a különség, a ki uralkosa óta szobafalak közt tesped s magoknak a törököknek mintegy hallgatag bevallása szerint birodalmuk vesztére s veszélyére született. Hajdan a török uralkodók résztvettek a hadjáratokban, katonai és polgári hivatalokba érdemeseket állítottak, szorgalmasokat jutalmaztak resteket büntettek, tanácsot tapasztaltaktól kértek, jogokat védtek, katonai fegyelmet nagy becsben tartottak, erőszakot szigorú rendeletekkel tiltottak.

Most mi történik? A háborúkat követek, hitvány fejű aljas emberek viszik, kik vagy vakmerőségükkel, vagy fős vénységükkel, vagy vezénylésben tudatlanságukkal gyakorta nagy bakokat lönek, miként ezt annak előtte a persa, közelebb a magyar háborúkkor tapasztalták. Bármily fényesek legyenek valakinek érdemei, most, ha pénzen nincs, hivatalba nem reményl juthatni; a hivatalokat mintegy árverésen eladókká tette a szultán s a mi leggyalázatosabb, leginkább heréltjeinek, rimák és gyermekeseknek eszközlésével, kiből egész sereget tart, csakis rájuk hallgatva maga körül. Legnagyobb tekintélyű volt a nagyvezér; ezen első rangú méltóság is, melylyel vitéz és érdemes férfiak ruháztattak fel, most áruvá lett s a többet ígérőnek adatik. Tudja mindenki, hogy e hivatalt Színán is roppant összegben vásárolta meg s havonként 5000 aranyat ígért. Ott nincs jog, csak a mit ő ad; csak azok becsültetnek s tiszteltetnek, a kik vagyonosak, vagy a kiket fölemelt a szerencse; a tanácsban azoknak adatik hely, a kik az ő intése- és szeszélyének engedelmesked-

nek ; oltalmat nála csak azok találhatnak, a kik, legyenek bár mily bűnösök, gazdagságban úsznak, csak a szegények, habár ártatlanok, bűnhődnek. Sokáig romlatlan volt nálók a katonai fegyelem, most ez is csaknem elenyészett, azon szabadosságra vetemedvén e katonák, hogy magában az udvarban majdnem magának a császárnak szemei előtt gyilkoltatnak meg kivált azok, a kik legnagyobb kegyében állani látszanak, mit azon beglerbégnek, a ki a szultánnak legkedvesbike s kinstárnok vala, néhány év előtt történt szomorú esete eléggé igazol. Ha ezekhez adjuk a sok, mindenhol látható útonállót, gyujtogatót, kik pár év előtt majdnem az egész várost, bizonyosan nagyobb részét tüzzel megsemmisíték, az uzsorásokat, kik fölemésztik a nép vagyonát, s más népsüpredéket, mely az udvari eseléséghez számíttatik, harpiákhoz hasonlít, mindent elragadoz vagy benndokit : innen mit következtethetünk egyebet annál, hogy e kegyetlen s fenevad uralom bűnökben s kegyetlenségben tovább már nem mehetvén, kell hogy rövid idő múlva összeroskadjon. Némelyek a hűség kötelező erejét emlegetik, de hűséggel soha nem lehet viseltetni azokhoz, kik annyira gyűlölik a keresztényeket, hogy irányukban mindent jogosan szabadnak vélnek. Természete az a törököknek, hogy ha kötnek is szövetséget más nemzetekkel, mihelyt hasznuk úgy hozza magával, azonnal félretéve a kötelezettséget, mint égből adott zsákmányt rabszolgaságba ejtik őket. Ily ármányosan terjesztették birodalmukat úgy a világ más részeiben — midőn Ottoman, kitől a török császárok e nemzetsége származott, övéit is, másokat is parancsainak végrehajtására részint erővel, részint álnoksággal, kényszerített — mint hazánkban is, midőn a görögök által meghívatva, nemcsak azokat, a kiknek segítségére jöttek, hanem más szomszéd népeket is, nem annyira vitézséggel, mint Európában akkor hallott nevöknek rémitő voltával birodalmukhoz csatoltak. Mi azonban erdélyiekül mutassuk meg, hogyan viselik magokat azok iránt, a kiknek életét s vagyonát áhítják. Valamint Ottoman megmutatta, miként kell kitépni a lófark szálaít, úgy ezek is védenzeiket előbb megszegényítik, hogy azután akadálytalanul hatalmuk alá hajtsák. Az adó nekik soha sem elég, adj nekik bármí nagy ajándékot, azt nyomban elfeledik, azonnal újat kérnek s midőn ezt is megnyerték, követelésüiknek vége hossza nincs. Elfeledtük-e, minő álnoksággal, tíz napévből nem tudom minő napok beszámításával egy egész s általunk ehmulasztott holdévet koholva, kényszerítettek rá, hogy egy évben (mi az előtt hallatlan volt) kétszeres adót fizessünk ? És mit tevének (ismerve szokásukat megtar-

tásban azoknak, a miket egyszer kigondoltak), hogy kikerüljük e példát, midőn annak, mi fölért az adóval, megváltására vállalkozánk, esakhogy ne történjék meg minden, a miben, egyszer megállapított nézetők folytán, a keresztyének gyűlölétére megcsökönyösödtek. A határvitában mit nyertünk tőlök bármikor? Átlátta az igazságnak úgy barátja, mint ellensége, hogy a határok úgy, miként Erdély részére Szoliman parancsából állapittattak meg, rendezendők, mit akként hajtottak végre, hogy a biztosokhoz követeket és leveleket nem egyszer, de csak azon ürügy alatt küldöttek, hogy ígérekkel bennünket kifárasztva s mivel halogatásra mindig vannak okaik, hiú reménynyel bennünket kecsesgetve, az ügyet végre magunk ejtenők el. Most sincs e tárgynak más eredménye annál, hogy a határszéli törökök jogsértései fölött, az ő kaczajokra és multságukra, untalan kell panaszkodnunk. Avagy miben tapasztaltuk igazságszeretetőket vagy mérsékelt lelköket? Talán abban, hogy fejedelmünket lengyel királylány választatásakor támogatták, holott nagyon jól tudták, hogy a lengyelek — kiábrándítva a törököket azon döreségükből, hogy okatlanul hányalkodva adogassák valakinek azt, a mi nem az övék — eléggé bebizonyították, mennyit tulajdonítsanak törvényeiknek és szabadságuknak, midőn közelebb a varsói királyválasztó országgyűlésen csak akkor hallgatták ki a rendek a királyválasztásra felhívás végett oda jött Mustafa török követet, midőn a király meg volt már választva, kihirdetve s a gyűlés jobbadán már eloszlott? Abban, a mit tőlök nem vársz, bőkezűek; azt a mit tőlök kérsz, megtagadják; elégnék tartják, ha ép bőrrel, gúny vagy meggyalázás nélkül bocsátanak el. Magadat irántok érdemesíteni csak annyi, mint az tenni, a mi már meg van téve; a jótett nekik csak akkor kedves, ha kárával jár a jótévőnek. Segítségül moldvai szomszédainknak, kiknek országa nagyon ki van téve a barbárok megtámadásainak, gyakran küldénk a szultán parancsára hadsereget s eddig minden veszélytől megóvtuk őket és magok ellenségeik megvallják, miszerint nem a törökök, hanem mi erdélyiek riasztottunk úgy rájuk, hogy azon tartomány háborgatásától tartozkodnak. És e szolgálatunkkal rábirtuk-e őket valaha, hogy megadnák igazságos követeléseinket? Sőt inkább azt értük el, hogy azért, mivel értünk valamit a kardforgatáshoz, gyűlöltre gyűlädva irántunk, úgy kívánnak bennünket megkoppasztani, hogy mi is, mint az általok zaklatott s már alig lélegző oláhok és moldvaiak, sértéseik alkalmatos czélapjául szolgáljunk. Erdély elfoglalására eleinte nagy gondot fordítottak, hogy azt, lesve minden alkalmat, a leggyávább rabszolgáknak is,

mint ama Markházynak, nagy áron átadnák. Ki fogja hinni, hogy most más szívvel vannak irántunk, mint valának akkor? Nem hiteles tanú-e Ravazdy, azt állító, mikép az Szinánnak minden törekvése, hogy nyakunkat szegje? Ennek bizonyítéka az is, hogy Markházy azért tétetett lippai parancsnokká, miszerint nagyobb alkalmá legyen mind szándékainkat, mind tetteinket közelből kémlelni s midőn eljő az idő, Erdélyre ellenséggént rontani. Ez az, a mit hallunk, hogy midőn Szinán, háborúba indulandó, a szultántól szokás szerint elbucszúzott, Markházyt is magával a császár elibe vezette, hogy ez Erdély meghódítóját ezentúl nemcsak névleg, hanem személyesen is ismerje. Tudva van az is, hogy Markházy a császárhoz menő Szinánnak, követeink szeme láttára, irományokat kézbesített, melyekben kétségtelenül az volt följegyezve, a mit ő Erdélyből adni ígért, hogy az a császár helyeslése s helybenhagyása által neki a végrehajtásra hatalmat és bátorságot adjon. Gondolja meg mindenki, hogy az erdélyieknek, ha most elhagyva a keresztyéneket a törökökhöz ragaszkodnak, attól kell remegniök, hogy a keresztyén szövetség hatalmasságai, akár győznek, akár legyőzetnek, főleg pedig az osztrák hercegek, kiken a multban barbárok ösztönzésére annyi méltatlanságot követtek el, megtámadják őket s habár végveszélyben forogjanak, segítségükre nem jönnek. Mindezek pedig s más egyebek meggyőzhetnek bennünket arról, hogy ha eddig a törökök, kik valamennyi keresztyén vesztét ohajtják, istentelen szándékukat valami kegyetlen tettel az erdélyieken nem hajtották eddig végre, az nem akaratukon, hanem csak alkalmon mult. És a keresztyének ellen dühöngő önkényüknek szolgálni mi volna egyéb, mint saját szíveinkbe tört döfni, vagy azoknak megsegítésén buzogni, kiknek utóbb magunk adjuk oda nyakainkat? Ha él tehát bennünk hazaszeretet, ha közjó és szabadság lebeg lelkeink előtt, most az ideje, hogy magának a hívó istennek engedelmeskedjünk, a nyomorú szolgásgót, melyet eddig szabadságnak helytelenül neveztünk, lerázzuk, s vagy a keresztyén fegyverek reménylhető segélyével vívjuk ki hajdani állásunkat, vagy inkább hulljunk el becsülettel mindnyájan, mintsem megengedjük, hogy a most s ezentúl élők a keresztyén közügy, egyszersmind saját jólétünk elhanyagolói gyanánt emlegessenek bennünket.

Ily viták közt végezték a rendek, hogy nemesak oda, hova a szultán parancsol, hanem a hova a fejedelem is czélszerűnek találja, gyűljenek a fegyveresek. A katonaszedés bevett módjához, mely szerint 20 porta után egy lovas és egy gyalog állíttatott, hozzáadatik még a

köznépéből minden tizedik váratlan esetekre fölfegyverkezve akként tartózkodjék otthon, hogy szükség esetében azonnal indulhasson. A nemesekre minden kepe után egy pénz, a köznépére minden öt kepe után szintannyi, a szász és más városokra, körülményeik szerint, bizonyos összeg rovatott; a marhakereskedőknek, kalmároknak, mesterembereknek meghagyatott, hogy ők is a szükséghez némi segélylyel járúljanak. Az így összegyűlt pénzt a pénztárnokoknak csakis a fölmerülendő szükségekre, a tanácsnak s tizenkét választott bizottmányi tagnak beleegeztével volt szabad fordítaniok, beestelenségi büntetés alá esendvén az ellenkezően cselekvők. Meghatározatott még a nap, melyen a katonaságnak össze kelle gyűlnie, a háború felett pedig csak Szinán akaratának megtudása után lesz végzés hozandó.

Báthory a pápához is követet küldött, tudósítva őt mindenről s tőle tanácsot és segélyt kérve. A katonaság összegyűjtése körül legjobbnak látszott az időt húzni halasztani, de midőn Szinán s a temesvári pasa gyakori követői sürgették, a fejedelem végre Gyulafejérvárról udvari hadával kiindult s apró menetekben Kolosvárra ment és ott vonta össze seregét.

Seregét két részre osztá. Az egyiket, egyszersmind nagyobbat Báthory István vezénylete alatt, a temesvári pasához küldötte, hogy vele, de tartózkodva, működjék. A másikkal maga a fejedelem Kolosvárott táborozott, a netalán más oldalról betörő ellenséget visszaverendő. E közben Sennyey Szinántól megjött s jelenté, hogy őt a beglerbéggel egyesülve Mohácsnál találta az ajándékokkal megkínálta, de meg semmi kéréssel és ígéretekkel nem nyerhette, mint a ki folyton azt követelte, ha a fejedelemnek kedves az élete, egész erejével az ellenség ellen forduljon haladéktalanul. Bizonyosnak állítja a vad természetű férfiú, hogy még a tél beállta előtt Veszprémet és Palotát, tavaszkor pedig Bécsét és Prágát beveszi.

Szinán Mohácsról kiindulta után Baranya termékeny szöleit és földeit pusztítva, Bátán, Écsen, Tolnán s más városokon át előbb, hogyssem várták, Veszprém előtt termett s a magához nagy hadi készlettel s válogatott sereggel rendelt budai pasával a vár előtt tábort ütött s azt bekerítette. Ámde már azelőtt, midőn még Belgrádnál táboroztak, egy kiküldött kém a törökök közé vegyült s velök Székesfejérvárig jött, itt pedig kedvező alkalommal tőlök megugrott és szándékait a veszprémiekkel tudatta. Ezenkívül Veszprémből még öt gyalog ment ki kémkedni s midőn Bátáig értek, itt a híd alá, melyen a törökök átmenendők

valának, búvtak. Áthaladván rajta az ellenség, gyorsan visszatértek s annak egész hadi felszereléséről jelentést tettek. A veszprémiek e szerint inték Zammar Ferdinánd derék olaszt, gondoskodni a várról jó eleve. Hardek Ferdinánddal tudatván a helyzetet, tőle segélyül, noha tetemes élelemmel, csak 400 német gyalogot nyert. Elbocsátván tehát a várból a nőket, gyermekeket s harezra alkalmatlanokat, az ellenség bevárása lön elhatározva. A várat nemsokára roppant sereg fogta körül, mely azonnal sánczásához fogott. Este Fekete Benedek néhány válogatott lovassal kimenvén a várból, egy kápolnában rejtőzött el, hajnalban az ott bátran esatangoló törököket váratlanul megtámadandó. Nem esalódott, mert megvirradtakor előkelő törökök csekély kísérettel mellvédek ásása végett csakugyan kijöttek, Fekete tehát váratlanul rájuk üt, megveri, megszalasztja őket s a várba vonúl. A törökök két kecskeméti polgár által felkérték a várat, mit ha a benszorúltak az ostrom előtt megtesznek, bántatlanul elbocsáttatnak. A várnagy tagadólag felelt. Színán tehát más nap, maj. 22 én (?), 12 kisebb ágyúval lövette a falakat s midőn ezek öt napi ágyúzás után leomlással fenyegettek, est felé 500 török a vár alá jő, de a lesben állt 50 keresztyén nagy veszteségekkel megverte s megszalasztotta. S midőn hatodnapra a már magában véve omladékony s az öt napi ostrom által még inkább megrongált falú régi vár ellen rohamra készült az ellenség, az ostromlott 400 német és 600 magyar éjjel a résen kitörtek, a törökökkel megütköztek, de csak mintegy 300 menekülhetett meg futással közülök, a többi levágatott vagy elfogatott, ezek közt maga a várnagy és Miskolczy Péter veszprémi pap.

Veszprém után Palota is elesett. Ormándy Péter várnagy háromnapos ostrom után, segélyt nem reményelve, feladta. Színán, katonái az előhaladt évszak miatt nyugtalankodva, seregét Budához vezette. Volt ugyan kedve még Tatát is, mely állítólag maga ajánlotta fel magát, bevenni: de a fáradalmakba beleünt katonák sátra körül összecsoportosulva, midőn kéréssel mitsem nyerhettek a hajthatatlan férfitől, sátra köteleit elvagdalták, ezzel azt tudatva, hogy parancsainak ezúttal nem engedelmeskednek. Itt időztekor érkezett hozzá Báthory Zsigmond követe, kérdezve, mit parancsol a határon készen álló erdélyi sereggel? Színán, küszöbön levén a tél, megengedte azon föltétel alatt szétosztatását a hadnak, hogy tavaszkor mindenki zászló alá seregелjen. A váradi sereg azonnal visszahívatott, Báthory is Kolozsvárról Gyulafejevárra ment.

Báthory István Váradon táborozott még, midőn Tieffenbach követe Paczoth Zsigmond által tudatta a fejedelemmel, hogy Rudolf megköszönve azzal tanúsított jóakarát, miszerint a török készülletekről tudósította őt, készebb a hitszegő törökök ellen inkább sikra szállni, mint béke leple alatt ólálkodásaiknak kitéve lenni: Báthoryt e szerint a többi keresztyén fejedelemmel közreműködésre szólítja fel. Paczoth mindenkép törekvék rábírní a fejedelmet, ne szalaszsa el ez alkalmat, mert most segíthet magán, vagy soha, egy értelem levén a keresztyének közt, hogy akként támadják meg a törököt s csak akkor teszik le a fegyvert, midőn az erőszakoskodó barbár hatalmat tönkre verték. A követ azt nyerte válaszul, hogy az erdélyiek csak úgy védhetik meg s tarthatják fen szabadságukat, ha a szomszéd s hatalmas törökkel maradnak, új vállalatokba tehát, melyeknek kezdete biztató, de vége gyászos lehet, nem tanácsos bocsátkozniok mindaddig, míg a keresztyének belháborúk által szétforgácsolt erejüket a törökök vesztére összpontosítják, addig pedig egy alkalmat sem mulasztanak el, hogy bánthatlan hazájokkal a császár, a rokon nemzet s közös vallás iránt érdemesítsék magokat.

Szinán rendbehozva dolgait s lovassága és gyalogsága nagyobb részét a budai pasánál hagyva, seregét azon úton, a melyen jött, téli szállásokra Belgrádba vezette. A magyarok már annakelőtte, múlt évben sok várat vesztivén Tótországban s a nagy veszélylyel szemben, Nádasdy Ferenczet, Pálffy Miklóst és a győri püspököt, a kanczellárt követekül Rudolffhoz küldötték, oltalmat kérve ellenségeik ellen. Erre pedig hogy könnyebben rábírhassák a haza veszélyével szemközt már engedékenyebbé lett uralkodót, egyszersmind kimondák, hogy ha zsákmányul hagyja őket a töröknek, a mit minden állatba oltott a természet, hogy t. i. ott, a hol lehet, keressen életoltalmat, ők is, a kikerülhetlen bajtól kényszerítettve, ha bánthatlanul maradnak, bizonyos föltételek alatt a törökkel szerződnek. Mig Prágában ezek azon hiszemben történtek, hogy a törökök ez évben már háborúba nem foghatnak, futár után futár érkezett, jelentve, hogy Szinán Magyarország ellen haddal Konstantinápolyból kiindúlt, onnan Belgrádba ért s néhány napig pihentetve katonáit, a határok felé siet. Ez hatott a császárra s attól félve, hogy a magyarok, ha reményt vesztenek, meghódolnak a töröknek, a követeket nyájas szavakkal és azon biztatással küldé rögtön vissza, hogy fejedelmi tisztét teljesíti s katonát,

fegyvert, pénzt azonnal küld, csak ők is rajta legyenek, hogy lehetőleg összeszedve erejüket, addig is állják útját az ellenség dühének, míg visszaverésére nagyobb hadat állíthatnak ki. Irt Mátyás főhgnék is, hogy az ellenséget a határokról visszaűzni mindenkép buzogjon. Ámde Szinán mindent magával sodró árként seholy sem késve, akkor vetett véget a hadjáratnak, midőn a magyarok, mennyire az idő rövidsége engedé, egybeseregelve a törökkel szembeszállni készültek.

Győrnél volt a tábor. Ott valának Zrinyi György, Nádasdy Ferencz, Pálffy Miklós, megannyi hős, lovas csapataikkal. Midőn fővezér lett volna kinevezendő, szeméit mindenki Zrinyire és Nádasdyra függeszté, de Mátyás főherczeg a testben lélekben gyáva és a mi később sült ki, hűtlen és áruló Hardeket, győri főkapitányt, nevezte ki. Hősök fölébe ilyen vezér emeltetvén, nem csuda, hogy rendetlenül, nem katonai pontossággal folytak a dolgok, vagy azoknak szemlúnyása miatt, kik magokat azon hivatalra méltóbbaknak tartották, vagy isten rendeletéből, hogy a bekövetkezett győzelmet nem a fővezér jelességének, hanem öneki magának tulajdonítsák. Tél küszöbén, midőn Szinánna a többi végbeli pasa is távozni készült, a keresztyén vezérek úgy vélték, merniök kell valamit, Hardeket tehát majdnem akarata ellenére (elmenvén a törökök, ő magát az ellenök való hadakozás atól fölmentettnék vélte) rábirják, nehogy ily hadi készület füstbe menjen, legalább Székesfejérvár falai alá rándúljanak s vagy az ellenséget ütközetre esalják ki, vagy a külvárosokat gyújtsák fel s tegyék semmivé. Hardek beleegyezett s élelem- és hadi szerekről nem gondoskodva, gyorsan a város alatt teremnek, a külvárosokat felgyújtják s az ott tanyázott törököket némi veszteséggel a városba kergetik. Ez eredménynyel beérve, mivel a várost a tél beállta és a miatt, hogy nem hoztak ágyúkat, nem ostromolhatták, haza siettek.

A budai pasa megtudva kémek által a keresztyének szándokát, a parancsnoksága alatti lovasok- és gyalogokkal a fejérváriak megsegítésére robogott. A várostól alig egy mértföldnyire pillantá meg a távozó keresztyéneket s azonnal megállapodott, megtámadásukról tanácskozándó. Ez volt a keresztyének szereneséje, kik fölbohlott rendben haladva, alig voltak a vezérek által rábirhatók, fordúlnának meg az ellenség ellen. Nevelé az aggodalmat pulyasága a fővezérnek, a ki nem tudva, mit tegyen, vasasok közt mintegy várban tétlenül egy helyen állt, ha csak azzal nem mentjük, hogy szükségtelen volt harcban gyakorlott, régi vezéreket arra, mit tegyenek, intenie. Ezek példá-

jokkal a harez megújítására a többit is feltüzelték. Csudálatos volt, hogy az ütközetre mindennel ellátott törökök mintegy megdöbbenve álltak mindaddig, míg a csatározással, ágyúkkal nem háborgatott keresztyének rendezhették magokat. Ütközetre mind a két fél némán s oly lassan lovagolva indult, mintha baráti kezét készült volna nyújtani egymásnak. A budai pasa egy dombról nézte a heves csatát, mely egy ideig kétes kimenetelű volt, míg sűrű puskatűzzel bevágva a magyarok és németek, a törökök ingadozni kezdettek s midőn a budai pasa (külön azon nap a jó vezér s derék katona tulajdonait megtagadni nem lehetett) néhány sebe miatt a harcztérről elvitetett, bátorságuk megtört s futásnak eredtek. A lovasokat a magyarok üldözték, némelyeket elfogtak, másokat levágtak, sokan a fejjérvári mocsárakba hajtva, oda veszttek. A gyalogokat a német lovasok vagy elgázolták, vagy lelőtték. A lovasokból többen, ezekből nagyon kevesen menekültek meg. A megsebesült pasa néhányad magával váltott lovakon, megállni sehol nem merte, Budára hozatott s megérkezte oly rémületbe ejté a várost, hogy ha nyomában vannak a mieink, azt könnyen elfoglalhaták vala.

E győzelem után a keresztyének ismét Fejjérvár alá mentek s a kapuk felnyitását kívánták, de válaszul azt nyerték, mivel sem ágyúkat, sem elegendő élelmet nem hoztak, a benszorítottak nem adják meg magukat. A bölesebbek azt vélték, használni kell az alkalmat, ágyúkat, élelmet hozni nem lesz nehéz, az őrségtől megfosztott város egy vagy két napnál tovább az ostromot alig ha kiállja s elfoglalása után magoktól függend, helyben maradjanak-e vagy folytassák a hadjáratot, de Hardek ellenszegült, állítván, hogy a hadsereg reá van bízva, ő nem városok ostromlására, hanem a végett van kiküldve, nyílt mezőn ütközzék meg az ellenséggel, ezt a határokról üzze el, mit isten segélyével elérvén, most már arról kell gondoskodnia, hogy katonáit épségben vezérelje vissza. Így összeszedve a nagy, 25,000 ellenségtől nyert zsákmányt, bosszúsan, hogy a vezér hibája miatt el kell a jó alkalmat szasztaniok, mindenki haza ment.

A budai pasa a keresztyének szándékáról még akkor, midőn Fejjérvár ellen készülni látszának, értesítette ugyan Szinánt: de ez előbb nem akarta azt hinni, később fitymálta, végre meghallván a csata szerencsétlen kimenetelét, csaknem elájult. Ez Eszéknél történt, hol any nyira erőt vőn rajta a bű, hogy három napig senkit nem bocsátott magához, nem evett, nem ivott s övéi csak nehezen birták rá, hogy gondolóra vevén az emberi dolgok változandóságát, jobbakat reményeljen.

Leginkább gyötré őt az, hogy a háborút ő tanácsolta s midőn méltányos föltételek alatt békét köthetett volna, inkább a háború kockáját kísérle meg. Ehhez járult, hogy katonái szétszéledve, nem voltak parancssal, nem fenyegetéssel, nem büntetéssel, sőt nem ígéretekkel megállíthatók s útja inkább futáshoz látszék hasonlónak: mit észrevevén, ámbár a szávai hidat, melyen seregét Belgádba volt vezetendő, fölszedette, katonái mégis a legrövidebb úton haza széledtek. Emígy kevesed magával Belgrádba érkezve, azon kezdett gondolkodni, hogyan igazolja magát a szultán előtt, ha kedvezőtlen hírek terjesztetnek felőle. Meghagyá tehát az udvarhoz küldött meghittjeinek, kémlelnék ki a császár hangulatát s ha azt értenék, őt okolja a szultán a budai pasa csatavesztéseért, állítsák, hogy őt a németek békereménnyel kecsgettették, de eljövetele után fegyvert fogtak. Mátyás főherczeggel ő abban maradt, mit a császárhoz küldött levele is bizonyít, hogy ha ő visszavezeti a hadsereget, a főherczeg azonnal követet küld békét kötni Belgrádba. E reményben csalatkozva követte el a hibát, hogy a fejeváriakat kellő időben meg nem segítette s úgy véli, hogy azért nem neki, hanem a hiba okozóinak kellene lakolniok. Ha ezek s ezekhez hasonlók irigy rozsakarói ellenében mitsem használnának, nagy összeg arany ígéréttel engeszteljük meg a szultánt.

E közben a temesvári pasa Szarvasnál táborozott, búsulva, hogy gondosságát és buzgalmát semmi fegyvertényen nem tanúsíthatta: de midőn hírét vette a budai pasa megveretésének s hitelesen megtudta, hogy a tiszai magyarok Tieffenbachchal egyesülve Füleket fenyegetik, ennek meggátlására adta a fejét. Irt egyebek közt Báthory Istvánnak, ki akkoron hivataláról már lemondott vala, hogy azonnal csatlakozzék hozzá és az ellenséget visszanyomni siessen. Hasonló értelemben írt a fejedelemnek, ettől válaszul azt nyerve, hogy katonáit téli szállásokra bocsátotta, de ha együtt volnának is, téli hadjáratra őket nem kényszeríthetné. Szándéka kikémlése végett a fejedelem követet is küldött hozzá, kinek odaérkeztekor hozták a hírt, hogy a Fülel megsegítésére küldött csapat megveretett s a benszorúltak feladásról gondolkoznak, mely hír annyira hatott a pasára, hogy sirva fakadt, Báthory követét pedig, hogy ne lássa a történőket, rövid válaszszal visszaküldve, tábora megerősítéséhez fogott.

A Tieffenbachchal egyesült magyarok Szabadkát 1593-ban november 15-kén bevették, a várban volt törököket egytől egyig felkonczolták s őrseget hagyva benne Fülel ellen indultak s azt a zólyomi

és korponai kapitányok seregeivel megerősödve, 19-kén bekerítették. Hír jö a táborba, hogy a budai és temesvári pasaságokból tekintélyes elbizakodott sereg jö a füleki ostrom félbeszakítására s Fülek és Szécsény közt megállapodott. Báthory István tehát, Homonnay István, Rákóczy Zsigmond a korponai és zólyomi kapitányokkal, mintegy 4000 válogatott lovassal s néhány gyalog csapatral a közelgők visszafűzésére küldettek, kik azokat legott első rohamkor megverik, megszalasztják, kergetik, vágják, néhányat elfognak, a többit Szécsényig űzik, táborukat minden készletestül elfoglalják, azután 14 zászlóval és nagy zsákmánynyal újjongva a táborba visszatérnek. Hogy nem többen estek el a törökök közül, erdők és szoros utak okozták, mert a lassabban haladható gyalogság nem lehetett a csatában jelen s a futókat a szorosokban nem üldözhetette. A táborban maradtak sem voltak a vár vívásában restek s előbb a mély árokkal és palánkkal bekerített várost, azután egy földerődöt bevettek. Látván ezt a sziklatetőn épült, a terméshet s mesterség által megerősített belvárból menekültek, feladásról alkudoznak s azon föltételek alatt, hogy fegyveresen, a rajtok levő ruhában, nejeik- s gyermekeikkel bántatlanul elbocsáttatnak, a várat feladják. Számuk összesen 2405-re ment, kik a hosszú béke alatt kereskedés és rablás által meggazdagodva, annyi földbe ástott kincset hagytak hátra, hogy több napi és éji munkába került, míg a leégett s földig rombolt házakat átkutatták s vermekből az elrejtett kincseket kiásták a katonák. A török nők a feladás föltételei szerint azt vélve, hogy mindent szabadon vihetnek magokkal, annyira megterhelték arannyal s más drágaságokkal magokat, hogy alig járhattak, mit észrevevén a katonák, e terhökön könnyítettek. Fülek így jutott, törökök hatalmába került után, 39 év múlva keresztyének kezébe. Elestét hallván a divényiek, a várból titkon elosontak. Hajnácskő csekély vívás után megadta magát. A somoskői törökökkel akként egyeztek meg a mieink, hogy Szécsény bevétele után átadják épségben a várat, addig pedig minden kártételtől visszatartózkodnak.

Hallván a keresztyének szerenéséről Szinán, futár után futárt küldött Báthory Zsigmondhoz, intvén őt, most bizonyítsa be, mennyire becsüli a szultánt, mit úgy tanúsít, ha az ellenség földére haladéktalanul s mentegetőzés nélkül beülvén, mindent tüzzel vassal elpusztít. A fejedelem untalan csak úgy, mint eddig, válaszolt. A szultán is jelenté neki, hogy rövid idő múlva a tatár khán szintén megérkezik 200 ezernyi hadával, ki az ellenség földén minden várost, várat, falut porrá

és hamúvá teend, a lakosokat nejeik- s gyermekeikkel rabságba viszi s az egész országot kietlenné teszi, Báthory tehát csatlakozzék hozzá. Színán egyik levelében azt is érinté, mikép hallja, a fejedelem egy húr-on pendül az ellenséggel; ezt ha meg akarja hazudtolni s országa javát biztosítani, erre más mód nincs, mint teljesítse a szultán parancsát, ő vele pedig tudassa indulása napját.

Míg a törökök Báthoryt megnyerni emigy törekvének, a magyarok Somosköt, Kékköt, Hollóköt, Bujákat, Szécsényt bevették s híre járt, hogy csak Szolnok és Hatvan bevétele után teszik le a fegyvert. De meghasonlának. Némelyek, hogy egészen a Dunaig misem maradjon a törökök birtokában, jobbra Nógrád felé, mások a tiszamenti magyarokra nézve ártalmas Hatvan, Jászberény és Szolnok ellen tanácsoltak indulni, végre abban állapodtak meg, hogy a többi akadályhoz az útnak a lágy tél miatti járhatatlansága járulván, a hadjáratat hagyjanak fel s azt tavaszkor folytassák. Így a sereg egy része Pálffyval a Dunához, más része Tieffenbachchal Kassára vonult.

Pálffyt török kézben volt várak közt vezetendé útja, de azok azt vélve, hogy az egész, oly dicső győzelmeket nyert magyarság most már az ő vivásukra jó, Drégely-, Hídvégh-, Szandából vagy éjjel titkon kiszöktek, vagy felgyújtották a várat. Példájokat a nógrádiak csak azért nem követték, mert esetleg elfogott két gyalogtól megtudták, hogy Pálffynak ágyúja nincsenek. Annyi vár meghódításának hírére a magyar nép, kívált a töröknek be nem hódolt tájakról, önkénteseknek oly számban sietett a táborba, hogy a katonákét megközelítette, mi ismét a török igában élőket is bosszúra gyúlasztotta.

Így történt; hogy háromezernél több ifjú hajdú összegyűlve, vezér és rend nélkül, fegyverrel, a minőt kaphattak, Jenő megtámadására vállalkoztak. A törökök nagyobb része a temesvári táborban vala. Ifjaink még virradta előtt, a kevés török alvása közben, a várost felgyújtják, a házakat s a kik eléjük kerültek, kirabolják és arra nem gondolnak, hogyan kell a vakmerő tett által felbőszített ellenségnek ellenállniok s rajta, ha szükség lesz rá, magokat keresztülvágniok. És csakugyan pórul jártak. A temesvári feloszlott táborból hazatérő jenei pasa neszét hallotta a vállalatnak, útját tehát úgy intézte, hogy midőn a várost hatalmába keríti az ellenség, és, a mit bekövetkezendőnek hitt, zsákmányolni fog, akkor támad reá egész erejével. E szerint a tettet megelőző éjt Jenőtől egy mértföldnyire fekvő faluban fölfegyverkezve álmatlanul töltötte s hajnal előtt elindulva épen akkor ért a városhoz,

midőn azt a hajdúk felgyűjtották s a nagy zsákmánnyal hasztalanul újjongva a kapukon kitódulának. A pasa ekkor rohanva meg a rendezetlenek- és fegyverteleneket, sokakat levágott, sokakat elfogott, sokakat a folyóba kergetett, hol habok közt találták sírjokat. Mivel pedig erdélyiek is valának köztök, a miatt a törökök feldühödve, csauszok által kérdeztették Báthorytól, az ő akaratából történt-e e vállalat? s midőn tagadólag válaszolt a fejedelem, miszerint gondja lesz ezentúl, hogy ilyesmit az övéi ne tegyenek s ha tennék, mint fölségsértőket és szövetségbontókat fogja őket megbüntetni: e válasszal a törökök, nehogy kétes helyzetekben elidegenítsék magoktól Erdélyt, megelégedtek, az ajándékokkal megengesztelt csauszok pedig azon tudattal tértek vissza, hogy az erdélyieknek fegyverfogásra a török ellen nem akarat, csak alkalom hiányzik.

Míg ezek így történtek, Szinán Belgrádban gyötrődött. Gyötré őt a szultán gyűlölete, ki annyi vár s régi katona elvesztéseért, pasák sugallatára, őt okolá. Gyötré éjjel nappal szereneséje a keresztyén vezéreknek, kik oly rövid idő alatt annyi s oly fontos várat Magyarország nem csekély részével csaknem minden veszteség nélkül visszahódítottak. Gyötré még inkább, hogy faja vereségét csak távolból kelle szemlélnie és segélyt a télszak kegyelmetlensége miatt nem vihet. Gyötré végre az egész Törökországot elfogta hihetetlen rémület, napról napra nagyobbodván a hír, hogy tavaszkor, Angliát és Franciaországot kivéve, valamennyi keresztyén hatalom, velenceiek, spanyolok, lengyelek, muszkák, sőt a persák is egy akaratallal fegyvert fognak s addig le sem teszik, míg a törököt vagy egészen kiirtják, vagy legalább Ázsiába visszakergetik. És az emigy gyötört Szinán sem a keresztyének megfélemezésére nem indulhatott, sem a szultánhoz nem mehetett. Ily helyzetében elhatározta magában, vagy ohajtott eredménnyel vet a háborúnak véget, vagy dicső halált keres. E végre éjjelenként vagy történelmi munkákat olvasott, azokból hadvezéri útásításokat merítendő, vagy a háború folytatásának legezelszerűbb módjairól gondolkozott; nappal pedig majd követeket a szövetséges nemzetekhez, hogy el ne pártoljanak, majd a szultánhoz, hogy bátorítsa és segélyt nyerjen tőle, küldött, majd régi vezéreket a hadjáratra hitt, majd félelmet mutatott s a keresztyénektől fül sem vétetni törekedett. Mindezzel azt nyerte, hogy a mieink őt majdnem kétségbeesettnek és olyannak vélték, a ki erejét soha össze nem szedheti, vagy megütközni nem is akar, a szultán pedig hadakat küldött segítségére.

Mátyás főherczeg elesüggedettnek tartva Szinánt, akként folytatandónak határozta a háborút, hogy a hadsereget két részre osztotta. Az egyiknek, Tieffenbach vezénylete alatt, kihez még Báthory Istvánt, Dobó Ferenczet, Homonnay Istvánt, Rákóczy Zsigmondot s másokat adott, feladatául Hatvan bevételét tűzte ki. Ő maga válogatott lovasok és gyalogokkal Esztergom alá szállt, Ungnad Dávidon kívül Hardek, Braun Pál, Zrinyi György, Nádasdy Ferencz, Pálffy Miklós s mások tanácsával élve. Itt úgy, mint amott nevezetesebb nem történt az ostrom alatt a hatvani ütközetnél, melyben sok török hullt el, de a mieinkből is a közlegényeken kívül több előkelő, köztük Bánffy Zsigmond. A csatavesztés megdöbbsenté ugyan a törököket, de makacsabbakká is tette. Midőn tehát nagy katona-, ló-, pénzáldozattal sokáig hasztalanul folyt az ostrom, a meghasonlott vezérek, árulás gyanúja is fölmerülvén, futáshoz hasonló módon haza oszlának. Nemsokára hasonló lett Esztergom ostromának is az eredménye. Mert nem csekély ember- s más áldozat után midőn hire futamodott, hogy Szinán közeledik, a tatárok pedig Erdélybe törtek: az ostromlók a vivás folytatására, egyszersmind a 300 ezernyinek hirdetett ellenséges haddal megütközésre magokat elégteleneknek tartották, e szerint mindenöket összeszedve Győrhez vonultak.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(Oktober. Deczember.)

Oktober 7-én a mathem. és természettudományi osztályok ülése. — Vész János Armin l. t. ily című értekezést olvasott: Biztosítási kölesön. Kivonata a következő:

Az életbiztosítási nemek általánosan két fő részre oszthatók, úgy-mint oly biztosításokra, melyek a bekövetkező halálesetre, és olyanokra, melyek egy előre meghatározott számú évek elérésére kötöttek; mind-egyik esetben azután vagy egy bizonyos tőke, vagy egy bizonyos élet-járadék elnyerésére.

E két főnem azután több vagy kevesebb czélszerűséggel különbözö alakot ölt magára az egyes egyén kívánalmainak megfelelőleg, de mindegyik nemnél általános alap, hogy a biztosítottak egyszer minden-korra, vagy évenként bizonyos összeget fizetnek az életbiztosító banknak, melyért azután a bank a kikötött feltételek teljesülése esetében a biztosított tőkét vagy évjáradékot fizeti.

Jelen értekezésben ezen általános alap némi változást szenvedett az által, hogy a biztosító felek itt is bizonyos összegeket fizetnek ugyan a bank pénztárába, de ezen összegek a biztosító felek tulajdonai maradnak, s azokat a bank a biztosított összegekkel együtt a feleknek visszafizetni tartozik, ha a biztosítási feltételeknek elégtételtetett.

E szerint tehát a felek a díjakat a bankoknak csakis kölcsönkép adják át, melynek használata fejében fizeti a bank a biztosított tőkét vagy életjáradékot, miért is e biztosítási nemet „biztosítási kölesönnnek“ lehet nevezni, és értekező a következőkben annak mennyiségtani megállapításával foglalkozott, ez alkalommal csupán az egy életre biztosított tőkét tekintetbe; és pedig:

I. Biztosítási kölcsön halálesetre, egyszer mindenkorra befizetett kölcsön mellett. A lehozott elméleti díjak képlete:

$$H_x = \frac{\Sigma \tau x}{\lambda_x - \Sigma \tau x},$$

hol H_x az elméleti díjakat, $\Sigma \tau x$ a leszámított holtak összegét, λ_x pedig a leszámított élők számát jelenti, egy tetszőleges halandósági táblázatot és kamatlábat véve alapúl.

Ha a banknak kiadásai fedezésére a díjak π százalékára van szüksége, akkor az illető képlet leendő:

$$H_x = \frac{\Sigma \tau x}{\lambda_x - \left(1 + \frac{\pi}{100}\right) \Sigma \tau x} \left(1 + \frac{\pi}{100}\right).$$

II. Biztosítási kölcsön halálesetre, ha a kölcsönzött összegek évenként fizettetnek be. Az ide tartozó elméleti képlet:

$$h_x = \frac{\Sigma \tau x}{\Sigma \lambda_x - T_x},$$

hol h_x az elméleti díjakat $\Sigma \lambda_x$, $\Sigma \tau x$ a leszámított élők és holtak összegét, T_x pedig a leszámított holtak összegének összegét jelenti. Az alkalmazott díjakra nézve, ha a banknak a díjak π százalékára van szüksége találtatott:

$$h^1_x = \frac{\Sigma \tau x}{\Sigma \lambda_x - \left(1 + \frac{\pi}{100}\right) T_x} : \left(1 + \frac{\pi}{100}\right).$$

III. Biztosítási kölcsön életesetre, egyszer mindenkorra befizetett kölcsön mellett. A kívánt elméleti képlet ez esetben:

$$E_x = \frac{\lambda_x + y}{\lambda_x - \lambda_x - y - (\Sigma \tau y - \Sigma \tau x + y)}$$

hol y a biztosított által elérendő, előre meghatározott számú évek számát jelenti. A többi kifejezések értéke már fentebb adatott. Az alkalmazott díjakra nézve lesz, π százaléket véve tekintetbe,

$$E^1_x = \frac{\lambda_x + y}{\lambda_x - \left(1 + \frac{\pi}{100}\right) (\lambda_x + y + \Sigma \tau x - \Sigma \tau x + y)} \left(1 + \frac{\pi}{100}\right).$$

IV. Biztosítási kölcsön életesetre, ha a kölcsönzött összegek évenként fizettetnek be. Az elméleti képlet:

$$e_x = \frac{\lambda_x + y}{L_x - L_x + y - y \Sigma \lambda_x + y} \cdot \frac{p}{p-1},$$

hol a fentebbi megjelöléseken kívül még p a felvett kamatlábat Lx pedig a leszámított élők összegének összegét jelenti. Az alkalmazott dijakra nézve használandó képlet pedig:

$$e^{Lx} = \frac{Lx + y \cdot \left(1 + \frac{\pi}{100}\right)}{\frac{p-1}{p} \left(1 + \frac{\pi}{100}\right) (Lx - Lx + y - y \Sigma Lx + y) - \frac{\pi}{100} (\Sigma Lx - \Sigma Lx + y)}.$$

Kubinyi Ágoston t. t. a m. orvosok és természetvizsgálók f. é. augusztus 12—17-ig Rimaszombatban tartott nagygyűléséről tesz jelentést.

A tekintetes Akadémia nagybecsű határozata következtében, a magyar orvosok és természetvizsgálók folyó évben Rimaszombat városában tartott nagygyűlésére kiküldött bizottságának magam is egyik tagja lévén, felhíva érzem magamat erről röviden a tisztelt Akadémiát értesíteni

A gyűlés augusztus 12-től egész augusztus 17-éig, megválasztott első elnökiink, herceg Coburg Ágoston, a megjelenésben akadályoztatván, magam s dr. Kovács Sebestyén Endre ikerelnökségünk mellett tartatott.

Részint tudományos, részint élvezeti tekintetben méltán mondhatom, hogy az eddig tartott e nembeli nagygyűlések közt, ez az elsők közé sorozható; tapasztalás tekintetében azonban, az eddigieket mind fölülmúlta. Hogy a nagygyűlés Rimaszombat városának, vidékének s egész Gömörmegyének ezután sok tekintetben nem kis hasznot fog hajtani, ezt mindenki, ki ezekben részt vett, át fogja látni.

Jelen volt beírott tag 639, kik közt több osztrák és krakói tudós is tetteges részt vett.

Minden eddig tartott nagygyűlések közt ez volt a legnépesebb, mi tanúbizonysága annak, hogy a tudományok iránti kedv és szeretet édes hazánkban növekedőben van. Dieséretet érdemel itt kivált a gömörmegyei földbirtokosság, mert alig van e népes megyében család, mely gyűléseinken képviselve ne lett volna.

Hálával kell itt említnem dr. Kovács Sebestyén Endrét, ki egy hazai ásványvizeket tárgyazó, s két év alatt megfektendő pályamunkára 100 aranyat, s Koczianovich József gyöngyösi gyógyszerészt, ki egy gyógyszerészeti pályakérdésre 20 aranyat tűzött ki.

A hat napi gyűlések alatt Rimaszombat városából s környékéről egy archaéologiai, természettudományi, ipar és gazdasági kiállítás volt

rendezve, melyen kivált a gömörmegyei vas-, üveg-, papir-, cserép-készítmények, a gácsi posztó-gyár, s herczeg Coburg erdészeti mutatóványai tüntek ki.

Legnépesebbek voltak az orvos-sebészi, s az ipar- és gazdasági osztályok, melyeken több tanulságos fölolvasás tartatott, s mind állam-orvosi, mind ipargazdasági szempontból hasznos határozatok hozattak.

A többi szakosztályok is szépen voltak képviselve, s elég tudományos élvezetet nyújtottak.

Meg kell itt még említnem a társadalmi szakosztályt, melynek eredeti létrehozója, a felejthetetlen almási Balogh Pál orvostudor volt, s először a XI-ik nagygyűlésen Pozsonyban, jelenleg pedig Rimaszombatban, a dicsőült férfiú fáradhatatlan vezetése mellett, szép sikerrel működött. S ez volt a halhatatlan férfinak hattyúdala; mert alig hagyta el rimaszombati nagygyűlésünket, Pestre jött, hogy kipihenjen, s múlt szeptember 11-én a tudomány s emberiség nagy kárára, végbúcsút vett a nagy világtól.

A nagygyűlés 6 napja alatt Rimaszombat közelében kirándulások tétettek Kuchinka kokovai, nagy sikerrel kezelt üvegyárába, gróf Serényi putnoki mintagazdaságába, az úgynevezett rimamurányvölgyi társulat ozdi gazdag vasgyára- s kőszénbányáiba, valamint az ajnácskői vár romjaihoz, s az ezekhez közel eső fürdő megtekintésére, melyek nagy élvezetet nyújtottak a jelenvoltaknak.

Befejeztetvén a rimaszombati nagygyűlés, ennek legtöbb tagja mintegy 400-an, augusztus 18-án Aggtelekre indultunk, a híres, s Európa legnagyobb barlangja megtekintésére; mely ugyan kedves élvezetet nyújtott a szemlélőnek, de fájdalom, a rövid néhány óra meg nem engedte, hogy belsejének távolabb eső részeit, hol a csepkövek a romlástól megmentve még eredeti szépségükben léteznek, szemlélhettük volna. A társaság innen éjszakára a regényes fekvésű, csinos, s iparáról hírneves Rozsnyó városába ért, honnan augusztus 19-én reggel, a csak egy órányira fekvő, hajdan a Bebekék, most gróf Andrássy György, magyar akadémiánk egyik lelkes alapítója birtokában levő, s nagy áldozattal és példás kegyelettel jó karban fentartott, számos igen érdekes régiségekkel telt Krasznahorka várába értünk, hol nagy élvezetiünkre egy nagyobb teremben Erös, uradalmi ügyvéd, igen érdekes felolvasást tartott a vár történetéről, mely a XII-ik nagygyűlés munkálataiban ki fog nyomtatni.

Augusztus 20-án a vas- és kobalt bányáiról gazdag és nevezetes

Dobsina városába rándultunk. Szemtanúi voltunk e mivelts város alig 30 évi nagy haladásának, hol gyermek-óvoda, 9 tanárral ellátott iskola, köz úszoda, testgyakorló intézet, casino, könyvtár, olvasóegylet, mulató köz kertek, bányászok özvegyeit és árváit segélyező társulása s egyéb hasznos intézetek léteznek. Meg kell itt még jegyez-nem, hogy a városnak, a bányamivelésből tetemes jövedelme követ-keztében, itt házi adót senki sem fizet, hanem ezt a város pótolja, va-lamint a papokat, tanítókat, stb. jövedelmeiből a város fizeti. Itt mu-latásunk alatt Dobay, hercege Coburg Ágoston helyben lakó bánya-igazgatója, a köz ebéd előtt Dobsina város múltját s jelenét ábrázoló tanulmányos felolvasást tartott, mely a XII-ik nagygyűlés évkönyveiben szintén ki fog jőni.

Augusztus 21-én reggel mintegy 200-an elindulván Pohorella felé egy órai útazás után a gyönyörű sziklakkal s fenyvesekkel ékes, hercege Coburg által építtetett, s nagy költséggel föntartott legjobb úton, a sztraczenai völgybe értünk, mely sok tekintetben, az úgynevezett szászországi Svájczot fölülmúlja, az igazi Svájcznál pedig vetekedik. Lássuk azonban e tárgyban dr. Oláh Gyula, a nagygyűlési „Napi Köz-löny“ szerkesztője, rövid leírását: „Ha van hazánkban pont, mely természeti szépségeivel elbájolja az útazót, akkor ezek közt első he-lyet érdemel a szép sztraczenai völgy, hol minden ponton új tájkép fejlík ki, s itt a magas bércek, amott a gazdag fenyves gyönyörű csoportozata, — itt egy kiálló szikla, majd ismét egy sziklák közé vágott alagút ragadja meg a szemlélő figyelmét; és a gazdag változa-tok közt mindenütt az út mellett a kis Garam hömpölyög tovább. Ki-értvén e gyönyörű völgyből, kissé tágabb látkörünk nyílt, melynek szélén a kopasz Királyhegy, mintha még most is büszke volna arra, hogy őt egykor Magyarország legnagyobb királya, a nagy Corvin Mátyás, látogatta meg, magasztos fönséggel emelkedik a többé bércek fölé.“

Délre Pohorellára értvén, Gömör bánya-főigazgató szíves veze-tése mellett, hercege Coburg nagymérvű vasgyártelepét tekintettük meg, mely nemesak a tulajdonosnak szép hasznót hajt, hanem azon-felül, hogy államgazdasági szempontból hazánkra nézve felette fontos, a környéken lakó sok ezerből álló lakosoknak is szép keresetet s élel-met nyújt.

A kedélyes ebéd után, a még mindig szép számú társaság több-felé oszlott, s egy része, mintegy 60 személy, Murálynak, hol a

már csak romokban álló történeti emlékü, egykor Szécsy Mária várát megtekintvén, éjszakára a vasműveléséről nevezetes Rőcze városába ért.

Augusztus 22-én búcsut vett a társaság Gömörmegyétől, s mindenki kedves visszaemlékezéssel tűzhelyéhez s övéihez sietett.

Szükség itt még hálával megemlítnem Rimaszombat és Gömörmegye lakosai valódi magyar vendégszeretetét, művelődésben szép haladását és kiterjedt iparosságát, s méltán számíthatjuk ezeknél fogva Gömört hazánk első mégyéi közé.

A nagygyűlésen kiosztott több munkák egy-egy példányát, valamint a Rimaszombat városa által veretett emlék-érem egy ezüst példányát van szerenésém ezennel a Tekintetes Akadémiának átnyújtani.

Oktober 14-én, a philos., törvény- és természet-tudományi osztályok ülése.

Thaly Kálmán l. t. ily czim alatt értekezett: Bercesényi levelezése Károlyival.

Értekező előrebocsátván, mily kevés történt eddigélénálunk az ügy történelmi, mint irodalmi tekintetben fontos levéltudományi ügyében; megemlíti a régibb és újabb korból az e nemű kiadványokat, melyeknek száma azonban irodalmunk egyéb ágainak kifejltségéhez mérve fölötte csekély. Pedig becses anyagban — úgymond — levéltári kutatások által győződött meg, nem szűkölködnének, csak össze kellene rendszeresen gyűjteni s napfényre juttatni, történetírásunk nagy hasznára.

Ő részéről e tekintetben is megteendő, a mit tehet, közelebbről összeszedte gr. Bercesényi Miklósnak Károlyi Sándorhoz irt leveleit, s a „Rákóczi Társ” második kötetében — mely immár sajtó alatt van — ki fogja adni. Áttér ezután Bercesényi levelei ismertetésére.

„A Rákóczi-féle szabadságharcz tűzvérü teremtmője, a kurucz hadak csüggedhetlen fővezére, az ország bő tanácsú, ékesenszóló „első senatora” — Bercesényi Miklós szenvedélyes levéltíró vala, s nemcsak a termékenységben, de tartalmi becsben, szellemben, valamint stylaris szépségekben is, egyike kora legelső magyar íróinak. — Bercesényi rendkívül sok levelet irt, s Rákóczihoz, Károlyihoz, az Eszterházyakhoz, Forgáchhoz, Bottyánhoz, szóval a főbb szereplőkhöz, mindig sajátkezűleg, apró betűs szép folyóírásával, — csak ha a köszvény gyötörte jobb-ját, iratott titkárjaival, tollba mondva. Rákóczinak, Károlynak a körülményekhez képest egy-egy napon olykor két, sőt három-négy levelet

is ira, úgy hogy Bercsényi roppant levelezéseit tekintve, az ember szinte csodálni kénytelen ebbéli nagy tevékenységét, a folytonos táborozás, hadak vezérlése, az egész hadügy tervelése s szervezése mellett.

Izgalmas lelke még betegsége idejében sem engedé pihenni, sőt kórágynán fekve még több és hosszabb leveleket írt, áttekintve kényszerű nyughelyéről a távol csatatételeket, s bőven osztogatva az illető vezérlőknek nagy elméje bölcs tanácsait. A hol személyesen jelen nem lehetett: jelen akart lenni szellemével, hatni akart leveleivel. E bizodalmas leveleiben sokszor nemesak tanácsait, terveléseit közli: de reflexiókba is bocsátkozik, s olykor mintegy önmagával beszélgetve, tünődő lelke merengéseit, hangulatát, sejtelmeit, szíve érzeményit egészen kitárja, úgy a mint kebelében támadnak. Majd optimismusának könnyenbizósága (Semmi! jó lesz újra minden; Deus providebit!) majd enyelgés, majd féktelen gúny, metsző ironia váltják fel borongásait, a szerint a mint lelkén az érzelmek felhőkként átvonódnak.

Leveleinek históriai, úgy általános irodalmi becsé van. S ez áll főként a Rákóczihoz és Károlyihoz írottakat illetőleg. Amazok a gróf Erdődy-, emezek a gr. Károlyi-levéltárban léteznek. Történelmi fontosságát e leveleknek, melyekben a Rákóczi-forradalom gyűjtő elemének, éltető lelkének: Bercsényi szellemének legtitkosabb szándokai, tervei leplezetlenül nyilvánódnak, melyekből az ügyek állását minden áltatás nélkül tudjuk meg, — történelmi becsét e leveleknek, mondjuk, fölösleges volna bizonyítgatni, abban senki sem kételkedhetik, a ki Bercsényi históriai intéző szerepét ismeri.

A mi pedig azok irodalmi becsét illeti: az is ki fog tűnni csak a jelen értekezés folyamában is, a felhozandó mutatóványokból, — annál inkább magából a nemsokára megjelenendő gyűjteményből.

Bercsényi e levelezése élénk, folyamatos, szemléltető, elbeszélő modorával, rövid szavakban odavetett velős megjegyzéseivel, erőteljeségével, váratlan fordulataival, mondatai numerosításával, tösgyökeres magyar szójárásaival, s ügyesen alkalmazott latin idézeteivel, de kivált majd fájó melancholiájával, majd sajátságos, keserű humorával, — egészen új genre levélirodalmunkban.

Értekező ezután tüzetesen jellemzi Bercsényit, a kinél szintén igazolja magát, hogy „a z í r á l y a z e m b e r.” Jellemének alapvonása a véghetetlen hazaszeretet, tántorithatlan ragaszkodás a fölvelt ügyhöz s Rákóczihoz, és mindezekből kifolyólag engesztelhetlen gyűlölet Bécs iránt. Fényes talentomaival ő, a szabadság ügye körül szerzett

érdemeivel is legelső, nem csak barátai, de ellenségei tanúságai szerint is — az ország urait mind felülmúlta, de ennek tudatában büszke, s csekély ok miatt is csipős, sértő, vérig gúnyolódó vala. Szeszéyeiben olykor kiméretlen s igen szenvedélyes. Bö tanácsa daczára kétes pillanatokban gyakran ingadozó. Tevékeny, áldozatkész, csüggedhetlen: de ha kedvére nem folytak a dolgok, — ingerlékeny, keserűen bántó; míg utoljára a vett csapások hosszú sora alatt zaklatott kedélye sokszor mélvá lesz, s mélyen érzett honfájdalmaira csak az ügy igazságában és istenben vetett törhetlen reménye ad vigasztalást.

Ezek tükröződnek Károlyihoz írott néhány százra menő leveleiben is, melyek 1703 október 29-kétől 1711 ápril 2-káig terjednek, tehát úgyszólván az egész kuruczvilágot magokban foglalják. A ki ennek történeteit csak nagyjából ismeri is, úgy hogy némi vezérfonala van: ritka élvezettel olvasandja ezen, az események friss benyomása alatt írt leveleket, melyeknek stílje mindenütt élénk, sok helytt erőteljes, plastikai; bennök majd az elmésség szikráit pattogtatja nagyesszű szerzőjük, majd satyrája lángostorával sújt, avagy bús melancholijával siratja hanyatló nemzetét; a történeti részletek elbeszélésében pedig rendkívül gazdag.

Értekező mutatóványokat olvasott fel minden évből, a különböző benyomások alatt írottakból, mutatóványait, a hol kell, történeti felvilágosításokkal kísérve, s viszonyítva az időről időre írott levelek hangulatát a szabadságharcz akkori állapotaihoz s ideható körülményekhez. Különösen kiemeli Bercsényi néhány 1707-iki s 1709 őszén írt levelét, mint irodalmilag legszebbeket; — históriailag mindannyi nagybecsű.

Némelyikben Bercsényi lelke egész prófétai magasságra emelkedik, másokban meleg és költői. Itt-ott még versel is.

Végre a forradalom hanyatlását, az 1709- s 1710-diki állapotokat jellemzi értekező, felolvas néhány idevonatkozó levéltöredéket, s azután az utolsó — 1711-iki — már Lengyelországból írt levélről elmélkedvén, melyben Bercsényi a készülöben levő szathmári békéről elveihez hiven gúnynyal nyilatkozik, befejezi felolvasását.

Oktober 21-én, a nyelv- és széptudományi osztályok ülése.

Budenz József l. t. következő czímű értekezést olvasott. „Az *ime* végű eszköznevekről a finn nyelvben.“

Némely nyelvben a valamely mivelésre szolgáló eszköz jelölésére az illető igétől képzett rendes nomen actoris szolgál, habár ez cse-

lekvő személyt is jelenthet. Így a magyarban ásó, fűrő, szűrő, fűvő stb., a németben: drücker, bohrer, seiher stb. Más nyelvekben meg sajátzerű képzővel alakúlnak eszköznevek; így a görög, latin és szanszkrit nyelvekben a semleges nemű *τρο*, *tru*, *tra* képzővel, p. o. *ἄροτρον* *πλήτρον*, *aratrum*, *haustrum*, szkr. *khanitram* ásó stb., a szláv nyelvekben ezeknek megfelelőleg *dlo* (*lo*)-val: *oralo* eke, *motovidlo* stb. De látni való, hogy ezek a rendes -tar nomen actoris-képzővel szoros összefüggésben állanak, s nem egyebek, mint semleges nemű nomen actorisok, a semleges nem által ki levén fejezve egyszersmind a lelketlen holmikra való vonatkozás. Igen elterjedt használatú ilyen eszköznévképző a finn nyelvben *ime* (nom. -in), de a melynek szintén, a mint értekező fejtegette, egyik és pedig alaprésze a rendes nomen actoris képzője.

A finn *ime* képző valamely igetőhöz járulván, ez utóbbi vagy egészen épségben marad (jele, hogy *ime* az egész képző), vagy végön hangzója ki is szorúl, a mihez hasonló hangtani eset elég van a finn szóképzésben és szóragozásban; p. o. *istuime* szék, ülő hely (igető: *istu* ülni), *astuime* lépcső (*astu* lépni), *avaim* kules (*avaa* nyitni), *purasime* fűrő (*purase*), *survime* és *surrvime* zúzó eszköz (*survo*), *vääntime* csavar (*vääntä*), *kaivime* ásó (*kaiva*), *kutime* kötőmunka (*kuto*) stb. — Azonban *ime* nem az eredeti teljes képzőalak, a mint *vääntiäme*-ből (= *vääntime*, ettől *vääntä*) megtetszik. S csakugyan az *ime*-vel ugyanazonosnak bizonyúl egy *jame* (*iame* *iäme*) képzőalak, mely némely részeit személyekre vonatkozó nomen actoris-féle szókban megmarad, úm. *asuja* *me* lakó (*asu*), *juoksia* *me* futkározó (*juokse*), *kulkia* *me* kóborló (*kulke*), *särkiä* *me* fájó kelés (*särke* *fájni*), *kasvaja* *me* és *kasvaim* *me* kisarjadzás, kinövés (*kasva*), *käviä* *me* vendég (*käy* menni, járni). Ezek nyilván csak *me*-vel megtoldott nomen actorisok: *asuja*, *juoksia*, *kulkia*, *särkiä*, *kasvaja*, *käviä*. A *kasvaim* példáján látható, hogyan vonódott a *jame* össze *ime*-vé; ilyen alak ez is: *eläime* állat (*elä* élni). Látni való ebből, hogy az eszköznévképző *ime*-nek *i*-je csak az összevont *ja*, *jä* rendes nomen actoris képzője, a mi szerint p. o. *avaim* ebből lett: *avajja*-*me*, *kaivime* ebből: *kaivajja*-*me*, *istuime* ebből: *intuja*-*me* stb. A hasonképzésű mordvin eszközneveken is látható még a teljes nomen actoris-képzőnek megvoltá; mert a *moksamordvin* dialectusban ezen nevek úgy készülnek, hogy az igető végön-

hangzója a m a (= finn m e) előtt mindig hosszabbúl, p. o. ä i f t ê m a madárijesztő, inzâma borona, melyek ilyen alakokból magyarázhatók meg: *ä i f t e j a m a, *i n z a j a m a (az önálló nomen actoris most így hangzik: ä i f t i, i n z a j). Azonban ezen hosszú önhangzó, melyben a nomen actorisképző rejlik, az erza-mondvin dialectusban elrövidül, vagy egészen el is tűnik, p. o. l e d i m a, l e d ' m a lövő vagy vagó-eszköz (puska, kasza). Ily rövid alakban ismeri a képzőt a escremisz nyelv is (k e t m o š m o k é z m o s ó = mosdó tál).

Értekező most attér az i m e képző m e szótagának magyarázatára, melynek czélját és értékét abban találja, hogy az (i= j a, j ä-vel alakult) nomen actorisnak lelketlen holmira való vonatkozását fejezze ki. Ezen rendeltetésével megegyező azon nézet is, hogy a m e (mord. m a, m o) eredetére nézve nem egyéb, mint a dolog-kérdő névmás m i, mely kérdő hangsúlyát elvesztve, csak ezt jelenti: valami, holmi (ein Ding eine Sache). Ekképen igen egyszerűen magyarázódik p. o. ezen eszköz-név: a v a i m e kulcs = a v a i + m e (a v a j a m e) „nyitó- mi“, ein öffnendes Ding (ein Ding zum öffnen).

Végül értekező még némely tanúságról szól, mely jelen vizsgálataból a magyarra nézve kerül ki. Elsőben azt hozza föl, hogy m-mel (= finn m e) továbbképzett nomen actorisnak egy nyoma a magyarban a v i l l á m szó=villó-m i; s azt gyanítja, hogy ugyanazon m további k-val van az á n k, é n k képzőben = á m-k, é m-k, p. o. n y a l á n k = *n y a l ó-m-k, f é l é n k = f é l ő-m k stb. Egy másik tanúságot abból nyerünk, hogy a finn nyelv i m e (i n) képzős eszközneveit attributumképen is használja más főnevek előtt, p. o. a s t u i n-r a u t a ken-gyelvas (tkp. lépcső-vas), p a i n i n-p u u nyomófa, prés, v e i s t i n-k i r- v e s faragófejsze stb. Ugyanis az i m e-féle szók ezen attributív használatát megvilágosítja a hasonló helyzetben való magyar nomen actorisoknak igazi grammatikai jellemét, hogy azokat ilyenkor eszközneveknek kell venni, melyek a magyarban csak az egyszerű nomen actoris által fejeztetnek ki. E szerint p. o. h á l ó-s z o b a = szoba, mely h á l ó, azaz hálásra való valami (Stube als Mittel zum schlafen=Schlafstube), v. ö. finn o l i n-s i a lakó-hely; i v ó-p o h á r = pohár, mely ivó, azaz: ivásra való valami (Beeher als Mittel zum trinken, als Trinkzeug = Trinkbecher) stb. Ez: i v ó-v i z = víz, mely ivásra való valami, azaz: ivás tárgya, — mert a nyelv magát a t á r g y a t is, melyen valamit mive-lünk, mint a mivélés eszközét foghatja föl, mely nélkül a mivélet meg

nem történhetik; v. ö. p. o. a finn p a i s t i m e pecsenye (p a i s t a sütni), k u t i m e kötőmunka (Strickzeug) ettől: k u t o kötni.

Ugyanaz ismerteti Kölle S. W. úr következő czímű dolgozatát „Bemerkungen über Zahlen-Etymologie“, melynek czélja, a török számneveket, melyeket úgy mint több afrikai néger nyelvben az újjak eredeti elnevezéseiből keletkezetteknek tart, — hasonló keletkezés föltétele mellett, más török névszókából és igékből megfejtteni. Ismertető Kölle úrnak az egyes török számnevekről adott megfejtési kísérleteit bírálgatva, föltünteteti, mily rettenetesen erőlködő és többnyire alap nélkül kapkodó etymologizálásban állanak azok.

O k t o b e r 28-án a p h i l o s . , t ö r v é n y - és t ö r t é n e t t u d o m á n y i osztályok ülése.

K o n e k S á n d o r r. t. értekezett: A nemzetek szellemi életéről a párisi világkiállításon.

Jóllehet minden haladás valamely nemzetnek szellemi életét tükrözti vissza, mindazáltal teljes felismerésre csak azon termények juttatják, melyek a tudományok és művészet közvetlen productumai. E tekintet a párisi világkiállításon a bel elrendezés és osztályozás megfelelőbb szervezete folytán kettős szempontból örvendetes haladás mutatkozik; egyrészt a nemzet collectiv törekvéseinek öntudata nagyobb lendületet nyert, és az egyes kiállítók versenyzése fölött az egész állam összes productiv erejének teljes bemutatására irányzott köztörekvés lön helyezve, másrészt a szellemi élet egyes szálaainak külön csoportozatban lett megtehető egybefoglalása annak feltüntetését tevé lehetőbbé.

Eddig az egyes kiállítók önérdeke volt túlnyomó, miből tetemes hátrányok keletkeztek, az állam egyben-másban vagy épen nem, vagy a valónál gyöngébben levén képviselve; pedig ez nemcsak sértő azon nemzet öntudatára, hanem még anyagi hátrányokkal is járhat, a meny nyiben a világforgalom terén való szereplésre nem elégséges a saját erejében való nyugodt bizalom, hanem kell, hogy azt mások felismerjék; a világkiállítás egy a világ népei közt folyó harez, attól nem szabad senkinek elmaradni, ki harezra képes, senkinek sem szabad megjelenni másként, mint a legjobb fegyverrel, mely felett rendelkezik; a harezképesek elmaradása ép úgy, mint a megjelenők silány felfegyverkezése, csatavesztésre vezet, minden vereség pedig e téren is súlyos, sajnos veszteség.

Hol a közszellem ki van fejtve, ott már a közérzület és tapintat

mindazon elemeket juttatja közszemlére, melyekben mint fő tényezőkben rejlik az ország ereje, hatalma és nagysága. Minden culturnépnek, de kivált a szorgalmas svájceziaknak kiállításán, a collectiv képviseltetés jellege, az országos és nemzeti erőhatalom összkifejeztetésére irányzott törekvés vala észlelhető: a hol pedig még a czégérdek vezérli az egyes iparosokat, ott a házagos képviseltetés kipótolásáról egyéb úton kell gondoskodni.

Ennek szüksége talán egy világkiállításon sem vált annyira érezhetővé, mint a párisin, hol a körvonaltú csarnokokat sugarakként átmetsző termek és csarnokok az egyes országok valamennyi kiállítmányait együttesen állítván szem elé, legvilágosabban tüntették fel az egyes államok gazdagságát vagy szegénységét.

Ezen csarnokok előtt fájdalmas érzet foghatja el mindazon népeket, és köztük minket magyarokat is, kik hol egyes iparosaink és termelőink közönyössége, hol hatalmunkban nem állott egyéb viszályok miatt nem voltunk, nem különösen tekintve nemzetünk szellemi állását, olyformán képviselve, hogy a culturnépek családjában bennünket különben jogosan illető hely kiállítmányaink szegény voltában csak távolról lehetnémi igazolást, a külföldnek irányunkban jó véleményét ebben is inkább a kegyeletnek, mint hozzájárulásunk szülte meggyőződésnek köszönhetvén.

E szomorú észlelet annál sajnosabb, minthogy a párisi kiállításon, Térey Pál erélyes és eszélyes eljárása, valamint az ausztriai első biztos Schäffer udv. tanácsos szivélyes közreműködése folytán, legelőször sikerült Magyarországnak, ha csak részben is, külön képviseltetést kivívni, és talán jó volt, hogy ez elkülönzés csak a nyers terményekre szorítkozott, miben mégis diadalmasan jelentkeztünk a kiállító nemzetek diszes sorában; az egyes iparágakban, jelesen a szellemi életet feltüntető körökben, a különválás esete annál kirívóbban tüntette volna fel hiányos képviseltetésünket.

De épen ezen keserű tapasztalásban nagy remény rejlik a jövőre; a világkiállításra innen nagy számmal indúlt minden osztályú hazafiban bizonyosan azon meggyőződést keltvén, hogy kötelessége mindenkinnek oda törekedni, nehogy nálunknál hátrább álló népek merőben csak a nemzetközi küzdelem terén kínálkozó alkalom eszélyes felkarolása által, tehát csak látszólagos félülzárnyalás folytán, bennünket a világ szín előtt háttérbe szorítsanak.

Minél inkább fog az egész országok s nemzetek collectiv képví-

seltetésének szükségérzete az egyes kiállítók önérdeke helyébe lépni, annál hamarabb elenyésszik a világkiállítások azon egyik árnyoldala, hogy féltékenykedés, agyarkodás és képzelt sérelem olykor még a legjelesebb czégeket is távol tartja a közversenyzéstől. A magasztos öntudat, hogy a kiállítás nem a kiállítónak, hanem nemzetének érdekében történik, növeli a kitüntetés becsét, de mérsékli egyszersmind a meghiúsult remény keserveit.

Erős meggyőződése az előadónak, hogy ezen átalakulás legközelebb be fog következni, hogy a világtárlatok valóságos internationalis küzdtérre fognak válni, melyen az egyéni rivalitás nemzeti versenygés által, az izolált erő egyetemleges közreműködés és tömegeconcurrentia által, végre az egyéni kitüntetés utáni kapkodás és a czégbeli dicsvágy a nemzet közmegebecsülésének kivivására irányzott nemes törekvés által fog felváltatni.

Hogy ezen átalakulás már a jelen párisi kiállításon mindig előreveti árnyékát, már a statistika felhasználásában mutatkozott irányváltozásból kitétnik. Míg t. i. eddigelé az egyes kiállítmányokra vonatkozó részletes adatok csak a végtudósításokban használtattak fel az összes iparág teljes statistikai képének készítésére: a párisin már az előre kiadott Special-Catalogusokban az egész államnak minden kiállított és egyes tárgyra vonatkozó egyetemleges ipar- és forgalmi élete statistikailag feltüntetve találhatik.

E tekintetben első vonalon említendő a különben is mintaszerű Belgium, majd Nagybritannia, Olaszország, Ausztria, s vele önállólag külön Special-Catalogussal fellépett Magyarország, kevésbbé a Poroszbirodalom, melyeknek abbeli közleményeit az előadó részletesebben megismerteti, megmutatván, hogy már ezen catalogusok készítésénél az egyes államoknak a kiállítók által kisebb-nagyobb mérvben kifejezésre juttatott iparossága inkább a maga totalitása, mint az egyesek közreműködési osztályozása szerint lön felvéve, szóval, hogy a nemzetek collectiv termelő képességére nagyobb súly lön fektetve, mint a termelőkére.

Miután pedig a párisi kiállításon alkalmazásba jött és megfelelőnek bizonyult világtárlati elrendezés lehetőleg ezentúl is zsinórmértékül fog szolgálni: közel fekszik a kilátás, hogy ezen átalakulási processus lehetőleg gyorsan fogja befutni műfolyamát. Erre azonban szükséges, hogy a világkiállítások közti határidő legalább is tíz évre terjedjen; a rövidebb időközök hátrányai műtani és nemzetgazdasági tekni-

tetben szembeszökők. Minden óriási gyors haladás mellett, néhány év sem a productiv erők kibontakoztatásában, sem a termelvények vagy a termelési eljárások tökélyesbítésében, sem végre a találmányok kellő hasznosításában, nagyszerű előhaladást nem tüntethet fel. Másrészt a nagy áldozatok pénzben, időben és személyes fáradozásokban, párosulva a termelési túlhajtással, kitiűntetések utáni vadászattal, oly lázas állapotot idéznek elő, mely csak úgy válhatik tűrhetővé, sőt némiképp üdvössé is, ha húzamosb időköz engedtetik lefolyni; különben az iparosok ferde ösvényre sodortatnak, csak remekműveken törvén fejüket, és nem többé biztos közönség, hanem kétes világdiesség számára, nem az ipar-termelvény, hanem csillogó érem kedvéért dolgozván. A nemzeti termőképességnek előtérbe helyezésével ez meg fogna szünni, a kiállítási budget s azzal a fejenkénti költség-osztalék tetemesen kevesbedni, és a kiállítási modor is komolyabbá fogna válni, mert a hol népek jelennek meg a küzdorompók előtt, oda nem valók se szemfényvesztő színpalak, se hézagfedező díszítmények, vagy épen nyereszkesedésre számított mutogatások. Csak is, ha a világkiállítások ilyformán első conceptiójok eredeti feladatahoz visszatérve a népek közt folyó szellemi harcoknak valóságos mezejévé válandnak, nem fog teljesedésbe menni azon Párisban sokfelé hallatott jóslatszerű aggodalom, mintha a jelen kiállítás jóformán örökre vagy csak hosszú, igen hosszú időre fogná befejezni a világkiállítások sorát.

Egy másik előnye a párisi kiállításnak a szellemi élet nyilvánulásának könnyebb feltűntethetése azon körülményben keresendő, hogy a homogen tárgyak egyáltalán bizonyos csoportozások alá kerülván, s művészet és irodalom tárgyai is a velük rokon iparágakkal két fő csoportba beosztva vétethettek vizsgálódás alá. Az előadó elmellőzván az első csoportban foglalt merően művészeti tárgyakat, melyek inkább belső műértékük mint nemzetgazdasági fontosságuk szempontjából veendők figyelembe, a 2 dik csoportra, és ez alkalommal egyedül a sajtóiparra szorítkozik.

Megmutatván mindenekelőtt, hogy a sajtóiparnál mind a nyomda-, mind a könyvkiadó és kereskedelmi üzlet, habár műtani szempontból különböző tekintet alá esnek is, együttesen szemügyre veendők, az előadó áttér az egyes államok ez osztálybeli kiállítványaira, és legelőször Franciaországnak, majd a Brittbírodalom, Olaszország, Belgium, Németország és a többi államoknak a kiállításon volt sajtóter-

melvényeit tüzetesen megismerteti, végre Ausztriának, névszerint Magyarországnak ebbeli részesülésétől értekezik.

Az ausztriai birodalom a sajtóipar terén a párisi kiállításon szemközt más culturállamokkal, jelesen pedig szemközt a többi osztályokban volt, jóval tekintélyesebb saját képviseltetésével, aránylag szerény szerepet játszik. Így bár 360 könyv-, 360 kö- és 50 réznyomda és 544 könyvkereskedelmi teleppel bír, csak 42 kiállító volt bejelentve, és azok közül is hat elmaradt, úgy hogy az összes ausztriai nyomdaipar, odaértve a cs. k. udvari államnyomdát, meg a birodalmi földismeintézetet is, csak 36 czég által lön képviselve, ezek között a 126 nyomdateleppel bíró Magyarország részéről csak 6 szerepel. A kiállítók több mint 70%-ja bécsi czég, azonfelül több magánszerző, kik szellemi termelvényeiket maguk mutatták be a nagy világnak.

Igaz más részt, hogy több munka a térképeket és földtani eszközöket tartalmazó osztályban lett kiállítva, a nélkül, hogy akár térkép alakjával, akár geo- vagy cosmographiai természettel bírtak volna, mint jelesen a bécsi statisztikai hivatal összes közleményei, mikre nézve előadó megjegyzi, hogy nagyobb választékosság lenne kívánatos, mintán az 1849—50-dik évre vonatkozó dolgozatok, mint teljesen elavúltak, nem szolgálhatnak ajánlásra, főleg nem szemközt más államok, jelesen Britt, Porosz- sőt még Svédország hasondolgozataival; itt annál inkább előre kell törni, mintán még igen alárendelt államok is, mint pl. Rumánia, zsengekorú statisztikai hivatala segélyével a legutóbbi időkről szóló statisztikai dolgozatokkal lépett föl. Ugyanezen osztályra jutottak elég sajtászerűen még az ipar- és kereskedelmi kamarák tudósításai is, és még sajtászerűbb, hogy a 40 és több kamara közül csak nyoleznak tudósítása lön bemutatva, köztök egy sem a magyar korona területéről.

Hogy Ausztria egyéb kiállitmányaihoz mérve könyvészeti tekintetben gyöngén képviselve találtatott, már azon csekélyebb osztálékból kitűnik, mely neki ez osztálybeli kitüntetésekben jutott, midőn általán az eddig kiosztott érmek és dícsérő okmányokban 6.3%-kal, tehát magasabb arányban részesítettett, mint milyen annak az összes kiállítókhoz aránya (nem egészen 6%), sőt némely osztályokban a kitüntetéseknek éppen 10—14%-ja Ausztriának jutott, a 238 kitüntetésből, mely a nyomda-ipart tartalmazó 6-ik osztálynak odaitéltetett, csak 11 (vagy 4.6%) Ausztriának, és ezekből egyedül 1% Magyarországnak jutott.

De nemcsak mennyiségre, hanem minőségre is szegény az ausz-

triai képviselés, még ott is, hol collectiv kiállítást sikerült létrehozni mint például a bécsi könyv- és műárusok testületéé, az oly sóványan ütött ki, hogy az illető szekrény felsőbb fiókjai egészen üresek maradtak. Maga a könyveknek elhelyezése magas állványokon sem typographiai minőségük, sem beltartalmuk vagy megjelenésük éve szerint nem valának megbírállhatók. Előadó e czélra különösen a britt osztályban használt állványokat ajánlja, tengelyök körül forgó szárnytáblákkal, melyeknek mind két oldalán a tudományágak szerint rendszeresítve akkép állíthatók szem elé, hogy bárki által könnyen átlapozgathatók.

Az ausztriai nyomdaipar képviselői közt Gerold és Braumüller ismeretes czégek kiemelendők, ez utóbbinak érdemei a bel-földi könyvkereskedésnek elzárkozottságából való kiemelése körül ezüst éremmel lőnek megjutalmazva; szintűgy az Engel, Neumann, Fürster, Zamarski, Paterno, Reiffenstein, Reiss, és Stouffo-féle mind a birodalom székvárosából való ipartelepek, hol ezüst, hol bronz érem által lettek kitüntetve.

Hazánkból Emich m. akadémiai nyomdász többrendű munkákkal és színnyomatványokkal jelentkezett, ebbeli díszéretes igyekezete ezüst érmet eredményezvén, azután még csak az egri érseki könyv- és nyomda, meg Lauffer testvérek, Herz pesti czég néhány könyvvel, végre Pollák testvérek nyomdai termelvényekkel, elég szerényen képviselék hazánkat a nagy világ színe előtt.

Hogy ez jövőben ne történjék, az előadó többi közt javasolja, hogy a kormány a hazafias érzelmet azon iparosokban, kiket inkább patrioticus érzet, mint saját érdekek vezethet a kiállítással járó áldozatok elvállalására, országos kitüntetések által ébreszteni, és táplálni törekedjék. A társulatok, tudományos intézetek e bajon úgy segíthetnek, ha vagy magok a kiállítók sorába lépnek, vagy csak a fölött örködnek, nehogy képviseltetésünk a nemzet becsületének rovására hiányosan üssön ki.

A magyar tud. akadémia valamint az egyetemi könyvtárt vezénylő és kezelő személyzet, örködő befolyást annyiban vehetne, hogy főleg az utóbbiak a köteles példányok fonalán a hazai nyomda-ipar és irodalom évi mozgalmainak teljes tudatával bírván, az egyesek mulasztásaiból támadt hézagokat legkönnyebben észrevehetik, és kipótolhatnák, mint ez Norvégia részéről történt, melynek teljes múlt évi irodalma az ottani egyetemi könyvtárnak igazgatója által igen helyesen be lőn mutatva. A bírálói képesség továbbá, melyet a kiállításra bo-

csátandó szellemi termelvények kellő válogatása kétségkívül föltételez, tudományos intézeteink organumaiban bizonyosan nagyobb mérvben lesz feltalálható, mint bárki másban. Pedig ha borainknál, anyagi termelésünk ezen fő kincsénél, szükségesnek látszik csak a jeleseknek elismert fajokat a világ küzdelem-terére bocsátni, miért ne lehetne szellemi termelésünk kincseit is ily előleges megrostálás alá vonni?

November 4-én, a math. és természettudományi osztályok ülése.

Hunfalvy János r. t. felolvassa értekezését ily cím alatt: „Magyarországi légtüneti észleletek az 1864. 1865. és 1866-ki évekből.“

November 11-én, a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülése.

Thaly Kálmán l. t. felolvassa Ráth Károly l. t. értekezését ily cím alatt: „A békealkudozások kezdete Boeskey Istvánnal, 1605.“ Kivonatát szerző így adja:

Rudolf király kormánya, valamint atyja- s nagyatyjáié, legkevésbé sem tartozott azok közé, melyekről a történetíró valami örömdetést mondhatna. A nemzetnek folyvást legkedvesebb kincse az alkotmány megszorítása ellen kellett küzdenie országgyűléseken épen úgy, mint bárhol a hazában. Szép számú seregek, melyek a nemzettel egyetértve, képesek lettek volna a törököt kiszorítani a hazából, oktan német hadvezérek alatt annak legnagyobb kárára itt dülakodtak. Ily tehetlen kormánynak mégis a legnagyobb gondja volt a protestantismus elnyomása. És itt véghetlen szívós erélyt tudott kifejteni. Szerencsétlen politika.

Maga a király, Rudolf, — kinek betegsége az 1600-dik esztendőben majdnem az örültségig fokozódott, mert azon hiedelemben élt, hogy III. Henrik francia király sorsára fog jutni, — mindinkább elzárkózott, a prágai királyi lakvárra dülő kertnek, hol sétálni szokott, falait fölemeltette, később ngyanott földött sétányt csináltatott, majd legkedvencebb multságáról, a lovaglásról is végkép lemondott, s paripáiban akként gyönyörködött, hogy ablaka alá vezettetvén, úgy szemlélgette azokat. *)

Igy állván a dolog, nem volt nehéz a pápai, madridi és jezsuita befolyás alatt álló udvarnak rávenni a kassai alter-egót, Belgiojoso tábornokot a protestantismus elnyomásának fogantatvételére.

*) Dr. Anton Gindely: Rudolf II und seine Zeit I 44. stb. II.

E szörny ellen emelte fel a hajdúság és később Bocskay fegyverét. Pedig ő volt egyike a legloyálisabb alattvalóknak. Bécsben lakott, s egyike volt az udvarnál a legkedveltebb embereknek. Báthory Zsigmond őt használta fel gyakran fő követül a legkényesebb kérdésekben. Az udvarnál s a hazában oly férfakkal állott a legbensőbb barátságban, kik a nemzet jobbjai előtt gyűlöltek valának, kiket saját és a későbbi kor is elítélt. Ilyen volt Naprágy Demeter. A Bocskaytól hozzá írt levelek *), melyek másolatai gyűjteményemben vannak, eléggé bizonyítják állításomat.

Nagy volt a vész, mely a hazát fenyegeté, de sikerült azt, a hajdúk és a nemzet jobbjával kezét fogva, Bocskaynak elhárítani. Midőn az ellene vívott esaták következtében a kormány arról meggyőződött, hogy erejének tökéletes megfeszítése nélkül vele nem boldogulhat, alkudozáshoz folyamodott.

Az 1605-ik év május derekán végre a kormány elhatározta, hogy Bocskay udvarába, Kassára, békekötés végett követeket fog küldeni. E végre Forgách Zsigmond és Pogrányi Benedek Bécsbe szólítottak. Itt Mátyás főherczeg ellátván őket megbízó levéllel, június 4-én Prága felé vették útjokat. De itt megbízó levelüket elvették, s azt megváltoztatván, újabbi expedálás végett Bécsbe küldötték. A nélkül indultak tehát meg Krakóba, de útközben intézkedéseket tettek, hogy a futár merre keresse őket. Junius 16-kán értek Krakóba, hol tüstént kihallgatást nyertek a királynál, kinek átadván Miksa főherczeg levelét, megígérte nekik, hogy Bocskayt lebeszélendi a lázongásról, s a tatárokat sem ereszti keresztül országán a magyar földre. Folytatván útjokat, Gribovból Bohus Dániel árvai harminczadost küldék be Kassára menevél-levélért Bocskayhoz, s mintán ez már június 28-án kezökben volt, megindultak, s másnap 29-én Bártfán alúl Hertnek helységbe megérkeztek.

Nézzünk körül azonban mi történt azalatt Árva várában.

Bocskay István már april végén felszólítá Thurzó Györgyöt, hogy csatlakozzék hozzá, de ez állhatatos maradt. Bocskay felkérte tehát, jöne Dersföyvel Kassára, vele a békealkudozások megindításáról értekezendő. Mátyás főherczeg ezt megengedvén, útasítással is ellátta őket, melyet Nyáry Pállal küldött Árva várába. Thurzó György még Dóczy Istvánt és Thurzó Miklóst is maga mellé vevén, mintán az előre bekül-

*) Eredetiei a győri kiptalan országos levéltárban

dött Nyáry Pál a menevédlevelet hozzájuk küldé, június 30-án megindultak.

Ugyanezen nap sárosmegyei Hertnek falu azon udvarházába, hol Forgács Zsigmond és Pogrányi Benedek szállva voltak, Boeskaynak 100 diszlovasa vágatott be, kiknek kíséretében még az nap Kassára értek, melynek külvárosában Csáky István és Baresay János urak, előkelő udvarnokok, kíséretében ünnepélyesen fogadtattak és szállásukra kísértettek.

Másnap július 1-jén Boeskay saját kocsiját küldé érettk, s udvarnokaival kísértette őket palotájába, hol a harmadik szobáig jött elejükbe, tisztességesen fogadta, szobájába hívta, s ott leültette őket, majd sisakjuk levételére felszólította. Ezután letevéen süvegét és felállván, Mátyás főherczeg egészségéről tudakozódott, és a követségi előterjesztést kívánta. Ennek megtörténte után megbízó levelöket kérte, mit midön előadtak, azt kérdé Boeskay, hogy Rudolf király felhatalmazta-e Mátyás főherczeget az alkudozásokra, mire midön igennel felelének, azt mondá, miszerint ő sokáig időzött az udvarnál, s azért jól tudja az ottani dolgok folyamát, csak azt hiszi tehát el, a mit lát és tapint. A biztosok az ez érdembeli tárgyalást másnapra kérték halasztani, mire szállásaikra kísértette őket.

Boeskay a meghatalmazási okmányra igen kíváncsi lévén, másnap (július 2-án) hasonló szertartások között palotájába hívatta a követeket kihallgatásra, s az írat elolvasása után örömmel mondá, hogy most már kész a béke tárgyalásába bocsátkozni, s elboesátá őket.

Július 3-án Thurzó György és társai Kassa alá érkeztek, kiknek fogadására Boeskay diszcsapatot küldött, s azokkal szállásukra kísértette őket, hol Szokoly Péter, a fejedelem udvarmestere, tüstént megjelent, ura nevében üdvözlétét fejezte ki, s egészségök, hogy s mint létök után tudakozódott.

Szokoly távozta után először is a Kassára előre küldött Nyáry Pállal szerettek volna beszélni, azonban csak hült helyét találták, s mint a mennyköcsapás érinté őket a hír, hogy Nyáry, a mint Kassára érkezett, pártját cserben hagyta, Boeskay hűségére felesküdt, s Szabolcs vármegyébe Kis-Várdára utazott. Thurzó György azon véleményben, hogy Nyáry idejüvetelök felől talán a Kassán időző Forgács Zsigmond királyi biztossal értekezett, annál látogatást tett; de midön töle megtudta, miszerint tájára sem ment, igen nagy zavarba jött, melyből menekülendő, föltette magában, hogy társait maga mellé gyűjtván,

Boeskaytól kihallgatást kér, s megkérdezi, miért hívatta őt és Dersffy magához, s miért küldött nekik menevédlevelet, hogy azután jövetelük okát kimenthesse.

Másnap július 4-kén Boeskay hű pártfelétől Tökölyi Sebestyéntől ura szándékáról valamit megtudni, kísérletet tettek, de hasztalanul. Ezen nagy zavarukban érte őket Boeskay meghívása az elfogadásra. Menniük kellett.

A palotát és ajtait puskás gyalogsággal és nemességgel zsúfolva találták. Az előszobában tanácsosai voltak, hová Boeskay bejövén, jobb-ját nyújtá nekik, leültette őket, míg tanácsosai állva maradtak. A szokásos üdvözlések után Thurzó György kérde Boeskayt, hogy miért hívatta őket? Erre a fejedelem őt és Dersffy a belső szobába vezeté, s maga mellé az asztalhoz ültette őket, felkérte azután vendégeit, hogy már most bizalmasan beszéljenek.

Thurzó az ország pusztulását emlegeté, Boeskay pedig azt, hogy e háború a vallás és a haza szabadságának kivívásáért folytatatik. A beszélgetést Katanóczy István hírnök belépése szakítá félbe, ki Trencsin elfoglalásának hírért hozta meg. A fejedelem őt kihallgatván, miután egyéb hozzá intézett kérdésekre, mint például a császári sereg hadállására nézve válaszolt, elbocsátá. De Thurzó Györggyel sem folytatta a tárgyalást, okúl adván, hogy őt abban az ebéd akadályozza, melyre azonban meghívta őket.

A következő nap (július 5-én) már korán reggel Thurzót egyedül magához hivatá a fejedelem; miután leültette, elpanaszolá, hogy az éj-jel a köszvény miatt keveset alhatott, de annál többet gondolkodott az előterjesztett dolgok fölül. Értekezletük igen soká tartott, s arra vezetett, hogy másnap július 6-án Forgách Zsigmondot és Pogrányi Benedeket fogadván, azoknak megígérte, hogy a békefeltételeket írásban kézbesítendi nekik; a mennyire azonban ezen esemény megörvendeztette őket, annyira leverte a követeket ugyanezen napnak azon eseménye, hogy Thurzó Györgynek társai: Dersffy Miklós, Dóczy István és Thurzó Miklós Boeskaynak a hűségesküit letévén, pártjára állottak. Rákóczy Zsigmond és Csáky István Thurzó Györgyöt is meglátogatták, s az átállásra felhívták, de ez hajthatlan maradt.

Július 8-án Thurzó György, ki negyed magával jött, egyedül hagyta el Kassát, vivén magával Boeskay szóbeli nyilatkozatát, mely föltételek alatt lép a békére.

Július 19-kéig várakozott Forgách és Pogrányi, kik Kassán nem-

igen voltak kellemes helyzetben, mert be voltak ügyszólván zárva, minden levelöket fölfogták s Boesokayhoz vitték; úgy tettek Mátyás főherceg levelével is, melyet Illésházy István július 16-án hozott Kassára, ezt azonban a fejedelem feltöretlenül adta át kezökhöz. Július 19-én, mint mondtam, estve elindultak Boesokay békeföltételeivel, s Semptén, Bicsén, hol Thurzó Györgynél fordultak meg, keresztül Bécsbe mentek hol augusztus 3-án követségökröl íráshban adták át jelentésöket, Thurzóval együtt. Ezek eredetijét volt szerencsém használhatni.

Mennyire érdekében állott a kormánynak Boesokayval békét kötni, mutatja egyfelöl az, hogy a fejedelemnél megjelent követei, alkudozói az ország legtekintélyesebb férfiai voltak, s később hárman nádori méltóságra is emeltettek, mint: Illésházy István, Thurzó György és Forgách Zsigmond, kiknek együttes működése folytán Boesokay követeléseit a következőkre szállítá le:

Ő felsége nevezze ki öt erdélyi fejedelemmé, mint Báthory Zsigmondot.

Erdélyországot a Tiszáig adományozza neki a várakkal együtt.

Magyarországnak polgári és vallási szabadsága állíttassék helyre.

A kívánt béke az udvar ösi szokása szerint jó későn egy év múlva megkötetett, a zsitvatoroki is létrejött, de ennek megerősítését igen sokáig hiába sürgették az uralkodó testvérei, az országok rendei, nehogy tehát az dugába dőljön s a már 15 évig viselt háború folytatassék, Rudolf király gazlelkü komornyikjához Lang Fülöphöz folyamodtak, ki néhány forintért kivitte azt, mit testvérei s a rendek könyörgésökkel sem birtak, és a békeokmányt aláírván megerősítette. *)

Ilyen volt Rudolf király.

November 18-án nyelv- és széptudományi osztályülés.

Vámbéry Ármín l. t. felolvassa ily czimü értekezését: „A délszibériai töröktatár népfajok irodalmáról.“

A nyelvészet újabb vívmányaira utalva, értekező kiemeli azon sikert, melylyel a turani nyelvek ismeretében haladunk és reményét fejezi ki, hogy nemsokára ezekkel is ott állunk, a hová az irani nyelvek és irodalmak ismeretével jutottunk. Klaproth, Jaubert, Berezin, Ilmínszky kutatásai mellett méltó helyet foglal Dr. Radlof Vilmos Barnaul munkálata, ki, mint Délszibéria egyik városának bányászati isko-

*) Chlumecky: Karl von Zierothin 82. 84. 367. l.

lájában tatár nyelvek tanára öt'évi útazás alkalmával az éjszaki Jeniseytől kezdve le az Iszikkülig a különböző tatár fajokat bejárván, nyelvöket tanulmányozta és fáradalmai gyümölcsét nemsokára egy nagyobb dolgozatban a világnak bemutatja. Ez utóbbinak nem rég az első kötete megjelent, mely a telenti, altaji, feketehegyi (Csernovikh tatár) a Katima és Bija közti, a Lebedi tatárok, a Sórok és Karaköli fajok népirodalmából tartalmaz mutatványokat. A második kötet a különböző fajok tájbeszédei szótárát, a harmadik pedig egy azokra vonatkozó hasonlító nyelvtant fog magában foglalni.

A tér, melyen a kérdéses nyomozások folynak, fájdalom, nagyon szűk, különösen sajnálható, hogy a szomszéd Dsungária, mely chinai felsőség alatt áll, s miről nyelvészileg plane semmit sem tud, csak szélről érintetett, de azért a jelen kötet a turkolok, különösen a magyar nyelvész előtt nagy érdekléssel bír, mert sok, igen sok, a többi törökségben kiveszett szó- és alakkinészet nyeriünk általa. Tájbeszédi minőségét illetőleg értekező a bemutatott csoportot szorosan véve a dsagataival legrokonabbnak tartja, mely viszony azonnal föltűnik, ha a három turkesztáni khánság közelében élő nomád népek nyelvét, a régebbente írás által megszilárdult ujjurra tekintettel nem lévén csak úgy hallomás után leírjuk.

Igy az irodalmi mutatványok szellemi becsé is elég nagy fontosságú. A regék és mondák a budhista vallástan befolyásának jellemét hordják magukon, míg másrésről a iráni civilisatio nyomai sem tagadhatók. Schiefner Hormuzduban a sanskrit eredetű Ormuzd, Mai-Tere és Mandy-Sireben a budhista Maitreja és Mandzsusiri, még a magyar ördög és tereng is föltalálható a világteremtési mondában, szóval még ezen legrégebb időktől fogva vándor-életet élő népeknél is a délről éjszagnak nyomuló budha vallás befolyása nagy mérvben találkozik.

Értekező fölolvassa a többi között először Karakan meséjét, utána egy telejti sámán imádságot, egy áldás szát, a mivel az atya házába először érkezett menyét fogadja, több apró troubadour dalokat és végtére a föld teremtése s elrombolásáról szóló altaji mondákat. Jegyzeteiben értekező Radlof úrnak részint hibás fordítására, részint pedig a hallás után följegyzett darabokban imitt-amott találkozó kétséges értelmű szókra útál.

T é l f y I v á n l. t. „Az attikai törvényekről“ értekezett, kivonatban következőleg:

Tudva van, hogy Sólón kora óta az athéni köztársaság megszüntéig a törvények gyűjteményét fiúi kegyelettel őrizték az állam leltárában.

De a mostoha idők romboló hatása elpusztította e törvények gyűjteményét, melyeket csak a hellén irodalom roppant tárházából, hol szétszórta fordúlnak elő, lehet összeszedni.

Sokat kell köszönnünk e tekintetben a görög szónokoknak, kik beszédekben számos attikai törvényt részint szóról szóra, részint kivonatossan közölnek.

A szónokokon kívül Aristoteles, Theophrast, Demetrius Phalereus, Craterus, Seleucus, Didymus, Plutarch és Telephus is őriztek meg számos törvényt.

Nem kisebb érdemet szereztek magoknak e tekintetben a görög lexicographok is, mint Harpocratis, Pollux, Hesychius, Photius, Suidas.

Ide járúlnak még az úgynevezett scholiasták görög jegyzetei.

Mindezekből azt mutatja meg értekező, hogy téves ama vélemény mintha a régebbi görög remekírók éppen nem foglalkoztak volna a törvénytudomány elméletével.

A tudományok újrászületése után Petitus Sámuel ötszáz attikai törvényt szedett össze e czím alatt: *Leges Atticae*. De e törvényeket nem rendezte az attikai jog természetéhez képest, hanem Justinian császár Digestáit és Codexét vette mintaképül a törvények rendezésében, mi által nagy anachronismust követett el. Továbbá a kiadások melyeket Petitus használt, nagyon hiányosak voltak. Végre Petitus nem ismert számos görög munkát, melyek csak későbbben kerültek napfényre és fölötté fontosak az attikai törvények kiegészítésére nézve.

Mindez mintegy tíz évvel ezelőtt arra indított engem, hogy keressem össze, a mennyire lehet, az athéniek összes törvényeit. S fáradozásom nem volt talán sikertelen, mivel ezeröttszáznyolczvan attikai törvényt gyűjtöttem össze.

E törvényeket két fő csoportra osztottam, a mint vagy a közjog vagy a magánjog körébe tartoznak; mert kétségtelen, hogy már a régi athéniek megkülönböztették a közjogot a magánjogtól.

A törvények elősorolása után adok számos magyarázatot. Ezekben előterjesztem a törvények görög szövegére vonatkozó eltéréseket összehasonlítom az attikai törvényeket a többi görögök és a rómaiak törvényeivel; s előadom több vitás kérdésre vagy eddig nem is érintett tárgyakra nézve saját véleményemet.

Legczélszerűbbnek tartottam a törvények szövegét görögül és latinul adni, s a magyarázatokat latin nyelven írni.

A mely törvénynek jó latin fordítását találtam, azt megtartottam. Sokszor azonban a meglévő latin fordításokon változtattam, hogy hiven adjam vissza a görög eredetét. Végre a görög scholionokból, fölíratokból s egyéb munkákból merített törvényeket magam fordítottam latinra.

Korszerű volt-e munkát görögül és latinul kiadni, arra majd a részvétért fog válaszolni. Annyi bizonyos, hogy már eddig is érkeztek megrendelések Londonból, Párisból, Bécsből, Odessából, Porosz-, Szász- és Bajorországból, Hollandia- s Norvégiából.

Az első füzet már megjelent e czim alatt:

Συγγραμμὴ τῶν Ἀττικῶν νόμων. Corpus Juris Attici, Graece et Latine. E fontibus composuit, commentario indicibusque instruxit Joannes Baptista Télfy, advocatus; studia antiquitatis in universitate literarum Hungarica publice profitens. Fasciculus I. Pestini et Lipsiae MDCCCLXVIII. Sumptibus Guilelmi Laufferi.

Az egész munka valószínűleg január végével ki lesz nyomtatva.

Reményem, hogy hazánkban is részvételre találанд; mert lehetlen, hogy állami életünk új korszakában a classica tudományok föl ne karoltassanak; lehetlen, hogy hazánkban, hol évenként kétezerre rug a joghallgatók száma, s mely némileg ügyvédek országának nevezhető, ilyenmő munka figyelmetlenül hagyassék. Reményem végre azért is, mert a múltak tudása többnyire a jelennek megigazítása.

November 25-kén, a philos-, törvény és történettudományi osztály- egyszersmind összes ülés.

Tanárky Gedeon, a XXVII. nagygyűlésen választott lev. tag felolvassa székfoglaló értekezését ily czim alatt: Az ausztriai birodalom pénzügyi története.

Midőn az egész tisztelt társulatnak azon csak nem példátlan kiüintetésért, mely szerint igénytelen személyekben nemcsak nem a tudóst vagy az író, sőt nem is a tudományokkal és irodalommal foglalkozót, de csupán és egyedül a tudománykedvelőt, a dilletanst, megtisztelni és diszes sorai közé avatni méltóztatott, hálás köszönetemet nyilvánítanám, a szokás, a rend, sőt némileg talán az illem ellenére is, már a kezdet kezdeténél kéressel vagyok bátor alkalmatlankodni, és a mit másoknál magam sem helyeslek, néhány perczig saját személyemmel foglalkozni.

Jól tudom, hogy azon szabály, mely szerint az Akadémia megvá-

lasztott tagjai egy szakértekezés felolvasásával foglalhatják el a kitünő férfiak sorai közt illető helyeiket, nem pusztá formáság, mely e kitüntést némileg ünnepélyesíti, sőt inkább jogos és méltányos kíváнат, kifejezése annak, hogy a megválasztott ismerje kötelességének szakképzettsége és munkássága lehetőleg megérlelt gyümöleseit elsőben is a választó-testületnél megérleltetni és feltárni: „quid valeant humeri, quid ferre recusent.”

S én mégis, ki mindezt jól tudom és helyeslem, kénytelen vagyok a t. Akadémiát kérni, méltóztassék a mindjárt megkezdendő felolvasást csupán és egyedül a székfoglalás formáságának tekinteni.

Jól tudom azt is, hogy ezen szerénytelen kérés indokolására nem lehet, nem szabad alapot keresni, és mégis kénytelen vagyok bátorságot venni, azt, bár a hazai közügyek fordulata által előidézett, de mégis magán körülményeim rövid megemlítésével indokolni.

Kevés napokkal azután, midőn a t. Akadémia által tett kitiintetés tudomásomra jutott, épen a mielőbb megtartani szándékolt székfoglaló értekezés tanulmányozása, előkészületei közben, a nemzeti kormány, illetőleg egyik ünnepelt tagjának, kit e testület kiválólag sajátul, elnökül tisztelni szerencsés, ki nem érdemlett figyelme az államszolgálat, majd egy nagy magyar város választó-testületének bizalma az országgyűlési képviselőt ténen leendő működésre híván fel: nem találtam elegendő üres időt arra, hogy megkezdett tanulmányaimat folytatva, a tervezett értekezést befejezhettem volna.

E tanulmány és tervezett értekezés tárgya az 1526.ki catastroph egyik tragicus hőségének Verbőczy Istvánnak jellemzése, mint jogtudós és politicusé.

Ily viszonyok közt azon kellemetlen alternatívák egyikét kelle választanom, vagy megválasztatásom daczára is hosszabb ideig kizárva maradni ezen diszes körből, vagy a székfoglalás formáságát teljesíteni, s egy oly nagyobb, még készülöben levő műből olvasni fel némely részleteket, melyet nem ide szántam, s melyből egy kiszakított töredék érdekekkel nem bírhat; mert csak az egésznek átnézete nyújthatná azon gyakorlati hasznót, melyet általa elérni czéloztam.

S én e második alternatívát választottam, azon reményben, hogy e merenyért ki fog menteni, a vágy élénksége, önök sorai közé tartozhatni.

A műnek tárgya, melyből egy töredéket ez órában felolvasni szerencsém leendő, Ausztria pénzügyi történelme.

Ezen száraz, és nem épen közkedvességű tárgynak tanulmányozására, még a procul negotiis napjaiban azért szántam rá magamat, mert láttam, hogy azon viszonynál fogva, melyben Ausztriához állunk, s állottunk századok óta, a közös ügyek fogalmának tisztázásánál nagy nyomatékkal fog birni a pénzügyek rendezése.

Kivántam tehát, saját okulásomra, kutatni, időnként mily pénzügyi viszonyok közt tartá fenn magát azon hatalom, melyet Ausztria név alatt ismerünk, mely noha soha sem volt egységes állam, sem államok szövetségének nem nevezhető, mégis századokon át hatalom maradt.

Kivántam kutatni, Ausztria konkrét helyzetét vizsgálva, mennyiben van hatással a pénzügy a hatalom fentartására, feltétele-e az, vagy csupán eszköze az állam emelkedésének, vagy hanyatlásának? Kiváló, vagy alárendelt hatást gyakorol-e az az államélet alakulásában, fejlődésében és szilárdulásában? Igaz-e az, hogy a körülménynek kényszerítése állítja elő az állam két feltételét, s így annak pénzügyi helyzetét is, vagy megfordítva a pénzügyi helyzet alakítja át azon feltételeket.

Kutatni kívántam, mi hatást gyakorolt Ausztria pénzügyi helyzete hazánk állami, nemzetgazdasági és társadalmi viszonyaira? Óhajtottam ismerni, vajon hazai közjogunk bír-e képességgel ellenállni az osztrák pénzügyi szabályok netalán kártékony hatásainak? időnként mily védelmet nyújtott az, megőrizte-e az e részbeni állami önállóságot? — vagy ha nem, mikor mit mulasztott el a nemzet, vagy mily akadályokat nem volt képes elhárítani, hogy pénzügyi önállóságát megvédelhesse? S a multon okulva minemű politikai szabályok által lehetne a jövőt e részben is biztosítani? elegendő-e az írott jog kizárólagos elmélete, vagy az élő nemzetközi szerződések, a méltányos egyezkedés terére kelle eszélyes óvatossággal kilépni?

Végre kutatni kívántam, hogy a közös védelem pénzügyi terheit időnként mily mértékben viselte hazánk? igaz-e azon állítás, hogy országul lett megmaradásunk anyagi terheit nagyobb mérvben a hatalom és annak korlátlan uralma alatt álló országok viselték? — vagy talán az ellenkező állítás valószínű, mely szerint folytonosan túlterhelve volt hazánk, s némileg coloniális helyzete a többi országok gazdasági forrásául lett kizsákmányolva?

Mindezen kérdéseket a történelem részletes vizsgálata által tanulmányozni, azokra nézve, kik politikával foglalkoznak, — nem egé-

szen száraz foglalkozás, cuiuscunque rei veritatem volucris perscrutari, ejusdem historiam manifestam tibi esse oportet s értekező kénytelen őszintén bevallani, hogy ezen és egyéb tanulmányra is politikai szempontból fogva fel, mint arra, hogy a tudományt bármily kis szemérrrel is bővíteni képes volna, sem öntudata ne ösztönözte, se hiúsága nem csábította soha egy perczig sem.

A munkát négy fejezetre terveztem:

Az 1-ső fejezet magában foglalja, mintegy bevezetésül és az összefüggés átnézete kedvéért a régi idöket I. Ferdinándig.

A 2-ik fejezet, az idősbág uralmának, a keleti hatás elleni védelemnek, s az alakulásnak korszakát I. Ferdinándról II. Mátyás haláláig.

A 3-ik fejezet, a steieri uralomnak, a vallási és alkotmányvédelmi harcok és kifáradás korszakát, -- II. Ferdinándtól Mária Terézia haláláig.

A 4-ik fejezet, a lothringiai ág uralmának, nyugoti hatás és társadalmi eszmék elleni harcok korszakát II. Józseftől 1848-ig.

Az 5-ik korszakot, a válság korszakát ezuttal mellözni ohajtottam.

Ila a művet ezen idöszakra, midön a pénzügyi kiegyezkedés kérdése országos tárgyalás alá kerül, befejezhetni sikerült volna, talán lett volna azon gyakorlati haszna, hogy több szétszórt adatot együtt tartalmazván, egy vagy más kérdésben némi felvilágosítást adott volna azoknak, kiknek bővebb búvárlatra idejük nincs, de fájdalom a két első, már az idö távolságánál fogva is legsoványabb fejezet készült el, s ezek közül a 2-ikat, mint már minket is érdeklöt vagyok bátor legalább egy részében felolvasni, előre is boesánatot kérve az unalomért, melyet az okvetlen előidézni fog.

E bevezetés után olvassa szerző a Ferdinánd alatti pénzügyi viszonyok ismertetését.

Ferdinándra atyja Maximilián tetemes adósságokat hagyott. Ő a közigazgatási és pénzügyi viszonyok rendezésére felállitá az udvari kamarát, az udvari tanácsot, és különösen a pénzügyi zavarok tisztázására a Reichskammert, mely a kamarák és vicedomok számadásait felülvizsgálta, vezette a pénz- és bányaiüggyek különböző ágait, s azonfelül más teendőket is végzett, szokásban lévén, akkor még a különböző nemű munkáknak is összehalmozása.

Ily viszonyok közt, midön a fenlevő adósságok fedezése is tetemes költségeket vett igénybe, a török hadak betitése Magyarországha,

Ferdinándnak Zápolyával a magyar korona fölött folytatott harezai újabb és nagy pénzügyi kiadásokat vontak magok után. Ezek részletes felsorolása után áttér szerző azon eszközök esetelésére, melyekkel Ferdinánd a hatalmi eszközöket Magyarország fölött saját kezében igyekezett összpontosítani; a hadügyvezetést Bécsbe tette át s központosítani igyekezett a pénzügyet is.

1528. január 8-án rendezte a magyar kamarát, melynek elnökévé Gerendy Miklós erdélyi püspököt tette, s főként a Lajos és Ulászló idejéből fenmaradt pénzügyi viszonyok rendezésével, tisztázásával, leosztásával bízta meg.

De a háborús viszonyok, a törökök újabb beütiése ismételt kölcsönkötéseket, s midőn ezek is elégtelenek voltak tetemes adófelemelést eredményeztek, úgy hogy az urakra, főpapokra lelkészre évi jövedelmök fele lett kiróva.

Az 1532-diki török hadjárat folytán kiállított hadsereg tartása egy félév alatt 1,843,200 forintba került, s ennek volt következménye, hogy a magyar kamara a kamarai javak elzálogosítására felhatalmaztatott.

Az ezt követő fegyveres béke újabb terhes kiadásokat vont maga után, sőt a helyzetet a definitív békének Nagyváradon lett megkötése sem változtatott a helyzeten. A háború előre láthatólag kitört Ferdinánd és Zápolya utódja közt 1541-ben, s az akkor összegyűjtött hadnak 8 havi tartása 1,325,517 forintba került. Ez és a másnemű roppant költségeket hasonlólag nem lehetett másképen az örökös tartományok s Magyarország által tett roppant erőfeszítések után is másképen fedezni, mint újabb kölcsönökkel.

E közben egy előre nem látott eset még Ferdinándot tetemes jövedelemforráshoz segítette. Ez volt az 1547-diki csehországi lázadás, melynek leveretése után bekövetkezett a roppant vagyonelkobzások, a kivetett sarcok behajtása; dolgok, melyek azon időkben az államjövedelemnek nem csekély forrását képezték.

De mind e felszaporodása a jövedelemnek nem fedezte a kiadásokat, s annyiaval kevesebbé, mert a török háborúk nem sokkal az 1547-ki békekötés után is, mely nem birt állandó alappal, s azonfelül is megalázó volt s így tényleg fel is bomlott, Magyarországon állandósúltni látszottak, s váratlan módon nevelték a költségeket. Itt szerző a magyar kamrának hatévi kiadásait és bevételeit részletezi, s áttér ama háborúk költségeinek festésére. A hadi költség 1556—1562 közt 1,610,083 forint volt.

A zavart finansziális helyzetben az 1563-ban létrejött béke sem tett semmi változtatást.

Végül szerző egy pillantást vett a Ferdinánd alatti kormányzati és közigazgatási ügyekre.

Rónay Jácint, a XXVII-dik nagygyűlésen választott rendes-tag felolvassa székfoglaló értekezését: A őse emberek haladásáról, kivonatban következőleg:

Az őslénytan és ősembertan századunk legnevezetesebb vívmányai közé sorolandó, s ezentúl mindkettő együtt fog haladni, bár egyelőre nem ugyanazon kedvező körülmények közt: mert az őslénytan, a kihalt növények és állatok megkövült maradványaiból tanulmányozza a múltnak életét; míg az ősembertannak, hiteles ősvázak hiányában be kell érnie azon egyszerű eszközökkel és fegyverekkel, melyek csallhatlanul emberi művek, s úgy állnak a jelen műveltségben, mint az ásatások az élő természetben.

Ez ősművek nyomán, az elmélet négy korszakot állított fel:

I. Az őskőkor, melyben az emberek sikálatlan, pusztaság ütés vagy nyomás által készült durva kőeszközökkel éltek,

II. Az új-kőkor, melyben kisikált, kőszőrült kőeszközök használatnak.

III. A bronzkor, midőn az eszközök, ékszerek és fegyverek réz és ón, vagy réz és horgany-vegyületből öntettek.

IV. A vaskor, melynek emberei, házi eszközeiket és fegyvereiket vasból kovácsolták.

Léteztek-e valóban-e korszakok?

Ha valaki azt állítja: hogy vannak lelhelyek, hol a kő-, bronz- és vaseszközök elkülönözve vagy együtt találhatók: következőleg, hogy voltak idők, midőn az őse emberek e lelhelyeken ily eszközöket használtak, igaza van; de a felhozott korszakok, nemcsak a közéletben, hanem a tudományban is többet jelentenek. E korszakok az embert a haladás külön fokozataira helyezik, s midőn a kérdés így áll, a felelet nem oly könnyű, az osztályozás nem oly biztos, mint az elmélet hirdeti; s az eszközök eltérő anyagára alapított korszakok nem oly általános értékűek, mint egyelőre hajlandók volnánk hinni.

Az európai őse emberek legelső képviselőit, az úgynevezett vizözöni képletekben és régi folyományokban nyomozzuk; és itt, az emberi kélegegyszerűbb műveit, a kova nyíl- és kopja hegyeket, a gömbölyű kovakéseket és parittyaköveket, együtt leljük a kihalt őslények csontjaival:

az őselefánttal, rhinocernussal, vizilóval, barlangi medvével és hiénával-e képletek eszközei közt síkált példányra eddigelé még nincs eset.

A vízözöni képletek emberei után, legrégibbek a barlangok lakói: az őslények csontjai itt gyérülnek, a kőeszközök még síkátlanok; de ezek közt már feltűnnek a haladást tanúsító csontművek; bár a földművelésnek, eszerépedényeknek és szelid állatoknak nincs még semmi nyoma.

Következnek az ugynevezett dán „konyhahulladékok“ emberei, kik a tápúl használt állatok csontjait és kagylóit, a tengerpartokon összehalmozták. Haladási tekintetből ott álltak, hol a barlangok lakói, de időre nézve, későbbkoriaknak látszanak, mert a kihalt vastagbőrűek csontjai itt hiányzanak. A kőeszközök még durvák, s a kisikált kőműveket csak a közeleső sírokban leljük.

Ha Ázsiában és Áfrikában nem élnének elefántok, a Nilusban vizilovak, s Ausztráliában és Dél-Amerikában erszényesek: aligha képesek volnánk a pusztá vázból az emlősök kihalt óriását a, mammothot, a vízözöni képletek hippopotamusait, s a másodkori marsupeliákat képviselni.

Igy vagyunk az ősemberekkel, a történet nem tud rólok semmit, még a mesék világában is elenyésztek, s csak egyszerű kő- és csontművek hirdetik lételöket; de ott vannak a jelenkori vadak körében az élő rokonok, s addig is, míg csalhatlan tények szölandnak, keressünk itt feleletet azon kérdésre: minök voltak az ősemberek?

Az eszkimók, még most is a kőkorszakban élnek, kőeszközeik és fegyvereik hasonlóak az őskoriakhoz, s ez uttöbblak valószínű használatára, egyes esetekben, felvilágosítást adnak.

A kőeszközöket használó éjszak-amerikai indiánok, amaz óriás földhányatokkal és szent dombokkal, melyeket egykoron őseik állítottak, azon európai emberekhez sorakoznak, kik az ősidőben, önvédelmöknek és előítéleteiknek hasonló műveket emeltek.

Tierra del Fuego és Ausztrália alantálló vadai, kőeszközeikkel és azon csonthulladékokkal, melyeket a tengerparton és tanyáik körül összehalmoznak, Dánia őslakóira emlékeztetnek.

Tahiti, a szigetek királynője, ügyesen készült fa-, csont- és kőeszközeivel, s korálkőből faragott és kisímitott emlékeivel, viszonyai közt, a kőkorszak műveltségének legmagasb fokát képviseli.

Midőn a jelenből a multra következtettünk, nem szabad feledni:

hog az emberi haladásra nagy és eltérő befolyást gyakorolnak az éghajlati és helybeli viszonyok, s az innét származó életszükségek; valamint a vadak azon általános sajátságát sem: hogy felnőtt gyermekek, hogy gyermek észjárással és férfi szenvedélylyel intézkednek életviszonyaik felett, s hogy az erős képzelet és gyenge ítélet mellett e gyermekembereknél minden ismeretlen tünemény rendkívüli, s többnyire mesés alakot ölt. Így történt aztán, hogy egyes főnökök és családők veszélye vagy tévedése, ivadékról ivadékra átszállva, szentesített törvéynyé vált, hogy a jóról és szépről fogalmaik oly eltérők, sőt ellenkezők, s hogy oly szokásaik vannak, melyek lehetőségét csak azért hiszszük, mert valóban léteznek.

Igy lehetett ez Európa őseimberei közt: a külviszonyok s az emberi szeszélyek játékaik voltak ők is, mint minden időben azok, kik szellemi alárendeltségükben nem küzdhatték magukat a körülmények uraivá. És ha ilyenek voltak, nem kellett-e szokásaiknak, épen úgy, mint a jelenkori vadaknál, eltérőknek lennie? Lehet-e egyes adatokból, korzakot jellemző szokásokra következtetni?

Azon korszakok, melyeket a köeszközökkel élő emberek közt a rendszer felállított, ingatagok, s legfőlebb mint egyes körökre szorítózkodó haladási fokozatok állhatnak; de nem mint korszakok. A rendszert, az adatoknak kell alárendelni; nem az adatokat a rendszernek.

Deczember 2-án a matematikai és természettudományi osztály ülése.

Pólya József r. t. felolvassa értekezését ily cím alatt: „A talajvíz ingadozási ár-apályának felvilágosító bírálata.”

Értekező a talajvíz és hagymáz oki viszonyáról szólván, talajvíznek mondja azon vízmennyiséget, mely vagy rendszeren, vagy időközönként a föld földszíne alatt kisebb-nagyobb mennyiségben és mélységben találtatik.

A helyi talajvíz a közeli vagy távoli légköri vízpára lecsapódásától s a felszín át- vagy nem átjárékonyságától tételeztetik föl.

Az át- vagy nem átjárékonyság a növényi és állati hulladékok tekintetében nagy különbséget okoz; ugyanis midőn az átjárékonyság a rothadást nem csak elősegéli, hanem gyorsítja is: az át nem járékonyság ugyanazt hátráltatja.

A légköri vízpára-lecsapódások levén a talajvíz szüléi, első rendű hátrányúl tehát ezek vehetők. A talajvíz okozta rothadás és ennek szülöttei a gázok csak azon esetben vehetők hátrányokul, ha egy helyt,

légáramlás hiányában összegyülekezhetnek. Ellenben hatányi tekintetben érvénytelenekül tűnnek értekező előtt föl.

Azonban dr. Buhl úr a talajvíz által okozott rothadási hatányt abszolút köröknek határozta meg a hagymáz kifejlésére nézve.

Értekező a talajvíz rohasztó működésének eredményét, a gázokat, a földszínen sokkal nagyobb mérvekben lenni állítja; mint azét a föld felszíne alatt.

Példákat hoz föl a rothadási gázok zárt helyen történő kifejlése tekintetében; megvizsgálja azon utakat, melyek a rothadási anyagoknak az állati testbe jutására szolgálnak, s végre azon végeredményt állítja föl, hogy a talajvíz ingadozása és a hagymáz között közvetlen oki összeköttetés nincs; nincs pedig szerző azon tapasztalatánál fogva, hogy a hagymáz mindig egyelőre ment, figyelembe nem vett lázas vagy lobos bántalomnak a következménye.

Deczember 9-én a philosophiai, törvény- és történettudományi osztály ülése.

Molnár Aladár, a XXVII. nagygyűlésen választott lev. tag, felolvassa székfoglaló értekezését, ily czim alatt: „A tudomány jelen álláspontján, jogosult-e a philosophiának, mint külön tudománynak, művelése?”

Az ismereteknek az újabb korban való felhalmozódásával, és a tudomány problémáinak határozottabb kifejlődésével nemcsak új tudományok jöttek létre, hanem a bölcsészetnek korábban alkatrészeit képezett ismeretszakok is onnét kiválva önálló egész tudomány-körökké lettek. Napjainkban a tudományos közfigyelem kiválóan ez önállókká növekedett, vagy újból keletkezett tudományszakokra irányulván: a bölcsészet iránt valóban nem láthatunk a korábbihoz hasonló érdeklődést; s jelenleg a tudomány haladásában nem is a bölcsészet mint szaktudomány játszik vezérszerepet.

Ennek oka azonban korántsem a bölcsészeti szellem hanyatlásában, hanem inkább abban keresendő, hogy philosophiai gondolkodás minden tudományszakba annyira behatolt, hogy külön művelését nem látják annyira szükségesnek. — Ily értelemben mondá p. o. Renan, hogy a philosophia olyan a tudományok között, mint a fűszer az eledetek között, mely minden ételbe szükséges, hogy az izletes legyen, de magában sem táplálék, sem izletes csemege. — A tudomány mai állásán nem is szükséges a philosophiai vizsgálódásnak szükségét bizonyítani,

hanem inkább csak a Renan-féle nézet ellenében kell kimutatni a philosophiának mint önálló tudománynak jogosultságát.

Ez viszont csak úgy lehető, ha ki tudjuk mutatni a gondolkodásnak olyan problémáit, melyeket ismereteink biztosságának érdekében szilkséges megfejteni, s a melyeket kizárólag a philosophia képes megoldani.

Értekező ilyen problémául mutatja föl először is magát a tudományt, az ismerés elveinek, törvényeinek tudományos igazolását. A többi tudományok csak azért sem képesek a „tudományt“ fejtegetni, mert azt ők hozzák létre, az nekik nem tárgyük, hanem működésök eredménye. A tudomány lehetőségének és fogalmának tudományos megállapítása nélkül azonban összes ismereteink alapjokban volnának indokolatlanok. Értekező szerint tehát a philosophia miadenekelőtt „tudománytan.“

Mint tudománytannak a fogalmak, itéletek, s következtetések képzését kell tárgyalnia, a mi közelebbről az ugynevezett logika feladata. Azonban előbb vizsgálnia kell azon téri kategóriát, melyek a természeti és szellemi világot alapjában határozván, elménket is szabályozzák gondolkodásában. E kategóriák mind a küi valóságban, mind a gondolkodásban egyképen érvényesek lévén, minden tudományban úgy szólva, alapfogalmakul használtatnak, a nélkül, hogy a bölcsészeten kívül bármely tudomány megfeleljthetné őket. — Ilyen alapkategóriák a többek között: a causalitás, a czélosság, a mennyiség, a lényeg és jelenség, és az elv, stb.

A természetbúvár csak úgy beszél causalitásról mint a történész, az aestheticus csakugy szól czélosságról mint a politikus, stb.; de mi a causalitás s annak törvénye? mi a czélosság, mi az elv? e kérdésre sem a természettudományok, sem a történet nem felelhetnek. A mathesis a mennyiséget tárgyalja, de mi a mennyiség? ez metaphysicai kérdés.

Szóval egész serege van azon fogalmaknak, melyeket, mivel a valóság vagyis az okosság általános határozományait fejezik ki, minden tudományban használtatnak, melyeknek helyes használatától függ ismereteink helyessége bármely tudományban, s melyeket mégis a bölcsészeten kívül egy tudomány sem bír saját körében szabatosan megállapítani.

Általában esalódnak, kik azt hiszik, hogy a bölcsészet a többi tudomány határain túl s talán azon pontnál kezdődik, hol az emberi tapasztalás véget ér. Ellenkezöleg: a philosophiának mindenekelőtt

az ismeret azon alapját kell felépítenie, melyről a többi tudományok kiindulnak.

Az emberi vizsgálódás tárgyainak roppant sokoldalúsága mellett szükséges, hogy egyes, önálló tudományágak keletkezzenek, s részletes kutatások keressék minden irányban a valóságot. De másfelől mind a gondolkozó szellem egységénél, mind főleg annál fogva, mert a megismerni ohajtott okosság világa egy s annak különböző körei bensőleg egybefüggő egészet képeznek, — szükséges ismereteinket oly egységes rendszerben is kifejtetni, mint a hogy azt a bölcsészetnek kell eszközölnie.

Az eddig egyedül önálló bölcsészeti vizsgálódással megoldhatókúl felmutatott problémák által azonban a bölcsészetnek csupán első része, a metaphysika és logika, vagy is az Aristóteles által ugynevezett *πρωτη φιλοσοφία* igazolható. Erre még azt mondhatják, hogy a metaphysika és logika ám maradjanak külön tudományokúl, de a bölcsészet csupán ezekre szorítkozhatik; s a bölcsészet részeiből önálló ismeretkörökké fejlett tudományok tárgyait (p. o. természetet, embert, erkölisiséget és jogosságot) főlösteges a philosophia rendszerében vizsgálni.

Ezen ellenvetés ellen, értekező főleg négy fő okból igyekezik kimutatni annak szükségét, hogy a bölcsészet az ismeretnek, a vizsgálódás minden nevezetesebb ágára kiterjedő teljes és önálló rendszer legyen. Ez okok a következők:

1-ször. Elismeri, hogy a tudomány terén is szükséges a munkafelosztás, s minél inkább részletekkel foglalkozó nyomozódás, de ez magában szétesettségre vezet. E mellett szükséges ismereteinket egységes rendszerben is fölfogni.

Az ember vizsgálódás tárgyának, úgymond, roppant sokoldalúsága, s létezési köreinek gazdag különféleségei miatt lehetetlen volna ismereteinket egy tudományos rendszerben kifejtetni, s azok részleteit csupán általános élvekből lekövetkeztetni; szükséges tehát, hogy sok egyes önálló tudományágak keletkezzenek, és minél több részletes kutatásokkal törekedjünk a valóság világát megismerni. De viszont másfelől mind a gondolkodó szellem egységénél, mind főleg annál fogva, hogy a tudományban megismerni ohajtott okosság világa lényegében egy, és annak minden különféle körei bensőleg egybefüggő rendezett egészet képeznek, igen is szükséges a róla való ismereteinket a tudomnak oly egységes rendszerében is kifejtetni, mint a hogy ezt a bölcsészetnek kell eszközölni.

2-szor. A bölesészet az ismeretágaknak összefüggésökben kifejtése által igazolja a gondolkodás előtt magukat azon létezési köröket s illetőleg ismerettárgyakat, melyeket a többi tudományok mint készen találtakat vizsgálnak. P. o. a történettudomány a készen talált történeti eseményeket, a jogtan a létező jogállapotot kutatják. De miért szükséges, hogy az emberiség lassú történeti fejlődésben haladjon előre? miért észszerű, hogy az emberek cselekvései megállapított jogviszonyok által rendeztessenek? E kérdésekre csak a történet meg a jog philosphiaja felelhet, mint a bölesészet rendszerének egy része, mert a vizsgálódásunk tárgyaül szolgáló természeti és szellemi világ minden egyes körei oly összefüggő egészet képeznek, hogy mindegyik külön kör létezésének okát és szükségét csak a többivel való egybefüggésének, és azokból következésének belátása által ismerjük meg.

3-szor. Értekező szerint minden sikerült bölesészeti rendszer egy egész világnézetet fejt ki, vagyis más szóval, a korabeli összes műveltség irányadó eszméinek és alapelveinek tudományos megismerése; a mi pedig csak az által lehet, ha nem szorítkozik csupán metaphysikai és logikai alapfogalmak fejtegetésére, hanem a természeti és szellemi életet is vizsgálódása tárgyává teszi.

4-szer. A philosophia úgy az egyénnek, mint általában az emberiségnek tudományos önismerete; önismerete nem egyedül az által, hogy a szellemi élet minden tüneményét tárgyalja, hanem még az által is, hogy a természetet vizsgálja, mert épen a természet és szellem viszonyának mind tisztább felfogásával jutunk el az emberi szellemnek is mind szabatosabb megismerésére. Itt értekező tüzetesebben fejtegeti, hogy a világismeret és önismeret oly szoros összefüggésben vannak, hogy egyfelől a világ mélyebb s áthatóbb megismerése föltételezi az emberi öntudatnak egy bizonyos pontra fejlettségét; másfelől viszont azon világnak, melyben élünk mind áthatóbb megismerésével jöhetünk tisztába a világban való helyzetünkkel, feladatunkkal és általában önmagunkkal. Innét a bölesészetnek, mint önismeretnek magában kell foglalnia a világismeretet is.

R ó n a y J á c s i n t r. t. értekezett: „A z ö s e m b e r e k h a l a d á s á r ó l a f é m e k k o r s z a k á b a n.“

A fémek használata új korszakot képez az ősidők történetében, nem mintha a fémek, különösen az egyszerű fémek kezdeményes használata, szükségkép nagy műveltséget feltételezne, hanem mivel az ércz, főleg a vaseszközök elterjedése végeredményeiben nagy tényező lön az

emberi haladásban. E nevezetes időszakot az elmélet bronz és vaskorra osztályozza,^fs az elsőt határozottan a kő- és vaskor közé helyezi. Elfogadható-e ez osztályozás?

Hogy a vas előidézése egyszerűbb s kevesebb ismeretet igényel, mint a bronz vegylete és öntése, ezt dr. Percy jeles fémtani munkájában részletesen tárgyalja, s egyszersmind megjegyzi, hogy a vaseszközök, bármi számosak voltak is hajdanta, alig juthattak reánk, mert élenyedés következtében, melynek a bronzra kevés hatása van, nyom nélkül elenyésztek. Szerinte, fémtani szempontból, a vas megelőzte a bronzot. A régészet ellenkező eredményre jutott, főleg azon körülmény nyomán: hogy régi emlékek közt, a vas csak ritkán, s a bronz sűrűn jelentkezik.

Mielőtt a bronz- és vaskort igazoló európai tényekről szólnánk, keressünk felvilágosítást idegen földrészeken.

A molukkai szigetesoportozat, mennyire a bronz- és vasművek elnevezése, s ez érczek hiánya mutatja, Jávából és Sumatrából nyerte a fémek ismeretét; s ez utóbbi szigetek Indiából, mely Közép-Ázsiában hihetőleg legelőször használta a vasat; de a bronz vegyletét Chinától kölesönzé, mely évezredek óta mindkettőt önállólág ismerte, s közölte Japánnal, ha nem is a vas, de valószínűleg a bronz használatát. — Annyi azonban, eddigi adataink szerint behonyult, hogy az említett népek, a bronzot fegyverre nem használták, erre nincs példa sem a jelenből, sem a múltból: következőleg, Japántól az Indusig, oly értelemben mint Európában, nem volt soha bronzkorszak.

Assyriában, már a történelmi idők hajnalán ismerték a fémeket. Itt a bronz fegyverekre is használtatott; de a vas sem volt ismeretlen, mit az úgynevezett Nimrod-palota alatt talált vassisak és mellvért is tanúsít.

A phöníciaiak 3000 év előtt már kereskedést űztek az ónnal, s Európában valószínűleg ők voltak a bronzművek kezdeményezői. — A vasra vonatkozólag, Ezekiel próféta (27) említi azon czikkek közt, melyekkel a phöníciai telepítvény, Tarsish kereskedett. — Karthágó romjai alatt is legújabban nagy vaskészlet találtatott.

Egyiptomban csak egy régibb vashánya fedeztetett föl, de ez sem nyomozható ősidőkbe. Az eddigi emlékek csak aranyról, rézről és bronzról tesznek tanúságot. Vasra egy példa van, de ez is oly sirban találtatott, mely Augustus 20 dik évébe esik.

A vas ismeretének legrégebb nyomait a zsidó nemzet körében leljük. A Genesis negyedik fejezetében a vas már említettik. Dávid kő-

fegyverrel ejtette el Góliáthot, kinek sisakja és mellvérté rézből, s lándzsája hegye vashól volt. — Dávid király, a jeruzsálemi templom építésére nagy mennyiségű vasat és rézet gyűjtött (Kron. 1. 22). — Salamon király Tyrusba küldött oly művészért, ki az arany-, ezüst-réz-, és vasművek gyártásában ügyes. (Kron. 2. 2.).

Amerikában, mielőtt felfedeztetett volna, a vasat nem ismerték; s a bronz előidézésére is, az éjszaki és déli népeknek érintkezni kellett. — Éjszokról a veres réz, mely itt olvasztás nélkül, ütés által idomított eszközzé, Mexikóba és Peruba jutott, s mivel ez utóbbi horganyt is tartalmaz, létrejött a bronz-vegylet, mely a vas behozataláig, Amerika miveltebb déli népei közt házi eszközökre és fegyverekre egyaránt használtott.

Hogy létezett oly időszak, melyben Európa népei közt a bronz ismeretes volt, ezt tanúsítja a bronzékszerek és fegyverek nagy száma. — A lelhelyek közt különös figyelmet érdemelnek a svájcei czölöp-építmények, melyek régisége, a talált kö-, bronz- és vaseszközök nyomán, az ősidőkből átszövődik a római hódítások korába. A czölöpépítők nem voltak olyan vadak, mint a konyhalulladékok emberei Dániában; nem voltak oly régiek, mint a barlangok lakói; s meszze esnek azon kortól, melynek emlékeit a vizözöni képletekben leljük.

A vasat, Európa ősnépei önállólag is felfödözhatték, ez nem igényel magasabb műveltséget. A hottentotok, mielőtt Európával közlekedtek volna, ismerték és használták a vasat, melynek kezelése e vad nép közt még most is a lehető legegyszerűbb.

A bronz eredetét oly nép körében keresem, mely birta alkatrészeit, vagy azokat kereskedés útján könnyen birtokába ejthette. Az első tétel alkalmazható volna Brittániára, a második Phöniciára; de Brit-tania őslakóiról hebizonyult Caesar állításának igazsága: „aere utuntur importato“; s így igen valószínű, hogy a bronz első használata, közvetlenül a phöníciai kereskedésnek tulajdonítandó, a nélkül, hogy közvetve a görög, etrusiai és római befolyást e téren tagadnók.

Rómában nem volt oly időszak, melyben a kérdéses fémek közül kizárólag csak egyiket ismerték volna; használták itt a vasat és bronz együtt, de eltérő célokra. Tanúsítja ezt Plinius: „In foedere, quod expulsis regibus, populo Romano dedit Porsenna, nominatim comprehensum invenimus, ne ferro, nisi in agricultura uterentur.“ — Polibius 300 évvel később úgy írja le a gallok elhajló fegyvereit, miszerint alig lehet kételkedni, hogy puha vashól készültek. — A cimberék mellvérté fényes

vashól volt (Plutarch), s a teutonok épen úgy mint a brittek, hosszú és nehéz kardokkal küzdöttek a rövid és hegyes római kardok ellen (Tacitus). Meddig használtak a római legiók bronzfegyvereket, azt nem említi a történelem; de a bronz- és vaseszközök együttlétének vannak példái, nemcsak a régi sirokban, hanem a későbbi római időkben is.

Mennyire fogják a múltnak emlékei igazolni vagy kiigazítani az ősidők osztályozását, erre a jövő felelend; de ismereteink jelen színvonalán, nem bír oly tudományos értékkel, minőt e nevezetes kérdés érdekében óhajtanék. Egyes adatokra nem alapítunk rendszert, de egyes adatok, ha nehezünkre esik is kimondani, megingatják a rendszert.

Véleményem szerint, századok hosszú sorozata vonult el Európa fölött, s a bronz, bár messze földre jutott, mégis csak egyesek, vagy kisebb körök drága kincse volt, míg a nagy tömeg köeszközöket használt, s a fémek ismerete, sőt esetleges használata mellett is, a korszak műveltségében élt.

Világrészünk őslakói haladtak időről időre, de a haladás lassú, fokozatos, s a viszonyok hatalma alatt, eltérő volt. A külön anyagból készült eszközök és fegyverek, egyik haladási körből átvonultak a másikba; s a fémek, műveltségi szempontból, csak akkor idéztek elé új korszakot, midőn kitünőbb tulajdonaik ismeretével együtt nem egyesek, hanem népek birtokába jutottak.

Ha a jelenkori gyors közlekedés, s az emberi ész nagyszerű vívmányai mellett, még most is megférnek, s néha nagyon is közel egymáshoz, a haladás eltérő fokozatai, mennyivel inkább lehetett ez így évezredek előtt. Vannak még e pillanatban is vadak, kik köeszközökkel élnek, és vannak, kik fémeket használnak, s mégis vadak.

A pálya, melyen az európai őseimbek haladását nyomozzuk új, töretlen, s midőn a roppant emlékszavaron, melyet annyi gond és tudomány összehalmozott, végig pillantunk, csaknem kétségbeejtő; de körünk egyik jellemző ismérve, hogy lehetlenségek ellen küzd! Ki merné feladni azon reményt, hogy az őseimbek története egykoron, főleg az idegen földrészek ismeretével, kitisztuland ingatagságából, s mint tudomány foglalandja el helyét az emberi műveltség körében.

TARTALOM.

ÚJ FOLYAM. — KILENCZEDIK KÖTET.

XXVIII. FÜZET.

	<i>Lap.</i>
ZRINI MIKLÓS ÉS MONTECUCCOLI. — Pauler Gyulától.	3
ALSÓ-BENGÁL, physikai és éghajlati tekintetben. — Duka Tivaddartól.	42
AZ ÉLET SZERETETE ÉS HALÁL A DRÁMÁBAN. — Saint Marc Girardin után Győry Vilmostól.	56
AZ ELEKTRICITÁS EREDETÉRŐL. — Akin K.	78
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. (1867. Május—Julius).	80
IRODALMI SZEMLE. — I. Az újabb szinköltészet Franciaországban. Vaperau nyomán. Deák Farkas. — II. A börtönügy: Pulszky Á. és Tauffer munkája ismertetése. Vécsey Tamástól. — Keresztesi krónikája a XVIII. század második feléből. — Egy kis polémia a satyra ügyében. Fábrián Gábortól.	107

XXIX. és XXX. FÜZET.

A TÖRÖKÖK ÉS A NYUGATI POLGÁRISODÁS. — Vámbéry Árminről.	137
A NÉPOKTATÁS ANGLIÁBAN. — Hivatalos adatok és Reyntiens munkája nyomán Barsi Józseftől.	158
AZ 1626. POZSONYI BÉKE ÉS ELŐZMÉNYEI. — Garádytól.	197
A CHEOPS-GÚLA TITKAI. — Dapsy L.	245
A FRANCZIA KLASSZIKAI DRÁMÁRÓL. — Gyulai Páltól.	256

IRODALMI SZEMLE. — Angol büntetőjogi reform. Edinb. Rev.

H. I. — Az amerikai egyesült államok pénzügyi viszonyai. —

Hock után Matlekovics. — Baranyai Décsi János, magyar

históriája. Garádytól. 283

M. TUD. AKADÉMIA. (1867. Október—Deczember). 345

8/2135

9. u.

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1867. FOLYAM.

NYOLCZADIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXVIII. FÜZETE.)

PEST,
RÁTH MÓR.

1867.

A XXVIII. FÜZET TARTALMA.

- I.— ZRINI MIKLÓS ÉS MONTECUCCOLI RAYMOND. — Pauler Gyulától.
- II.— ALSÓ-BENGAL PHYSIKAI ÉS ÉGHAJLATI TEKINTETBEN.— Duka Tivadartól.
- III.— AZ ÉLET SZERETETE ÉS HALÁL A DRÁMÁBAN.— Saint-Marc Girardin után Győry Vilmostól.
- IV.— AZ ELEKTRICITÁS EREDETÉRŐL.— Akin K. K.-tól.
- V.— MAGYAR TUD. AKADÉMIA. (Május—Július) — Preyszmór: „A bornak gyógytani hatásáról vegytani szempontból.“ Haberer Jonathán: „Aristoteles befolyása a philosophia újabb korszakára.“ — Gr. Kuun Géza: „A gyökök elméletéről.“ — Szilágyi Sándor: „Bethlen Gábor trónfoglalásáról.“ — Schenzl Guidó: „A delejes elhajlás megméréséről.“ — Szabó József: „A történeti és geológiai halomokról.“ — Than Károly: „A szénéleg-kénegről.“ — Knauz Nándor: „A nápolyi Margit-legendáról.“
- VI.— IRODALMI SZEMLÉ. — I. Az újabb szinkrétizet Franciaországban Vaperau nyomán. — Deák Farkastól. — II. A börtönügy: Pulszky Á. és Tauffer E. munkája ismertetése. — Vécsey Tamástól — III. Keresztesi krónikája a XVIII-dik század második feléből. — IV. Egy kis polémia a satyra ügyében. Fábián Gábortól.

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár,

Az előfizetés kiadó irodánkba (Pest, Józsefváros Sándor utca 17. sz.) vagy **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő: könyvárusi úton is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

következő évfolyamai és füzetei alúlrít könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becseréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 4 forintért

A IV-ik évfolyam 5 forintért

A VI-ik évfolyam 5 forintért

A VII-ik évfolyam 5 forintért

10 frt helyett.

A 6., 7., 8., 9., 10., 12—20., 26., 27., 28., 29., 30., 38., 39., 40., 53—60., 62—70., II-ik folyam 7—10. füzetek egyenként és különvéve **1 frt helyett 30 krért** külön minden füzet. csak **30 krért.**

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten

a „Vastuskóhoz.“

RÁTH MÓR kiadásában megjelentek:

ARANY-ALBUM.

Than Mór és Lotz Károly fényképezett rajzai
Arany János költeményeihez.

I. Családi kör. Rajzolta Than. II. Szent László. Rajz. Lotz. III. Rachel. Rajz. Than. IV. Mátyás anyja. Rajz. Lotz. V. Regé a csodaszarvasról. Rajz. Than. VI. Egri leány. Rajz. Lotz. VII. Rozgonyiné. Rajz. Than. VIII. Walesi Bárdok. Rajz. Lotz.

Legpompásabb album-kiadás. — A lehető legszebb nyomdai kiállításban és diszkötésben. Ára 12 frt

SZÉP ILONKA.

IRTA VÖRÖSMARTY MIHÁLY.

Orlay Soma nyolcz fényképezett rajzával.

Pompás diszkötésű album. — Nagyobb kiadás. — Ára 8 frt.

SZÉP ILONKA.

Pompás diszkötésű album. — Kisebb kiadás. — Ára 4 frt 50 kr.

KRÓNKA

Magyarország polgári és egyházi közéletéből a
18-ik század végén.

Keresztési József egykorú eredeti naplója.

Diszes nagy 8-adrét. — Ára 3 frt.

Rendkívüli érdekességű emlékirat a múlt század második feléből; egy szemtanu és kortárs följegyzései a nemzeti viszázatás időszakából. A szerző hazánk legmagyarabb vidékén élve, tősgyökeres magyar szívvvel, keserű, de hű rajzát adja a politikai és vallásszabadság ellen viselt megemésztő harcoknak, s főlemelő és bátorító képét az állhatatosság és meggyőződés diadalának. Az emlékirat, a mily fontos történelmi tekintetben, fő érdeke mégis korrajzi hűségében s részletességében van és azon korszak szereplő egyéneivel, s az általok képviselt nemzeti és egyházi szellemmel ismertet meg.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

~~~~~

1867. FOLYAM.

KILENCZEDIK ÉS TIZEDIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXIX ÉS XXX. FÜZETE.)

~~~~~

PEST,
RÁTH MÓR.

1867.

A XXIX ÉS XXX. FÜZET TARTALMA.

- I. A TÖRÖKÖK ÉS A NYUGATI POLGÁROSODÁS. —
Vámbéry Ármintól.
 - II. A NÉPOKTATÁS ÁNGLIÁBAN. — Hivatalos adatok és
Reyntiens munkája nyomán. Barsi Józseftől.
 - III. AZ 1626. POZSONYI BÉKE ÉS ELŐZMÉNYEI. — Ga-
rádytól
 - IV. A CHEOPS-GÚLA TITKAI. — Dap-y L.
 - V. A FRANCZIA KLASSZIKAI DRÁMÁRÓL. — Gyulai
Páltól
 - VI. IRODALMI SZEMLE. — Angol büntetőjogi reform. Edinb.
Rew. H. I. — Az amerikai egyesült államok pénzügyi
viszonyai. Hock után Matlekovics. — Baranyai
Decsi János magyar historiája. Garády
 - VII. M. TUD. AKADEMIA. (1867. Octob. Nov. Dec.)
-

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár.

Az előfizetés **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő: más könyvárusok útján is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE”

következő évfolyamai és füzetei alúlrít könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becseréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 4 forintért

A IV-ik évfolyam 5 forintért

A VI-ik évfolyam 5 forintért

A VII-ik évfolyam 5 forintért

10 frt helyett.

A 6., 7., 8., 9., 10., 12—20., 26., 27., 28., 29., 30., 38., 39., 40., 53—60., 62—70., II-ik folyam 7—10) **1 frt helyett**
füzetek egyenként és különvéve) **30 krért** külön
csak **30 krért.** minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten,

a „Vastuskóhoz.”

RÁTH MÓRNÁL
legújabbban megjelentek:

BENKŐ JÓZSEF
ELETE ÉS MUNKÁI

IRTA

Gróf Mikó Imre.

BENKŐ JÓZSEF ARCZKÉPÉVEL.

Ára 2 ft.

REFORM.

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

Második kiadás.

Ára 2 frt.

HUSZONÖT ÉV
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY.

MÁSODIK JAVITOTT ÉS BŐVITETT KIADÁS.

10 füzet. Minden füzet ára 1 ft.

Az egész mű előfizetési ára 8 ft 50 kr.

Pest. Nyom. Emich Gusztáv, 1888.

